

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТЕБУОТ
ҚУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЎНАВИЯТ ВА
МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

МУНДАРИЖА

НАСР

КРИШАН ЧАНДАР. Дадар кўпригидаги болалар. Қисса	5
АББАТ ПРЕВО. Кавалер Де Гриё ва Манон Леско қиссаси. Охири	47
М. ЛАКЕРБАЙ. Меҳмон. Жигаргўшалар. Аргун Сайдиқ. Ҳикоялар	94
УСМОН АЗИМ. Бир қадам йўл. Драма	103

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ФАЙЁД ҲАМИС. Ҳасратли сўзга тўлиб учган шамол	41
АЖМАЛХОН ХАТАК. Фунчалар лабидан бўса олайлик	88

ЁЗУВЧИНИНГ КЎНГИЛ ДАФТАРИ

АБДУҚАХҲОР ИБРОҲИМОВ. Туркистон япроқлари	127
---	-----

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

МИХАИЛ РОММ. Н. С. Хрущев билан тўрт учрашув	143
ШАРИФ ЮСУПОВ. Хуфия қатламлар	154

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

АДАМ МЕЦ. Исломиий Уйғониш. Олимлар	167
---	-----

Феврал '99

НОБЕЛЬ МАЪРУЗАЛАРИ

Перль Бакнинг Нобель мукофоти билан тақдирланган кундаги нутқи.....	174
Эрнест Хемингуэйнинг Нобель мукофотини олиш пайтида сўзлаган нутқи	175
Уильям Фолкнернинг Нобель мукофотини олиш пайтида сўзлаган нутқи	175

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

АЛИШЕР НАВОИЙ. Хожа Баҳоддин Нақшбанд ва Хожа Аҳроп зикрида	177
МУСЛИҲИДДИН МУҲИДДИНОВ. Кўнгил тимсоли	179
ДИЛОРОМ САЛОҲИЙ. Шеърини услуб жилolari	184

ЖАЖЖИ ПОРТРЕТЛАР

ФАРҲОД ҲАМРОЕВ. Кавабатанинг мусаффо олами	188
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

МАЛИК МУРОДОВ. Маънавий кўприклар	192
---	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

АҲМАДЖОН МЕЛИБОЕВ. Малика Диананинг сирли ўлими	195
---	-----

Бош муҳаррир: **Озод Шарафиддинов**

Тахрир ҳайъати: **Неъмат Аминов, Муҳаммадали Аҳмедов, Шароф Бошбеков, Жамолiddин Бўронов, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Неъматулла Иброҳимов, Мурад Муҳаммад Дўст, Мирпўлат Мирзо (Бош муҳаррир муовини), Абдулла Орипов, Ғайбулла Саломов, Жавлон Умарбеков, Шоир Усмонхўжаев, Рустам Шоғуломов, Ғайзи Шохисмоил (масъул котиб), Саидбек Ҳасанов.**

Жаҳон адабиёти 2. 1999

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасида рўйхатга олинган, № 172

ТАҲРИРИЯТ МАНЗИЛИ:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ**
Рассом **М. КАРПУЗАС**
Техник муҳаррир **В. БАРСУКОВА**
Мусахҳиҳ **Т. ОРИПОВА**

Теришга берилди 25.12.1998 й. Босишга рухсат этилди 25.02.1999й. Бичими 70×108 1/16.
Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.
Жами 3000 нусха. К-6849 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот кўмитасининг “Ўзбекистон” нашриётида компьютерда терилиб, ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 1999 й.

ОГОҲЛИККА ДАЪВАТ

16 февраль куни соат ўн бирга яқин мамлакатимиз пойтахти Тошкентда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси биноси ёнида кучли портлаш содир этилди. Натижада бинога катта зарар етди. Ён-атрофдаги айрим иморатларнинг ойналари синди. Шундай портлашлар шаҳардаги “Нодирабегим” кинотеатри, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки, Ички ишлар вазирлиги бинолари ёнида ҳам юз берди. Портлашлар оқибатида ўн уч киши ҳалок бўлди. Юздан зиёд киши тан жароҳати олди. Жабрланганларнинг деярли барчаси тинч аҳоли вакиллари.

Ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар ходимлари содир этилган жиноятни текшириш учун тезкор тергов гуруҳлари ташкил этди. Жиноятчилар тегишли жазосини олади.

ЎЗА.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ ФАРМОНИ

ТОШКЕНТ ШАҲРИДАГИ ФОЖИАЛИ ҲОДИСАЛАР МУНОСАБАТИ БИЛАН МОТАМ КУНИ ЭЪЛОН ҚИЛИШ ТЎҒРИСИДА

1999 йил 16 февраль куни мамлакатимиз пойтахти Тошкентда қабиҳ ниятли кучлар томонидан террорчилик хуружлари содир этилди. Мустақиллигимизга, халқимизнинг осойишта ҳаётига, юртимиз хавфсизлигига тажовуз қилишга қаратилган бу ёвуз уриниш оқибатида бегуноҳ одамлар ҳалок бўлди. Юздан ортиқ киши жароҳатланди. Бу мусибат ҳар биримизнинг, бутун халқимизнинг қалбига чуқур қайғу солди ва кўпорувчи кучларга нисбатан чексиз қаҳр-ғазаб уйғотди.

Бегуноҳ ҳалок бўлган ватандошларимизнинг оила аъзоларига, қариндош-уруғларига, ёру биродарларига ҳамдардлик билдириб, қурбонлар хотирасига ҳурмат бажо келтириш мақсадида:

1. 1999 йил 18 февраль Ўзбекистон Республикасида Мотам куни деб элон қилинсин.
2. Мотам куни мамлакатимизнинг барча ҳудудларида Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи туширилсин.
3. Маданият муассасаларига, барча телерадиокомпанияларга 18 февраль куни кўнгилочар томошалар, кўрсатув ва эшиттиришларни тўхтатиш тавсия этилсин.

Ўзбекистон Республикаси
Президенти

И.КАРИМОВ

Тошкент шаҳри, 1999 йил, 17 февраль.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони

БЕДОРЛИК

Дер эдим: Истиқлол шукуҳи билан
Рўзгорни бутламоқ фурсати етди.
Шундай пайт қўйнимга кирди бир илон,
Кимдир остонамга ўт қўйиб кетди.

Дер эдим: Ҳур замон келиб ниҳоят,
Асрий ғалвалардан холи бўлди бош.
Шундай пайт кўзғалиб қайдин қабоҳат
Юртбошим кўксига отмоқ бўлди тош.

Дер эдим: Босқинлар, ваҳшат, ур-сурлар,
Қолдилар мозийнинг кечаларида.
Шундай пайт дафъатан жонланди улар,
Қон оқди Тошкентнинг кўчаларида.

Ногоҳ аён бўлди, ганимлар бисёр,
Бисёр орамизда оламизгача.
Энди огоҳ бўлсин, бўлсинлар ҳушёр,
Ҳатто бешикдаги боламизгача.

Истиқлол, садағанг кетай, Истиқлол!
Бунча оғир экан қутлуғ йўлларинг.
Ишонай, дуч келса, агар ёв қаттол,
Бурда-бурда қилсин уни қўлларинг.

Мен эса, Истиқлол, яловинг тутиб,
Метин сафларингда собит кетурман.
Ўтган шаҳидларнинг номин ёд этиб,
Юртбошим ёнида бедор ўтурман.

Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон халқ шоири

АСКАРИНГМАН, ОНА ЮРТИМ!

Бу дунёда яхши, ёмон кунлар кўрдим,
Ўкинчим йўқ, майли, йиллар қаддим эгсин.
Мен ҳамон бир аскарингман, она юртим,
Сен томонга отилган ўқ менга тегсин.

Ҳали комил атолмасман маконимни,
Бекам одил санолмасман замонимни,
Лек киприкда асрайман бу давронимни,
Бу давронга отилган ўқ менга тегсин.

Юртим, олис йўлга чиққан карвонинг бор,
Карвонингга посбон, уйғоқ сарбонинг бор,
Эл дардида ҳаловатсиз ўғлонинг бор,
Шу инсонга отилган ўқ менга тегсин.

Тонг нурисан, Ватан, кўнглим осмонида,
Эркинг азал аждодларнинг армонида,
Меҳринг абад авлодларнинг иймонида,
Шу иймонга отилган ўқ менга тегсин.

Кришан ЧАНДАР

Дадар кўпригидаги болалар

(Қисса)

Бир куни мана бундай воқеа юз берди: ўзим катта икки қаватли уйдаги бир тор ҳужрада ижарада тураман. Икки кундан бери туз тотмаганман, шунақа очин-тўқин ҳаётнинг падарига минг лаънат деб, пешонаминг шўрлигидан хунобим чиқиб турибди. Нима қилишимни билмай йиртиқ-йиртиқ майкамдаги битларни териб ўтирибман. Бир маҳал қоп-қоронғи ҳужрамга маъбуд Нараян кириб келиб қолди.

— Мен шаҳарингдаги болаларни кўргани келдим, — деди у.

— Тур, тур жўна бу ердан, сен билан гаплашиб ўтиришга вақтим йўқ! — дедим мен тутақиб.

— Агар ҳозир мен билан бирга борсанг, — деди у, — анави муюлишдаги ошхонада сарёғ сурилган икки паррак нон, битта қуймоқ, битта чой олиб бериб, сени бир меҳмон қилардим.

— Рост айтаяпсанми ёки опқочаяпсанми?

Гапимни эшитиб, у шартта чўнтагидан битта ўнталикни чиқарди-да, бурнимнинг тагига опкелиб, ҳавода ўйнатди.

— Гапни шундан бошласанг бўлмасмиди?! — дедим жаҳлим чиқиб. — Мана, қанча вақтим бекор кетди. Бу ерни Бомбай деб қўйипти, бу ерда биров-бировага текинга бир нарса қилмайди.

Муюлишдаги эроний ошхонага бордик.

— Менга қара, — дедим официантга, — манави жаноб хоҳлаган нарсасини ўзи буюраверади. Лекин сен менга энг аввал тўртта сарёғ сурилган нон, иккита қуймоқ, иккита чой опке. Тез бўл.

— Ие, мен сенга бунақа демовдим-ку: иккита сарёғ сурилган нон, битта қуймоқ, битта чой олиб бераман, дедим-ку, — эътироз билдирди маъбуд Нараян.

— Сен ҳойнаҳой бу ердаги ошхона-ресторанларни ҳам жаннатдаги ошхона-ресторан деб ўйлаган бўлсанг керак, — дедим мен унга, — лекин бу ер жаннат эмас, бу ерни Бомбай деб қўйипти. Бу ернинг тош-тарозуси бошқа. Бомбайда нонни қандай паррак қилишини кўрмагансан, шекилли? Бу ерда нонни шу қадар нозик, юпқа қилиб қирқалики, бемалол кунни кўрсанг бўлади ёки озгина сарёғ суриб юборсанг, тигга айланади-қўяди: баҳузур соқолингни олаверасан. Тухумларни айтмайсанми? Бомбайнинг товуклари жонивор шунақа майда тухум қиладики, унақа тухумдан бўлган қуймоқни микроскопдан қараб топмасанг, тополмайсан. Пиёладаги чойни кўрганмисан? Пиёла дегани шунчалик катта бўладики, бир томчи кўз ёши аранг сигади.

Лекин маъбуд ўзиникини маъқуллади, мен ўзимникини маъқулладим. Ўн минутча иккаламиз ади-бади айтишдик. Ошхонанинг хўжайини охири “ҳозир полицияни чақираман” деб дўқ қилувдики, тангри Нараян дарров кўниб қўя

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

қолди. У ўша заҳоти тўртта сарёғ сурилган нон, иккита қуймоқ ва иккита чой буюрди-да, ўзига битта бош оғриғи дори сўратди.

— Бекор мен билан гап талашдинг, — дедим мен. — Бошидаёқ хўп деб қўя қолганингда бунақа дори ичиб ўтирмаган бўлардинг.

— Э-э, биродар, нимасини айтасан, — гап бошлади тангри Нараян, — ҳозир чет эл валютаси масаласи жуда қийин бўлиб қолган. Жаннатдан Бомбайга келаётганимда қўлимга атиги юз рупия тегди. Ҳали ким биледи дейсан, бу ерда яна неча кун туришга тўғри келаркин? Шунинг учун пулни сал у ёқ-бу ёғига қараб ишлатмаса бўлмайди.

— Э, қўйсанг-чи! — ловуллаб кетдим мен. — Чет эл валютаси масаласи қийин бўлиб қолган эмиш! Қанақасига бунақа нарса сенга қийин бўлиши мумкин? Бутун қийинчилик бу шўринг қурғур камбағалларнинг бошида. Бизнинг мамлакатда оддий бир корхонанинг хўжайини ҳам чет эл валютасидан қийналиш нималигини билмайди-ку, сенинг қийналишинг тўғрисида гап бўлиши мумкинми? Сен ахир бутун олам корхонасини юритиб турасан-ку!

— Шунақа-да, сен тушунмайсан-да, — деди у насиҳат қилгансимон. — Худо ҳам қонун-қоидага амал қилиб юриши керак, акс ҳолда бу олам ҳаракатдан тўхтаб қолади.

— Ис, қанақасига тўхтаб қоларкан?

— Қанақасига тўхтамас экан? Мана, ўзинг ўйлаб кўр — ҳозир еб турган нонингни шартга темирга айлантириб қўйсам, унда нима бўлади? Хўш, тўхтамас эканми?

— Бомбайнинг баъзи ошхоналарига кирган одам темирдан ҳам қаттиқ нонни чайнашга мажбур бўлади.

— Хўп бўлмаса, манави чойингга заҳар қўшиб қўйсам-чи? Унда нима қиласан?

— Бомбайда биз шундоқ ҳам ҳар куни заҳар қўшилган чой ичамиз.

— Бордию мен ёруғликнинг тезлигини қамайтириб, соатига уч ярим миль қилиб қўйсам-чи? Ёруғлик шунақа тезлик билан қуёшдан Ерга етиб келгунча сен ўлиб қолмайсанми? Энди бунга нима дейсан?

Мен индолмай қолдим. Тангрининг бу гапида жон бор эди. Чунончи, мен бошимни эгиб, тақсимчадан қуймоқ қидира бошладим.

Бирпасдан кейин биз иккимиз Дадар кўпригининг тагида эдик. Кўприк тагида ҳиндуларнинг бир ибодатхонаси бор эди. У ерда бир тўда садху¹ ўтириб олиб, бҳанг² ичиб ётибди. Бир томонда темир йўл станциясини ўраб турадиган темир панжаралар остида қўтир кучуқлар ухлаб ётибди, бир томонда ахлат тоғ бўлиб уюлиб кетган. Бошқа ёқда эса Дадар кўпригига чиқадиغان зина бўлиб, у ерда чувриндиларга ўралиб олган гадойлар тиланчилик қилиб ўтирибди. Хуллас, шарққа қарайсизми, ғарбга қарайсизми, шимолгами, жанубгами, барибир, қаёққа қараманг, шунақа “гўзал” манзараларнинг гувоҳи бўласиз.

— Сен мени қаёққа бошлаб келдинг ўзи? — деди тангри Нараян лаб-лунжи осилиб.

— Болаларни кўрсатгани олиб келдим.

— Қани ўша болалар?

— Менга қара, — тушунтирдим мен. — Болалар билан кўришишдан олдин икковимиз ҳам вақтинча болага айланиб олсакмикин, девдим. Хўш, нима дейсан? Менимча, бунинг сенга ҳеч қийин жойи йўқ. Бу иш учун чет эл валютаси сарф бўлмайди-ку ахир!

Бир зумда иккимиз болага айландик-қолдик. Иккаламининг эгнимизда йиртиқ калта иштон ва яғири чиқиб кетган майка. Менинг қўлимда бир сават амруд³, маъбуднинг бошида эса каттагина бир фанер, унда болаларнинг жуда чиройли ва ранг-баранг китоблари тартиб билан териб қўйилган. Биз чаққон юриб, кўприкнинг устига чиқдик-да, молимизни эпчиллик билан темир панжаранинг ёнига қўйдик.

¹ Ҳинду фақир, дарвеш. (Изоҳлар таржимонники).

² Нашанинг бир тури, барги туйилиб, ичилади.

³ Нокка ўхшаш бир хил мева.

— Ҳўв, нима қилаяпсан? — бақириб қолди бир кампир. — Кўтар бу ердан саватингни!

Бақирган кампир шунақа бадбашара, овози шу қадар дағал эдики, эшитган одам кўрқиб кетарди. У ҳам олдига меникига ўхшаган бир сават амруд қўйиб ўтирар эди.

— Бу ҳукуматнинг кўприги, — дедим мен. — Хоҳлаган одам келиб, нарсасини сотаверади. Ана қаранг, ҳаммаёқда одамлар молини сотиб ўтирипти. Мен сотсам нима қипти? Отангизнинг кўпригимиз бу?

Кампирнинг шундоққина биқинида саккиз ёшлардаги бир болакай ўтирувди. Олдида бир сават банан. Уша бола менга еб қўйгудек ўқрайиб қаради-да, “Саватингни кўтарасанми, йўқми?” деб дўқ қилди.

Жавоб беришдан олдин мен унга бир яхшилаб разм солдим. Қарасам, бўйи мендан паст, ёши ҳам мендан кичик, унча кучли болага ўхшамади. Чунончи, “кўтармайман, шу ерда ўтираман” дедим шартта мен ҳам катта кетиб.

Гапимни эшитдию бола сапчиб ўрнидан туриб кетди. Бир дақиқадан кейин қарасам ерда ётибман: бола оёғини қорнимга, муштини эса тумшугимга тираб олган. Маъбуд Нараян менга ёрдам бермоқчи бўлувди, тумшугига битта яхши мушт тушдию оғзи-бурни қоп-қора қон бўлди.

— Кўтар саватингни! — деди бола буйруқ қилиб.

Мен секингина маъбуд Нараянга қарадим, лекин у шўрлик бурнининг қонини артиш билан овора эди. Шунинг учун мен саватимни кўтардим. Кейин иккаламиз индамай нари кета бошладик. Тўрт қадам юрувдик, у менга шивирлаб деди: “Тумшугига шундоқ бошлаб туширардимки, кундузи бўлишига қарамай кўзига юлдуз кўриниб кетарди, лекин бунақа нарса менинг ақидамга тўғри келмайди-да!”

— Албатта, албатта! — дедим мен белимни силаб туриб.

Сал нари юриб, яна бир болага дуч келдик. У кичикроқ бир фанер тахтага қатор қилиб авторучкаларни териб олган-да, “Кеп қолинг асл ёқут авторучкага! Кеп қолинг, атиги тўрт анна!” деб овозининг борича қичқираяпти.

— Ие, асл ёқутдан қилинган ручкани етмиш беш рупиядан камига топиб бўлмайди-ку! Бу қанақасига тўрт аннадан сотиб ўтирипти! — ҳайрон бўлди маъбуд.

— Ким билади, отаси миллионердир-да, — жавоб бердим мен. — Шунинг учун худо яратган бу дунёда яхшилик қилмоқчидир. Инсофли бола кўринади, кел, шунинг ёнига ўтира қолайлик.

— Қани, жўнаб қол-чи, бу ердан! — унинг ёнига ўтирмоқчи бўлганимизни кўриб дўқ қилди бола. — Борларинг, бошқа ёққа борларинг, савдонинг белига тепасанлар!

— Ҳой оғайни! — дедим мен. — Менинг қўлимдаги амруд бўлса, бунда китоб-питоб бўлса. Буларнинг сен сотиб ўтирган нарсага нима дахли бор ахир?

— Шундоқ кўриниб турипти, Дадар кўпригига биринчи марта келишинг, бўлмаса бунақа демасдинг, — деди бола захархандалик билан. — Тақсирим ўзлари харидор зотини ҳеч бундай яқиндан туриб кўрганмилар? Харидор дегани бирпаснинг ўзида неча турланади. Шунинг биласанми? Ручка олгани келган одам бирпасда айнаб, амруд оладиган бўлиб қолади. Билдингми энди? Қани, туёғингни шиқиллатиб қолларинг бу ердан, бўлмаса нақ...

У бола бизга қараганда анча бақувват эди, шунинг учун дарров жуфтакни ростлаб қўя қолдик.

Беш-олти қадам нари юргандан кейин маъбуд тутатиб деди:

— Сен уни мендан кучли эди, дейсанми? Ҳечам-да. Хоҳласам, бир уриб ерга ёпиштириб қўярдим. Лекин бу нарса менинг ақидамга тескари-да.

— Тўғри, тўғри! — дедим мен унинг гапини маъқуллаб.

Шу тариқа биз кўприкнинг бошига етиб келдик. Йўлда ҳеч ким бизга ёнидан жой бермади. Бу ерда бир бола, йўғе, бола эмас, йигирма-йигирма икки ёшлардаги бир йигит турарди. У эски бир қора шамсияни очиб олиб, ичига чиройли қилиб ҳар хил дастрўмолларни териб чиққан, шамсияни чирпирак қилиб айлантирганда дастрўмоллар худди камалакнинг рангидек товланиб кўзингизни оларди.

— Биз ҳам шу ерга молимизни ёйсак майлими? — сўради маъбуд Нараян ниҳоятда мулойимлик билан.

— Ўтирсаларинг ўтираверларинг! — деди йигит. — Лекин олдин тўрт анна-тўрт аннадан буёққа чўзиб қўясанлар, ана ундан кейин майли.

Маъбуд ўша заҳоти ёнидан битта саккиз анналикни чиқариб, узатди. Шундан кейин иккаламиз унинг ёнига ўтириб олиб, молимизни сога бошладик. Орадан бир соат ўтди. Шу орада мен олти дона амруд сотдим, маъбуднинг эса битта ҳам китоби ўтмади.

Ҳалиги йигит масхара қилиб кула бошлади.

— Бунинг нимаси кулгани? — деди маъбуд йигитга қараб. — Ҳа, Бомбайда болалар китоб ўқимайдими?

— Ўқийди, — жавоб берди йигит комил ишонч билан. — Мана ўзимнинг Би-эй¹ даражам бор.

— Ҳали Би-эй даражанг бўлатуриб рўмол сотиб ўтирибсанми? — ҳайратдан маъбуднинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

Йигит яна кулди-да, “Хов Виктр, бу ёққа бир қараб юбор-чи!” деб бир оғайнисини чақирди.

Виктр контрабанда йўли билан опкелинган соатларни сотаётган эди. Ўртоғи чақирishi билан бизнинг олдимизга келди. Рўмол сотаётган ҳалиги йигит уни таништирди:

— Бунинг оти Виктр. Эф-эй даражаси бор.

Шундан кейин йигит атрофдаги болаларни бизга бирма-бир таништира бошлади: “Манави Шариф бўлади, ўрта мактабни битирган. Манавининг оти Дхўмей, саккизинчини битирган. Манавининг оти Феруз, еттинчида ўқийди. Манави — Гўркҳа, бешинчида ўқийди, аёллар пайпоғини сотади...”

— Ие, — деди маъбуд болаларга ҳайрон бўлиб бирма-бир қараб чиқаркан. — Мен тушунолмай қолдим-ку: сенлар мактабга ёки коллежга қайси пайтда бора-санлар ўзи?

Маъбуднинг бу гапини эшитиб, болалар қаҳ-қаҳ уриб юборди. “Биз умримизда мактаб ёки коллеж деган нарсани кўрмаганмиз”, деди улар.

— Бўлмаса қанақа қилиб ўзларингни “Эф-эй” даражам бор ёки ўрта мактабни битирганман, дейсанлар?

— Бунақа дейишимизнинг сабаби бор — агар биз мактабда ўқиганимизда, мен масалан Би-эй даражасини олган бўлардим, манави Шариф эса ўрта мактабни битирган бўларди. Гўркҳа ҳам мактабга қатнаганида, ҳозир хотинларнинг пайпоғини сотиб ўтирмасди, бешинчи синфда ўқиб юрган бўларди.

Атрофимизга оломон тўпланганини кўриб, полиция инспектори — ҳавалдор етиб келди.

— Ҳа, нима бўлди, нима гап? — деб сўради у калта таёқчасини ҳавода ўйнатиб.

— Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ, тақсир, — деди Виктр оппоқ тишларини тиржайтириб. — Манави иккита янги бола кепти кўприкда нарса сотгани.

— Бу қонунни бузиш-ку! — дўқ қилди инспектор.

— Бўл, икки рупия чиқарларинг! — деди Виктр қулоғимизга шивирлаб. — Кейин бир ойгача бу ерда бемалол савдо қилаверасанлар.

— Икки рупияни бермасак-чи? Унда нима бўлади? — сўради маъбуд.

— Унда кўприкда нарса сотишинг қонунга қарши бўлиб қолади? — жавоб берди Виктр.

— Ҳм-м... — деди маъбуд бир нарсаларни ўйлаб. Кейин ёнидан икки рупия чиқариб, Виктрга тутқазди. У пулни олиб инспекторни бир чеккага тортди.

Бирпасдан кейин ҳавалдор жўнаб кетди. Болаларнинг ҳаммаси жой-жойига бориб, яна молини сотишга тушди. Орадан яна бир ярим соатча вақт ўтди. Маъбуд битта ҳам китоб сотолмади. Ҳолбуки, ҳамма нарсанинг бозори чаққон эди: рўмол дейсизми, амруд дейсизми, авторучкаю пайпоқ дейсизми, сочга қадаладиган тўғнағичдан тортиб сочга тақиладиган тасмагача — ҳар бало қўлмақўл эди. Лекин болалар ҳақидаги китобларга биров қайрилиб ҳам қарамасди.

¹ Санъат бакалаври дегани, дастлабки илмий даража.

— Жуда ҳайронман, тақсир! — деди маъбуд Нараян охири ҳафсаласи пир бўлиб. — Мен ўйловдимки, бир-биридан чиройли бу қизиқ-қизиқ эртақ китобларни кўрган заҳоти ота-оналар ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай сотиб олади, дедим. Лекин...

— Менга қара, — дедим мен маъбудга. — Боласига дарслик олишга қурби етмайдиган одам, сенинг эртақ китобингни қаёқдан сотиб олади?

Маъбуд бир нарса деб жавоб қайтармоқчи эди, шу маҳал зинанинг пастиди шов-шув эшитилиб қолди. Мен ўша томонга қарадим. Қарасам, бўйнига қора тумор таққан бир барзанги одам худди подшога ўхшаб битта-битта қадам ташлаб, виқор билан зинадан чиқиб келаяпти. Эғнида йўл-йўл, зарғалдоқ ранг майка, ниҳоятда тор шимининг почаси тўпикдан юқориқоқча шимариб қўйилган. Уни кўрган гадейлар ўрнидан туриб, одоб билан икки букилиб таъзим қилди. Атрофдагилар шивир-шивир қилишга тушди. Барзанги кўприкка чиқиши билан дастрўмол сотаётган йигит ўттиз иккита тишини кўрсатиб илжайдида, унга таъзим қилди. Виктр ҳам шундай қилди. Шариф ҳам, Гўркҳа ҳам шуни қайтарди. Фақат биз иккаламиз ўтирган жойимиздан кўзгалмадик. Барзанги бизга еб қўйгудек бўлиб ўкрайиб қаради. У аввал маъбуднинг китоб териб қўйилган фанерига оёғини тиради. Кейин фанерни бир тепди-да, Виктрдан сўради:

— Бу болакайлар ўзи қаёқдан келиб қолди?

— Тақсир... — деб гап бошлади Виктр. — Бу... бу болалар янги келди. Бугундан шу ерда нарса сотади. Ҳавалдорнинг ўзи рухсат берди.

Барзанги бисотидаги сара сўкишлардан уч-тўрттасини ҳавалдорга ҳавола этиб, деди:

— Буларинга айтиб қўй: агар ҳар куни менга тўрт аннадан бериб турса, тургани, йўқса бу ерларда қорасини кўрсатмасин!

— Ахир бизга ҳавалдорнинг ўзи рухсат бериб қўйди-ку! — деди Нараян аламига чидолмай. — Ҳавалдорнинг ўзи рухсат бериб қўйганидан кейин сен ким бўпсан ҳайдайдиган?

— Нима?! Мен ким бўпман? — деди барзанги тутақиб. У енгини шимариб, “Мен ким бўпман?” деб яна бир марта қайтарди-да, маъбуднинг олдида турган фанер тахтани кўтариб, китоб-питоби билан пастга қараб улоқтирди. Китоблар қанотини ёзиб кетаётган товуқларга ўхшаб ҳавода учиб бориб, темир йўлга тушди. Орадан бир зум ўтмай амрудли сават ҳам пастга отилди. Бирпасдан сўнг пастдан хуштагини чалганча, бир-биридан чиройли китобларни босиб-мажақлаганча поезд ўтиб кетди. Поезд ўтиб кетиши билан қаердандир бир тўда болалар пайдо бўлиб, поезд изига тушган амрудларни олиб, ея бошлади, лекин биронтаси китобларга қайрилиб ҳам қарамади.

Нараяннинг кўзи жиққа ёшга тўлди. “Бу одам шу кўприкнинг каттакони, — деди Виктр шивирлаб. — Кўприкнинг хўжайини десанг ҳам бўлаверади. Шунинг рухсати бўлмаса, бу кўприкда бирон киши бирон нарса сотолмайди. Бориб кечирим сўранглар, кунига тўрт аннадан тўлаб турунглари. Бўлмаса бу сенларга кун бермайди”.

— Нега энди мен пул тўларканман? Тўламайман! — деди маъбуд қатъий қилиб. — Ўлсам ҳам пул бермайман! Шу ерда ўтириб молимни сотавераман. Кўлидан келганини қилсин!

Кўприкнинг хўжайини тишини ғижирлатиб, бир қўллаб шартта маъбуднинг ёқасидан олди-да, иккинчи қўли билан қора сопли узун пичоғини суғурди. Шунда мен орқадан туриб, хўжайиннинг оёғидан бошлаб тишлаб олдим. У орқасига ўгирилувди, биз иккаламиз оёғимизни қўлга олганча пастга қараб югуриб қолдик. Хўжайин анчагача бизни қувлаб борди, лекин биз ўша чопганимизча Ранжит студияси ҳовлисига кириб кетдик. Бу район ўзига ўхшаган бошқа бир хўжайинга қарашли эди, чунончи бизни қувлаб киришга унинг юраги дов бермади-да, сўкиб-сўкиб қайтиб кетди.

Биз ярим соат шу студиянинг санъат бўлимида биқиниб ўтирдик. Санъат бўлимида уч бошли Браҳманинг¹ ҳайкали бор экан. Биз ўшанинг орқасига биқиниб олдик. Ниҳоят, атроф жимжит бўлиб қолди. Биз нафасимизни ростлаб,

¹ Ҳиндуларнинг уч олий маъбудидан бири (қолган иккитаси Вишну ва Шива).

сал ўзимизга келганимиздан кейин секин-аста санъат бўлимидан ташқарига мўралаб чиқа бошладик. Тушлик овқат пайти экан, ҳамма ошхонага кетган, атрофда ҳеч ким йўқ экан.

— Бу уч бошли ҳайкал Браҳмажийнинг ҳайкали, а? — сўради маъбуд ҳайкални кўрсатиб.

— Ҳа.

— Бунга шу ерда сажда қилинадими?

— Йўқ, тақсир, киностудияда муллажирингдан бошқа ҳеч нарсага сажда қилинмайди. Браҳманинг бу ҳайкали ганчдан қилинган-ку. Суратга олиб бўлгандан кейин шартта майдалаб ташлаб, худди шу ганчнинг ўзидан Раваннинг¹ ҳайкали ясалаверади.

— Ҳм-м... — маъбуд бир нарсаларни ўйлаб, ўзича кулимсирай бошлади.

— Ҳа, кулиб қолипсан? — сўрадим мен.

— Мен оламини яратганимда, — гап бошлади Нараян, — Браҳма мендан бир бошнинг ўрнига уч бош сўраган эди. “Браҳмажий, учта бошни нима қиласиз?” деб ҳайрон бўлганимда, “Ҳа энди, сўрагандан кейин беравермайсизми, сиздан нима кетади!” деб ўша гапида қаттиқ туриб олган эди. Шунинг учун мен унга учта бош ато қилганман. Ўша вақтда Браҳмажийнинг нега бунақа қилганини тушунмаган эдим. Лекин ҳали Дадар кўпригида анави безори ёқамдан олганида: “Э-э! Дадар кўпригида ишлашга бир эмас, тўртта бош керак экан!” деган фикр миямдан ўтди. Менимча, Браҳмажий ўшанда учта бош сўраб хато қилмаган экан, — деб маъбуд яна кулиб қўйди.

— Хато қилганим, тўғри қилганим, бунисини билмайман. Улуғларнинг ишини улуғлар билади. Мен фақат бир нарсани биламан: бу дунёда битта бошни асрашнинг ўзи машаққат иш. Бош учта бўлса, унда оғиз ҳам учта бўларди, учта оғизга мен қанақа қилиб нон етказиб берардим?

Нон дейишим билан қорним жуда очлиги эсимга тушиб қолди.

— Ҳм-м... Сенинг қачон қараса қорнинг оч экан-да! — деди маъбуд кесатиб.

— Сенинг қорнинг очмайдими?

— Йўқ, менинг ҳеч ҳам қорним очмайди. Лекин гоҳи-гоҳида бошим оғриб туради. — Шундай деб маъбуд бирдан маъбус тортиб қолди.

— Қачон оғрийди бошинг?

— Биронта юлдуз айланиб юрган йўлидан тойиб кетса ёки бирон-бир гўдак онасидан айрилса, ё бирон гул бевақт сўлса, ўшанда бошимга оғриқ туриб кетади.

— Қаеринг оғрийди: бошингми ё юрагингми?

— Бошим, чунки менда юрак-пурак деган нарсанинг ўзи йўқ. Мен юракни фаришталарга ҳам бермаганман. Юракни мен фақат инсонга ато қилганман, чунки инсонгина гуноҳга қўл уриши мумкин.

Мен ҳайрон бўлиб, маъбудга тикилиб қарадим. Лекин унинг юзи на бирон-бир фикрни англатарди, на биронта ташвиш-ғамни, унда болаларга хос маъсумликдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Ёнимизда Ганешнинг² ганч ҳайкали ётган эди. Бирдан назаримда ўшанинг харгуми юқорига кўтарилиб, кейин яна эгилиб маъбуднинг оёғига теккандай бўлди. Маъбуд чўчиб, менга қаради-да, илжайиб деди:

— Қани юр-чи, бир сенинг қорнингни тўйдириб қўяй!

— Ие, шуюм гап бўлдими? Одамнинг қорнини тўйдириб бўларканми? — дедим мен.

Ранжит студиясининг ошхонасига кирдик. Мен ишни кока-кола ичишдан бошладим. Кейин ўзимга қовурилган нўхат, қовурилган товук, палов ва қулинг ўргилсин ширгуруч буюрдим. Маъбуд эса яна бош оғриғи дори сўратди. У дори ичди, мен эса бошлаб қорнини тўйдириб олдим. Маъбуд овқатга пул тўлаётганида унинг ҳамёнидаги юзталиқни кўриб, ёнимизда ўтирган машҳур пакана кино артистининг кўзи чиқиб кетди. Бу пакана артистнинг исми Тикку, ёши

¹ Раван — қадимий ҳинд достони “Рамаяна”даги салбий қаҳрамон, Ланка ороли шоҳи.

² Ганеш ёки Ганеша — Шива ва Парватийнинг ўғли, донишмандлик ва тусиқларни даф қилувчи маъбуд.

қирқларда эди. Кинода болалар ролида чиқарди, кулгили ролларни жуда қотириб ўйнади. У менинг олдимда уюлиб турган овқатлардан оч кўзларини узмасди. Шундан билдимки, шўрликнинг шу кунларда ҳоли танг экан. Дадар кўпригидаги пан дўконимда буни тез-тез кўриб турардим. Тикку баъзи-баъзида мендан уч-тўрт анна қарз олиб турарди. Ўз-ўзидан равшанки, қарзни қайтаришига кўзим етсагина қарз берардим.

Тиккунинг юзида соқол-мўйловдан ном-нишон ҳам йўқ эди. Кўриниши худди ёш болага ўхшаган, жуда содда эди. Бўйи икковимиздан ҳам ярим қарич паст эди. Тикку маъбудга қараб бир илжайди-да, унинг ёнига келиб ўтириб олди.

— Сен кинога янги келган кўринасан, а? — деб сўради у маъбуддан менинг қовурилган товукни апил-тапил туширишимга суқланиб қараб туриб.

Тикку маъбуд билан гаплашиб ўтирибдию бир кўзини мендан узмайди.

— Ҳа, шу бугун келиб турибман, — деди у.

— Кинода ишлаш ниятинг борми?

— Иш топилса, ниятим йўқ эмас.

— Ота-онанг қаерда туради?

— Менинг ота-онам йўқ, — жавоб берди маъбуд бошини эгганча хафа бўлиб.

Тикку унга яна ҳам яқинроқ ўтириб олди. Маъбуднинг елкасига қўлини қўйди-да, мени кўрсатиб, деди:

— Бу сенинг уканг бўлса керак, а?

— Йўқ, ўртоғим бўлади, — деди у.

Тикку маъбуднинг гапига ишонмай менга худди ўғрига қарагандай шубҳаланиб қаради. Шу қилганига мен ҳам унга менсимай қараб қўйдим. “Бунинг ҳам кинода ишлаш нияти борми?” сўради Тикку.

— Билмадим, ўзидан сўра, — жавоб берди маъбуд.

— Нимасини сўрайман? — деди Тикку азбаройи нафрат билан менга кўз ташлаб. — Бунинг башараси ўзи шундоқ айтиб турипти: ўлса ҳам бундан артист чиқмайди.

— Меники-чи?

— Сеники бошқа гап. Сенинг юзингда кишини ўзига тортадиган ажиб бир содалик бор. Сенинг юзинг шундай юзки, болаларнинг ролини ўйнайдиган манаман деган актёр ҳам оёғинга бош урса арзийди. Сенинг юзингни юз деса бўлади!

— Демак, меники юз эмас, тумшуқ экан-да! — тутақиб кетдим мен. Мен бола шаклига кириб олган эдим, шунинг учун ҳозир Тикку мени танимаяпти. Бўлмаса бир таъзирини бериб кўярдим-а. У менинг гапимни эшитмаганга солди-да, маъбудга қараб деди:

— Отинг нима?

— Бҳагван.¹

— Неча ёшдасан?

— Билмайман.

— Мен тенгига ўхшайсан. Ёшинг нари борса ўн иккилардадир.

— Сенинг ёшинг ҳам ўн иккидами? — сўради маъбуд Тиккудан.

— Шу келаётган янги йилда ўн иккига тўламан, — деди Тикку нафаси ичига тушиб. Шундан кейин у ниҳоятда меҳрибонлик билан маъбуднинг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Бугундан бошлаб мени акам деявер. Отим — Тикку. Менинг кино соҳасида ишлаётганимга ўттиз йил, демоқчиманки уч йил бўлди. Болалар орасидаги машҳур актёрлар ичида менинг номим биринчилар қаторида туради. Лекин бир нарса аниқ: яқин келажақда сен эришадиган мавқега мен ҳеч қачон эришолмайман. Сенинг кўзларингда нимадир бор.

— Нима бор?

— Агар менинг гапимга хўп десанг, — давом этди Тикку маъбуднинг гапини эшитмагандай бўлиб. — Мен сени кино санъатининг энг машҳур юлдузига айлантираман, болалар ичида энг катта актёр бўласан. Двези Макранийнинг битта фильмда роль ўйнаганига қанча олишини биласанми?

¹ Ҳиндий тилида бу сўзнинг маъноси маъбуд дегани.

— Қанча олади? — деди маъбуд ҳайрон бўлиб.

— Ўттиз минг.

— Ўттиз минг дейсанми?! Йўғ-ей, бундай бўлиши мумкин эмас!

— Ўн ёшли қиз бола шунча катта пул олади! — деди Тикку деярли қич-қириб.

— Киноюлдуз Сўмийнинг қанча олишини биласанми? У саккиз ёшли бола, атиги саккиз ёшда. Биласанми, у битта фильмда ўйнаганига қанча олади?

Маъбуд боши билан “йўқ” ишорасини қилади.

— Қирқ минг, — деди Тикку.

— Қирқ минг?!

Тикку парво қилмай гапида давом этди:

— Ўн беш йил олдин, демоқчиманки, беш йил, яъни беш ой аввал мен унга бир фильмдан бир ролни гаплашиб берган эдим.

— Қирқ минг дейсанми? — деди маъбуд ҳангу манг бўлиб. — Бу ерга келаётганимда кўлимга юз рупиягина беришувди. Мен ҳалигача юз рупиядан ортиқ пулни кўрмаганман.

— Юр мен билан, сени картинанинг директори билан таништириб кўяман. — Шундай деб Тикку маъбудни судраганча олиб кетди.

— Маъбуд, қаёққа кетаяпсан, қаёққа кетаяпсан деяпман сенга? — қичқирдим мен бутунлай умидсизликка тушиб.

— Киноюлдузи бўлгани, — шартта жавоб берди маъбуд. Жуда қизиқаётгани унинг овозидан шундай билиниб турарди. — Сен шу ерда, ошхонада ўтира тур, — деди у менинг эргашганимни кўриб. — Мен ҳозир бирпасдан кейин киноюлдузи бўлиб қайтиб келаман.

Мен жаҳдан тишимни гичирлатиб, ноилож ошхонада қолдим.

У бир соатдан кейин, Тиккусиз, бир ўзи қайтиб келди.

— Тикку қани? — сўрадим маъбуддан.

— У ўша ёқда қолди. Кечқурун “Она — Ҳиндистон” кинотеатрининг олдида кўришадиган бўлди, — деди.

— Хўш, гапирсанг-чи, нима бўлди ўзи? Сени кимнинг олдига бошлаб борди? — бетоқатлик билан устма-уст савол бердим мен.

У ўзида йўқ хурсанд, оғзининг таноби қочган эди.

— Мана энди мен тўрт-беш кундан кейин киноюлдузига айланаман-қоламан. Энди жаннатга қайтиб боришимнинг ҳам ҳожати йўқ. Хўв, эшитаяпсанми гапимни, энди мен жаннатга бормайман. Шу ерда кейинги ҳафтадан бир фильм устида иш бошлаб юборадиган бўлдим. Улар менинг биринчи ишимга ўттиз минг берадиган бўлди. Тагимда антиқа машина бўлади, кондиционерли зўр бир квартира ҳам тўғрилаб берадиган бўлишди. Шундоқ бўлгандан кейин қайси аҳмоқ жаннатга бораман, дейди? Мен учун бу ерда жаннатда йўқ нарсалар муҳайё бўлади. Ҳамма газеталарда менинг номим бўлади.

— Сенинг номингни шундоқ ҳам ҳамма билади-ку! Номинг ҳамма жойда тилга олинади-ку!

— Ие, гапингни қара! Менинг номим газеталарда тилга олинмайди-ку. Қани, хўп, менинг номимни тилга олган биронта газетани кўрсат-чи! Борми шунақа газета! Гапинг тўғри, одамлар ибодатхонада, масжидда, гурудварада¹, черковда менинг номимни тилга олади, лекин газеталарда-чи, тунги клубларда-чи, меҳмонхоналарда-чи? Бу ерларда тилга олинмайди. Бундан бошқа қизиқ-қизиқ жойларда ҳам менинг номимни эслаш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Лекин энди “Мувафэр” киножурналида чиқадиган менинг суратимга одамлар сажда қилади, мен Нирупа Рай билан бирга ишлайман. Яна энг зўри шундаки, бу фильмда Ашок Кумар билан Пран ҳам иштирок этади. — Маъбуд азбаройи шодлигидан ўйинга тушиб кетди.

— Сен жинни бўп қопсан! — дедим мен унга тушунтирган бўлиб. — Унақада оламнинг ишини юргизиш кимга қолади?

— Э, менга деса бу оламнинг йўқ бўлиб кетмайдими! — деди тутатиб маъбуд. — Шу олам деса, бошимга сирқираб оғриқ туриб кетади.

¹ Гурудвара — синхлар ибодатхонаси.

Мен нима қилишимни билмай яна битта кока-кола ичдим-да, маъбуддан сўрадим:

— Ҳўш, бу нарсалар қандоқ қилиб бунақа бирпасда ҳал бўлиб қолди?

— Соддагина, оддийгина юз тузилишимни кўришдию, ҳамма нарса бирпасда ҳал бўлди-қолди, — у бир чеккадан гапира бошлади, — Тикку жуда ажойиб бола экан. У мени аввал режиссёр ёрдамчисининг олдига бошлаб борди. У жуда даққат билан ўтириб менинг бошимдан ўтганларни эшитди. Ота-онам йўқлиги, ёлғизлигимни ва кинода ишлаш ниятим борлигини эшитиб, менга жуда раҳми келди. “Ёнингда икки рупиянг борми?” деб сўради режиссёрнинг ёрдамчиси мендан. Мен: “Ҳа, бор”, дедим. У: “Бўлмаса шу икки рупияни менга бериб тур. Режиссёр бутун менга тушлик овқатга берадиган пулни бермади. Пулингни эртага қайтариб бераман. Келаси фильмда жуда зўр роль бор. Шу ролни ўйнайсану кинолдуз бўласан қоласан. Мен сени ҳозир фильмнинг режиссёри билан таништириб қўяман”, деди. Режиссёр ёрдамчисининг шу гапларидан кейин мен унга икки рупияни бердим.

— Икки рупияни бердингми, а? — ҳовлиқиб сўрадим мен.

— Ҳа, бердим. Шундан кейин у ўша заҳоти мени режиссёрнинг олдига бошлаб кетди. У фильмни суратга олиш билан жуда банд экан. Лекин Тикку билан режиссёрнинг ёрдамчиси бориб, “Кинода ишлайман”, деб жуда чиройли бир бола келди, деб айтувди, режиссёр югуриб олдига келди. Ўтириб, жуда диққат билан менинг саргузаштларимни эшитди. Ота-онасиз эканлигимни билиб, менга юраги ачиди. “Ёнингда ўн рупиянг борми?” деб сўровди, мен “ҳа, бор”, деб жавоб бердим. “Шу пулни менга бер, бутун продюсер менга берадиган пул чекини бермади. Эртага пулингни қайтариб бераман. Сен кейинги фильмдан бошлаб мен билан бирга ишлайсан”, деди режиссёр. Чунончи, мен унга ўн рупияни тутқаздим. Мен энди кейинги фильмдан бошлаб у билан ишлайдиган бўлдим. Шундан кейин Тикку мени фильм продюсерининг олдига олиб борди. Продюсерга Калькуттадан биров телефон қилмоқчи экан, шунини пойлаб хонасида ўтирган экан. Лекин менинг келганимдан хабар топган заҳоти югуриб олдига келди. Мен унга ҳам бошимдан ўтганларни гапириб бердим. У ҳам бошқаларга ўхшаб диққат билан ўтириб ҳикоямни эшитди. Ота-онам йўқлигини билиб, менга жуда ачинди. Ўпкаси тўлиб, кўзига ёш келди: “Ҳозир ёнингда йигирма беш рупиянг борми?” деб сўради. “Ҳа, бор”, дедим. “Шу пулингни менга бериб тур, — деди продюсер. — Кассир чек олиб келиши керак эди, ҳайронман, дараги йўқ. Эртага албатта келади. Келган заҳоти йигирма беш рупиянгни қайтариб бераман. Яна сен билан ўттиз минг рупияга шартнома ҳам тузаман”. Мен унга йигирма беш рупияни бердим. Энди мен Ашок Кумар, Пран ва Нирупа Рай билан бирга ишлайман.

Маъбуд бу гапларни менга комил ишонч билан гапирди ва бирдан жим бўлиб қолди. Унинг содда чеҳраси севинчдан порламоқда эди.

Мен пешонамга шап этиб бир урдиму “Тикку-чи? У сендан ҳеч нарса олмадим?” — деб сўрадим.

— Йўқ, у ҳам беш рупия олди. Лекин у эртага қайтариб бераман, деди. Бутун кечкурун у билан “Она — Ҳиндистон” кинотеатрининг олдига учрашадиганмиз. У мени ўша ердан яна бир бошқа кино компаниясига бошлаб бормоқчи. Тикку жуда ажойиб бола экан.

— Тикку ёш бола эмас! — бақирдим мен жаҳдан сочимни юлгудек бўлиб. — У ёши қирққа борган пакана бир одам, кинода болалар ролини ўйнайди. Худо ҳаққи, намунча аҳмоқ бўлмасанг!

Ғапимни эшитиб, маъбуднинг кўзи жиққа ёшга тўлди ва шу топда унинг соддагина, ёш боладай маъсум чеҳраси менга жуда ҳам ёқимтой туюлиб кетди. Унинг кўнглини бекорга огритдим, деб ўзим хафа бўлиб кетдим. Унинг қўлини қўлимга олиб дедим:

— Қўявер, бўлар иш бўпти. Юр, бу ердан чиқайлик. Бўлмаса, чўнтагинг куп-қуруқ бўлиб қолади.

Кечки пайт соат бешда биз “Она — Ҳиндистон” кинотеатрининг олдига бориб, Тиккуни икки соат кутдик, лекин у келмади.

* * *

Кечаси иккаламиз менинг хужрамда тагимизга шолча солиб, ёнма-ён ётиб-миз. Хужрага қайтиб келиб, биз дарров бола шаклидан яна катта одам қиёфасига кириб олганмиз. Маъбуд иккала қўлини бошига ёстиқ қилиб, шифтга тикилганча ётипти. Хонанинг димлигидан мен йиртиқ майкамни ечиб ташлаганман.

— Вой-бў, шунақа ҳам дим бўладими? Лоақал уйингда электр ҳам йўқ.

— Уч ойга ҳақ тўламаган эдим, электрчилар келиб узиб кетди. Вентилятор бўлмаса, Бомбайда кечаси димдан ётиб бўлмайди.

— Ҳа, жуда ҳам исиб кетяпти, — деди маъбуд менинг гапимни тасдиқлаб. — Ўзим ҳам жаннатда юравериб яхши об-ҳавога жуда ўрганиб қолган эканман...

— Бир нарса сўрасам майлими? — қўрқа-писа дедим мен.

— Сўрайвер.

— Жаннат ростдан ҳам бор нарсами?

— Ҳа, бор.

— Дўзах-чи?

— У ҳам бор.

— Яхшилик-чи?

— Яхшилик ҳам.

— Ёмонлик-чи?

— Ёмонлик ҳам бор.

— Яхшиликка яхшилик қайтади, ёмонликка ёмонлик, дегани-чи? Бу ҳам бор нарсами?

— Ҳа, бор нарса.

— Сен шунинг учун ёмонларга дўзахдан, яхшиларга жаннатдан жой бераркансан-да?

— Ҳа.

— Лекин аслида аксинча бўлиши керак, яъни жаннатга кўпроқ ёмон одамлар тушиши керак. Умрида яхшилик нималигини билмаган, жоҳил, қўли қонга беланган, қарашидан даҳшат ёғиладиган, гурури ҳар қадамда поймол бўладиган одамлар кўпроқ тушиши керак жаннатингга? Чунки фақат зулматгина нурга муҳтож бўлади, худди шунингдек, қонга беланган қўл гуноҳидан ўтишга муҳтож бўлади. Турмуши чиройли ўтган, оққўнғил ва софдил, гурури лат емаган одамларни сен жаннатга йўллайсан, лекин шундоқ ҳам разолат ва пасткашлик ўтида ёнаётган одамларни эса дўзахга юборасан. Яъни, жаннатдан жаннатга, дўзахдан яна дўзахга юборасан. Хўш, айтгин-чи, сен нега бунақа қиласан?

— Менга қара, ўзи нима демоқчисан? — сўради маъбуд бирпас ўйлаб туриб. Унинг иккала қўли бошининг тагида эди, нигоҳи эса шифтга қадалган.

— Демоқчиманки, баъзан ёмон одамларни ҳам жаннатга тушириб тур ва аксинча, яхши одамларни эса гоҳи-гоҳида дўзахдан ўтказиб тургин, хўпми? Гап шундаки, ҳар бир инсон ҳаётда нимани йўқотганини билиши шарт. Қилган гуноҳ кечирилмаса ёки қилган яхшилик учун азоб тортилмаса, қизиги қолар эканми?

— Менимча, сен мана шу зим-зиё хужранг нурга тўлишини, ёзда шифтда паррак айланиб туришини хоҳлайсан. Шундайми? — деди кулиб маъбуд. — Лекин бунинг учун, тақсир, сиз тер тўкиб меҳнат қилишингиз керак. Мен яратадиганимни яратиб қўйганман. Уни ўзгартириш эса одамнинг ўзида қолган.

— Ўзгартириш жуда қийин иш-да, — дедим мен.

— Биламан. Билганим учун мен бу ишни фаришталарга эмас, инсонга топширганман.

Шундай деб у жим бўлиб қолди. Қоронғу хужрага жимлик чўкди. Мени мудроқ боса бошлади. Маъбуднинг овози қулоғимга тобора секинроқ эшитила бошлади. У дерди:

— Ҳаёт ва ўлим деган азалий нарса гуноҳ ва савоб, ёмонлик ва яхшилик каби хислатлардан устун туради. Мана ҳозир шу топда Андромеда юлдузлар туркумида битта юлдуз портлаб кетди. Бир зумнинг ўзида ўша ёқда икки юз миллиард мавжудот ҳалок бўлди. Бир дақиқа олдин ўшалар тирик эди, кимни-

дир-ниманидир севарди, кимдандир-нимадандир нафрат қиларди, кимгадир зулм ўтказарди, кимгадир раҳм қиларди, тип-тиниқ осмонни, кўм-кўк новдаларни, ширин лабларни, кулиб турган кўзларни орзу қиларди... Лекин шу дамда бир юлдуз портлади ва худди шу дамнинг ўзида Сомон йўлининг бир четида бошқа бир юлдуз вужудга келди. Ҳалиги юлдуз нима ёмонлик қилувдики, портлаб, йўқ бўлиб кетди? Ёки манавиниси нима яхшилик қилган эканки, вужудга келди? Хуллас, мендан гуноҳ-савоб, ёмонлик-яхшилик нима, деб сўрамай қўя қол. Бир гал мен гуноҳ ва савобни, яхшилик билан ёмонликни, жаннат ва дўзахни, нур ва зулматни йиғиб, дошқозонга солдим-да, инсонни яратдим. Энди қумнинг ичидан олтин заррасини қидириб юриш менинг ишим эмас, шуни билиб қўй.

Назаримда, овоз узоқ-узоқдан, Сомон йўлининг нариги томонидан, қандайдир бўшиқлардан келмоқда эди. Мен эса мудраб-мудраб кетардим, чунки кун бўйи ўлардай чарчаб-ҳориган эдим. Бир маҳал сонимга биров бир ургандай бўлди, сапчиб ўрнимдан туриб кетдим.

— Вой дангаса, вой аҳмоғ-ей! Ҳалитдан ухляяпсанми? Кечаси энди бошланди-ку!

— Сен-ку маъбудсан, сенинг уйқунг келмайди, — дедим тўнғиллаб. — Мен бир бечора банданг бўлсам, буниг устига кун бўйи ҳориб-чарчаган бўлсам. Шунинг учун камина ухлайди. Ундан кейин, тақсиримнинг сурбетлик билан муомала қилишлари менга ёқмаяпти. “Дангаса, аҳмоқ” эмиш! Мен бунақа гапларни ёқтирмайман. Ахир ҳар ҳолда сен бизнинг маъбудимизсан, бизнинг эгамизсан, биз эса сенинг қулларингмиз. Шундоқ экан, қул билан ҳўжа ўртасида қанақа дўстлик бўлиши мумкин? Қанақасига улар бир-бири билан сансираб бемалол гаплашиши мумкин? Хўп, узр, ҳалақит берма, мен энди ухлайман.

Шундай деб, мен бошқа ёнбошимга ағдарилдим-да, уйқуга кетдим. Маъбуднинг гаплари уйқу аралаш қулоғимга чалиниб қолди:

— Уф!! Шу ҳам ҳаёт бўлдими! Ёлғизман, бутунлай ёлғизман. Ҳамма менга сажда қилади-ю, лекин битта ҳам дўстим йўқ. Елкасига қараб бир тушириб, бемалол сўкишиб гаплаша оладиган биронта оғайним йўғ-а! Қанийди, менинг ҳам бир ўртоғим бўлса-ю, мени бир сўкса! Афсус! Қандай даҳшатли ёлғизлик!

Билмадим, маъбуд яна қачонгача шу зайлда ўзига-ўзи гапириб ётганин. Лекин унинг ғамгин, ширали, аста-секин қулоғимга чалинаётган ёқимли овози мени аллалаб, ухлатиб қўйди. Уйғонганимда аллақачон тонг отиб бўлган эди, туйнукдан рўпарамдаги деворга куёш нури тушиб турарди. Мен ҳовлиқиб ўрнимдан туриб қарасам, ёнимдаги чорпояда чиройли, оддийгина бир бола ухлаб ётипти. Саккиз ёшлардаги бу бола жуда чиройли ва ёқимтой эди. Унинг узун-узун киприклари ёноқларига тегиб турар ва уйқуда билинар-билинемас қимирлаб қўярди.

* * *

Бугун маъбуднинг Бомбайдаги болалар билан иккинчи кун танишиши эди. Мен уни эрталабданок Манўҳар билан таништирдим. Манўҳар қотмадан келган, ўлардай нокас бир гужаратлик бола эди. Гапдонликда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Унинг очофат кўзлари битта-яримтани тузоғига илинтириш пайида ҳамшиша олазарак. У эшик занжирини шақирлатиб, хужрага кирди-да, қаршисида иккита бола турганини кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Сетҳ қани? — деб сўради у.

Сетҳ деб Манўҳар мени кўзда тутган эди, лекин мен ҳозир ёш бола қиёфасида бўлганим сабабли, у мени таниёлмади.

— Сетҳ бир жойга кетган эди, — жавоб бердим мен.

Манўҳар менга тикилиб қараб: “Сен Сетҳнинг ўғлига ўхшайсан-а”, деди.

Мен “ҳа” деб бошимни қимирлатдим.

— Бу-чи? Бу ким бўлди? — маъбудни кўрсатиб сўради Манўҳар.

— Ҳа, энди бир бола-да, — дедим мен шарт кесиб.

Манўҳар жим бўлиб қолди. Бирпас менга синчиклаб қараб турди-да, кейин деди:

- Сетҳга айт, Чўка келиб кетди, де. Унинг тўққиз рупияси менда. Кечқурун келиб ташлаб кетаман. Шунини айтиб қўй.
- Шундай дея у менга тикилиб қаради, бошдан-оёқ диққат билан разм солиб чиқди-да, “Қўясанми?” деб сўради.
- Мен “қўяман” деб жавоб бердим.
- Қайсинга? — сўради у.
- Учү бешга, — дедим мен.
- Қанча?
- Икки анна, — жавоб бердим мен.
- Манўҳар менинг айтганларимни битта кичкина қоғозга ёзиб олди. Мен маъбуддан унга битта икки анналик танга қарз олиб бердим. Манўҳар пулни олиб, унга ўгирилди-да, сўради:
- Бу-чи? Бу қўймайдими?
- Нимани? — ҳайрон бўлди маъбуд.
- Бирон номерга-да, — жавоб берди Манўҳар.
- Номер деганинг нима бўлади? — яна тушунмади маъбуд.
- Манўҳар уни майна қилиб, “ҳи-ҳи”лаб кула бошлади.
- Бу кечагина қишлоқдан келган, — дедим мен шоша-пиша.
- Менинг гапимни эшитиб, у шартта маъбуднинг ёнига ўтириб олди-да, унга тушунтира кетди:
- Бу ўйин мана бундай бўлади. Банка бўлади. Банкага очиб ўйнаса ҳам бўлади, ёпиб ўйнаса ҳам. Хоҳлаганингча ўйнайверасан. Кечқурун натижаси маълум бўлади. Шунда сен қўйган рақам чиқса бўлди, бир рупиянгни тўққиз рупия қилиб қайтиб бераман. Билдингми?
- Бир рупияни тўққиз рупия қилиб дейсанми? — ҳайрон бўлди маъбуд. — Бизда битта гуноҳга битта жазо берилади, қилинган битта эзгуликнинг самараси ҳам битта бўлади.
- Гуноҳ, эзгулик дейдими? Бу нима бало? — ҳеч нарсага тушунмай Манўҳар мендан сўради.
- Бунинг мамлакатада шунақа ўйин бор экан.
- Э-э, шундай дегин. Биттага битта бўлса, бунинг нимаси ўйин бўлди? Бизники зўр ўйин. Қўлингдан бир кетади, лекин тўққиз келади.
- Бу жуда қизиқ ўйин экан-ку! — деди маъбуд ўзида йўқ севиниб. — Мен ҳам тўрт анна қўйганим бўлсин!
- Қайсинга?
- Эзгуликка.
- Яна эзгулик дейди-я! Ҳой биродар, биронта рақамни айтгин деяпман сенга! Бирдан бошлаб хоҳлаган битта сонни айт. Хоҳла очикқа қўй, хоҳла ёпиққа. Ҳам очикқа, ҳам ёпиққа қўйсанг ҳам бўлаверади. Лекин тезроқ бўл. Сенга қараб ўтиришга вақтим йўқ.
- Ие, вақт дегани ҳеч ҳам тамом бўлмайди-ку, — деди секингина маъбуд.
- Бу оғайнинг қанақа гапларни гапиради ўзи? — деди хуноб бўлиб Манўҳар.
- Қайси юртдан келган бу? Ўйнайдиган бўлсанг ўйна, бўлмаса мен кетдим.
- Сен мактабда ўқимайсанми? — сўраб қолди маъбуд.
- Бе, — деди илжайиб Манўҳар. — Ана, “Би-эй” даражаси борлар Дадардаги почтахона олдида бировларга хат ёзиб бериб тирикчилик қилаяпти. Улар эртадан-кечгача аранг ўн анна топади, мен эса манави ўйинда ўн рупия ишлаб оламан. Шу ишимнинг ўзи зўр, ўқиб нима қиламан? Менга қара, сен ўйинга қўшилмайдиганга ўхшайсан. Сенга гап тушунтиравериб, жуда кўнглим озиб кетди. Бўпти, мен кетдим.
- Бу пул ўйин-ку! Ўн икки ёшли бола бўла туриб пул ўйнайдими? Бу ўйин қимор-ку ахир! — деди куйиниб маъбуд Манўҳар кетгач.
- Бомбайдагиларнинг тўртдан уч қисми шу қиморни ўйнайди. Улар эртадан кечгача бир нарса ютармикинман, деган илинжда ўтиради. Энди сен у бечораларни шу илинждан ҳам маҳрум қилмоқчимисан?
- Ўзинг бир ўйлаб кўргин, ахир у ҳали ёш бола-ку!
- Бомбайда минг-минг бола эртаю кеч шу ўйин билан овора. Шу болалар кирмаган биронта кўча, биронта бозор, биронта пастқам жой йўқ бу шаҳарда.

— Ҳам очикқа, ҳам ёпиққа эмиш! — гулдиради тангри жаҳл билан.

— Ҳам очикқа, ҳам ёпиққа ўйнаганга Манўҳар-ку бирни тўққиз қилиб қайтариши мумкин. Лекин ўзинг-чи? Ўзингнинг ҳам шунга ўхшаш ўйининг бор-ку. Туғилиш билан ўлиш ҳам шу ўйинга ўхшамайдими? Хўш, сен шу ўйиндагиларга нима берасан? Калтакми, муштми, очликми, ишсизликми ё қашшоқликми? Хўш, айт! Шуми берадиганинг? — Маъбудга қараб дедим мен куйиб-пишиб.

— Юр, шу ковакдан ташқарига чиқайлик, — деди кўрқиб кетган маъбуд.

* * *

Маҳимда насроний болаларнинг байрами бўлаяпти. Авлиё Андрей черковининг кенг саҳни лиқ-лиқ одам. Чор атрофга ранг-баранг байроқчалар осиб ташланган. Саҳннинг бир чеккасида тошдан қилинган атрофи очик бир ибодатгоҳ бўлиб, ундаги Биби Марям ҳайкалининг қаршисида одамлар тиз чўкиб турипти. Бир-биридан чиройли кийинган болалар, эркак-аёллар черковга кириб кетаётибди — ҳаммасининг қўлида шам.

Лекин ҳақиқий байрам ташқарида эди. Ёшу қари аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Оёқ қўйгани жой йўқ. Биров пурий¹ еяпти, биров Исо пайғамбарнинг суратини харид қилаяпти. Ярмаркада жондан бошқа ҳамма нарса бор: ялтироқ қилиб ишланган ҳар хил хоч дейсизми, америкача қилиб тикилган шим дейсизми, камар дейсизми, пуфаку, шоколаду ҳар турли ширинликлар дейсизми — ҳар бало бор. Бу ердан арзон атирдан тортиб помадагача, қоғоз гулдан тортиб ипак рўмолгача топса бўлади. Хуллас, йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Шовқин-сурон ва хурсандчилик авжида. Ранглар кўзни олади.

Бу манзарадан маъбуд жуда қаттиқ таъсирланди. У анча вақт ярмаркада айланиб юрди. Ювиниб-таранган, чиннидай-чиннидай болаларни, уларнинг ота-онасини ва ака-укаларини кўриб маъбуднинг севинчи ичига сиғмай кетди.

— Дунёдаги болаларнинг ҳаммаси худди шунақа бўлиши керак. Болаларимизнинг дунёси худди шунақа бўлиши керак. Шунақа гўзал бўлиши зарур! — деди у тўлқинланиб.

Менинг жуда қорним очганди, чунончи тўртта пурий олиб, паққос туширдим. Устидан уч-тўртта шоколад еб, чўнтақларимни ширинликка тўлдириб олдим-да, маъбуднинг куйиб-пишиб фалсафа сўқишига қулоқ солганча мийи-гимда кулиб туравердим.

— Менга қара, — дедим унга қараб. — Биз яшаб турган дунёда олти яшар болаларнинг бунақа қилиб юриши кунда-кунора бўладиган нарса эмас. Билмай қолдим, сен ўзинг қайси дунёни гапираяпсан?

Маъбуд атрофидаги юз-юзлаб гулдай-гулдай бўлиб юрган болаларга яна бир бор суқланиб қаради-да, кейин менга деди:

— Мен худди мана шунақа бир-биридан чиройли, бир-биридан ширин, билмидон, одобли болаларни кўраман, деб жаннатдан бу ерга келган эдим. Мен худди шунақа болаларни қидириб юрувдим.

— Ўшандай болаларни топибсан, энди бемалол жаннатга кетсанг ҳам бўларкан-да? Шунақами?

— Ҳа, — деб жавоб берди тангри мамнунлик билан.

— Унда, бўпти, кетдик бу ердан. Сен ниятингга етибсан. Энди бемалол маллокаларга қўлинг ўргилсин бир ҳисобот тайёрлаб қўй.

— Ҳеч шубҳасиз! — кўз ўнгидаги гўзал манзарага боқаркан, комил ишонч билан деди тангри. — Мен шу бугун кечқурундан қолмай жўнаб кетаман.

— Бўпти, юр бўлмаса, мен сени автобусга ўтқазиб юбора қолай.

— Бўпти, юр, — деди у гапимни маъқуллаб.

Бизга ўша ердан шам сотиб ўтирган кичкинагина бир болакай илашди. У инглизча ва ҳиндийчани аралаш-қуралаш қилиб, бузиб-ёриб лаби-лабига тегмай бидирларди:

— Ота-онам йўқ... етимман, иккитаси уч аннадан шам сотаман... Сизлар ҳам шамдан ола кетинглар... Худо хайрингизни берсин, уч аннагина бериб, шамдан

¹ Ёгда пишириладиган нон, кичкина қатламага ўхшайди.

ола кетинглар... Бир бечора етим боламан... Ота-онам ўлиб кетган... Уч аннани аяманглар...

Бола шу зайлда анча жойгача орқамиздан эргашиб борди. Маъбуд уни кўрган заҳотиёқ кўнгли юмшаб кетиб, шам оламанга тушиб қолди. Лекин мен унга қайта-қайта “қўй” деганимдан кейингина ноилож мен билан бекатга қараб кетди. Бола бечоранинг кўриниши шу қадар аянчли, овози шу қадар мунгли эдики, охири мен ҳам чидолмадим. Кўнглим юмшаб кетиб, маъбудга қараб дедим:

— Бўпти, оладиган бўлсанг ол шамингни. Манави лаънати даф бўлсин. Ингиллайвериб жуда жонга тегиб кетди-ку...

Маъбуд миннатдор кўзлари билан менга қаради. Кейин иккита шам олиб, болага уч анна тутқазди.

— Худо қалбингизни доимо пок тутсин! — бола пулни олиб бизни инглизчалаб дуо қила кетди. — Сизни худонинг ўзи асрасин... Сизни худо ўз паноҳида сақласин. Бир бечора етим боламан... Ота-онам ўлиб кетган, ва ҳоказо.

Сал нарироққа ўтгандан кейин мен маъбуддан сўрадим:

— Қалбингизни пок тутсин, деганини эшитдингми? Сенда ҳам қалб деган нарса борми? Узи қалб...

— Эсинг жойидами? Ахир қайғу-алам, севинч деган нарсалар менга мутлақо бегона-ку! Қалб дегани ғам-алам нималигини биладиган, севинчдан баҳра оладиганлардагина бўлади...

— Баҳра олиш нима дегани?

— Фақат бир хаёлгина, холос.

— Наҳотки, одамлар шу бир хаёлни сақлаш учунгина шам ёқиб ўтирса?

— Фикр-хаёл учун одамлар шам у ёқда турсин, бутун бошли ҳаётини ҳам ёқиб юборади. Буни ўзинг яхши билсанг керак, — деди маъбуд.

— Ҳа, биламан. Фикр-хаёлни улар юз минг маротаба гулханда ёққан, чуқур гўрга кўмган, илак арқонда осган. Хочга миҳлаб, йўқ қилиб ташламоқчи бўлган, лекин у ҳеч ҳам йўқолмади... Аммо барибир, — ўйлаб туриб дедим мен, — фикр ҳам мукамал нарса эмас экан. У ҳам йўқ бўларкан, ўларкан. Ойда ўтириб чарх йигирадиган кампирга ўхшаб у ҳам ўларкан. Ҳақиқий баҳра, ҳузур-ҳаловат етук фикрда бўлади.

Гап билан бўлиб, биз бекатга келиб қолганимизни билмай қолдик. Мен у ёғини ўйлай олмадим, акс ҳолда қалбим автобусда кетиб, ўзим бекатда қолиб кетишим мумкин эди. Шунинг учун иккаламиз автобусга чиқишни маъқул, деб билдик. Биз икки қаватли автобуснинг юқори қаватига чиқиб ўтирдик. Иккинчи қаватга чиққанимизнинг сабаби шуки, аввало, у ер ғир-ғир шабада, қолаверса, жуда атрофни томоша қилиб кетишли бўлади. Иккаламиз ёнма-ён ўтирдик. Ўнг тарафимизда, афтидан, мактаб ўқувчисига ўхшаган, яхши кийинган бир бола ўтирарди. Кўринишидан семиз чарм папкаси китобга тўла эди. Тиззасида битта дафтар, кўйлагининг устки чўнтагига авторучка қистириғлиқ. Эғнида оппоқ қалта шим, оппоқ пайпоқ, оппоқ туфли. Қараган кишининг яна қарাগиси келади. Биз уни ҳавас билан томоша қила бошладик, лекин у бола бизни пайқамади ҳам.

Шу маҳал олдимизга кондуктор келиб қолди. Маъбуд чиптага пул олмоқчи бўлиб, кўлини чўнтагига тикди. Кўлини чўнтагига тикдию шу кўйи қотиб, бақрайиб қолди.

— Ҳа, тинчликми? — сўрадим мен.

— Биров чўнтагимни кесиб кетибди.

— Қачон?

— Билмадим.

— Ҳалиги боладан манави шамни олгунимча чўнтагим бус-бутун эди, — кўлидаги шамга тикилиб туриб деди у. — Озгина юриб, автобус бекатига келдик, у ерда иккаламиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Худди бу ўша шўринг қургур етим боланинг ишига ўхшайди.

“Ота-онам ўлиб кетган, етим боламан”, деб мен маъбудни масхара қилишга тушдим.

— Ахир ўзинг ҳам кўрдинг-ку аҳволи қанчалик ночорлигини. Соддагина эди... Кўзи ҳам жикқа ёш эди... — ҳайрон бўлиб деди маъбуд.

— Кўзи жикқа ёшу кўлида қайчи ушлаб турган экан-да! Бўлмаса чўнтагинг-ни қандоқ қилиб кесарди?

— Қани бўлларинг, пулни чўзларинг! — қисталанг қилди кондуктор.

— Манави шамларни олақолинг. Ёқсангиз, гуноҳдан фориг бўласиз, — деди ёлвориб маъбуд.

— Гуноҳдан фориг бўламану ишдан ҳам айрилам-да! Йўқ, кераги йўқ. Пулни чўзларинг! — деди кондуктор.

— Ёнимда пулим йўқ, лекин сиз чипта бераверинг, мен яхшилаб дуо қиламан. Худо сизни ўз... — маъбуд гапини тугатолмай қолди.

— Ҳой бола! Майнавозчиликни йиғиштир! — ўшқирди кондуктор. — Ҳозир олиб тушиб, полицияга бериб юбораман. Чўз пулдан... Сен ҳам чиқар пулдан, — менга ўкрайди кондуктор. — Дуоингдан ўргилдим! Бу давлатнинг автобуси, черковники эмас!

— Менинг пулим ҳам бунда эди. Бунинг чўнтагини кесиб кетишибди, икки ўртада мен куйиб қолдим, тақсир, — дедим мен ниҳоятда итоаткорлик билан.

Кондуктор жаҳлига чидолмай шартга автобуснинг жингироғини чалиб юборди. Автобус энди тормоз берувди, ёнимизда ўтирган ҳалиги мактаб ўқувчиси маъбудга қараб, сен қаерга борасан, деб сўраб қолди. У нима дейишини билмай менга қаради.

— Байкалла кўпригига борамиз, — жавоб бердим мен.

— Мен ҳам ўша ёққа кетаяпман. Сенларга мен тўлаб юбораман. Бир жойга кетаётган эканмиз, уйлариңдан олиб берарсанлар пулни, — деди ҳалиги бола.

Маъбуд бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтловди, менинг кўз қисганимни кўриб, индамай кўя қолди. Бола бизга пул тўлаб юборди. Шу маҳал автобус Маҳимда тўхтади. Автобусга бир полициячи чиқиб, аланглаб ниманидир қидира бошлади. Буни кўриб маъбуд сўради:

— Бу нимани қидираяпти?

— Бомбайда ичкилик ичиш ман қилинган-ку? Ҳеч кимда ичкилик-пичкилик йўқмикин, деб шуни қидираяпти, — жавоб берди ўқувчи бола.

— Бомбайга энди келишингми, дейман? — сўради полициячи маъбуддан.

— Ҳа, энди келишим, — жавоб берди у.

— Хўш, сенинг юртингда ичкилик ичиш бемалолми?

— Ҳа, бемалол, — деди у жуда гердайиб. — У ёқда ичкилик ариқда сувнинг ўрнига оқиб ётади.

— Қани, ундоқ бўлса, сени бир тинтиб кўришим керак экан, — полициячининг юзи жиддий тус олди. Шундай деб у маъбудни обдан титкилади. Кейин мени ҳам тинтиб кўрди. Ўқувчи бола бизга қараб кула бошлади. Унга қараб полициячи ҳам илжайган бўлди.

Полициячи тушиб кетиши билан автобус ҳам кўзгалди. Ҳалиги бола туриб, бизга яқинроқ келиб ўтирди.

— Чўнтагингда қанча пул бор эди? — сўради у маъбуддан.

— Қанчалигини билмайман, лекин бор-йўғи ҳаммаси кетди.

— Шундоқ бўлса ҳам тахминан айтгин-чи, қанчайди пулинг?

— Қандоқ қилиб айтаман? — деди у. — Бори кетди, деяпман-ку. Бомбайда ишлатаман, деб опкелган ҳамма пулим кетди. Ҳозир ёнимда бир пайса ҳам йўқ...

— Бомбайнинг қаерида турасан?

— Ҳеч қаерида турмайман. Манавининг олдига келувдим, лекин бу ҳам беиш экан, — деди маъбуд мени кўрсатиб.

Бола менга қаради. Мен унга тушунтира кетдим:

— Энди гап мундоқ, оғайни. Биз сенга ўхшаб мактаб-пактаб деган нарсани билмаймиз. Биз эртаю кеч кўчада юрадиган дайдиларданмиз. Билетга тўлаб юборган пулинг кўлогини ушлаб кетди, деявер. Бизнинг ҳеч қанақа уй-пуйимиз ҳам йўқ, сенга ёлғон гапирувдик. Агар раҳминг келса, бизни кечир, бўлмаса, ана, полициянинг қўлига топширақол.

Бола менинг гапимни эшитиб, кулди. Чўнтагидан оппоқ дастрўмол олиб, юз-кўзларидаги терни артди. Бола бечора бизга ўхшаганларни, ҳойнаҳой, энди кўриб турган бўлса керак. Ўзи ҳам ниҳоятда одобли оиланинг боласига

ўхшайди. Бизга юраги ачиб, чипта ҳам олиб берди. Лекин бизда ҳеч қанақа айб йўқ-да...

Байкалла кўпригидан ўтиб, автобусдан тушдик.

— Чиптанинг пулини тўламаганларингга яраша, энди лоақал папкамни уйим-гача кўтариб обориб берларинг, — деди бола бизга қараб.

— Сенинг уйинггачами? — ҳайрон бўлди маъбуд.

— Шундоқ десанг ҳам бўлаверади, — шундай деб, бола папкасини маъбуднинг қўлига тутқазиб қўйди. Бола йўл бошлади, кетидан чарм папкани кўтарганча маъбуд, унинг кетидан мен йўлга тушдим.

Трамвай йўлидан ўтиб, бир пастқам кўчага кирдик. Юриб-юриб, аввал бир жинкўчадан, кейин бошқа бир тор кўчадан айланиб ўтдик. Тор кўчадан чиқиб, бир бозорни кесиб ўтдик-да, ўтин сотадиган жойга келдик.

Ўтинларнинг устида ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги бир бола ўтирарди — бошида ёғи чиқиб кетган шапка, эгнида кирига қараб бўлмайдиган кўйлак, яғир лунги. Юзидаги кўтирнинг доғлари бу қоп-қора болани яна ҳам бадбашара қилиб кўрсатарди. Яғир лунгисининг ичига қўлини тикиб, оёғини қашиганча, бизни бошлаб келган боладан сўради:

— Булар ким? — деди у бизни кўрсатиб.

— Менинг оғайниларим.

— Ишонса бўладими?

— Камбағал болалар, беиш экан.

— Ишлайсанларми? — кўзини лўқ қилиб сўради у биздан.

— Иш бўлса, албатта, ишлаймиз, — дедим мен шартта.

У индамади. Кейин бизни бошлаб келган боладан “Опкелдингми? деб сўради. Бола “ҳа, опкелдим”, девди, у “қани?” деб сўради. Бола индамай папкасини оча бошлади.

Манзарани кўриб, маъбуднинг оғзи ланг очилиб қолди:

— Мен сени мактаб боласи деб ўтирибман, — деди болага қараб.

— Ким, Ҳакуми? — ёши катта бола хахолаб кулиб юборди. — Бу бизнинг Ҳаку оғайнимиз қўлбола ароқ чиқарадиган “мактабда” ўқийди. Ўн йилдан бери шу ишни қилади. Энди бу “мактабни” битириб, виски ишлаб чиқарадиган “кол-лежга” кириб ўқимоқчи.

— Отанг қаерда? — сўради Ҳаку ҳалиги боладан.

— Овқатлангани кетди. “Ҳаку келса, пулини бериб ароқни олиб қол”, деб айтиб кетди. У аҳмоқ сени қачондан бери пойлаб ўтирувди.

— Қани, пулни чўз! — деди Ҳаку шартта.

— Чўзаман, лекин олдин қиттак-қиттак отиб олсак. — Шундай деб, ёши катта бола ўтинларнинг ичидан тўртта стакан олди.

— Ие, сенлар ҳам ароқ ичасанларми? — ҳайрон бўлиб сўради маъбуд. — Сен ҳамми? Муштдай бола бўла туриб, сен ҳам ичасанми? — Ҳакуга қараб деди маъбуд.

— Ҳа, бунинг нимасига ҳайрон бўлаяпсан? — овозининг борича хахолаб кулди Ҳаку. — Шу ароқнинг орқасидан кунимиз ўтгандан кейин, ичамиз-да, ичмай нима қиламиз. Кел, сен ҳам бир татиб кўр.

Ёши катта бола тўрттала стаканга ароқ қуйди. Кейин ароқли шишага сув қуя туриб деди:

— Падарига лаънат... Дадам билиб ўтириптими бунга сув қўшилганини. Қани, бўлларинг, стаканни тезроқ бўшатларинг. Дадам келиб қолса, нақ башарангни тескари қилиб қўяди.

Ҳаку билан ҳалиги бола қулт-култ ютиб, бирпасда стаканни бўшатди. Биз фурсатдан фойдаланиб қуён бўлиб қолдик.

Ҳаку иккови анқайиб қолди, лекин орқамиздан қувламади. Ҳойнаҳой, бизни жинни-пинни деб ўйлагандир.

Биз Байкалла кўпригига етиб келдик-да, Дадар кўпригига қараб секин-аста одимлаб кетдик.

— Энди қаёққа борамиз? — сўрадим маъбуддан.

— Сеникига.

— Бугун қайтиб кетсам керак, девдинг-ку?

— Энди қайтмайдиган бўлдим.

— Ҳақуни кўрибми?

Маъбуд индамади. Қарасам, кўзи жиққа ёш.

Мен унга қараб шундай дегим келди: “Сен ҳаддан зиёд оққўнгилисан, маъбуд, ниҳоятда виждонлисан, ўта шафқатлисан, лекин бу дунё кўз ёшидан ўзгарганда эди, унинг ҳар саҳардаги кўз ёшидан — шудринг доналаридан аллақачон ўзгармасмиди?!” Бироқ маъбуднинг кўзидаги ёшни кўриб, индолмай қолдим.

Ўша кун кечаси хужра жуда дим бўлиб кетди. Бир ёқда иссиқ, бир ёқда очлик, жуда ҳолдан тойиб, фиғоним фалакка чиқди. Заҳримни маъбудга сочдим:

— Сен ҳам юриб-юриб мени топибсан-да! Бу шаҳарда нима кўп миллионер савдогар кўп, катта-катта бой, завод-фабриканинг хўжайини кўп! Ўшаларни-кига боргин эди! Нима десанг муҳайё бўларди, ҳузур-ҳаловатда яшардинг, ҳеч нарасадан қийналмасдинг. Меникига келишинг шартмиди?

— Мен маъбудман, қаёққа борсам ихтиёрим, — сал қизишиб деди у. — Сен кимсан ўзи менга жаҳл қиладиган? Қайтанга сеникига келганимга раҳмат дейишинг керак. Раҳмат дейиш ўрнига сен мени сўкаяпсан...

— Эрталабдан бери қорин пўстак бўлганидан кейин сўкамани-да, сўкмай нима қиламан. Ҳўв ҳали насронийларнинг ярмаркасида зигирдаккина ширинлик едим. Ўша бўйи оч юрибман. Лоақал бир пиёла чой ҳам ичганим йўқ. Эрталабдан бери сен билан сакиллаб қаёқдаги бўлмагур ишларни қилиб юрибман. Сен бўлсанг чўнтагингни кисавурга урдириб қўйиб, бошимга бало бўлиб ўтирибсан!

— Жуда қорнинг очиб кетибди, а? — деди у кулиб.

— Мен сенга ўхшаб маъбудмидим, қорним очмай юраверадиган! — баттар жиғибийрон бўлдим мен.

У индамади.

— Нега индамайсан? — Бизни яратганингда одам яшаса бўладиган шароитни ҳам қўшиб яратсанг бўлмасмиди? Мана энди ўзинг дим хужрада газета елпиб, ўлай деб ётибсан! Бу дунёдаги бева-бечораларни кўявер! Улар ўзининг ёғига ўзи қовурилиб, ўлиб кетаверсин! Бор, жўна энди жаннатингга қараб!

— Мен ҳозир кетолмайман. Ҳали бу ерда ишим битгани йўқ, — деди маъбуд.

— Бўлмаса, қани, пулдан чўз! — дедим жиғибийроним чиқиб. — Тўғри-да, агар кун бўйи бошқа одамнинг ишини қилганимда, у ҳеч бўлмаганда икки маҳал қорнимни тўйдирарди! Ё нотўғрими?

— Пулим йўқлигини биласан-ку. Ёнимда ҳалиги иккита шамдан бошқа ҳеч вақо йўқ.

— Шам қорин тўйдирармиди, маъбуджон... Қаёқдаги гапларни гапирасан-а!

— Ҳа, нима қил дейсан бўлмаса? — деди бутунлай ночор бўлган маъбуд.

— Менинг ишим йўқ нима қилишинг билан! Менинг ичим таталаб кетаяпти... Бўлмаса, жаннатдан пул сўрат.

— Сўратганим билан ҳеч ким юбормайди.

— Нега юбормас экан, кимнинг буйруғи билан юбормас экан? Хўш?

— Худди ўзимнинг буйруғим билан юбормайди. Жамики қонун-қоидани ўзим яратганман. Энди яна ўзим қандоқ қилиб ўша қонун-қоидани бузай?

— Ҳой, менга қара, сен жуда қизиқ маъбуд экансан-ку. Бутун бошли Бомбайда юриб-юриб мени топибсан-да хуноб қилгани?! Ана, анави киноюлдузи Бҳаг Кафур бор, авлиё Чуҳа шоҳнинг муҳлиси. Ўшанинг қабрини кунига икки марта зиёрат қилмагунча фильмга суратга тушмайди. Қўлига тўрт юз минг тегади-ю, лекин шартномани йигирма беш мингга тузади. Шунақанги бир меҳмонхонаси борки, кўрсанг оғзинг очилади. Сен нега ўшанинг олдига бормадинг?

— Мен бир марта унинг юрагига назар ташлаган эдим. Гўзалликдан асар ҳам кўрмадим, — жавоб берди маъбуд.

— Бўлмаса анави Ҳапуржий Капуржий Даланваланинг олдига боргинийди. Контрабанда билан шугулланишини ҳамма билади. Чет элдан олтиннинг граммини 60 рупиядан оқкелиб, бу ерда 125 дан пуллайди. Йилига 10 миллионлаб рупия соф фойда кўради. Ҳукуматнинг катта-катта пудрат ишларига қўл уради.

Лекин ниҳоятда раҳмдил, инсофли, художўй одам. Шу йилнинг ўзида ўз пулига иккита ибодатхона, иккита черков ва иккита гурудвара қурдирди. Сен ўшанинг олдига боргин эди...

— Мен у одамнинг кўзига қараганман, унда шарм-ҳаё деган нарсани кўрмаганман, — жавоб берди маъбуд.

— Бўлмаса Бомбайдаги энг катта фоҳиша Ума Пачкарнийнинг олдига боргин эди... Унинг битта ўзи ўзига ўхшаган элликта хотинга бошчилик қилади. Исловатхоналардан унга бир кечада шунча катта фойда келадики, у фойда битта заводдаги бир ярим минг ишчининг бир ойлик маошидан ҳам кўпроқ бўлса керак. У кунда икки маҳал ибодат қилади, икки соатлаб худога сажда қилади.

— Мен унинг қалбига кўз ташлаган эдим, — деди маъбуд. — Унинг қалбида болага меҳр деган нарсани кўрмадим.

— Унда сен Пир Каромат Алининг олдига боришинг керак эди. У Бомбайдаги энг катта диний арбоб. Кечаю-кундуз тоат-ибодат билан машғул.

— Лекин у хайр-эҳсон билан кун кўради.

— Бўлмаса Раму кирчининг олдига боргин эди.

— У хотинини уради.

— Анови қўшнимиз, идора хизматчисининг олдига боргин эди.

— Унинг бурни менга ёқмайди.

Маъбуднинг бу гапини эшитиб, кулиб юбордим. У ҳам кулди. Бирпасдан кейин жаҳлимдан ном-нишон ҳам қолмади.

— Сен маъбудсан, — дедим мен унга қараб. — Лекин маъбуд деган ҳам куладими?

— Ие, ўзи яратган нарсанинг устидан кулмаган маъбуд маъбудми? — деди у кулимсираб.

— Гапинг тўғри, — дедим мен сал ўйлаб туриб. — Лекин кулгидан қорин тўйиб қолмайди-да, аксинча, баттар очади.

— Энди менинг ҳам қорним очаяпти, — деди у.

— Ие, сенинг қорнинг-а? Қанақасига? — ҳайрон бўлдим мен.

— Бу, ҳойнаҳой, сенинг дунёнгнинг таъсири бўлса керак.

Мен анча вақт ўйлаб турдим. Кейин маъбудга қараб дедим:

— Менинг бир Дҳену деган ўртоғим бор. Ўзи Азамгарҳлик. Дҳўтий кийиб юради. Бошида узун кокили бор. Кундузи сут сотади, қоронғи тушиши билан хонаки ароқ сотишга ўтади. Ҳозир ўшанинг олдига борсак, қорнимизни-ку албатта тўйдиради, лекин ким билади дейсан, эҳтимол бир стакан-ярим стакан арағидан ҳам қуйиб берар. Лекин Маҳимгача яёв боришга тўғри келади-да.

— Бўпти, бораверамиз, — жавоб берди маъбуд.

— Жуда зўрлаб қўймаса, бир стакан-ярим стакан ичишга ҳам тўғри келиб қолади.

— Ичсак ичаверамиз-да!

— Лоп этиб полиция боссаю сен қўлга тушиб қолсанг, унда полиция маҳкамасига боришга ҳам тўғри келади.

— Борсак бораверамиз-да, — деди у ниҳоятда бепарволик билан.

— Яхшилаб ўйлаб кўр! — маслаҳат бердим мен. — Кейин тагин “мени қаерга опкелдинг” деб сўкиб юрмайсанми? Эртасига бутун газеталар катта-катта ҳарфда “Маъбуд полиция маҳкамасида” деб ёзиб, ҳаммаёққа жар солади. Яна бир ўйлаб кўргин. Кейин уялиб юрмайсанми?

— Нега энди уяларканман? Мана, Бомбайда шунча ибодатхона бор, ҳаммасида менинг ҳайкалим темир панжара билан тўсиб қўйилади. Бунинг полиция маҳкамасидан нима фарқи бор, хўш? — деди маъбуд совуққина қилиб.

Мен индамадим-да, ўрнимдан туриб, шиппагимни кия бошладим.

Маҳим деган жой йилига икки маротаба машҳур циркнинг палаткалари тикиладиган майдоннинг яқинида эди. Дҳенунинг кулбаси ҳам ўша ерда. Асли Дҳенунинг ўзи шаҳарнинг бир четида турарди, лекин у ерда ароқ сотиб тирикчилик қилишнинг иложи йўқ эди. Шу сабабли полиция маҳкамасининг шундоққина биқинида у ичкилик сотишни йўлга қўйиб юборган эди, яъни масжид ниқоби остида ароқхона очган эди. Бу ерда Дҳенунинг савдоси жуда гуркираб кетган эди.

Дҳену билан кўришмаганимга анча бўлганди. Шунинг учун у мен билан жуда куюк сўрашди. Дҳену жуда хушёр бола бўлиб, ҳамма нарсани дарров фаҳмларди-кўярди. Чунончи, бир кўришда жаҳлим чиққанини сезди-ю, лекин индамади. Фир этиб бориб икки стакан ароқ олиб келди ва икковимизнинг олдимизга кўйди. Бир қути арзон сигарет ҳам. Сал ўтмай икки бўлак балиқ қовуриб келди. Маъбуднинг афтига қараб, бир қарашда унинг ҳам асаби жойида эмаслиги ва чўнтаги куп-қуруқлигини билиб олди.

— Бир маза қилларинг, — деди Дҳену менга қараб. — Агар хоҳласаларинг, яна икки стакандан қуйиб бераман. Овқат ҳам жойида бўлади. Пули кейин бир гап бўлар. Мана, худонинг марҳамати билан сутнинг ҳам, ароқнинг ҳам бозори жуда юриб турипти.

Шундай деб Дҳену узун кокилини тугиб кўйди. Кейин маъбуднинг деворда осиглиқ суратига сал букилиб, таъзим қилган бўлди-да, бошқа столдагиларга қарагани кетди.

Шаробхона кун бўйи меҳнат қиладиган балиқчилар, қора ишчилар, бойбадавлат хонадонларнинг хизматкорлари, гадойлар билан лиқ тўла эди. Соат ўндан кейин буларнинг қаторига хотинлар орқасидан кун кўрадиган даллоллар ҳам келиб қўшилди. Турли хил овозлар, ҳар хил тилда айтилаётган сўзлару сўкишлар мияни гангитиб кўярди. Устига-устак, папирос тутуни, қовурилган балиқ ва ароқдан таралаётган бадбўй ҳид одамлардан оқаётган тер ҳидига кўшилиб, нафасни бўғмоқда эди.

— Эҳ-ҳе! Одамзод ер юзида дўзахдан ҳам баттар маконлар бунёд этибди-ку, — деди маъбуд эшитилар-эшитилмас. Унинг овозида яққол нафрат сезилиб турарди.

— Яъни демоқчисанки, биз лоақал бир нарсада сендан устунлигимизни тан оласан.

— Ҳа, тан оламан.

— Унда яна бир нарсани тан олишингга тўғри келади: агар одамзод хоҳласа ер юзида жаннатдан ҳам аъло маконларни бунёд эта олади. Шунини тан олишингга тўғри келади.

— Менга қара... — деди маъбуд жилмайиб. — Ароғингни ичсанг-чи!

Ёнимиздаги столда ўтирган бир даллол иккинчисига гапини маъқулламоқда эди:

—...Шундан кейин уни анави яқинда тиш қўйдирган сўйлоқнинг олдига олиб бордим. Лекин мижозга унинг тиши ёқмади. Менга “япон қизларидан керак”, деди. Шунда мен уни шу ерга, Дҳенунинг дўконига бошлаб келдим. Соат ўн иккилардан ошиб кетган бўлса, яна қаёққа ҳам олиб борардим уни! Хулиас, шу ерда уни бўктириб ичирдим. Фирт бўлиб қолганидан кейин яна ўша сўйлоқнинг олдига олиб бордим. Уни кўриб, “Ана! Худди шунақа япон қизи керак эди менга!” дейди хумпар японнинг боласи. Икки соат олдин “бу қизингга ўн рупия ҳам бермайман” деб турувди, лекин Дҳену биродаримизнинг ароғини ичгандан кейин ўша қизнинг ўзига эллик рупия бериб кетди.

— Дҳенунинг ароғи асл ароқ, бошқаларники уч пул! — шундай деб Дҳенунинг ўзи ҳам бир стакан кўтариб юборди.

Дҳенунинг Чимта Рам деган сут сотадиган бир оғайниси одам тўла ароқхонага ҳавас билан қараркан, деди:

— Ўртоқ, сенинг ишинг жуда гуллаб кетибди-ку. Энди мен ҳам шу ишга ўтмасам бўлмайди!

— Кераги йўқ, кераги йўқ, — деди Дҳену маслаҳат берган киши бўлиб. — Сен сутингни сотавер. Ароқ сотишдан шу иш маъқул. Сутга қанча сув қўшсанг қўшаверасан, олувчи индамайди. Лекин ароққа бир томчи сув қўшиб кўр-чи, дўконингга бир келган одам қайтиб қадам босмай қўяди.

— Яшасин Дҳену! — деди бир хизматкор секингина.

— Ҳаммаси маъбуднинг меҳрибонлигидан, — жавоб берди Дҳену. Шундай деб, у Шиважий Маҳаражнинг суратига таъзим қилди.

Дҳену жуда художўй одам. У ароқхонанинг деворларига маъбуд-маъбудаларнинг суратини осиб ташлаган эди.

— Қани ўша маъбуд? — ўшқирди бир ишчи. — Анави рўпарадаги фабрикага ўт тушган эди. Ўшандан бери фабрика ҳали ҳам ишга тушгани йўқ. Икки ойдан бери ишсиз юрибман. Хотиним йигирма йилдирки кунда ибодатхонага қатнайди. Ўша маъбуднинг келиб мен ишлайдиган фабрикани ёндирадими?

— Ҳой, ҳой, маъбудга тил теккиза кўрма! — бақирди Дҳену ишчига қараб. — Агар шу ерда яна ароқ ичиш ниятинг бўлса, тил теккизма маъбудга!

— Бугундан кейин сенинг арофингни ичмаганим бўлсин! — стаканни бўшатаркан, жавоб берди ишчи. — Юрагим куйиб кетганидан гапираман-да, маъбуд эшитсин деб! Агар худо фабрикамизни ёндирмаганда, эсимни ебманми унга тил теккизиб!

Ишчи ғазаб билан ташқарига чиқиб кетди. У чиқишга чиқиб кетди-ю, лекин кайфиятни бузиб кетди. Одамлар бараварига ғовур қила бошлади.

— Гапи тўғри бечоранинг! Мана, менинг ҳам бозорим ҳеч юришмаяпти, — деди биттаси.

— Синдҳий судхўр менга бир ойлик муҳлат берди. Шу бир ой ичида уйни бўшат, дейди. Қанақасига бўшатаман? Бўшатсам, қаерда тураман, хўп? — деди яна биттаси.

— Бека менга, ўғрисан, дейди, — гап бошлади бошқа бир хизматкор. — Бозорда помидор саккиз аннадан бўла туриб, сен нега ўн икки аннадан олиб келасан, дейди. Сен ўғрисан, дейди. Менга қара, оғайни, агар мен сенга ёлғон гапирсам, сигирнинг гўштини ей! Мен беканинг бир пайса пулига хиёнат қилмайман, лекин барибир ўғри дейди.

— Ҳамма гап шундаки, адолат ўзи аввал-боши тангрининг даргоҳида йўқ.

— Менинг ўғлим ўн кундан бери оғир ётувди. Авлиё Чўхе шоҳнинг марҳамати билан оёққа туриб кетди. Маъбуд бирам меҳрибонки...

— Э-э, нимасини айтасан, меҳрибон бўлгандаки...

— Бўлмаган гап, ўлардай зolim! — эътироз билдирди биров.

Кайфи ошиб қолганлардан иккитаси маъбуднинг яхши-ёмонлиги ҳақида баҳс қилишга тушиб кетди. Иккови ҳам девдай-девдай, оёқ-қўли бақувват-бақувват балиқчи эди. Улар маъбуднинг яхши-ёмонлигини ҳал қилишдан кўра кўпроқ ўз куч-қувватларини намоиш қилиш пайида эди.

— Ҳой, мен сенга айтаман маъбуднинг расво деб!

— Йўқ, яхши!

Бири у деди, бири бу деди, хуллас, оқибат шу бўлдики, иккови муштлашиш даражасига келиб қолди. Шу пайт Дҳену югуриб келиб ўртага тушди.

— Ҳой, уришмаларинг, — деди у балиқчиларга. — Битта-яримтага айтларинг, ажрим қилиб беради.

— Ҳа, гапинг тўғри, — деди иккала балиқчи бараварига. Биз уларга яқин ўтирган эдик, чунончи, уларнинг кўзи биринчи бўлиб бизга тушди. Улар иккови маъбудга жуда тикилиб қолди. Эҳтимол у менга нисбатан жиддий ва мўмин-қобилроқ бўлиб кўрингандир. Неғалигини билмадим, ҳар ҳолда улар мен билан иши бўлмай, тўппа-тўғри маъбудга мурожаат қилди.

— Жанжалимизни ўзинг бир ёқлик қилиб бер. Манави айтадики, — шеригини кўрсатиб деди биттаси, — худо раҳмдил, дейди. Мен айтаманки, йўқ, худойнинг раҳмсиз дейман. Хуш, қайси биримизнинг гапимиз тўғри?

— Икковингнинг ҳам гапинг тўғри эмас, — жавоб берди маъбуд чуқур хўрсиниб.

— Нега энди?! — деди иккови баравар, жонҳолатда.

— Шунинг учунки, маъбуд ҳеч қаерда йўқ нарса.

— Ие, маъбуд ҳеч қаерда йўқмиш! — қичқириб юборди иккови. — Ҳой, эшитаяпсанларми? Манави... манави хумпарнинг гапини қаранглар, маъбуд ҳеч қаерда йўқ эмиш...

— Ё худо!!

— Ким айтса ҳам гуноҳга ботди!

— Нима-нима! Маъбуд йўқ дейдими? — шундай деб Дҳену югурганча келиб шартта маъбуднинг ёқасидан олди. — Хўв, менга қара! Еганинг шу маъбуднинг

¹ Ҳинду динидагилар сигирни муқаддас ҳайвон, деб унга топинади. Унинг гўштини ейиш гуноҳи азим ҳисобланади.

орқасидан, ичганинг шунинг орқасидан, кийинганинг шунинг орқасидану яна уни ҳақорат қиласанми? Сенмисан ҳали дўконимда насияга ароқ ичиб, маъбудни йўқ дейдиган?

Шундай деб, Дҳену маъбуднинг қулоқ-чаккасига шапалоқ тортиб юборди. Менинг эсхонам чиқиб кетди. Қалт-қалт титраб ялина бошладим: “Ҳой, ҳой, тўхта, урма бун! Кимлигини биласанми ўзинг? Ҳой, қўйиб юбор ёқасини!”

— Бунақа кофирни қўйиб юбориб бўпмиз! Чавақлаб ташлаймиз бу баччагарни... — шундай деб, иккала балиқчи ҳам маъбудга ташланди.

Бирпасда полициячининг ҳуштаги эшитилиб қолди. Столлар ағдарилиб, ҳамма тумтарақай бўла бошлади. Шу пайт мен ҳам маъбудни дўкондан итариб чиқардим. Икковимиз шу чопганча бориб Маҳимдаги катта анҳорнинг сувига ўзимизни ташладик. Сувдан чиқсам, шеригимнинг афти-башарасига қараб бўлмайди, ҳамма ёғи шилинган-тилинган, у ер-бу еридан қон ҳам оқмоқда. Мен унинг яраларидан оқаётган қонни арта бошладим.

Биз ўша анҳорнинг четида беркиниб, ароқхона атрофида юрган полициячиларни кўриб турдик. Улар Дҳенуни, унга қўшиб яна уч-тўрт кишини олиб кетмоқда эди.

Бирпасдан кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Биз сувдан чиқиб, уйга қараб йўл олдик. Йўлда маъбуддан сўрадим:

— Сенга нима бало бўлди ўзи? Ўзингни ўзинг йўқ, деб ўтирибсан. Мана, бекордан-бекорга калтак еганинг қолди. Ҳиндистонда юрганинг эсингдан чиқиб қолдимми? Бу ерда ҳар қадамда ибодатхона, ҳар қадамда масжид, гурудвара ва черков. Биз ҳиндлар бутун вужудимиз билан маъбудга сажда қиламиз. Биз маъбуд учун жонимизни беришга ҳам тайёрмиз.

— Жонингни-ку бермайсан, лекин бошқанинг жонини суғуриб олишинг турган гап, — калтак еган жойларини силаб деди маъбуд. — Сен мени калтак еди, деб ўйлаяпсан, бироқ аслида калтакни сен единг. Сенларнинг Канпурдан Калькуттагача, Жаммудан Жабалпургача дин-мазҳаб номи билан қилиб юрган қанчадан-қанча ишларинг менга шундоққина аён. Сенлар менинг номимни тилга олиб қанчадан-қанча одамларга азият етказгансанлар. Сен ҳеч шуларни ўйлаб кўрганмисан?!

* * *

Азонда кўзимни очиб қарасам, маъбуд ўрнида йўқ. Дарров кўнглимга, у кечасидаги воқеадан хафа бўлиб кетиб қолибди-да, деган фикр келди. Бир кўнглим, кетаяпман, деб айтиб кетса, бир жойи камайиб қолармиди, деб ранжидим ҳам. Шундай деса, мен ҳам сен билан жаннатга кетаман, деб жуда унинг бўйнига осилиб олармидим? Лекин яна миямга бошқа хаёл келди. Эҳтимол, айлангани чиқиб кетгандир, дедим. Шу билан ўзимни сал юпатган бўлдим. Ўрнимдан турмоқчи бўлдим, лекин бундай қарасам, аввало, ҳали жуда вақтли, энди кун ёришипти, кейин уйқум ҳам тўлмаган. Чунончи, қуёш чиқсин, бир гап бўлар, дедиму шартта бошқа ёнбошимга ағдарилиб уйқуга кетдим. Лекин ухлашдан олдин бир нарсани аниқ кўрдим: эшик ичкаридан занжирланган, деразадаги панжаралар ҳам жойида эди. Маъбуднинг ҳамма ёғи берк хонадан ғойиб бўлиб қолиши ғайритабиий нарса эмас эди. Шунинг учун мен бунга зиғирча ҳам ҳайрон бўлмадим. Чунки маъбуд доим инсон ҳаётида рўй берадиган энг муҳим пайтларда шунақа йўқ бўлиб қолади. Шу сабабли мен ҳеч ҳам ажабланмай, орқамни ўгириб, уйқуга кетдим.

Қуёш нури юзимга тушиши билан чўчиб уйғониб кетдим. Кўзимни очиб, мен даставвал ёнимдаги ўринга, яъни маъбуднинг ўрнига қарадим. У ҳали ҳам йўқ эди. Маъбуд ростдан ҳам кетиб қолипти, деб ўйладим мен. Миямга шу фикр келиши билан хонадан бирон нарса гум бўлмаптимикин, деб дарров у ёқ-бу ёққа алангладим. Ўзи хонамда бор-йўғи уч-тўрттагина нарсам бўла туриб, бундай хаёлга боришим ўтакетган пасткашлик эди. Лекин, тақсир, бориға шуқр. Шу кунларда Бомбайда ўғри-муттаҳам кам дейсизми. Билиб бўладими, балки маъбуд қиёфасида битта-яримта ўғри келиб, мени қип-қизил аҳмоқ қилиб, бутун нарсаларимни кўтариб кетгандир? Шунинг учун дарров нарсаларимга кўз

югуртириб чиқдим. Бир таёқчадан бошқа ҳамма нарса жойида экан. Олдинига жуда ғалати бўлиб турдим, кейин бирданига маъбуд тўғрисида шундай ҳаёлга борганимдан ўзимдан ўзим уялиб кетдим. Лекин дарров миямда “Хўш, унга менинг таёқчам нимага керак бўлиб қолганикин?” деган бир савол туғилди.

Мен ўринда кўзимни юмганча шу нарсаларни ўйлаб ётган эдим. Бир маҳал биров ёнбошига ўгирилгандай бўлди. Чўчиб қарасам, шундай ёнимдаги ўринда маъбуд ётипти, таёқчам ҳам жойида, эшик ҳам занжирланганича турипти. Унинг бу қилигидан жуда жаҳлим чиқиб кетди.

— Ҳа, қаёққа кетувдинг? — сўрадим энсам қотиб.

— Аша Раний чақирган эди, ўшаникига кетувдим.

— Қанақа Аша Раний? Анави машҳур киноюлдузими?

— Ҳа, ўша.

— Сен унга нега керак бўлиб қолипсан? Ахир худо унга ҳамма нарсани бериб қўйган бўлса — шон-шухрат, мол-давлат, бошида бир аҳмоқ эр. Бўлди-да! Унга яна нима керак экан? Бу дунёда хотин киши шундан ортиқ нарсани орзу қилиши мумкинми? Сен кириб кўрдингми унинг саройига, ундаги ҳовузни кўрдингми?

— Ҳа, ҳозир ўша ерда чўмилиб келаяпман, — жавоб берди у ўта соддалик билан жилмайиб. — Бизнинг жаннатда жуда кўп оби ҳаёт ҳовузлар бор, уларда нилуфар гуллари сузиб юради. Лекин бу қадар муаттар ҳидли сув ўша жаннатдаги ҳовузларда бўлмайди! Ҳовузнинг ҳамма ёғи мрамардан ишланганинию кумуш зиналарини айтмайсанми! Роса ҳузур қилдим!

— Хўш, сени нега чақирган экан? — дедим бетоқатланиб мен. У жавоб бериш ўрнига ёш боладай уялиб, ерга қараб олди. Лекин мен қистайвериб, ҳолжонига қўймаганимдан кейин ахйри шивирлаб деди: “У мени яхши кўриб қолипти”.

— Ие, шундоқ машҳур киноюлдузи сени яхши кўриб қолиптими? — мен ўрнимдан сакраб туриб кетдим. — Эс-песинг жойидами ўзи? Икки дунёда бундай бўлиши мумкин эмас!

— Нега мумкин эмас экан? — маъбуд ҳам ётган жойидан туриб кетди. —

Киноюлдузи ҳам ахир одам-ку! Нега энди мени яхши кўролмас экан? Мен ўзим ҳам уни анчадан бериб кузатиб юрибман. Билсанг эди, у мени қанчалик яхши кўришини! Аша Раний уйига Кришнанинг тилладан ишланган ҳайкалчасини қўйиб қўйган. Ҳар куни эрталаб, кечқурун Мирабаига¹ ўхшаб кийиниб олади-да, ўшанинг олдида рақсга тушади. Ҳар хил муқом қилиб, мени ўзига ром этади. “Оҳ, қанийди, бир мартагина дийдоринг насиб этса! Оёғинг-ни ювиб, сувини ичардим. Сени шунчалик зўр эҳтирос билан қарши олардимки, сен Мирабаини ҳам эсингдан чиқариб юборардинг”. Шундай деб оҳ-нола қилади у.

— Оббо маккор-ей! — ғазаб билан дедим мен.

— У ҳеч қанақа маккор-паккор эмас! — маъбуднинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. — У ниҳоятда бир содда, тўппа-тўғри хотин. Шунча кундан бери кузатиб юрибман-ку, билмайманми? Ўзингга маълум, мен ким учраганинг кўзига кўри-навэрмайман! Олдин обдон текшираман, ана ундан кейин намоён бўламан. Бугун эрталаб кўксига пичоқ тираса-ю, ҳозир кўринсанг кўринганинг, бўлмаса ўзимни-ўзим шу пичоқ билан ўлдираман, деб туриб олса бўладими! Ноилож кўндим.

— Ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетгандир?

— Ҳа, жуда хурсанд бўлиб кетди. Дарров оёғимни муқалдас Ганга суви билан ювди, эгнимга чиройли ипак қўйлак берди. Бир-биридан хушбўй, мазали таомлар билан сийлади. Кейин қўлига чиройли бир вийнани² олиб, шундоқ олдимга ўтирдию бир-бирдан ёқимли ашулалар айта кетди. Шундоқ ҳузур қилдимки, қўяверасан.

— Кинонинг сеҳри ахир сенга ҳам ўз таъсирини ўтказипти-да!

¹ 15-асрда яшаган ҳинд шоираси. Маъбуд Кришнанинг зўр мухлиси бўлган.

² Вийна — чолғу асбоби.

— Ҳечам-да. Ҳеч ҳам ундоқ бўлгани йўқ, — тан олгиси келмади маъбуд. Аслида менга аёлнинг ўзи маъқул бўлди. Шундоқ оққўнгилик, ҳеч у ёқ-бу ёғи йўқ. Бечора мени севиб қолипти. Оёғимга бош уришга тайёр. Мени ҳеч қаёққа чиқармай олдида олиб ўтирипти.

— Нега келдинг бўлмаса?

— Ҳассангни опкетган эдим. Ўшани ташлаб кетгани келдим.

— Ҳассани нега олувдинг?

— Уйнинг олдида иккита эшакдай-эшакдай ит боғлиқ туради. Жуда ваҳимали. Ўшалардан ўлгудек кўрқаман. Ҳассангни шунинг учун олиб кетувдим. Бомбайнинг итларини билиб бўладими? Эшитишимча, у ярамаслар худодан ҳам кўрқмас эмиш. Шу гап ростми?

— Мен сенга минг марта айтганман, — дедим катталарга ўхшаб насиҳатомуз. — Сен ҳали Бомбайнинг қанақалигини билмайсан, деганман. Сен ўлардай тўппа-тўғри, ёш боладай соддасан. Шунинг учун, худо ҳаққи, шу ишингни кўй. Эҳ-ҳе, бу ерга не-не одамлар келмади! Шу ишга кўл урганларнинг ҳаммаси бор буд-шудидан айрилиб, сўппайиб, келган жойига қайтиб кетди.

— Йўқ-йўқ-йўқ! Бу гапни кўй. У сен айтган аёллардан эмас, — деди маъбуд астойдил хафа бўлиб. — Хўш, сенингча, мен одамларнинг кўнглида нима борлигини билмаманми?

Мен гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлдим.

— Хўп, бўпти, бугун қаер-қаерга боришимиз керак, — сўрадим мен. — Бугун сени Жуху¹га олиб борсаммикин, деб турувдим.

— Ие, қизиқ бўлди-ку. Жухуга дейсанми? — ҳайрон бўлди маъбуд. — У ҳам мени бугун Жухуга таклиф қилди.

— Унинг ким?

— Ким бўларди, Аша Раний-да!

— Ҳа, унда яхши. Унда менинг керагим йўқ экан. Ўзинг боравер ўша билан.

— Азиз дўстим! — деди маъбуд менинг кўлимдан ушлаб. — Сен Аша Раний тўғрисида бутунлай нотўғри фикрдасан. Унинг менга бўлган муҳаббати соф ва мутлақо беғараз.

Мен чурқ этмай, кўлимни тортиб олдим. Маъбуд жуда хижолат бўлиб, ўрнига ўтирди. Мен ҳам унга орқамни ўгириб, ётиб олдим. Бирпасдан кейин оёқ товуши эшитилди, кейин эшикнинг иллагии тушди. Қарасам, остонада маъбуд турибди, кўлида ҳассам.

— Ҳассангни олиб кетаяпман. Мен шу кетганча, эртага келаман. Менга у бугун кечқурун ўзи ўйнаган янги бир фильмини кўрсатмоқчи.

Шундай деб у чиқиб кетди. Мен габадан қизариб, юзимни тескари буриб олдим.

Эртасига эрталаб маъбуд ҳужрага кириб келди. Кўлида менга деб ширинлик, ҳўл мева, гул, яна аллабалолар кўтариб келипти. Ўзида йўқ хурсанд.

— Мана шу нарсаларнинг ҳаммасини у менга берди. Мен ҳаммасини сенга опкелдим. Аввалги гапимни яна қайтараман: сен Аша Раний тўғрисида жуда хато ўйлаяпсан. У мени чин юракдан севади. Ҳойнаҳой, ҳатто Мирабаининг севгиси ҳам шунчалик соф бўлмагандир. Мендан бир зум ҳам айрилгиси келмайди. Қачон қарасанг, оёғимга бош уриб ётгани-ётган. Лекин ростини айтсам, ўзим ҳам унча-мунча ошиқ бўлиб қолдим.

— Сен-а? — мен ҳайратдан кичқариб юбордим. — Вой шўрлик! Маккор илинтирипти-да, ахир сен бечорани! Ўйлаб гапиряпсанми, маъбудам? Ростдан ҳам ўша киноюлдузини яхши кўриб қолдингми? Севги ва нафрат ҳиссидан устун бўла туриб сенда қандоқ қилиб бундай нарса бўлиши мумкин? Хўш, айт-чи, нимасини яхши кўриб қолдинг?

— Сен ўзи уни ҳеч кўрганмисан? Кўрган бўлсанг, эсингдадир унинг қанчалик содда, ёқимтойлиги? Кечаги киножурналда унинг суратини кўрдингми? — маъбуд гапиряптию кўзи севинчдан порлаб кетаяпти. — Унинг бармоқларини айтмайсанми, бармоқларини! Шу қадар нозикки, бунёд қилишнинг мукамал намунаси дейсан.— Аша Ранийнинг гўзал чехраси маъбуднинг кўз олдида на-

¹ Жуху — Бомбай атрофидаги машҳур денгиз соҳили, пляж.

моён бўлди. — Менинг ишқимда ўзини тамоман унутганча кўнғироқчаларини шиқиллатиб рақсага тушганда-ку лобарлиги юз чандон ошиб кетади.

— Адо бўпсан!

— Бугун кечқурун у мени Шакийла Бону Бхўпалий иштирок этадиган кўшик базмига таклиф қилаяпти.

— Демак, ҳамма иш шундоқ чала қолиб кетипти-да! — дедим жуда ҳафса-лам пир бўлиб. Мен унга охирги марта тушунтирмоқчи бўлдим. — Ўзинг бундоқ бир ўйлаб кўргин: жаннатдан бу ерга нима мақсадда келувдинг? Хўш, Бомбайдаги болаларни кўрасанми, йўқми?

— Лаънат бўлсин ўша болаларга!

— Қарорингни ўзгартиришдан кўрқмайсанми?

— “Севган одам нимадан кўрқади?” — Маъбуд шундай деб бошланадиган бир ашулани хиргойи қила бошлади. Мен шартта хужрадан чиқиб кетдим.

Шундан кейин маъбуд икки кунгача қорасини кўрсатмади. Учинчи куни нимани кўрдим денг: эрталаб уйғониб қарасам, ёнимда маъбуд ҳеч нарса бўлмагандай пишиллаб ухлаб ётипти. Эғнида ўша яғир майка, ўша дабдаласи чиққан калта иштон. Сочлари худди аввалгидек тўзғиган, чигал, юзида болаларга хос маъсумлик акс этиб туришти.

Мен уни бир туртувдим, сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ҳа, нима бўлди? Аша Раний уйидан ҳайдаб юбордим, нима бало? — сўрадим ундан.

— Йўқ, биродар. Лекин ундан баттари бўлди, — жавоб берди у ўсал бўлганидан кўлларини бир-бирига ишқаб.

— Хўш? Аша Раний севгисидан айнаб қолдимми?

— Йўқ, оғайни, бошқа нарса бўлди. Гап бундай: кеча кечаси уникида эдим. У рақс тушиб, менинг кўнглимни овламоқда эди. Чунонам узоқ ўйнадики, охири ҳолдан тойиб оёғимнинг тагига йиқилиб қолди. Кейин ётган жойида оёғимга чирмашиб олиб, йиғи-сиғи билан илтижо қилди. “Эй худойим, бошимга оғир бир мусибат тушган. Мени шу балодан қутқар!” деб йиғлади.

— Қанақа мусибат экан у Аша Ранийнинг бошига тушган? — кесатдим мен. — Аҳмоқ эридан ажралишдир-да. Бошқа нима бўларди.

— Йўқ, бошқа нарса экан, — деди маъбуд ниҳоятда маъюслик билан бошини сарак-сарак қилиб. — Бож тўлаш можароси экан.

Хонага оғир жимлик чўкди. Маъбуд анча маҳалгача бошини қуйи солиб, қилмишига юз минг пушаймон еб, қўлини бир-бирига ишқалаб ўтирди. Жимликни мен буздим.

— Унинг севгиси бегараз эмаслигига энди ишонгандирсан, афсус қилаётгандирсан?

Маъбуд чурқ этмади, фақат бошини қимирлатиб қўя қолди.

— Ҳой, менга қара. Бу дунёда ким сени бегараз севади? Ҳеч ким. Кимнинг нимадан ками бўлса, сенинг олдинга келиб, фақат ўша нарсани сўрайди: биров бола сўрайди. Яна биров уй, бошқаси эр бер деса, яна биттаси бир бурда нон, дейди. Ким ҳамма томондан бекаму кўст бўлса, у жаннатни шу дунёнинг ўзида кўриб олади-да, нариги дунёдаги жаннатдан битта жой олиб қўй, деб сенга пора беради. Бундайлар жиноий йўл билан топган миллион-миллион ҳаром пул ҳисобидан битта-яримта ибодатхона, масжид ёки черков солиб беради. Хўш, бу сенга берилган пора бўлмай, нима? Бундай одамлар олдида сен бир каттакон идоранинг бошлиғи ёки жуда нари борса, битта министрдай гапсан. Булар сенга сажда қилмайди, эй гўр зот! Булар ўзининг орзу-умидларига сажда қилади, булар сенинг олдинда эмас, кўрқув олдида тиз чўкади.

Жаҳл устида яна анча гапларни гапириб юборардим-у, лекин маъбуднинг ўсал, хижолат бўлиб турганини кўриб, фикримдан қайтдим. Уни маҳкам кучоқлаб олдим. Кучоқлашим билан маъбуд хўнг-хўнг йиғлашга тушди. Чунонам ўкириб-ўкириб, силкиниб-силкиниб йиғлардики, ер ёрилиб кетмасайди, деб кўрқдим.

Эртасидан бошлаб икковимиз яна эски ишимизга киришдик. Моддий аҳволимиз жуда танг бўлиб қолган эди. Жаннатдан валюта сўратишнинг ҳеч имкони қолмаган эди. Чунончи, тағин ноилож бола қиёфасига кирдик. Лекин бу гал

ёши катгароқ болага айландик-да, иш қидириб вокзалга қараб йўл олдик. Вокзалга келиб қарасак, бир тўда бола турипти. Уларнинг қиладиган иши поезддан тушган йўловчиларга такси олиб келиб бериш экан. Болалар такси қидириб дув этиб “Имрўз” кинотеатрининг олдига бораркан, у ерда бўлмаса “Элчи” меҳмонхонасига қараб югураркан. Хуллас, бўш таксини гаплашиб, вокзалга олиб келишаркан. Шу иш эвазига икки анна ҳақ олишаркан. Лекин баъзан битта-яримта зиқнароқ йўловчи икки аннанинг ўрнига жамроқ бериб қолса, ана унда бошланаркан тўполон. Болаларнинг ҳаммаси бир жойга тўпланиб олиб, атрофни бошига кўтариб, бақириб-чақираркан. Биз ҳам шу тўдага кўшилишга шунча ҳаракат қилдик, лекин бўлмади: улар йўқ, сенларни кўшмаймиз, деб туриб олди. Тўданинг бошлиғи бизга қараб деди:

— Биз ўзимиз эрта саҳардан то ярим кечагача итдай сакиллаб, аранг саккиз-ўн анна топамиз. Шу пулимиз сув-пув ичиш, папирос пулию бир маҳал овқатланишга аранг етади. Такси кам, бизга ўхшаб ишлайман деганлар тиқилиб ётипти. Кўпинча йўловчилар бизга айтиб ўтирмайди, таксини ўзи топиб кетаверади. Шу аҳволда тирикчилик қилиб бўладими? Энди бизнинг орамизга сен икковинг ҳам кўшилсанг, унда биз бутунлай расво бўламиз-ку.

Бу гапни эшитиб, жуда ҳафсаламиз пир бўлиб кетди. Энди кўчанинг нариги бетида йўлкада тизилиб ўтирган пойафзал мойловчи болаларнинг олдига бордик. Ҳаммасининг эгнида олабайроқ кўйлак, белини камар билан маҳкам қилиб боғлаб олган, ҳаммаси қора шимини тиззадан юқори қилиб шимариб олган. Ҳаммаси олдига пойафзални мойлаганда оёқ қўйиладиган яшик қўйиб олган, унга чиройли қилиб мой қутичаларни териб қўйган. Уларнинг жуда виқор билан, чапанича ўтиришини кўриб ҳавасимиз келиб кетди. “Ишнинг зўри шу экан” деб қўйдик ичимизда.

Биз пойафзал мойловчи болаларнинг хўжайинини қидириб топдик. Унга бошимиздан ўтган гапларни айтиб, аҳволни тушунтирдик. Гапимизни эшитиб бўлиб, у деди:

— Бўпти, мен сенларни ишга оламан. Лекин бир шарти бор: ишга эрталаб саккизда келиб, кечаси ўн иккида кетасанлар.

— Нега энди? — эътироз билдирди маъбуд. — Ахир ҳукуматнинг қонуни бор-ку, саккиз соатдан ортиқ ишлатиб бўлмайди деган!

— Бўлмаса, бор жўна ўша ҳукуматингнинг олдига! Нима қилиб менинг олдига келиб юрибсан?

— Бу ер худонинг ери, ҳокимият ҳукуматнинг қўлида. Лекин бу йўлкада ҳеч бир кимсанинг ҳаққи йўқ! — деди маъбуд қатъий оҳангда. — Биз оч юрган болалармиз. Биз ҳам шу ерга қутимизни опкелиб, қўйиб оламиз-да, оёқ кийим мойлайвераимиз. Ишлаган пулимиз ўзимизники бўлади, ҳеч кимга бермаймиз!

— Ҳў болакай, билиб қўй, Бомбайда бунақа қилиғинг кетмайди, — маъбудга зарда қилди хўжайин. — Бу йўлкани биз уч-тўрт киши бир бўлиб, бўлашиб олганмиз. Шу ер учун ҳар ҳафта пул тўлаб турамыз. Эртага бесўроқ келиб, бу ерда ишлайман десанг, ўша заҳоти полициянинг қўлига тушасан. Бир бориб, полиция маҳкамасининг ҳам тузини татиб келасан. Бу ерни Бомбай деб қўйипти. Ишлайман десанг, фақат биз рози бўлсак, ишлайсан, бўлмаса, йўқ. Менда ишласанг, ҳамма нарсени ўзим бераман. Иккита кўйлак, битта қора шим бераман. Кути, чўтка, мойга ўхшаган нарсаларни ҳам ўзимдан оласан. Хуллас, сен фақат ишлашни бил, шу ишингга ҳар куни бир рупия ҳақ оласан. Бўлди, шу бир рупиядан қолган ҳаммаси меники бўлади. Кечаси бу ишни тугатиб, бошқасига ўтасан: қўшмачилик қилиб, қизларга мижоз топасан. Бу иш ҳам сенинг вазифангга киради.

— Ие, сен ҳали болаларга қўшмачилик ҳам қилдирасанми? — ҳанг-манг бўлиб сўради маъбуд.

— Ҳов бола! Сен ўзи қаердан келгансан? Намунча гапларинг бунақа телбатескари? Сен ҳали Бомбайни билмас экансан. Билмасанг, билиб қўй. Бу ерда қашшоқлик, қимматчилик шу даражадаки, болаларнинг ўзи ишлаб пул топмаса, очдан ўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун улар нима иш бўлса, қилиб кетаверади: газета сотишдан тортиб қўшмачиликкача. Ишга оламан десанг, биттанинг ўрнига ўнта бола чопиб келади. Полиция ўнта болани тутиб, ахлоқ туза-

тиш колониясига юборса, уларнинг ўрнига яна йигирматаси келиб туради. Бу ерда ишсизлик мана шу даражада. Билмадим, сен ўзи қайси бир шаҳардан келган экансан... Хўш, болалар қўшмачилик қилса, бунинг нимаси ёмон? Улар қилмаса, бошқа биров қилади-ку, ахир. Лекин бу юмушни ёш бола бажарса, ундан ҳеч ким шубҳаланмайди. Бунинг энг фойдали томони ҳам худди мана шунда. Битта-яримта харидор билан келишишми, бирон-бир уйга кириб чиқишми, битта-яримта хотинни бирон жойга бошлаб боришми — бу ишларни улар бемалол қилаверади. Улардан шубҳаланиш полициянинг ҳаёлига ҳам келмайди. Мана шунинг учун ҳам бу иш жуда болаларбоп иш. Аввало бехатар, ундан кейин пули ҳам мўмайгина. Болаларнинг эрта саҳардан ярим кечагача ботинка мойлаб топган бир рупия пули нима бўларди? Менинг қўлимдагилар бу пулга кундузи бориб кино кўради. Лекин бошқа нарсага пулни қаердан олади? Шунинг учун ҳам улар жон-жон деб кечаси бошқа иш қилади. Улар баъзан бир рупия ишлайди, баъзида икки рупия, лекин беш рупия топган кунлари ҳам бўлади. Қанча топиши қилган ишига қараб бўлади.

Икковинг ҳам жуда мўмин-қобил кўринадан. Манави-ку (хўжайин маъбудни кўрсатди) ниҳоятда мўмин-маъқул, ниҳоятда тўғри-содда болага ўхшайди. Бу бола бизга чунонам мос келадики, асти қўяверасан. Бунинг қўшмачилик қилишини полиция ўн йилда ҳам тагига етолмайди. Қани, гапир, ишлайсанми?

Маъбуд иккаламиз бир-биримизга қарадик. У бирдан мени қўлимдан ушладию, сургай кетди:

— Бўл, бўл, кетдик бу ердан!

— Менинг қорним очиб, ўлай деяпман. Хўп дея қолайлик шу ишга, — дедим мен.

— Йўқ, бўлмайди. Юр деяпман сенга! — Шундай деб маъбуд мени қўлимдан сургаб кета бошлади.

Энди биз денгиз соҳилидаги йўл — Марин-Драйвдан кета бошладик. Катта-катта тўлқинлар кетма-кет қирғоққа келиб урилар, сачраган майин сув зарралари одамга хуш ёқарди. Биз аста-секин Чаупатий томонга қараб юрдик. Йўл-йўлакай у менга гапириб кетмоқда эди:

— Болалар бу ифлос ишни қилмаслиги лозим. Болалар халқнинг бойлиги-ку! Уларнинг нозик кўнглини доғ қилиш, ҳалитдан уларнинг муқаддас ва беғубор қалбини нопок қилишни ҳеч бир жиҳатдан оқлаб бўлмайди. Болалар мактабда ўқиши керак. Ахир худди шу ёшда улар яхшилик қилишни, ахлоқ-одобни ўрганиши, илм олиши керак. Лекин мен бунинг аксини кўриб турибман. Ҳали қарасанг улар ичкилик сотаяпти, ҳали қарасанг қўшмачилик қилаяпти, яна қарасанг такси қидириб, итдай югуриб юрипти. Сарик чақа деб шу ишларни қилаяпти. Ахир мен уларни шунинг учун яратганмидим... Бу Бомбайингда мактаб-пактаб деган нарса борми ўзи? Бу болалар мактабда ўқийдими, йўқми? Булар яхши кийим-кечак кийиш деган нарсани биладими ё йўқми? Китоб-чи? Китоб ўқийдими? Муаллимдан ҳаёт сабогини ўрганадими, йўқми? Қани, борми шундай болалар?

— Ҳа, бор, — дедим мен ҳорғин оҳангда. — Кам-ку, лекин ҳар ҳолда бор. Мен сени шу бугуноқ Малабар тепалигидаги замонавий бир мактабга олиб борардим, лекин юравериб, оёғимда оёқ қолмади. Бу ёқда эса қориннинг пўстаги чиқиб, чанқагандан лабим қақраб кетаяпти.

— Қаерда деяпсан ўша мактабингни? — сўради маъбуд.

— Ҳувар ана рўпарада. Малабар тепалигида, — қўлим билан кўрсатдим мен.

Шеригим Марин-Драйвнинг шовуллаб турган сувларидан бошлаб Малабар тепалигигача кўз югуртириб чиқди-да, кейин менга қараб деди:

— Қани, кўзингни юмиб тур-чи.

Кўзимни шундай юмдим, кейин очсам, иккаламиз янги мактабнинг олдида турибмиз.

Мактабнинг икки қаватли биноси ниҳоятда чиройли эди. Йирик тошлардан ишланган, пушти рангга бўялган бу иморат ярқ-ярқ қиларди. Катта-катта эшик ва деразалари оппоқ рангга эди. Бинонинг чор атрофига кенг-кенг айвонлар солинган бўлиб, уларнинг ҳаммаёғи кўм-кўк майсазор эди. Майсазорда ораста кийиниб ўйнаб юрган болалар худди очилган гулга ўхшарди.

— Мана буни мактаб деса бўлади! Мактаб дегани бундоқ бўпти! — деди маъбуд севинчини ичига сиғдирилмай.

— Мактабларингнинг директори қаерда? — сўради у бир ўтиб кетаётган югурдакни тўхтатиб.

Югурдак бизга менсимайгина қаради. Эгнимиздаги кир-чир уст-бошимизни кўриб, дарров ўзича хулоса чиқарди.

— Агар сенлар бўёқ идорасидан келган бўлсаларинг, тўғри бухгалтерияга ўтаверинглар.

— Йўқ, биз бўёқ идорасидан келмаганмиз, — деди тангри ниҳоятда жиддий тусда. — Биз жаноб директор билан учрашишимиз зарур.

— Ундоқ бўлса, хўжайин анови ерда бўлади, — деди югурдак директорнинг эшигини кўрсатиб.

Хизматкор кўрсатган кабинетнинг деразаларига ичкаридан яшил парда тутилган, эшигига эса мис тахтачага “Директор” деб ёзиб қўйилган эди. Кабинетга кираверишда икки томонга қатор тувакда гуллар. Иттифоқо, эшикнинг тагида ўтирадиган хизматкор қаёққадир кетган экан. Биз пайтдан фойдаланиб, шартта эшикни очдигу ичкарига кирдик.

Директор гўштдор юзли, ўрта бўйли, чеҳраси кулиб турадиган бир одам экан. Кулганида юзида юзталиқ лампочка порлаб кетгандай, чеҳрасидан худди нур ёғилаётгандай бўларкан. Биз кирганимизда у столда бир нарсаларни ёзиб ўтирарди. Ичкарига кирганимизни сезди, лекин бошини кўтармади. Бизга қиё ҳам боқмай туриб деди:

— Хўш, эшитаман, хизматингизга тайёрман.

— Биз иккаламиз сизнинг мактабингизга кириб ўқимоқчимиз, — деди маъбуд ўта мулойим овоз билан.

Шундагина директор бошини кўтарди. Юзига яна боягидай чиройли табассум ёйилди. Лекин бизга тикилиб қаради-ю, афти бирдан ўзгарди. Гўё порлаб турган лампочка ўчгандай, бир зумда кулги ғойиб бўлдию ўрнини тундлик эгаллади.

— Муниципалитет мактабига бориб кўринглар, — деди у истар-истамас.

— Лекин биз худди шу мактабда ўқигимиз келаяпти-да, — деди маъбуд.

— Нечанчи синфга кирмоқчисанлар? — яна сўради директор.

— Бешинчига.

— Бешинчи дейсанми? Бешинчи синфга тўрт йилгача жой олдиндан банд қилиб қўйилган.

— Бу нима ўзи? Мактабми ё поезднинг вагоними — олдиндан жой олиб кўядиган? — дедим мен жуда тутақиб.

Директор ўзи ҳинд бўлишига қарамай худди инглизларга ўхшаб елкасини учирди-да, деди:

— Ўзи биз ташқаридан бола олмаймиз. Олганда ҳам фақат йиллик имтиҳонларни аъло топширган болаларнигина оламиз.

Маъбуд бу гапни эшитиб, “ҳм” деб қўйди.

— Сен синфни қандай баҳо билан битирдинг? — сўради директор маъбуддан.

— Э, бундан сўраб ўтирмасангиз ҳам бўлади, — гапга аралашдим мен. — Бу қаерда бўлса ҳам доим иши аъло.

— Ундоқ бўлса, жуда соз, — директорнинг чеҳрасида яна ўша нурли табассум порлаб кетди. У тортмадан тўлдириш учун бланка ола туриб сўради:

— Отаннинг исми-шарифи нима? У нима иш қилади?

— Менинг отам ҳам йўқ, онам ҳам, — жавоб берди маъбуд.

— Унда қандай қилиб ўқийсан? — ҳайрон бўлди директор.

— Қандай қилиб бўларди? Аълочи ўқувчига стипендия бермайсизларми?

— Стипендия-ку берамиз, лекин у атиги ўн беш рупиягина-да, ўн беш рупия нимага етарди?

— Ўша ўн беш рупия менга етади, — деди маъбуд.

— Бизда ўқийдиган болалар кирчининг ўзига бир ойда ўн беш рупия тўлайди, — деб кулди директор. — Битта боланинг харажати ҳар ойда уёқ-буёғи билан икки юз эллик рупия атрофида бўлади.

— Хўш, Бомбайда битта боласига икки юз эллик рупия сарф қила оладиган қанча одам бор экан?

— Бир неча миллион одам яшайдиган улкан шаҳарда... чиқиб қолар икки-уч минг.

— Қолганлар-чи? Қолган юз минглаб бола қаерда ўқийди?

— Улар ўқийдиган бошқа мактаблар бор.

— Лекин у мактаблар бунақа яхши эмас-да. Шунақа мактабда ўқийман, деганлар нима қилиши керак? Шунақа қулинг ўргилсин мактабда ўқимоқчи бўлган бола нима қилиши керак? Хўш?

— Нима қиларди? Топсин ўзига бадавлат ота-она! Бўлди, етади! — деди директор гижиниб. — Сенлар билан ади-бади айтиб ўтиришга вақтим йўқ. Чиқинглар!

Маъбуд директорнинг кабинетидан кўнгли тўлмайдик. Даҳлиздан кетаётди, кутилмаганда дарс бўлаётган бир синфга қараб бурилди. Ҳайҳайлашимга қарамай, шартта ичкарига кирдию, синфнинг охирига бориб ўтириб олди. Ҳамма болалар бизга ағрайганича қолди. Ўқитувчи дарсига жуда берилиб турган экан, индамади. У Наполеон Бонапарт ҳақида гапирмоқда эди:

— Наполеон Бонапарт жуда буюк инсон эди, — деди у.

— Нега энди у буюк инсон бўларкан? — шартта савол берди маъбуд.

— Чунки у бутун Европани забт этган эди.

— Европани забт этган бўлса, битта ўзи забт этиптими? — яна гап қайтарди маъбуд. — Қўл остида юз минглаб қўшини бормиди? Бор эди! Европа, майли, у ёқда турсин. Европадаги лоақал битта шаҳарни ўшаларнинг ёрдамисиз олган бўлгандайди, ана ўшанда уни буюк одам деса арзирди.

— У замонасининг тенги йўқ қўмондони эди.

— Урушда қўмондон бўлишнинг нимаси буюклик экан? Урушда минглаб одам ҳалок бўлади. Битта одам ўлдирган одамни биз қотил, жиноятчи, деб қоралаймиз. Лекин минг-минглаб одамни ўлдирган кишини қанақасига буюк деб аташ мумкин?

Ўқитувчи шундагина маъбудга диққат билан қаради.

— Сен ўзи кимсан? — сўради у. — Бу синфнинг боласига ўхшамайсан-ку. Эгнингдаги мактаб кийими эмас. Қани, бир жўнаб қол-чи!

Маъбуд кулганича синфдан чиқиб кетди. Унинг гаплари ўқитувчини жула довдиратиб қўйган эди.

Ховлига чиқиб қарасак, бир айвоннинг ёнида болалар волейбол ўйнапти. Биз ҳам бориб қўшилиб олдик. Маъбуд бир сакраб, коптокни илиб олди-да, кулиб туриб, “Биз ҳам сенлар билан ўйнаймиз”, деди.

— Сенлар ўзи кимсанлар? Бизнинг мактабимизда ўқимайсанлар-ку!

— Ўқимасак нима қипти? Сенлар ҳам боласанлар, биз ҳам. Ўйнасак ўйнаймиз-да, — деб жавоб берди маъбуд коптокни отиб-отиб туриб.

— Йўқ, биз сенлар билан ўйнамаймиз. Бер деяпман коптокни бу ёққа. Биз барибир сенлар билан ўйнамаймиз, — деди яна улар.

— Биз билан ўйнасаларинг бир жойларинг камайиб қоладими? — ялинган бўлди маъбуд.

— Бер бу ёққа коптокни! — деди болаларнинг ҳаммаси бизни ўраб оларкан. Бир бола сўка кетди: — Иркитлар... Дайди итлар... Қаёқдан ҳам келиб қолдиларинг мактабимизга...

Иккинчи бола шартта олдимизга келди-да, маъбуднинг жағига ўхшатиб бир туширди. Шундан кейин нима бўлганини кўролмайдик қолдим, чунки иккинчи мушт менинг тумшугимга келиб тушганди. Муштнинг зарбидан кўзларимдан юлдуз чақнаб кетди.

Кечки пайт уйга равона бўлдик. Маъбуд жағини ушлаган, мен эса шишган бурнимни силаганча аранг оёқни босаяпмиз. Маъбуд менга бир ижирғаниб қаради-ю, деди:

— Ҳе, ўргилдим шаҳарингдан. Бола боладан нафрат қиладиган шаҳар ҳам шаҳар бўлдимми?

* * *

Хужрада ётган жойида маъбуд мендан сўраб қолди:

— Ҳа, нега ухламай ётипсан?

— Уйқум келмаяпти.

— Нега?

— Қорним очлиги учун.

— Қорнинг оч бўлса, ана бориб тандирда ёпилган товуқ гўшти е, палов е, бирёний¹ е, ёки бўлмаса, ана, жўжа кабоб е. Ким сени ема деяпти, — деди маъбуд кулиб туриб. — Бомбайда нима кўп, ресторан кўп. Нима ейман десанг, ҳаммаси топилади.

— Э-э, бу сен яратиб қўйган дунё шунақа дунёки, пулинг бўлмаса, ҳеч вақо ҳам ололмайсан. Пул бўлмаса, нимани ейман? — дедим мен жизғанагим чиқиб.

— Пулинг бўлмаса, тўйиб-тўйиб ҳаводан тановул қил. Ҳавони ҳаммага текин қилиб қўйибман, — деди яна кулиб маъбуд.

— Бўпти, — дедим гижиниб. — Бугун ҳаво еб ётақоламиз. Қани, юр мен билан.

— Йўқ, ҳеч қаёққа бормайман. Уйқум келаяпти.

— Сенинг уйқунг келётган бўлса, меники келмаяпти. Худди шунинг учун мен билан бирга юришинг керак.

— Қаёққа?

— Ҳаво егани. Қани, тур ўрнингдан, — мен маъбудни қўлидан тортиб, каравотидан турғаздим.

— Кўйвор мени, ухлайман дедим-ку.

— Менинг қорним тўймагунча сени ухлатиб бўпман, — дедим мен ҳам ўчакишиб. — Худойим, қани юринг энди мен билан ташқарига.

Кечаси соат ўн бир бўлишига қарамай, ҳаво иссиқ ва дим эди. Димлигидан нафас қайтиб кетарди. Ачимсиқ, нордон, қўланса ва шунга ўхшаш ҳидларнинг қоришмасидан иборат нохуш бир ҳид димоққа урилмоқда эди. Хуллас, ҳаво эмас, бир бало эди.

— Ҳаво деб сен шуни айтувдингми? — сўрадим мен кесатиб маъбуддан.

Лекин у яна ёш бола қиёфасига кириб олган эди. Юзида ўша-ўша ёқимтойгина, беғуборгина кулгуси жилваланиб турарди. Кўзи ярим уйқули, ярим уйғоқ. Юриб бораёптию, ухлатган боладай гандираклаб-гандираклаб кетаяпти. Икки елкасидан ушлаб туриб, қаттиқ бир силкитдим. “Қарасанг-чи, анавини”, дедим.

— А, а? Нимани? Қани? — деди маъбуд эсанкираб.

Биз юра-юра Тийлак кўпригининг тагига етиб келдик. Кўча жимжит ва зимзиё, атрофда ҳеч зог йўқ. Теварақдаги тор кўчалар ҳам қоп-қоронғи. Кўприкнинг таги шу қадар зимистонки, одамнинг юраги орқасига тортади. Рўпарода ахлатхона бўлиб, унинг нарёгидаги темир йўл излари баланд панжара билан тўсилган. Панжаранинг у ёғида қатор-қатор рельслар йилтираб турибди. Йўлнинг четида дарахтлар орасидаги яккам-дуккам электр лампочкалар атрофга ожизгина нур таратиб турибди. Шу ваҳимали сукунатда ўн-ўн бир ёшлардаги бир бола кўприк четидаги тўсиқ устида ўтирипти. Унинг қўлида каттагина бир қоғоз халта, халтадан битта-битта пурий олиб, бамайлихотир тановул қилаяпти.

— Ҳўв анави болани қара, битта ўзи овқат еб ўтирипти. Юр, қўлидан тортиб оламиз, — дедим мен ҳовлиқиб.

— Йўқ, бу ишинг маъқул эмас, — эътироз билдирди маъбуд.

— Маъқулми, маъқулмасми, менга нима? — дедим мен тутақиб. — Итдай очман, тушунаёпсанми-йўқми? Ҳўш, нима қилишим керак сенингча?

— Бировга куч ишлатиш гуноҳ бўлади. Мен бунга ҳеч ҳам розилик беролмайман. Лекин олдига бориб, ётиғи билан тушунтириб, овқатингдан озгина бер, деб илтимос қилсак, бу бошқа гап, — маслаҳат қилди у.

Биз иккаламиз ҳалиги боланинг олдига бордик-да, мен бир ёнига, маъбуд бир ёнига туриб олдик. У бўлса пинагини ҳам бузмай ўтирган жойида овқатини туширарди. Бизнинг илтимосимизни эшитди-да, қўлидаги халтани биз томон узатди. Мен шартта ташландиму бир зумда икки лунжимни тўлдириб олдим.

— Икки-уч кундан бери туз тотмаганга ўхшайсанлар, а? — деди кулиб бола.

— Бунинг нимасига ҳайрон бўлаяпсан? — дедим мен озғимга яна овқат тиқиштира туриб. Пурийнинг мазасини айтмайсизми! Кусур-кусур, ширин-нордон, шўртақкина. Бунинг устига мурч аралаштирилган. Баданим яйраб кетди.

¹ Қовурма.

— Агар мен билан ишласаларинг, бир рупия бераман, — деди бола ўтирган жойида оёғини ликиллатиб.

— Бир рупия дейсанми? — дедим ҳовлиқиб. — Ростданми?

— Ҳа, ростдан.

— Нима иш экан у? — сўради маъбуд.

— Э-э, арзимаган бир иш, — бола кўприкнинг ўнг томонига қаради-да, қўли билан ғира-шира ёришиб турган бир тор кўчани кўрсатди. Ҳозир анави муюлишдан бошига қора дўппи кийган, эғнида ачкан¹, қўлида портфель ушлаган бир форс² киши чиқади.

Ўша одам кўприкнинг тагига етиб келганида, икковларинг ўзингни шартта унинг оёғига ташлайсанлар.

— Оёғига ташлайсанлар, дейсанми? Нега энди? — таажжубланди маъбуд.

— Худди шундай тиланчилик қиласанлар, — тушунтира бошлади бола. — Айтасанларки, жон амаки, икки аннагина пул беринг, эрталабдан бери туз тотмадик, атиги икки аннагина, жон амаки, дейсанлар.

— Кейин-чи? — сўрадим мен.

— Кейинми? Кейин ҳеч нарса. У агар икки анна берса бергани, борди-ю, бермаса, унда ҳам ҳеч зарари йўқ. Ҳм... У пул берса-бермаса сенларнинг бир рупиянг ҳеч қасққа қочиб кетмайди.

— Тушунолмадим: нега энди сен икки аннанинг ўрнига бизга бир рупия берасан? — яна ҳайрон бўлди маъбуд.

— У ёғи билан сенинг ишинг бўлмасин. Бир рупия ишламоқчи бўлсанг, менинг айтганимни қиласан. Бўлмаса, бор, туёғингни шикиллат.

— Ке, биздан нима кетди, — дедим мен маъбудга қараб. — Бор-йўқ қиладиган ишимиз форс кишининг оёғига бош уриб, пул сўраш экан. Шу иш учун қўлимизга нақд бир рупия тушаркан. Хўш, айт-чи, бунинг нимаси ёмон? Сенинг оёғингга кечаю кундуз бош урган билан шу пайтгача бировга сарик чақа берганмисан?

— Гапинг тўғри, — тасдиқлади маъбуд. — Назаримда бу бола жуда раҳмдил кўринади. Раҳмдил бўлмаса, икки аннанинг ўрнига ўн олти анна, яъни бир рупия берармиди? Мен жаннатдан бу ерга худди шундай болани қидириб келганман. Мени Бомбайдаги болалар аҳволини билмайди деб ўйлайсанми? Жуда билардим-да. Лекин мен бир нарсага аниқ ишонардим: турган-битгани гуноҳ ва қабиҳликдан иборат бу зулмат шаҳрида ўша биринчи кўни ўзим яратгандай маъсум, бегуноҳ болани учратишимга имоним комил эди. Ўша болани мана шу бугун топдим...

У шундай деб ўн яшар болага меҳр тўла кўзлари билан боқди. У ҳам ўз навбатида жилмайган бўлди-да, ўтирган жойида оёғини ликиллатганича, ҳалиги тор кўчанинг муюлишидан кўз узмай ўтираверди.

Лекин юрагим ҳадеб ғаш бўлаверди. Чунончи, боладан ўсмоқчилаб сўрадим: — Сени билиб бўладими қанақалигингни? Пулни бермай жуфтакни ростлаб қолсанг-чи? Ўзи ёнингга бизга берадиган пулинг бор-йўқлигини ҳам билмаймиз.

Менинг гапимдан кейин бола чўнтагидан ўнта шалди роқ бир рупиялик олдида, кўзимизнинг олдида ўйната туриб деди:

— Мана, кўриб қўй, бир рупия эмас, ўн рупиям бор. Шундан тўққиз рупияси меники, бир рупияси сенларники. Борди-ю, мен айтган ишни қилмоқчи бўлсаларинг-у, лекин менга ишонмаётган бўлсаларинг, унда мана, олдиндан пулнинг ярмини олиб қўйларинг. Қолган ярмини мен айтган ишни қилгандан кейин оласанлар.

Саккиз аннани чўнтакка солгандан кейин кўнгил анча хотиржам бўлди. Энди биз ҳам боланинг ёнига ўтириб, муюлишдан кўз узмай форс кишини кута бошладик.

Ҳақиқатан ҳам орадан бир неча дақиқа ўтгач, муюлишда ҳалиги киши кўринди. Уст-боши худди бола айтганидек: бошида қора дўппи, эғнида оқ ачкан, қўлида портфель. Бола унга кўзи тушиши билан тирсагимга бир туртиб, деди:

¹ Ачкан — ёқаси бўғиқ, тиззага тушадиган эркаклар камзули.

² Форс — Ҳиндистонда зардуштийлик (оташпарастлик) динига эътиқод қилувчи, асли Эрондан чиққан кишилар шундай аталади.

— Ана, ўша, ўша. Кўприкнинг тагига келиши билан шартта борасану оёғидан маҳкам ушлайсан.

— Бу ёғидан хотиржам бўлавер, — дедим мен унга. — Оёғидан шундай ушлайки, қани, икки анна бермагунча қутулиб бўпти, ярамас.

— Яша! — деди бола шивирлаб. — Хурсандлиги овозидан сезилиб турарди.

Ҳалиги одам кўприкнинг шундай олдига келди. Яна ҳам яқинроқ келиши билан шартта сакраб ўрнимдан турдим-да, бориб ўша кишининг оёғига маҳкам ёпишиб олдим. Бечора ўзини йўқотиб қўйди.

— Ҳай, ҳай, бу нимаси, бу нимаси? — деди у саросимага тушиб.

— Амакижон, мен бир бечора, етим боламан. Икки кундан бери очман... Икки аннагина беринг, жон амаки, берақолинг, — деб мен кўз ёши тўқа бошладим.

— Тур-ей, — деди у ижирганиб.

Мен у кишининг оёғига яна ҳам маҳкамроқ ёпишиб олдим-да, юракни эзиб юборадиган овозда илтижо қилавердим:

— Худо йўлига садақа қилинг, тақсир... Кўп эмас, бор-йўғи икки аннагина...

Форс киши дарров эгилдию портфелини очиб, шоша-пиша майда танга қидиришга тушди. Мен эса бу ёқда унинг оёғини қўйиб юбормай “Амакижон... Етимман... очман... икки аннагина бера қолинг”, деб ҳиқиллаб ётибман.

Бир маҳал ҳалиги одам бир чинқирдию қўлидан портфели тушиб кетди. Бир зумда қоп-қора қонга беланиб, ерга гуппа ағдарилди. Бундай қарасам, ҳалиги озғингина бола ўқдай учиб кетаяпти, қўлида каттакон пичоқ. Яшин тезлигида панжарадан ошди-да, қатор-қатор поезд изларини кесиб ўта бошлади. Бир зумда мол ортилган вагонларнинг орқасига ўтдию кўздан ғойиб бўлди-қолди.

Шуларнинг ҳаммаси кўз очиб юмгунча содир бўлди. Маъбуд ҳанг-манг бўлганича қолди.

У эгилиб қараганда форс киши ўлиб бўлган, кўзлари бақрайиб ётарди. Ёнида портфели очиқ ётар, болаларига олиб кетаётган ширинликлар эса атрофда ер билан битта бўлиб сочилган.

Шу пайт узоқдан бир машинанинг овози келди. Мен ҳайрат ва саросимада қаққайиб турган маъбуднинг қўлидан қаттиқ силтаб тортдим.

— Юр, қочдик, бўлмаса ҳозир қўлга тушасан.

— Қотиллик-чи? Манави ўлик-чи? Бу бегуноҳ бечоранинг болалари-чи? Уларнинг ҳоли нима кечади? — деди маъбуд ичи ачиб.

— Э-э, ўргилдим, югур деяпман сенга, югур! — дўқ қилдим мен унинг қўлидан сургаб. — Қочмасак, ҳозир қўлга тушамиз.

Биз ҳалиги нимқоронғи кўчадан қочиб чиқдик-да, бошқа бир кўчага кирдик. Шу тариқа уч-тўртта катта-кичик кўчадан ўтиб, бир неча дақиқадан кейин трамвай айланадиган жойдан чиқиб қолдик. Атроф электр нуридан чароғон, ҳар хил хушбўй ҳидлар димоққа урилади, ранг-баранг кийим-кечак кийган кўҳлик қиз-жувонлар, болаларнинг шодон кулгиси эшитилиб турибди. Физ-физ ўтиб турган автобуслар, енгил машина ва катта юк машиналарининг шовқини қулоқни қоматга келтиради, бекатда турган икки қаватли автобуснинг ичи ёп-ёруғ, унда ўтирган йўловчилар жуда хотиржам кўринарди.

Атрофни қоронғилик чулғаб, ҳаммаёқ тинчигандан кейин маъбудга қараб дедим:

— Агар сен шу қотилликни кўриб ҳам индамай чидаб кетаверсанг, унда билмадим... Унда сен маъбуд эмассан.

— Маъбуд бўлмасам, унда кимман?

— Мен қаердан билай кимлигингни?! Мана шу қотилликни виждонингга ҳавола қилгин-да, айт ўзингнинг кимлигингни!

Маъбуд чуқур ўйга толди.

— Гоҳ-гоҳида ўзимга ҳам шундай туюлиб қолади: назаримда кимлигим — нималигимни ўзим ҳам билмай қоламан, жуда қадим-қадим замонларда мен тоғ-тошларни лава сингари ёриб чиққан ўт бўлганман. Ушанда ёввойи одамлар мени кўриб даҳшатга тушган ва менга сажда қилган. Кейин мен даҳшат билан денгиз соҳилига уриладиган сув бўлганман. Одамлар мендан яна даҳшатга ту-

шиб, орқага чекинган. Сўнгра қоп-қора булутларни ёриб, олтин нурлари билан бутун оламни мунаввар этган Куёш бўлганман. Кейин эса мен дарахт бўлдим, илон бўлдим, бир қоя бўлдим. Дунёда қанча инсон қиёфаси бўлса, унинг қанча орзу-истак ва кўркувлари бўлса, менинг ҳам шунча исмим, кўринишим ва маконим бор. Кейинроқ эса инсон кўркувни жиловлаб олди, шунда мен жуда юқорилаб кетдим ва тўсатдан дарахтлар, қоятошлар ва сувни тарк этиб, худудсиз коинотга қочиб кетдим. Энди менинг на қиёфам, на маконим, на шакл-шамойилим ва на исм-шарифим бор эди — мен энди яккаю танҳо эдим. Мен энди еру осмондан олисда, юксакликда ўз тахтимда ўтирдим. Юз минглаб сайёралар менинг атрофимда парвона. Ўн миллионлаб қуёш эса менинг нима-лигимни биллолмайд доғда эди. Шунда қутилмаганда инсон жажжи қўлчалари билан бир коптокчани коинотга чиқарди. Шу коптокча ер билан осмон оралигидаги масофаларни босиб ўтиб, Куёш ва Ой атрофини айланиб, юлдузлар туркумидан ўтиб менинг тахтимга келиб урилди. Бу зарбдан тахтим лопиллаб кетди-ю, яна “мен ўзи кимман, нимаман” деб ўйлашга тушдим.

— Хўш, билдингми кимлигингни? — сўрадим сабрсизланиб. — Сен шу бугун Дадардаги тор ва зим-зиё хужрада сенинг ёнингда ётган мана шу қашшоқ ва оч-наҳор инсонга ўз тўғринидаги бор ҳақиқатни, аслиятни айтишинг шарт. Бугун сен қотилнинг ҳам, жабрдийданинг ҳам қиёфасини кўрдинг. Ҳаётда ўлим-чалик сирли нарса йўқдир.

Қани, маъсумликнинг қон сизиб турган ярасига қўлингни қўйиб туриб жавоб бер-чи! Кимсан, нимасан ўзинг? Орзу-хаёлнинг энг сўнгги чегарасимисан ёки парвознинг охириги мақсадимисан? Ё бўлмаса, ақл-идрокнинг бориб турган нуқтасимисан? Айт ахир, кимсан ўзи?

Маъбуд бошини қуйи солди-да, ўта соддалик билан деди:

— Мен — инсонман!

Шу сўзларни эшитдим, назаримда, анча маҳалгача қулоғим тагида сукунат зингиллаб, кўксимда эса бир хира нур милтиллаб тургандай бўлди. Ростдан ҳам маъбуд одамми, деб ўйладим мен. Ростми одамлиги? Демак, у ҳам қотил, ҳам жабрланувчимми? Ҳам асалари, ҳам гулми? Кексалик ҳам, ёшлик ҳамми? Ҳаёт ҳам, қурбонлик ҳамми? Юрак ҳам, дўстлик ҳамми? Ҳам нафрат, ҳам адоватми? Ҳам назокат, ҳам жоҳилликми? Инсонман дедими?!

Демак, инсончалик юксак ва инсончалик разил, инсончалик тор-биқиқ ва инсончалик бепоён, инсончалик саёз ва инсончалик теран ҳеч нарса бўлмас экан-да? Шундайми? Инсон ўз аксида маъбудни кўргани ростми? Ёки инсон фақат биргина инсонми? Агар шу инсонни яратган олам йўқ бўлса, унда у билан бирга маъбуд ҳам йўқ бўладими?

Унда наҳотки табиатнинг ҳукмронлик қилиш қонунлари ҳам беиз йўқолмаса? Наҳот, нур ўша тезликда тарқалаверса? Наҳот, ҳаво коинот сари елмаса?

Айтишларича, мана шу моддий табиатимизга қарама-қарши бутунлай бошқа бир моддий бўлмаган олам ҳам бор эмиш. Хўш, ўша номоддий табиатда ҳам онгли мавжудотлар борми? Бўлса, шу номоддий мавжудотлар қанақа экан? Уларнинг худоси ҳам ўша номоддий оламнинг инъикоси сифатида вужудга келганмикин? Моддий ва номоддий олам тўқнашганда, ҳамма нарса ер билан яксон бўлармиш, ҳеч нарсадан ном-нишон қилмасмиш, деб эшитганман. Ҳамма нарса яксон бўлса, унда нима омон қолади? Хўш, олам кунфаякун бўлса, маъбуд қоладими? Сен менга ҳамма нарсани айтмаясан. Менга айтган гапларингни одамзод аллақачон билиб бўлган, мен эса кўпроқ нарса билишни истайман, яна ҳам кўпроқ. Тушундингми?

...Бугун бизни ҳеч ким кўрмапти. Тун ярмидан оққан, атроф жимжит. Чор атрофни сукунат қоплаган, ҳеч ким бизга халал ҳам бераётгани йўқ. Шу бугун бор ҳақиқатни айтиб берасан менга.

Атроф ҳамон жимжит эди. Худди табиат томири уришдан тўхтаб қолаётгандек, тун зулмати дам-бадам энтикарди. Маъбуд эса менинг ёнимда ухлаб ётарди. У ширингина, маъсумгина жилмайиб ётар, гўё онасини тўйиб эмиб, уйқусида кулимсираб ётган чақалоққа ўхшарди.

Эртаси кун эрталаб маъбуд менга деди:

— Бугун мен жаннатга қайтиб кетаман. Мени аэропортга обориб, кузатиб келарсан.

— Ие, жаннатга самолётда кетмоқчимисан? — кулиб туриб сўрадим мен.

— Йўқ, — тушунтирди маъбуд, — самолёт шундоқ учишидан олдин қанотига чиқиб оламан. Самолёт осмонга чиқиб олгандан кейин у ёғи осон. Ерда чет эл валютасини олиш бориб турган ғурбат экан.

— Қачон жўнамоқчисан?

— Кечкурун. Унгача менга анави болани кўрсатасан.

— Ие, болалар ҳали ҳам жонингга тегмадимми?

— Йўқ, — жавоб берди у. — Кўраман, деб келган болани мен ҳали кўрганим йўқ. Мана, бугун охириги кун. Ажаб эмас, шу бугун учратиб қолсам.

— Назаримда, унақа болани Бомбайда тополмайсан. Мен қаердан топиб бераман сенга ундай болани! Ўзинг ҳам жуда содда экансан-да, эй маъбуд, юрагингда олиб келган покизалик тимсоли жамиятдаки учраши амри маҳол экан, ҳаётда қандай топиларди?

— Сизларда бирдан-бир покизалик бор. У ҳам бўлса — болаларингиз. Халқнинг биттаю битта бойлиги ҳам болалар. Нега энди сен шундай пок нарсага қора суркаяпсан?

— Одамлар шу бойлигидан мўмай пул топиш йўлида фойдаланмайдими? Ундан фойда — даромад олмайдими? Биз Бомбайда болаларни фойда-наф гилдирагига боғлаб қўйган бўлсак, сен бунинг нимасига ҳайрон бўлаяпсан? Яхши-си, жаннатга жўнайвер. Ундай болани бу ердан тополмайсан. Овора бўлганинг қолади.

— Топаман! Топганда ҳам шу бугун кечкурунгача топаман. У болани топмай қўймайман. Э, чиқайлик шу тор хужрангдан! — деди у тутақиб. — Назаримда, иккаламиз бир нарсада янглишганга ўхшаймиз. Ундай катта бола қиёфасига кирмаслигимиз керак экан. Кел, бу гал иккаламиз ҳам олти ёшли болага айла-ниб оламиз.

— Менга деса, чақалоқ бўлиб олмайсанми!— дедим маъбудга қараб. — Менинг ҳеч эътирозим йўқ. Лекин мен сен ўйлаган кичкина бола бўлгим келмаяпти. Ҳар ҳолда кечкурун ўз оёғим билан уйимга қайтиб келсам, дейман-да.

— Бўпти, ундай бўлса, мен сени саккиз ёшли болага айлантираман. Ўзим эса олти ёшли бола бўлиб оламан. Маъқулми? — сўради у.

— Майли, хоҳишинг, — жавоб бердим мен секингина.

Шундай қилиб, иккаламиз ташқарига чиқдик. Кун бўйи Бомбайнинг кўчаларию бозорларини айланиб юрдик. Биздан ифлос, тор кўчаларнинг ич-ич-карисию ёнидан қўланса мағзава оқадиган уйларнинг ён-верлари ҳам қолмади. Ҳамма ёқни қараб чиқдик. Бироқ биз қидирган бола ҳеч қаердан топилмади. Ниҳоят, кеч бўлди. Куёш бота бошлади. Очлик ва ташналикдан жуда силламиз қуриб турган бир пайтда Бўрий Бандар деб аталувчи тумандаги кема таъмир қиладиган завод яқинида етти ёшлардаги бир чўлоқ болага кўзимиз тушди. Чувриндига ўралиб олган бу бола юрган йўлида пул санаб кетаяпти. Бола севинчдан яшнаб кетган, юзи шу қадар хушнудлик ва мамнуниятга тўлиқ эдики, маъбуд уни кўрган замони бир сесканиб кетдию дарров олдига югуриб борди.

— Исминг нима? — сўради у боладан.

— Бҳику¹, — жавоб берди у.

— Нима иш қиласан?

— Тиланчилик қиламан.

— Уялмайсанми?

— Нимадан уяламан... Манавини кўриб қўй, — шундай деб чўлоқ бола бир сиқим тангани кўрсатди. — Кўрдингми пулларни? Пул! Пул!!! — хурсандликдан қичқириб деди чўлоқ бола.

Маъбуд илон ёки чаён кўрган одамдай сесканиб орқага тисланди. Кейин ўзини босиб олди-да, боладан сўради:

¹ Маъноси “гадой” дегани.

— Сенлар нечта ака-сингилсанлар?
 — Биз йигирмата ака-сингилмиз.
 — Ҳаммаси туғишганми?
 — Туғишган десанг ҳам бўлаверади. Биз йигирмата бола бир гуруҳмиз ва бир ерда турамыз.

— Отанг билан биргами? — сўради маъбуд.
 — Йўқ, Дада¹ билан бирга турамыз. У бизни жуда яхши кўради — икки маҳал овқат, уст-бош, бошпана беради. Бир хил пайтларда кино ҳам кўриб турамыз. Яна нима керак! Ундан биз жуда хурсандмиз.

Маъбуд умидли кўзлари билан менга боқди-да, сўнг яна чўлоқ болага қараб мурожаат қилди:

— Бизни ҳам оласанми шу гуруҳга?
 — Гадойлар гуруҳига қўшилмоқчимисан? — сўрадим мен норози оҳангда.
 — Бунинг нима ёмон жойи бор? Мен шу кунгача Бомбайда бунақа хушнуд, мамнун болани кўрмагандим. Яна бунинг устига Бомбайда бунақа бола бир эмас, йигирмата экан. Албатта, қўшиламан шу гуруҳга.

— Билмадим, мен бир нарса деёлмайман, — деди чўлоқ бола. — Дада ҳали сени оладими, йўқми — бу номаълум. Лекин мен сени унинг олдига бошлаб бораман. Бир гап айтайми сенга — Дада-чи, ўта золим одам. Унинг ҳамма айтганини сўзсиз бажаришга тўғри келади.

— Бўпти, — деди маъбуд бошини қимирлатиб.

Мен маъбудни бир чеккага олиб чиқиб, обдон тушунтирдим, уни қайтармоқчи бўлдим, бироқ у унамади, ўзиникини маъқуллаб тураверди. Шундан кейин биз ноилоҳ чўлоқ болага эргашидик. У бизни анча маҳалгача қинғир-қийшиқ жин кўчалару тор кўчалардан айлантириб юрди. Ниҳоят, атрофни қоронғилик қоплаганда, у бизни катта бир ифлос канал бўйидаги кулбаларнинг олдига бошлаб келди. Бу ҳужраларнинг девори занг босиб кетган тунука, эски-туски тахта ёки латта-путталардан қилинган эди. Томи эса йиртиқ-сиртиқ брезентлару эски-туски қоп-соплар билан беркитилган. Атрофни тунун, қоронғилик, қўланса ҳид ва ифлослик қоплаган, у ер-бу ерда ўчоқлардаги олов қари чолнинг кўзи каби базўр йилт-йилт этиб турибди. Чўлоқ бола бизни тор ва зим-зиё кулбалар орасидан ётақлаб бориб, кенг бир саҳнга олиб чиқди. Бу ерда озгин-ориқ, кўр-шўр, чўлоқ-мўлоқ ва қинғир-қийшиқ бола ва қизлар бир қатор бўлиб тизилиб ўтиришар ва навбатма-навбат бир қоп-қора, бақувват, тўладан келган бир кишининг олдига бориб кундалик ҳисоб-китоб қилмоқда эди. Дада шу одам бўлса керак, деб ўйладик биз. Унинг шундоққина ёнида иккита барзанги йигит турар, уккидек ўткир кўзларини ҳалиги болалардан узмасди.

Кутилмаганда Дада бир қизчани қулоқ-чаккасига тортиб юборди.

— Нега бугун ўн пайса кам опкелдинг? Гапир? — ўшқирди Дада.

Калтак еган қиз бир боланинг устига учиб тушди. Иккаласи ерга қулаб йиғлай бошлади.

— Қани, чиқар бу ёққа ўн пайсани!

— Менда бошқа пул йўқ, — деди қиз кўрқа-писа.

Шунда Дада кўзи билан ёрдамчисига ишора қилди. У қизни обдон дўппослаб, қиз лунжига беркитиб олган тангани ахири чиқариб олди.

Энди бошқа боланинг гали келди! У қалт-қалт титраганча Дадага яқинлаша бошлади.

Бир бурчакда чувриндига ўралган уч-тўртта тиланчи хотин ўтирарди. Улар тагида олов ёниб турган декчани ёғоч чўмич билан аралаштириб турар, жанжал-суронни гўё эшитмас, парвои палак эди. Хотинлар гап сотиш билан овора эди.

Энди Бҳиқунинг навбати келди. Биз юрагимизни ҳовучлаганча унинг кетидан юрдик. Дада Бҳиқунинг бугунги опкелган даромадидан ўзида йўқ хурсанд бўлди.

¹ Дада — асл маъноси бува дегани.

— Яша! — деди Дада уни мақтаб. — Яна икки кун шунақа ишласанг, учинчи кун кино кўргани борасан.

Бҳику ҳам севиниб кетди. Дадага қараб деди:

— Дада, мен манави иккита оғайнимни олиб келувдим. Булар ҳам бизнинг гуруҳимизга кирмоқчи.

Шундай деб у бизни кўлимиздан тутиб, Дадага рўпара қилди. Дада бизга хиёл тикилиб қараб турди. Унинг нигоҳи ниҳоятда ўткир ва кўрқинчли эди. Бирпасдан кейин қўпол овозда сўради:

— Сенларнинг ота-онанг қаерда?

— Ўлиб кетган, — жавоб бердим мен секингина.

Маъбуд эса индамай тураверди.

— Бизнинг гуруҳга қўшилмоқчимисанлар?

— Худди шундай, — деди маъбуд ниҳоятда ночор бир овозда.

— Мен нима десам, ўшани қиласанлар.

— Хўп бўлади, — жавоб бердим мен.

— Бҳику, буларни обориб, овқатлантир. Бугун ярим кечада гуруҳга қабул қиламиз.

Овқат еётганимизда мен Бҳикудан сўрадим:

— Ярим кечада нима бўлади?

— Ярим кеча бўлганда биласан, — сирли жавоб берди Бҳику илжайиб.

Вақт ярим кечага яқинлашиб қолган эди. Иккаламизнинг ҳам уйқудан кўзимиз юмилиб-юмилиб кетар, бир бурчакда кир-чир чувриндиларга ўралганча ора-чора бир-биримиз билан пичирлашиб ётибмиз. Шу маҳал Бҳику келиб, бизни туртди-да: — Турларинг, Дада чақираяпти, — деди.

— Энди нима бўлади? — сўрадим мен.

— Икковингни гуруҳга қўшади.

— Қанақа қилиб? — қизиқди маъбуд.

— Бунинг оёғи ҳам меникига ўхшаб синдирилади, — жавоб берди Бҳику қувноқ овозда мени кўрсатиб. — Дада айтаяптики, сен (маъбудга ишора қилди) сенинг кўринишинг жуда мўмин-қобил ва маъсум экан. Шунинг учун сенинг кўзингни кўр қилишмоқчи.

— Менинг оёғимни синдиришади, дейсанми? — чинқириб юбордим мен.

— Менинг кўзимни кўр қилишмоқчи, дейсанми? — жонҳолатда қичқириб юборди маъбуд. — Нега энди?

— Шунинг учунки, одамлар соғлом болаларга садақа бермайди. Бус-бутун ва баркамол болага ҳеч кимнинг раҳми келмайди. Лекин бола чўлоқ ё кўлсиз бўлса ёки бадани яра-чақа бўлса, кўр бўлса, унда одамларнинг раҳми келади, садақа беради. Худди шунинг учун ҳам сенинг кўзингни кўр қилинади, бунинг эса оёғи синдирилади. Шундай қилиб, сенлар бизнинг гуруҳга аъзо бўласанлар.

— Йўқ, йўқ, оғайни. Бунақа гуруҳга аъзо бўлолмаймиз, — дедим мен.

Маъбуд кўрқиб кетганидан иккала кафти билан кўзини беркитиб олди.

— Жинни бўлмаглар, — бизни юпатишга тушди Бҳику. — Ҳеч кўрқадиган жойи йўқ. Сал-пал оғрийди, қиттаккина қон чиқади, уч-тўрт кун ётасанлар, холос. Кейин ҳаммаси жойида бўлиб кетади. Сўнгра сенлар ҳам бизга ўхшаб ҳар куни мўмай пул ишлайдиган бўласанлар. Қани, юринглар. Кечикмайлик, Дада пойлаб қолди.

— Йўқ, йўқ, биз Даданинг олдига бормаймиз, — деб туриб олди маъбуд.

— Юр, қочдик, — дедим мен унинг қўлидан ушлаб. Қоронғулик “қочди, қочди, ушла, ушла!” деган ҳайқирикларга тўлиб кетди. Шамолдай чопиб кетаётганимизда менинг кўлим маъбуднинг қўлидан чиқиб кетди. Мен қоронғида бир амаллаб тимирскилаб йўл топдим-да, девордан бир сакраб кўчага ошиб тушдим. Лекин маъбуд ўтолмади, кўлга тушиб қолди.

Азбаройи тез чопганимдан ва ўтакам ёрилганидан нафасим бўғзимга тикилиб қолди. Бир бурчакка биқиниб олдим-да, эски тахта девордан ичкарига мўралай бошладим.

Маъбуд овози борича чинқирарди. Уни иккита барзанги маҳкам ушлаб Даданинг ҳузурига сургаб кетмоқда эди. Дада эса бир симни оловга тутиб, лаққа чўғ қилмоқда эди.

Халиги иккала барзанги маъбудни оловнинг ёнига олиб келди-да, ерга узала ётқизиб қўйди. Биттаси иккала қўлини, иккинчиси иккала оёғини маҳкам бошиб турди. Шунда Дада гулдуросли бир қаҳқаҳа урди-да, лаққа чўғ бўлиб турган симни оловдан олди...

Шу пайт бир чинқирик эшитилдию мен кўзимни чирт юмиб олдим. Айти шу топда дард ва алам аралаш бир овоз қулоғимга чалинди:

— Мен кўрдим... мен кўрдим.

...Одамлар “бу ҳаммаси бўлмағур гап”, дейди. Маъбуднинг менинг олдимга келгани ҳам, менинг у билан гаплашганим ҳам, у билан бирга Бомбай кўчаларини айланганим ҳам — ҳамма-ҳаммаси бўлмаган гап, ичингдан тўқиб чиқаргансан, сен маъбудни кўрмагансан, дейишади улар.

Бу китобдаги кўп нарсаларни худди шундай бўлган эди, деб қасам ичолмайман, аммо битта гап: маъбудни кўрганим рост. Кўрганда ҳам аниқ-таниқ кўрганман. Сизлар ҳам кўрган бўлсангиз, эҳтимол, лекин сиз уни танимаган бўлишингиз мумкин.

Ҳаётимда охири марта маъбудни кўрганимда у олти ёшлардаги кўр, нимжон бир бола эди. У ботиб бораётган оқшом шафағи соясида иккала қўлини чўзганча кўзида ёш билан Дадар кўпригида садақа сўраб турарди.

*Ҳиндий тилидан
Ансориiddин ИБРОҲИМОВ
таржимаси.*

Файёд ҲАМИС

Ҳасратли сўзга тўлиб учган шамол

МУҲАББАТДА

Муҳаббатда, унинг алвон тубида бегона эдик бизлар:
ҳеч ким билмас эди бизни бу ерда,

ҳеч ким сўрамасди,
нечун, узоқ чўзиларми жимжитлик ва шом алангаси.

Кўчаларда қайнарди ҳаёт,
ҳаёт ки биз сезмас эдик, — ҳаёт ки, исёнкор торлар,
сўнгаклар,

биз эса — гилдирак ичида олмахон эдик —

Мумланган япроқлар аро бу адабий бўронда.

Кўрқоққинам, ҳали-ҳануз болакайим, — сен синдирмадинг
зериктирган кўғирчоғингни.

Нечун менга рухсат бердинг сочларинг гулханин ёқмоққа?

У йиллар кўрқув даври эди, кўрқув ўлкаси,

У йиллар бизни неки қуршаган бўлса, улар ичида
кўрқув даври, кўрқув ўлкаси, кўрқув севгиси бор эди.

У пайтларда менинг қалбим мушт ва қуш эди,
қочишнинг ихтиёрий меваси, аланга ва оддий довдираш,
вақтнинг қора эркалаши эди.

Сен эса мутлақо болакай, кўрқоқ ва қувноқ,

У ёқда, тўлқинлар бағрида,
мангу назорат остида!.. Бир кун сен ишонувчан
кўксимга бош қўйиб ухладинг.

Кейин эса, қучиб бутун сенинг бор ҳаётингни,
ухладим мен ҳам.

*Русчадан
Сулаймон
РАҲМОН
таржимаси.*

Улуғ Лотин Америка шоири Файёд Ҳамис (1930 й. туғ.) шеърларининг бирида “Мен кўрқувлар, хоклар, кўз ёшлар ичра ўсдим...”, деб ёзади. У— йўқсиллик аламини тотган, муҳтожликдан ўзга нарсани билмаган *Хўрланган Инсон* сийратини сувратлайди, ўз асарларида.

Файёд Ҳамиснинг болалик ва ўсмирлик йиллари Лотин Америкасининг марказлардан йироқ қасаба ва қишлоқларида кечди. Бу чексиз ўлканинг куёшли кундузлари, юлдузли тунларининг теран сукунатлари, порлоқ испан тилининг гўзал ва тиниқ садолари остида яшади. У ўн тўққиз ёшида “Сан Алехандро” — тасвирий санъат мактабига кириб ўқийди ва икки ярим йилдан сўнг моддий қийинчиликлар туфайли уни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

ҚИШ ЭРТАГИ

Оқшом ялт этди... ва февраль шамоли,
 Алла айтди бизга у балки...
 Жимгина жилмайдик — олис-олислар
 Майин най навоси каби туюлди,
 Соялар йўл бўлиб қуйилди.
 Нафосат ва ишқ тонги бўлиб
 Чақнагандек сенинг кўзларинг
 Барглар ҳам чақнайди қоронғиликда...
 Худди олов тиллар янглиғ
 Чирмашар сочларинг қоронғиликка...
 Мен ҳали билмасдим, баъзи-баъзида
 Ҳатто қуш қаноти парчаламоғин
 Титроқ камалакнинг ҳам шишасини...
 Йўқ, шунчаки мен кутар эдим.
 Шунчаки кутардим: тун сукутида
 Эшитарман дея болалигимни
 қайтаргувчи сенинг қадамларингни...
 Кейин эса, ҳа, кейин келди бизга кўз ёшлар,
 Умидлар, бўсалар, туйқус сукунат,
 Бедорлик, чароғон дераза ва табассуминг—
 Ҳам февралнинг музли, қора шамоли,
 Мана, энди тингламоқдаман
 Туннинг пастқам кўчаларидан
 Чорловчи нотаниш овозни.
 Менинг исмим бўлиб янграмоқда у.
 Қўлларимнинг оғирлигин сезяпман илк бор,
 Сезмоқдаман кафтларимнинг терлаганини.
 Қалб эса, думалоқ, сузар соҳилсиз ғамда.
 Қайга қочай қонимдаги қора юк билан?
 Қайга боқсин кўзларим? Қайдадир қабрим?
 Улим совуқлиги тўлдирмоқда суякларимни.
 Сен йўқ — сояси бор ғалат балиқларнинг.
 Сен йўқ — фақат ўткир биллурлар бор.
 Қалбда эмас, аллақайда, олисларда
 Милтирайди сузаётган аланга.
 Қушлар қанот урган о, сен ёлғизлик!
 Чанг. Чанг ёприлар музли шамолга!

Бир умр — Муросасиз ижодкор — нуфузи учун курашади. 1952 йилда Синтио Витер унинг бир неча шеърларини ўзи тўплаган “Ал-мажмуа”сига киритади.

1954 йилдан у Францияда яшайди. Бу ерда ҳам унга муҳтожлик садоқатли ҳамроз бўлди. Бегона юрда у бўёқчилик, фаррошлик, пайвандчи-чилангарлик қилди. Бир дам бўлсин у асосий куроли — каламини кўлдан қўймади. Энг гўзал асарлари моддий ночорлик муҳотида яратилди. Шеърлардан бошқа танқидий мақоланавислик, тасвирий санъат, таржима билан шуғулланди. Пол Элюар, Нозим Ҳикмат ва Аттила Йожеф асарларини она тилига ўгирди.

Файёд Ҳамис ижодиёти — бутунича инсон эрки ва қадр-қиммати учун, Ватан озодлиги учун кураш гоёси билан йўғрилгандир. Файёд Ҳамис шеърляти — очлар ва муҳтожлар, инсоний қадрни ерга урилган ва камситилганлар овози — озодлик жаллодларига нафрат ундовидир.

УХЛА, УХЛА ХОТИРЖАМ

Ухла, ухла хотиржам, бари ўтади,
шошаётган март шамоли жуда мусаффо,
Сенга таҳдид қилмай эсаётир у,
баъзан куйлайди
бу ердан узоқда, ёшлик чоғимда,
ҳамюртлари даврасида отам ҳўп эзиб
чалган ўша эски сивизга мисол.
Ухла, ухла, юмиб қабоқларингни,
Уйку ипакларини тўпла бир калавага,
Бу афсунгар қопидан тўкилган бир зулматдир,
Ёринг билан ёнма-ён кечган сароб кунлардир,
Нимадан қўрқасан, шаррос хотиралар қўриқлар сени,
Электр чироқнинг бир маромли капгири тагида
рангпар юзинг хотиржамлиги
шундай фавқулодда қизарган тонгдир.
Ухла, ухла, бари ўтади. Ё ҳали бировни кутаяпсанми?
Ҳали борми бу дунёда йўлингга интизор кўз?
Мартнинг ишқий шу палласида ҳали меҳмон кутяпсанми сен?
Ухла, ухла. Шаҳар узоқда. Бостириб келмайди ногаҳон,
Хотиралар шафағини ўчирмайди ҳеч кимса.
Дўстларингдан бирортаси эшигингни тақиллатмайди, —
зиналарнинг чангли бўм-бўшлигида
кимсасиз ҳаётингнинг соялари, тошлари
найзалари бўлиб ҳурпайиб турибди ёшлигинг.
Ухла, ухла, ҳозир янграар куй — “Ўғлим...” деган она сўзи,
шеърга ҳам жон кирди — сен билан ёнма-ён ёнар оҳиста.

ҲЕЧ КИМ ЙЎҚ

I

Йўқ, қизалоқ эмас мени чақирган.
Мендан нималардир сўрамоқ бўлиб
фақат чанг айланар бу бегона эшик ортида.
Ҳеч ким йўқ.
Чақириқ — бежавоб. Аммо бир нарсага ишончим комил:
бу ерда ҳеч ким йўқ.
Фақат эшитилар менга ҳар ёқдан
сассиз шарпалару йиллар қадами,
гўё ёлсиз зангори отлар узоқларга елиб борар-да
қолар дупур, туёқлардан учган қуруқ дупури.
Ҳеч ким йўқ.
Ёлғизликнинг, оҳ, қора соатлари!
Нигоҳим алданган, аммо сезгир қулоқларим динг...
Ҳеч ким йўқ.
Ҳозир, эрта, ҳамма вақт, ҳеч қачон — ҳеч ким йўқ.
Тошдек қотди қизнинг овози.

II

Мен сизга бир уй ҳақида, унинг кулранг деворлари,
эски, яйдоқ деворлари ҳақида сўзлаб бераман.
Мен сизга бир пайтлар худди шу ердан,
менинг сукунатим ёнидан, ғамгин, шошқалоқ,
ҳар кечқурун аллақайга ўтган бир қизалоқ ҳақида
сўзлаб бераман.
Мен сизларга ўша мусаффо ва олис замонларда

айни дарёга қадар чоғиб боргувчи,
 Ҳозир эса ўлимнинг ёвуз сувларида
 аллақачон ювилиб кетган оқ ва тошлоқ йўллар,
 узоқ-узоқ йўллар ҳақида сўзлаб бераман.
 Уша пайтлар олам чароғон эди, қизча ҳам қайтди,
 Қувноқ эмас эди бизнинг хонадон,
 Аммо ўйнар эдик укам иккимиз, тунлар эса ғира-ширада
 секин аллаларди бизни онамиз. Мен буни ҳам яхши эслайман.
 Гўё олис болаликдан қарайман мен бугун барига —
 Мана, ҳовли ва чавқар от, биз уни шаҳарга миниб борардик,
 қашқа Дики. Яна юзма-юзман мен ўтмиш билан,
 Қалбим билан ҳамоҳанг тепмоқда хотиралар.

III

Ҳеч ким йўқ.
 Очиб юборинглар эшикларни ланг.
 Ҳеч ким йўқ.
 Ухламоқда зиналар сассиз.
 Ўт йўқ, зулумот, ямлаб бўлди олов батамом,
 кул билан батамом қопланди тупроқ,
 кулранг тусга кирди боғда дарахтлар.
 жониворлар қочди, пўртаҳол гуллари қолди қовжираб.
 Энди бунда олов даври буткул ҳукмрон
 абадий айрилиқ даври устидан,
 бу ерда тушларим гирдоби
 Баҳор билан бирга йўқолди.
 Ҳеч ким жавоб бермас менинг саволларимга,
 Ҳатто ҳасратли сўзга тўлиб учган шамол ҳам — ҳеч ким.

НАҲОТКИ МЕНИ?

Наҳот мени чақирди? Қайноқ сув теккандай
 тураман сапчиб. Ким ахир исмимни айтиши мумкин?
 Шу ерда-я, шундай ўлик, қоронғи жойда!
 Дастлаб деразани очаман — нурлансин чанглар.
 Кир. Ишлар қалай? Оғиз очма менинг ҳаётим ҳақда,
 бу мижилган кунлар ҳақида сукунатнинг ўзи сўзлайди,
 фингшиётган қўлёмалар айтиб беради, — қара, улар кўп.
 Қоғоз... Бу варақ — мактубингга жавоб ёзишим учун.
 Кейинроқ вақт топиб... Ҳужрам, дўстим, шунчалик торки, —
 мана, тўлдирдинг-қўйдинг,
 баъзан эса вақт етишмас яшамоқ учун.
 Ишлайсан... ишлайсан... Бунда эса куйлар тубсизлик.
 Яқинроқ чўқ. Ўқиб берай сенга Рилькедан.

АСРЛАР ВА ХОК

Олиб кетар орзу узоқ-узоққа.
 Куйлашни ўргандим, куйлашни.
 Деразадан жилмаяди отам ва онам.
 Ошиқман, ошиқ, билади кимдир.
 Мулоим айтади кимдир исмимни.
 “Жонгинам, айт, қайга борамиз бугун?”
 У шу ерда, мен билан бирга!
 Лаҳзалар лаззатли оқмоқда, ланг очикдир
 дераза эса, “Айланамиз, юр?”
 Тераклар кутмоқда, сояларимиз
 денгиз бўйидаги қумга чўзилишини.

АГАР БУ ЭШИК ОЧИЛСА

Биламан; бу эшик агар очилса, ҳеч нарса бўлмайди.
 Ҳужрамдаги ҳамма нарса қолади жой-жойида,
 қуёш нури қовжиратган, —
 чанг босган, бетартиб тўзғиган, эски-туски нарсалар.
 Елвизакда тўзғир китоблар, мени эса думалатар нур
 жўмракдан оққан сувдай... Мен бундан қўрқаман... Қўрқинчли.
 Қўрқаман кўчадан эшитилган шошқин қадамлардан,
 мени қўрқитади ўлар ҳолатда, нурлар аро,
 мижилган чошгоҳ.
 Мен қўрқаман. Мен буткул ёлғиз. Мен эшикни очмайман.
 Афзалдир — шу зулмат, шу узлат.
 Нарсаларим қандай кўринмоқдалар, ҳатто билмайман —
 улар чўкиб ётар қоронғиликка, аммо ҳис этаман уларни.
 Ишончим комилки, улар гўзалдир.
 Манави кўғирчоқ Мексикадан — у тирик, у соғинади
 ўз қадрдон юртини.
 Манов пичоқ эса қоронғида ҳам ёвуз яллиғ сочиб ялтирар,
 бўғизлаб кундузги ваҳималарни.
 Йўқ, эшикни очмайман мен, ҳа, албатта, очмайман,
 Мен қўрқаман. Йўқотишдан кўра, топганимдан
 кўпроқ қўрқаман.
 Балки кун бошқача ёритар бирдан
 жонга теккан бу нарсаларни?

СОМОН ЙЎЛИ

Кўнғир кўкдан дарахтларга тўкилар Сомон йўли.
 Дайди мушукларда, сариқ оловда, шароб ва нонда
 аллақандай бир сир пинҳон.
 Кўчалар адоқсиз туюлади ойдин туманда.
 Гўё момиқ толалардан ин тўқийди улкан ўргимчак,
 Гўё елкан кўтаради тун сафарга отланган кемадек,
 Гўё кузги хазонлар хокин супуриб дилдан,
 юрагимга ёпирилар қорнинг эпкини.
 Парижнинг ўйдим-чуқурларини бир кечада кўмиб ташлар қор,
 Уйғонаман ва кўраман деразада ажиб оқликни.
 Балки бу жунжикиб, қанотларини
 ойнага тақаган каптардир.
 Бироқ мен қиш гўзаллигини тушунаман,
 чўкканда фақат ёстиғингнинг оппоқ қаърига
 дағал сочларингнинг кумуш зулмати.

БУ ТОНГДА

Бу тонгда
 дарахтлардан ҳайкал этди нур.
 Болалар ўйнашар шох-шабба остида қичқириб.
 Оппоқ копток чақнар оёқларида,
 худди яна битта қуёшдек.
 Икки эркак сайр ётар ҳассасига суяниб,
 Хосе Мариа де Эреданинг¹ қора боши олдида.

¹ Улуғ испан шоири.

Ҳайкал тамал тоши ёнида ҳалқоб
 кулранг кумуш осмон,
 Июннинг сўнги ёмғирлари
 Титрар аёлларнинг кўзларида.

СУМБУЛА

Орзуларим жимгина ўлган ва такси гилдираклари
 машъаламни, насибамни пайҳон этган ўша оқшом, —
 ўша куз кечаси бўм-бўшлиқ аро
 пайдо бўлдинг ногаҳон ёмғир ва кузак қизи.
 Қоронғи кўчалар бўйлаб кетдим мен
 сен билан ёмғирда. Хазонлар тўкиларди,
 Қўнар эди нам тупроққа заъфар шарпалар,
 Ғамга ботиб борар эдик иккаламиз ҳам.
 Йўлга чиққан эдик иккимиз бирга,
 Нотаниш, узоқ, яқин йўлларга:
 елкамизни иситади елкамиз
 ва чирмашган қўлларимизга
 инар эди бинафшаранг осмондан шодлик.

Қизалоғим, ёмғир қизи, кўзларингда бор эди
 аччиқ бир нафосат. Хуркак, элчи қушларни
 учирасан тун қўйнига сен.
 Улар учиб келиб, менинг кўнглимда
 жимгина уйқуга кетарлар.
 Зое ўтган барча кунлар, бахтсизликлар, кулфатлар
 қоронғилик кучоғига йўқолар, ёлғиз сен қоласан,
 тунлар аро бир умр. Овозингда, сочларингда
 нур элтасан сен.

Қайси хокдан тўқилган сендаги у равшанлик,
 билмайман, бироқ менинг тунги қалбимда
 сен чақнайсан юлдуз сингари.

ЁМҒИР

Ғарқ пишиб тўкилган мевалар
 ялтирар ёмғирда. Ўтлоқларда кишнайти отлар
 Оқсоқ Пако бизга айтгали келди
 асалари ғув-ғувидан осмон қоқ иккига бўлинганини.
 Сал нарида мудраётган барча хачирлар
 лойга ботган туёғидан қулоғига.
 Дудуқланиб қақағлаганча жўхори талашар товуқлар.
 Оқсоқ Пако кириб полга ташлади
 бир кучоқ жўхори поясин.

Биродар, биз терлаймиз, ўламиз, куйлаймиз,
 тупроққа қадаб кўчат қаламчаларин.
 Қўряпсанми, уришқоқ қушча
 Хурмо тепасида чарх ураётми?
 Агар бизни чақирсалар кечаси
 сеҳрли эртакни эшитмоқ учун — биз нима деб
 жавоб қиламиз?
 Ялтироқ қуртлардан
 ям-яшил бўлади бу кеча.

Аббат ПРЕВО

Кавалер де Гриё ва Манон Леско қиссаси

ИККИНЧИ ҚИСМ

Менинг ҳозир бўлишим ва жаноб де Т... нинг самимий билдирган илтифоти Маноннинг қолган-қутган энг сўнгги ташвишларигача тарқатиб юборди. “Ўтиб кетган изтиробларни унутайлик, жоним, — дедим унинг ёнига яқинлашиб, — бундан буён турмушимиз бахтлироқ ўтади энди. Севги худоси Амурнинг қудрати беқийёсдир; иқбол тангриси исталганча қувонч ва шодиёналик бахш этиши мумкин, лекин у ранж-аламни муносиб кўрмайди ҳеч қачон”.

Кечки овқат шод-хуррамлик билан ўтди.

Ёнимда Манон, киссамда юз пистол билан мен Парижнинг катта хазинага эга бўлган энг эътиборли савдогаридан кўра бойроқ, мағрур ва ниҳоятда мамнун ҳис қилардим ўзимни. Қут-барака кундалик рўзгоринг талабини қондиришга мўлжалланган маблағинг ҳисобидан ташкил топади; мен эса рўзгор ғамидан паққос қутулиб, ҳеч қандай армони қолмаган одамдай беташвиш эдим айни пайт. Ҳатто эртанги кунимиз ҳам ташвишлантирмасди асло. Отам ҳам Париждаги ҳаётимиз беками-кўст ўтиши учун етарли маблағ билан таъминлашдан бош тортмаслигига деярли ишончим комил эди. Ахир йигирма ёшни уриб кўйдим-да, онамдан қолган мероснинг бир қисмига ҳақли равишда дахлдорман-ку! Ҳозирги нақд маблағим юз пистолни ташкил қилишини Манондан яширмадим. Эртанги яхши кунларга хотиржамгина эришиш учун шунинг ўзи етарли эди.

Шундай қилиб, бир ҳафта мобайнида кайф-сафодан бўлак ҳеч нарса ҳақида ўйламадим. Виждоним ҳақи, полисмонлардан эҳтиёт бўлиш ҳиссиёти Трансвал саройидаги қимор ўйновчи Ҳамжиҳатлик уюшмаси билан қайта алоқа ўрнатишни кундан-кунга кечиктиришга мажбур қиларди. Аввалгидай фирибгарлик билан боғлиқ машғулотларга эмас, шунчаки оддий йиғинларга қатнашиш билан кифояландим. Тақдир тақозоси кишининг обрўсига путур етказадиган фирромликлардан ўзимни четроқ олиб юришга ундарди.

Мен тушки овқатдан кейинги вақтимнинг бир қисмини шаҳарда кўпинча жаноб де Т...нинг кузатувида ўтказиб, Шайога кечки овқат маҳали қайтиб келардим, жаноб де Т... билан ўзаро дўстлигимиз кундан-кун ортиб борарди. Манон ҳам зерикмаслик учун ўзига машғулот топди. У баҳордан бошлаб бизга кўшничилик қилаётган бир неча аёллар билан тил топишиб олди. Уларнинг сайр-саёхатлари айнан аёлларга хос турли машғулотлар билан алмашилиб турарди. У хил-бу хил ўйинларда қатнашиб, ютуқларини қарета учун кира ҳақиға тўлашарди. Улар кўпинча тоза ҳаво олиш мақсадида Булон ўрмонларига боришар, фақат кечга яқингина қайтишар, мен Манонни ниҳоятда мамнун, шавқ-завқли ва ҳар қачонгидан ҳам гўзалроқ қиёфада учратардим.

Аввали ўтган сонда.

Шундай бўлса-да, барибир бахтим уфқи узра қаро булутлар сузиб қолди. Дарвоқе, кўп ўтмай тарқаб кетди ҳам.

Бирдан-бир хизматкоримиз бир куни мени четга тортиб, бир оз уялинқираб, қандайдир сирдан огоҳлантирмоқчи эканини айтди. Мендан тортинмай ҳаммасини очиқ-ёруғ баён қилишини сўраб, унга далда бердим. У қандайдир эътиборли чет эл кишиси мадемуазел Манон атрофида айланишиб қолган кўри-нади, дея шипшитди. Қоним қайнаб кетди. “Манон ҳам илакишиб қолибдими унга?” — унинг сўзини шартга бўлдим, наҳотки яна ақлини йўқотган бўлса, ледим дудуқланиб. Қизишганимни кўрган хизматкор кўрқиб кетди.

У бир оз хавотирга тушиб, жавоб қилди: ҳодиса унчалик ташвишланадиган даражада эмас; чет эллик киши қаретада тез-тез Булон ўрмонига келишини канда қилмас, қаретадан тушибоқ хиёбоннинг панароқ жойида туриб мадемуазел Манон билан учрашиш режасини тузар экан. Хизматкорим унинг исмини билиб олиш учун малайлари билан танишишга эришибди. Уни италиялик княз деб аташаркан, малайларининг шубҳа қилишича, у ишқий саргузашт қидириш пайида эмиш. Бошқа яна муҳимроқ маълумот олишнинг иложини қилолмабди. Чунки худди шу маҳал князнинг ўзи унга яқинлашиб, хизматкоримнинг исмини сўрабди, ўз навбатида хизматкор ҳам бизга қарашлилигини айтиб, Манонни эса дунёдаги энг яхши бекаларнинг бекаси деб, тоза мақтабди.

Ҳикоясининг давомини сабрсизлик билан кутдим. Қизишганлигим туфайли кўрқиб кетган хизматкор тугила-тугила кечирим сўраш билан гапини тугатди-қўйди. Қолган гапларнинг ҳаммасини ҳеч кўрқмай айтаверишини сўраб қилган ҳаракатларим зое кетди. У бошқа ҳеч нарса билмаслиги, чунки князнинг малайларини ортиқ учратмаганини тасдиқлади. Мен унинг тадбиркорлигини мақтаб, яхшигина ҳақ тўладим ва Манонга нисбатан ишончимни йўқотмаган ҳолда, ўзимни босиб олиб, анча мулойим оҳангда князнинг ҳар қадамини доим кузатиб юришини буюрдим.

Унинг кўрқиб кетганлигини кўз олдимга келтирдим дегунча дилимда бешафқат шубҳа уйғониб, турли фикрлар миямда ўрмалай бошлайди. Чунки кўрқиш орқасида хизматкор ҳақиқатнинг энг муҳим томонларини айтолмай қолган бўлиши мумкин-да. Айни пайтда ана шу фикрларимни тарозуга солиб, қаёғи оғиру қайси палласи энгиллигини кўздан кечириш билан ўзимни тинчитишга уринаман. Иродасизлигим учун ўзимни-ўзим қойиб ҳам қўяман ҳатто. Хўш, биров севиб қолган бўлса, Манонда нима айб? Шунақа бўпти, деб уни гуноҳкор қилишим инсофданми? Салдан-салга рашк қилаверсам турмушимизнинг оқибати нима бўлади ахир?

Шу куннинг эртасига яккаю ёлғиз мақсад билан Парижга қайтдим. Қимор ўйинига жиддийроқ киришиб, тезроқ бойлик орттириш ҳаракатида бўлиш кераклигини англадим. Бирон хатарли ҳол бошланмасдан туриб Шайони тарк этиш ҳаракатига тушмасам бўлмайди. Ўша кеч тинчимни бузадиган бирор янгилик сезмадим. Аммо эртасига чет эллик киши яна Булон боғида пайдо бўлибди, яхшироқ танишиш мақсадида менинг хизматкорим билан суҳбатга берилиб, ҳатто ишқий саргузаштини ҳам яширмай баён қилибди, аммо Манон томондан унга нисбатан андак равиш берилганлиги ҳақида бирор шубҳаланишга арзийдиган сўз чиқмаган. Фақат Манон тўғрисида тўлароқ маълумотга эга бўлиш учун талайгина саволлар берган, холос. Охир-пировардида хизматкоримга яхшигина хизмат ҳақи тўлаш билан уни сотиб олмоқчи бўлган. Бир неча тилла танга узатиб, аввалдан тайёрлаб қўйган мактубини шахсан бойвучча хонимга бериб қўйишини сўраган.

Ҳеч қандай ўзгаришсиз икки кун ўтди. Учинчи кунга келганда бош узра кезган булут янада қуюқлашди. Уйга жуда кеч қайтдим, менга айтишларича, сайр маҳали Манон дугоналаридан ажралиб, ўзини четроққа олиб, олисроқдан кузатиб юрган чет эллик киши яқинлашиши билан секингина қўлидаги хатни унга узатибди. Хатни қабул қилган киши ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетибди. Манон кўздан йўқолиши билан олган хатини ўпиб қўйибди. Ўша куни кечгача Манон хурсанд ва ниҳоятда шод-хуррам бўлиб юрибди, ҳатто уйга қайтгандан кейин ҳам чехрасидан хушвақтлик аломатлари аримабди.

Батафсил айтиб берилган воқеанинг ҳар бир сўзини эшитганимда бутун вужудимни қалтироқ босиб, ўзимни кўярга жой тополмай қолардим. “Ростдан ҳам шундай бўлганига ишонасанми, — деб сўрадим хизматкоримдан, ниҳоятда эзилиб, — кўзларинг алдамадимикин?” — У ҳар бир сўзининг ҳақлигига худонинг ўзи шоҳидлигини айтиб, онт ичди.

Уйга келганимни эшитган Манон кеч қайтганимдан зорланиб, ранжиган қиёфада мени қаршиламаганда не аҳволга тушиб, не азобларни бошдан кечиршимни айтиб беролмасдим ҳозир. Мендан жавоб кутмасданоқ, бўйнимга осилиб, шундай эркалай бошладики, бундай чоқда ҳар қандай тошюрак ҳам сувдай эриб кетиши муқаррар эди. Ёлғиз қолганимиздан кейин ноз-фироқ билан бундай кеч келишларим одат тусига кириб қолаётганидан ранжиган бўлиб, енгил койишга ўтди. Унинг гапларини бўлмай, гап қотмай ўтиравеганимдан кейин эса шу ўтган уч ҳафта ичида бирор кунни унга ажратмаганимдан қаттиқ нолиди. Бунақа узоқ-узоқ муддатга ғойиб бўлаверишимга ортиқ чидолмаслигини айтиб, ҳар замон-ҳар замонда бутун кун бўйи у билан бўлишимни, эртдан бошлаб кечгача фақат унинг ёнида юришимни жуда-жуда истаётганлигини изҳор этди. “Эртага сиз билан қоламан, хотирингиз жам бўлаверсин”, — деб жавоб қилдим кескин оҳангда. У менинг дард-дунёйим қаронғулигига ҳам деярли эътибор бермай бугунги кунини қандай хушкўнгилик билан ўтказганини таърифлашга киришди. “Тушуниш қийин бу қизга! — дедим ўзимга ўзим, — шундай гапларини эшитганимдан кейин нима ҳам дея оламан энди?” — Биринчи бор орамизга тушган жудалик сабабларини эслай бошладим. Айни пайтда унинг ташқи кўриниши, хушмуомалалари, эркалашлари таъсирида барча гапларида ҳақиқат борлигига ишонаётганга ўхшардим.

Кечки овқат маҳали ичимни кемираётган алам, изтиробларимни таърифлаб бериш мен учун қийин эмас. Аммо унинг ўзи эртага Шайода бирга қолишлигимни сўрагани мен учун жуда қўл келадигандай туюлди. Ҳар ҳолда яна бир дурустроқ ўйлаш учун вақт топилади. У билан бирга бўлишим яқин бир неча кун ичи турли шубҳаларга берилишларимдан озод қилади. Агар ҳеч қандай янгиликлар содир бўлмаса, очиқ-ёруғ ҳаммасини гаплашиб олишга тўла имкон туғилиши ҳам мумкин-да. Худди шунинг устига миямга яна бир фикр келиб, янги қарор қабул қилишга ундади: орадан яна бир кун ўтказиб, уни шаҳарга олиб кетаман-да, ҳар қанақа княз-пнязлардан холироқ жойдан бошпана топиб хотайверамиз. Ана шундай фикр билан бир тўхтамак келганимдан кейин тунни хотиржамроқ ўтказишга имкон туғилди. Лекин барибир унинг янги хиёнатидан хавфсираш ҳақидаги ўйлардан қутулишнинг иложи бўлмади.

Эрталаб уйқудан уйғонган маҳалим Манон кечгача бекор ўтираверишни хоҳламаслигини билдирди. Мен ҳеч қачон ташқи кўринишим билан ишим бўлмасди, Манон эса ўз қўли билан сочларимни тараб, тартибга сола бошлади. Сочларим унга ёқади. Шунинг учун кўпинча сочларим билан машғул бўлишни ёқтирарди у. Бу сафар, айниқса, аҳамият бериб ишга киришди. Унинг қистови билан ювиниб, турли усулда тартиб-тароват беришларига чидашим керак эди. Машғулот пайтида мени ўзига қаратиб қўйиб, икки елкамдан ушлаганча кўзларимга синовчан тикилиб қолди. Роса тикилди. Қониқиш олгандан кейин икки-уч бора ўпиб ҳам қўйди-да, яна ишини давом эттирди.

Тантиқона бу қилиқлари то тушки овқат маҳалигача давом этди. Шунчалик берилиб ишлаши жуда табиий, унда ҳеч қандай сохталик йўқдай, муомаласи, чиройли кулишларда зарра ҳам қалбакилик сезилмас, бутун диққат-эътиборини қаратиб, фақат меҳри, самимиятини бахш этардики, унинг бирон марта мунофиқлик қилишига сира-сира ишонгингиз келмасди. Айни пайтда неча-неча бор унга юрагимни гаш қилаётган шубҳаларимни очиб ташлаб, енгил тортишга ўзимни чоғладим ҳам. Бироқ ҳар сафар ўзи ёрилиб қолармикин, деган умид билан яна тилимни тийишга тўғри келарди.

Биз унинг хонасига кирдик. У сочларимни ўйнаётган эди, унинг барча таллабларига кўниб, айтганларини бажонидил бажараётган ҳам эдимки, кутилмаганда княз келганлигидан дарак беришди. Княз деган номни эшитишим биланоқ биров мени гиппа бўққандай бўлди. “Нима, — уни ўзимдан итара туриб, бақириб юбордим, — ким дединг? Қанақа княз?” У саволларимга жавоб берма-

ди. “Кечирасиз, — деди у хизматкорга совуққина оҳангда, кейин мен томонга қайрилиб, жозибатор кўзларини тикиб, деди: — Севгилим, жонимдан ортиқ кўрганим, ўтиниб сўрайман сендан, бир нафасгина марҳаматингни аяма мендан, бир лаҳзагина, биргина лаҳза, холос, кейин сени ҳозиргидан ҳам минг карра ортиқроқ севадиган бўламан, бир умрга сендан миннатдор бўламан, жоним”.

Аччиқ-аламли ва тасодикий бу ҳол тилимни лол қилди. У яна қистовга олиб, ялинишда давом этди. Нафратим кўзгаб, унинг илтижоларини рад этишга сўз тополмай қолдим. Аммо кираверишдаги эшик очилганини эшитиши билан сочларимдан тортганча, иккинчи қўлига кўзгу олиб, мени йўлак томон судради, тиззаси билан бир нуқиб эшикни очди-да, қаққайганча қотиб турган чет эллик кишини кўрсатди, бу ҳолдан ақлу ҳушини йўқотган меҳмон хангманг эди. Қаршимда жуда яхши кийинган, аммо кўринишдан турқи совуқроқ одамни кўриб турардим.

Ниҳоятда хижолатда қолган меҳмон лом-мим демади-ю, фақат илтифот билан бош эгиб, таъзим бажо келтирди. Манон унинг оғиз очишига ҳам имкон бермай қўлидаги кўзгуни унга узатди. “Мана бунга қараб, ўзингизни бир кўринг, тақсир, — деди унга, — ҳа, ўзингизни бир кўриб ҳақ гапни айтинг-чи, менга. Сизни севишимни талаб қиляпсиз. Менинг севгилим мана, умр бўйи фақат уни севишга қасам ичганман. У билан ўзингизни солиштира оласизми? Агар унинг юрагидан мени суғуриб олишга қурбингиз етса, кейин сизни сева олишимга ишонасизми? Зеро қаршингизда турган каминайи қулингиз учун бутун италиялик князларингизнинг ҳаммасини қўшганда ҳам мен ушлаб турган мана шу сочларнинг битта толасига ҳам алишмайман!”

Тахминимча, аввалдан пухта тайёрланиб, энди изҳор қилинаётган ғаройиб нутқ жараёнида сочимни бўшатишга уринар эканман, кўринишдан ниҳоятда такаббур бу аслзодага раҳмим келиб, тасодикий таҳқир олгани учун уни мулойимроқ муомала қилиш билан кўнглини кўтармоққа чоғландим. Бироқ у ўзини тезда қўлга олиб, мен учун бир оз кўполроқ туйилган оҳангда жавоб қилиш билан ҳафсаламни бўғди-қўйди. “Бойвачча хоним, — деди Манонга мурожаат қилиб, сохта илжайиш билан, — кўйинг, бас қилинг бу гапларни. Менинг кўзларим мошдай очилди, сиз мен ўйлагандан ҳам тажрибалироқ экансиз”.

У шартга бурилди-да, француз аёлларининг Италия аёлларидан ҳеч фарқи йўқлиги тўғрисида гапириб, вайсай-вайсай чиқиб кетди.

Манон сочларимни қўйиб юборди-да, ўриндикқа бориб чўкканча қаҳ-қаҳ уриб, ўзини тутолмай қулиб юборди, анчагача тоза кулди. Яширмайман, шундай фидойиликни кўрганимдан кейин муҳаббат туйғуси нималарга қодир эканлигини яна бир карра ҳис қилиш билан унга тасаннолар ўқидим. Лекин бунақанги ноҳўя ҳаракатимиз орқали чегарадан чиқиб кетаётгандаймиз. Маноннинг ҳикоя қилишича, менинг рақибим Булон ўрмонида тоза хиралик қилиб, бир неча кунгача уни кузатиб юрибди. Эҳтиросли нигоҳ ташлаб, гап отиб, учрашишса, юрагидаги бор туйғуларини тўкиб солиши ҳақида шамалар қилибди. Кейин ўз номини кўрсатиб, фахрий унвонларигача ёзиб, мактубини Манон билан дугоналарини сайр қилдириб юрадиган аравакаш орқали етказибди. Мактубда Альп тоғининг нариги томонида катта давлати ва саждагоҳи борлигини ҳам мақтаниб ёзибди. Манон мени тезроқ хабардор қилиш учун Шайога қайтибди-ю, кейин унинг ҳисобига иккимиз бир маза қилайлик деган мақсадда Италия князига жавоб ёзиб, уйга таклиф қилибди. Менда заррача ҳам шубҳа туғдирмай туриб, ўз режасини амалга оширишдан қаноат ҳосил қилган экан. Шундан кейин бошқа йўл билан олган ахборотларим ҳақида оғиз очмадим, фақат муҳаббатимиз тантанасидан завқ олиб, қилмишларини маъқулладим.

Ўтган умрим бўйи Оллоҳ менинг қилмишларим учун фақат жазо беравермас, бахтли онларни ато қиладиган кунларга ҳам етарман, деб ўйлаб юрардим. Мана ниҳоят жаноб де Т... дай дўстим бор, Манон сингари севгилим. Шунинг учун қанақадир янги мусибат хавф солиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилмай қўйдим. Бироқ янглишган эканман: тақдир менга қарши аввалгиларидан ҳам баттарроқ зарбасини муҳайё қилиб турган экан; натижада шундай вазиятга дуч келдимки, Пассида бошимдан кетирганларим бунинг олдида ҳолва бўлиб

қолди. Мени шу қадар қийин аҳволга солиб қўйдики, айтиб берсам, қиссамнинг ҳақлигига ишонмасиз деб қўрқаман.

Кунларнинг бирида жаноб де Т... билан овқатланиб ўтирардик, тўсатдан меҳмонхона дарвозаси олдига келиб тўхтаган карета шовқини эшитилди. Шундай бемаҳалда ким келиши мумкинлигини билишга қизиқиб қолдик. Хабар беришларича, бу кичик Г... М... бўлиб, ўша бизнинг ашаддий душманамиз — мени Сен-Лазар қамоқхонасига, Манонни ахлоқ тузатиш Даргоҳига тикқан, ўша хотинбоз чолнинг ўғли экан. Бу номни эшитишим биланоқ қоним юзимга урди. “Отасининг пасткашлиги учун қасос олсин деб, уни менга худонинг ўзи юборди чоғи, — дедим жаноб де Т...га юзланиб, — қиличларимизни яланғочлаб, уриштириб олмагунимизча у мендан қочиб қутулолмайди”. Жаноб де Т... уни ва унинг энг яқинлари билан яхши таниш бўлгани сабабли мени шаштимдан қайтаришга уринди. Унинг жуда одамижон, олижаноб йигит эканлиги, отасига ўхшаб аҳмоқона қилмишлардан узоқроқ юрадиган, фақат бир мартагина у билан ҳамсуҳбат бўлсам, сўзсиз, шубҳасиз унга нисбатан ҳурматим ошиб кетиши ва иноқлашиб қолишим муқаррарлигига имон келтирди. Шунга ўхшаш қатор далиллар билан қўйнимни тўлдирди-да, кейин унинг олдига пешвоз чиқиб, бирга овқатланиш учун таклиф қилишга мендан рухсат сўради. Мабодо Маноннинг турган жойи душманамиз ўғлига маълум бўлиб қолишидан қўрқмай, кўнглим хотиржам топаверсин, чунки у имонини ўртага қўйиб қасам ичадики, кичкина Г... М... билан яхши танишиш орқали ўзимга фақат энг яқин ҳимоячи орттириб оламан. Ана шундай кафиликлардан кейин ҳамма гапга хўп, дейишдан бошқа илож қолмади.

Жаноб де Т... олдиндан бизнинг кимлигимизни айтиб, кейин олиб кирди уни. У салом-аликни ўрнига қўйди, ўзини тута билиши, истарасининг иссиқлиги билан ҳақиқатдан ҳам бизга хийла ёқиб қолди. У мен билан кучоқлаша кетди; ёнма-ён ўтирдик. Манон, мен ва оила шароитимиз унга маъқул бўлди. Овқатни ҳам иштаҳа билан еди-да, мақтаб қўйди.

Дастурхон йиғилгандан кейин ўзаро суҳбат жиддий йўналишда авж олди. Бошини қўйи эгиб туриб, отаси томондан етказилган кўнгилсизликлар, ҳақоратлар тўғрисида гапирди ва жуда одоб билан кечирим ҳам сўради. “Ўтган ўтдикетди, бу ҳақдаги гапларимни қисқартирганим маъқул, — деди у, — чунки уларни қанча кўп эслаганимиз сари мен шунча уялавераман”. Бизга нисбатан дўстона муносабати ривож топган, кейинчалик янада самимийлиги, садоқатини кўрсатди. Суҳбатимиз ярим соатдан ошмади, шу қисқа муддат ичида бир-биримизни анча яхши билиб олдик. Аввалроқ айтганимдай, айниқса, Маноннинг иффати унда ҳаммадан яхшироқ таассурот қолдирди. Нигоҳ ташлаши, хулқи борган сари дилбарона, янада ёқимлироқ тус олаётганга ўхшарди. Гапларидан ортиқча енгилтаклик ёки юрак торини чертиб ўтишгагина ярайдиган бачкана иборалар сезилмади, аммо рашк қилганимдан эмас, балки муҳаббат бобида озми-кўпми тажрибам борлиги учун унинг ҳиссиётида қандайдир нозик ўзгариш юз бераётганини сезиб қолдим.

У бизлар билан анча маҳалгача ўтирди, кетар чоғида эса мазкур танишувдан ниҳоятда мамнун бўлганлиги, рухсат берилса, аҳён-аҳён келиб туриш истаги борлиги ва ҳар қандай хизматларни бажонидил бажаришга доим тайёрлигини ҳам таъкидлаб қўйди. У шахсий каретасида жаноб де Т... билан бирга деярли тонга яқин жўнаб кетди.

Қайтариб айтаман, мен аслида рашк қилишдан хийла йироқроқ одамман. Бунинг устига Маноннинг ичган онтларига ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ишонадиган бўлгандим. Бу гўзалликда тенги йўқ аёл қалбимни шунчалик асир қилиб олган эдики, салгина шубҳага берилиш, юракдан меҳр қўйиб муносабатда бўлишдан қитдай чалғишим унга нисбатан ҳурматсизликдай, уни камситаётгандай туюларди менга. Г... М... га маъқул бўлгани учун уни айбламоқчи эмасман, мутлақо ундай эмас, қайтага унинг гўзаллигидан завқланаман, мен севган аёл бошқалар учун ҳам мафтункорлигидан фахр қиламан. Ҳатто ундан гумонсирганларимни ҳам ўзига айтишни эп кўрмасдим. Бир неча кунни Маноннинг либослари гамини ейиш, театрга борсак кимларгадир танилиб қолмасмикимиз, деган мавзу устида бош қотириб ўтказдик. Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас

жаноб де Т... яна ташриф буюрди. У билан маслаҳатлашдик. У Манонга ён босишлик зарурлигини сезиб, ижобий маслаҳат берди. Ўша куни оқшомдаёқ учаламиз театрга боришга келишдик.

Минг афсуски, бу қарорни амалга ошириш менга насиб қилмади, жаноб де Т... мени четроққа чақириб деди: “Сўнгги учрашувимиздан бери мен ўзимни кўярга жой тополмай юрибман. Г... М... хонимингизни жонидан ортиқ даражада севиб қолибди, менга юрагини очиб гапирди. У чинакам дўстим, унга ёрдам беришим керак; аммо сизни ҳам дўст сифатида ундан кам кўрмайман. Шунинг учун унинг мақсадини кўлламайман, қоралайман ҳатто. Агар барча ошиқлар сингари унга ёқиш учун оддий воситалардан фойдаланганда мен сирни махфий тутган бўлардим, бироқ у Маноннинг бўш томонлари ва одатларини яхши билиб олибди. Қаёқданлигини билмайман, аммо Маноннинг ясан-тусанларга, кўнгилхушлик билан вақт ўтказишга суяги йўқлигидан анчайин хабардор. Ўзи анчагина бадавлат зот, шунинг учун аввалига қандайдир қимматбаҳо совға-саломлар билан Манонда ҳавас уйғотмоқчи, йилига харажат учун ўн минг ливр беришни зиммасига олмоқчи. Мен учун икковингиз ҳам бир хилсиз, ҳозирги шароитда унинг мақсади рўёбга чиқишига тарафдорман, лекин бу иш сизнинг фойдангизга бўлади. Бунинг устига шундай аҳвол юз беришига ўзим айбдорман, уни уйингизга олиб келган ҳам ўзим-да. Шунинг учун мен сабабчи бўлган адоватнинг оқибатидан сизни огоҳ қилиб қўйишни бурчим деб билдим”.

Сидқидил билдирилган илтифот учун чексиз миннатдорлик изҳор этиш билан бирга ҳақиқатдан ҳам Маноннинг хулқи айнан Г... М... тасаввур қилгандай, яъни “камбағаллик” деган сўз билан мутлақо келиша олмаслигига очиқ-ойдин иқрорман. “Шунга қарамай, — дедим унга, — катта бойликми, кичикроқми, уни инъом қилувчи ким бўлишидан қатъий назар, Манон мени бировга алишмайди ёки бўлмаса ташлаб кетмайди ҳам. Уни ҳар томонлама таъминлашга қурбим етади, бор маблағим кундан-кун кўпайиб боришининг ҳисоб-китобини ҳам қилиб қўйганман. Фақат бир нарсадан кўрқаман, холос, — кўшимча қилдим яна, — Г... М... бизнинг яшаб турган жойимизни билганлигидан фойдаланиб, турмушимизга халал етказмасмикин?”

Жаноб де Т... бу жиҳатдан хотиржам бўлишимга кафолат берди; Г... М... қандайдир қалтис ишлардан қайтмайдиган одам, аммо пасткашликка бормайди. Мабодо разилликка қўл уриб, бирон заҳмат етказадиган бўлса, биринчи гада ўзим унинг адабини бериб, бир умр эсидан чиқармайдиган қилиб қўяман, дея ишонтирди. “Шундай илтифотли муносабатда бўлганлигингиз учун олдингизда ўзимни қарздор деб ҳисоблайман, — жавоб бердим мен, — бироқ разилликнинг дебocasини кўрдик, унинг давосига малҳам топилиши шубҳали, шунинг учун балонинг олдини олган маъқул, Шайодан кетиб, бирон бошқа ёқдан жой топиш керак”. “Гапингизда жон бор, — дея жавоб берди жаноб де Т... — буни жуда зудлик билан бажаришга улгуролмасиз, чунки Г... М... тушга яқин етиб келишни мўлжаллаган. Бу ҳақда менга кеча хабар қилди. Ана шу гапни етказиш мақсадида олдингизга эртароқ келдим. Ҳали замон етиб келиб қолиши ҳам мумкин”.

Ҳақиқатга асосланган бу хил далиллар масалага жиддийроқ муносабатда бўлишга ундади. Г... М... ташрифининг олдини олиб бўлмайди, шунингдек, ҳиссиётини Манонга изҳор қилишига йўл қўймаслик эса имконсиз, шу боисдан янги рақибим ниятларидан Манонни ўзим огоҳлантиришга қарор қилдим. Фаразимча, унинг севги изҳор қилишини билишимдан Манон хабардор бўлса, розини ҳам менинг иштирокимда тинглаб, илтижосини рад этишга куч топа олиши мумкин. Мақсадимни жаноб де Т... билан ўртоқлашдик, у бу жуда қалтис масала эканлигини тушунтирди. “Гапингизга қўшилдим дейлик, — давом этдим мен, — борди-ю, мақсадига эришишига ишончи комил бўлса, Маноннинг кўнгил боғлагани шахсан менинг учун энг асосли ишонч ҳисобланади-ку? Агар қойилмақом изҳори севги унинг кўзини кўр қилиб қўйишга қодир, деб саналса, аввалги гапимни қайтараман: тамагирликдан Манон нафратланади. Тўғри, у фаровон турмуш кечирини ёқтиради, шу билан бирга мени ҳам ёқтиради: бундай вазиятда мен туриб, Манон ахлоқ тузатиш даргоҳига қаматтирган одамнинг ўғлини танлашига асло ишончим бовар қилмайди”. Хуллас, мен ўз

қароримга амал қилган ҳолда Манонни четроққа чақириб, билганимнинг ҳам-масини очиқ-ойдин айтиб бердим.

Яхши фикрга келганим учун менга миннатдорлик билдирган Манон Г... М... нинг таклифига шундай жавоб қилайки, иккинчи марта бу гапга қайтиши уёқда турсин, бир умрга иштаҳаси бутунлай бўғилсин унинг, дея мени тинчитди. “Йўқ, — дедим мен унга жавобан, — ҳаддан ташқари кескин муомала қилиб, унинг зардасини қайнатиш керак эмас, чунки ўчакишиб, бошқа томондан зиён-заҳмат етказиши мумкин бизга. Аммо сен бусиз ҳам хира жазманлардан қандай қутулиш йўллари биласан-ку, муғомбиргинам”, — қўшиб қўйдим кулиб туриб. У ўйланиб қолди, кейин деди: “Менда ажойиб фикр туғилди, шу фикримдан завқланиб кетяпман. Г... М... ашаддий душманимизнинг ўғлими, бўпти, отаси учун ундан бошлаб ўч олишимиз керак. Ҳамённи қоқлаймиз. Гапларини сабр-тоқат билан эшитаман, совгаларини оламан, кейин тоза жинни қиламан”.

“Режанг яхши, — дедим унга, — бироқ шуни унутмагинки, жонгинам, бу йўл бир марта иккимизни тўппа-тўғри қамоқхонага равона қилган”.

Режасининг хавfli томонларини тушунтиришларим зое кетди; бундан буёқ эҳтиёткорлик билан иш кўриш зарурлигини таъкидлаб, менинг эътирозимни рад этди. Маъшуқасининг ҳйла-найрангларига кўр-кўрона учмаган бирорта ўйнаш соҳибини менга кўрсатинг, мен хато қилганимни бўйнимга олиб, унга таъзим бажо келтираман. Шу сабабли Маноннинг қарори қабул қилинди. Бироқ тақдирнинг тақозосини қарангки, Г... М... ни панд едириб қўйишга уриниб, ўзим панд еганимни сезмай қолдим.

Унинг қаретаси соат ўн бирларда эшик олдига келиб тўхтади. У биз билан тушки овқат қилгани келганини билдириб, биздан кечирим сўради. Бундан бир кун илгари дўсти билан бирга келишга ваъдалашишган-у, аммо қандайдир сабабларга кўра жаноб де Т... олдинроқ ташриф буюрганини кўрган Г... М... ажабланмади. Орамизда сотқинлик юз беришини олдиндан юрагига тугмаган ҳолда бир стол атрофига ўтирдик. Г... М... ўз ҳиссиётини Манонга очиш учун муддат топишда қийналмади. Уларнинг орасида мошхўрдага қатиқ бўлмаслик учун мен атайи бир неча таққага хонадан чиқиб кетдим.

Қайтиб келгач, Манон тарафидан хоҳиши рад этилмаганлигини сездим. Унинг вақти ниҳоятда чоғ эди. Мен рашқимни билдирмай, ўзимни одатдагидай тутдим. У ичида менинг лақмалигимдан куларди, мен унинг соддалигидан. Тушки овқатдан кейинги бутун вақтимиз бир-биримизни кузатиб, ичимизда мазах қилиш билан ўтди. Жўнаб кетиши олдидан яна Манон билан отамлашиб олиши учун имкон яратиб бердим. Шундай қилиб, унга илтифотим ва иззат-икромли меҳмондорчилигимиздан мамнун бўлишига шароит муҳайё этилган эди.

Жаноб де Т... билан бирга у қаретага ўтириб улгирмай Манон қучоғини кенг очганча олдимга чопқиллаб келди-да, тўйиб-тўйиб ўпа туриб кулгидан ўзини тутолмай қолди. У Г... М... нинг бирорта сўзини яширмай гапириб берди. Гапнинг якуни шундай ваъдаларга бориб тақалибди: у жонидан ортиқ даражада севиб қолибди, энди отасининг ўлимидан кейин тегадиган меросларни ҳисобга олмаганда, ҳозир бисотида қирқ минг ливр рентаси бор экан, шуни Манон билан бўлишишга рози эмиш. Манон унинг барча бойликларига эга бўлиши мумкин эмиш, сўзларининг исботи тариқа ҳозирча битта қарета, яхши жиҳозланган данғиллама уй тақдим қилиб, хизматкор, учта малай ва ошпаз тайинлаб кўяр эмиш.

“Саховатда боласи отасидан ҳам ўтиб кетибди-ку, — дея хитоб қилдим, очиқ-часига гаплашайлик, шундай нарсалар ҳавасингизни келтирмайдими?” “Меними? Асло! — дея жавоб берди у ва сўзини тасдиқлаш мақсадида Расиннинг шеърини ўқиди:

Мендан шубҳаланмоқ
ўта хиёнат,
Бардош бермоқ эса
менга жиноят,
У Даргоҳ эсимда,
машъум фалокат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Йўқ”, — дея жавоб қилдим унга ва шеърни давом эттирдим:

У Даргоҳни эслаш
кимга ҳам даркор?
Ундан кўра бўлинг
севгига иқроп”.

“Яхши жиҳозланган дангиллама уй, бунинг устига карета — учта малай — ҳавас қилса арзийди, муҳаббатнинг эса бунақанги бойлиги йўқ”.

У эътироз билдириб, қалби бир умрга менга бағишланганлиги, ҳар қандай ўйнашларнинг ёй ўқидан ҳимояланганлигини айтиб: “Унинг барча ваъдалари, кўпроқ қасос ништари, муҳаббат дардига ўхшамайди”, деди. Карета ва дангиллама уй берса, олиш ниятинг борми, деб сўрадим Манондан. Фақат унинг пулларини суғуриб олиш ҳаракатида бўламан, дея жавоб қилди у.

Биттасини кўйиб, иккинчисинигина олиш анча мураккаброққа ўхшайди. Г... М... Маноннинг номига ёзадиган хатидаги режалари билан танишиш учун сабр қилишга келишдик. Дарҳақиқат, жазмани эртасигаёқ ғалатиноқ кийиниб олган малайи орқали хат юборибди. Малай Манон билан ёлғиз гаплашиб олмоқчилигини шипшитди. Манон жавоб учун бирпас кутиб туришни буюрди-да, ўзи хатни кўтарганча югуриб ёнимга келди. Биргаликда очдик.

Рақибим сийқаси чиққан ва юракни қитиқловчи жумлалардан сўнг берган ваъдалари нималардан иборатлигини санаб кўрсатибди. Маноннинг йиллик харажати учун маблағ ажратишда анча сахийлик кўрсатган, албатта. Манон дангиллама уйга кўчиб ўтгандан сўнг ўн минг ливрни санаб беришликни ҳам кўшиб кўйибди. Ҳар сафарги тўлов жараёнида пул миқдорини ошириб бориб, охири бутун бойлигини Маноннинг ўзи бошқаришига рухсат беришини зиммасига олибди. Уй тўйи ўтказилиши ҳам узоққа чўзилмаслиги мақсадга мувофиқ эмиш. Ўзининг тайёргарлик кўриши учун икки кун ажратилишига рухсат сўраб, дангиллама уй ва шу уй жойлашган кўча номини ҳам эслатиб кўйибди. Агар менингни кўлимдан сирғалиб чиқиб, қочиб кетишнинг уйдасидан чиқолса, уни шу куннинг эртасигаёқ тушга яқин ўша ерда кутиб туришигача илова қилибди.

Демак, унга бирдан-бир тўсқинлик қилаётган нарса Маноннинг менингни кўлимдан сирғалиб чиқиб, қочиши билан боғлиқ экан. Қолган ҳамма масалаларни ҳамирдан қил суғургандай адо этиш бўйича хотири жам эмиш. Мабодо Манон учун қочишнинг иложи топилмаса, у яна бошқа осонроқ йўл топиш иложини ҳам ўйлаб кўйибди.

Г... М... отасига қараганда ҳам пихини ёрганроқ чиқиб қолди. Пул санаб беришни Манон тамоман унинг ихтиёрига ўтгандан кейинга кўйибди-я. Энди биз Манон ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида муҳокама юритдик. Мен унга барча хатарли томонларини исбот қилиб бериш билан шу чоққача ўйлаб кўйган режаларини бошидан бутунлай чиқариб ташлашини тушунтиришга уриндим. Йўқ, бунинг иложи бўлмади.

У Г... М... га қисқагина қилиб исталган маҳали Парижга кела олишига ҳеч қандай қийинчилик халал бермаслиги ва белгиланган кун айтган жойида бемалол кутиб туриши мумкинлигини ёзиб берди.

Шу заҳотиёқ иккимиз бир қарорга келдик: мен вақтни бой бермай жўнайман-да, Парижнинг бошқа бурчидан бирорта қишлоқдан янги турар жой топиб, камтарона кўч-кўронимизни олиб бориб ташлайман; ўша куннинг эртасига туш маҳали, айнан белгиланган вақтда Манон Парижга етиб боради. Г... М...нинг туҳфаларини қўлга киритгач, театрга таклиф қилинишини сўрайди, ўзи билан қанча иложи бўлса, шунча пул олиб, қолганини кузатиб борган менингни хизматкорим орқали бериб юборади. Бу — айнан ўша даргоҳдан Манонни кутқаришга ёрдам берган ва бизга ҳозир садоқат билан хизмат қилаётган кимса эди. Мен эса махсус карета ёллаб Сент-Андре-дез-Ар кўчаси муйилишида кутиб тураман, роппа-роса соат еттида каретани қолдириб, қоронғуда театр эшигига яқин бораман. Худди шу пайт Манон биронта баҳона ўйлаб, ўтирган жойидан туради-да, тўппа-тўғри менингни олдимга чиқиб келади. Қолган ишлар ҳамирдан қил суғургандай осонгина ҳал бўлаверади. Манон чиқиши билан биз

бир дақиқа ичида карета турган жойга етиб келамиз-да, Париждан чиқиб, Сент-Антуан деган жойдаги янги паногоҳимизга қараб йўл оламиз. Бу ҳеч ақлга тўғри келмайдиган режа эди, лекин шунга қарамай мўлжалланган ишимизнинг муваффақият қозонишига ишонардик. Аммо, аслида, мақсадга муваффақиятли эришган чоғимизда ҳам бир умрга унинг нохуш оқибатидан қутуламиз, деб ўйлаш ўта ақлсизликнинг ўзгинаси эди. Шунга қарамай биз таваккал қилдик.

Манон хизматкоримиз Марсел билан жўнаб кетди. Мен нохуш кайфиятда кузатиб қолдим уни, кетар олдидан кучоқлаб олдим ва дедим: “Мени алдамай-сизми, Манон? Менга бўлган садоқатингиз чинми?” У енгилгина эркалаш билан шубҳаланаётганим учун танбеҳ бериб қўйди ва қасамларини қайтарди.

У Парижга соат учларга етиб боришни мўлжаллаган эди. Мен ҳам унинг орқасиданоқ йўлга тушдим. Бўш қолган вақтимни Сен-Мишел кўприги ёнидаги Фере қаҳвахонасида ўтказдим. Қоронғу тушгунга қадар ўша ерда ўтирдим. Кўчага чиққанимдан кейин извош ёллаб, келишганимиздай уни Сен-Андре-дез-Ар кўчаси муйилишида қолдирдим. Кейин пиёда юриб, театр эшигигача бордим. Мени кутиши керак бўлган Марселни ҳеч қаерда кўрмаганимдан ҳайрон бўлдим. Ўша ерда юрган малайларга, ҳар бир ўткинчига тикилиб, бир соатча сабр-тоқат билан теваракни айландим. Ниҳоят, бизнинг режамизга асло алоқаси бўлмаган беҳуда вақтимни ўтказиб, соат етти бўлганига занг урилганини ҳам эшитмай қолибман. Партердан билет олиб, Манон билан Г... М... бирон ложада ўтиришибдими-йўқмилигини билиш учун ичкари кирдим. Яна ташқарига чиқдим, сабрсизлик ва хавфсираш билан чорак соатча кутдим. Ҳеч кимдан дарак йўқ; нима қилишимни билмай каретамга қайтдим. Узоқдан мени кўрган извошчи қарама-қарши кела бошлади. Худди аллақандай сир айтаётгандай қулоғимга шивирлади: қандайдир келишгангина хоним бир соатдан бери мени каретада кутармиш. Аёл аввалига менинг бутун қиёфамни оғзаки чизиб бериб, суриштирибди, извошчининг тасдигини эшитгандан сўнг менинг қайтишимни кутадиган бўлибди.

Уни Манон бўлса керак, деб ўйладим. Бироқ каретага яқинлашиб қарасам, хушрўйгина, Манонга бутунлай ўхшамаган жувон: нотаниш аёл кавалер де Гриё билан гаплашиш шарафига муяссар бўлиш-бўлмаслигини сўради. Худди ўшанинг ўзгинасиман, деб жавоб бердим. “Менинг қўлимда сизга аталган, нима учун сизни кутаётганим ва номингизни қаёқдан билишимни тасдиқловчи мактуб бор”, — деди. Мактубни яқингинадаги емакхонага кириб ўқиб чиқишимга рухсат сўрадим. У ҳам орқамдан бирга боришга хоҳиш билдириб, алоҳида бир хона ёллашимга маслаҳат берди. Зиналардан ёнма-ён кўтарилар эканмиз “Мактуб кимдан?” деб сўрадим. Жавоб бериш ўрнига мактубни қўлимга узатди.

Маноннинг ёзувини дарров танидим. Тахминан шундай мазмунда ёзган эди у: Г...М... томонидан у кутилгандан ҳам аъло даражада қабул қилинган. Бошдан-оёқ совға-саломларга уни шунчалик кўмиб юборибдики, ҳар қандай қирол-лича ҳам уни кўрганда ҳаваси келиб, оғзи очилиб қолармиш. Шунга қарамай Манон тўкин-сочинлик, беқийёс иззат-икромлар қуршовида ҳам мени унутмаганлигини изҳор қилибди. Г...М... ни театрга боришга кўндирилмаганидан ранжимабди ҳам, мазкур тадбирни бошқа кунга қолдирилишига қарши чиқмаслигининг сабаби мени қайта тезроқ кўриш нияти улардан юқори турганлиги экан. Беҳуда кўнгил гашликка берилишимнинг олдини олиш мақсадида Парижнинг энг гўзал хонимларидан бири орқали мактуб юборибдики, зора шу билан андак юпанч топсам. Мактуб охирида шундай имзо чекилган: “Сизни жонидан ортиқ севувчи Манон Леско”.

Ушбу мактуб менга қаттиқ таъсир этиб, ҳақорат даражада таъсир этдиким, бу бир томондан кўнглимни гаш қилган бўлса, иккинчи томондан қонимни қайнатиб юборди, шунда ҳам бор иродамни йиғиб, ўзимни қўлга олишга ҳаракат қилдим-да, иззатини билмаган, доғули маъшуқамни бир умрга бутунлай унутиш ҳақида ўйлаб кетдим. Кейин қаршимда турган санамга аста нигоҳ ташладим. У ҳақиқатдан ҳам бежирим, офатижон экан, мен ҳам унга суюқлик қилиб, Манонга нисбатан хиёнатга йўл қўйсам бўларди: лекин, тўғриси айтиш керак, у минг чиройли бўлмасин, барибир маккора Манонда бир дилбарлик, кўз қарашларидаги ўзгача жозиба, хушбичим, қомат, муҳаббат худосининг мўйқа-

лами билан безатилган рангли бўёқлар, табиий латофатлар етишмаётгандай туйиларди. “Йўқ, йўқ, яна бир марта йўқ, — деб юбордим, анави аёлдан тескари ўгирилиб, — сизни олдимга юбориб, нима қилмоқчи у нонтепкилар. Сиз минг бора беқийёс бўлманг, Манон ўзидан бошқа ҳеч кимга қийё боқмаслигимни яхши биларди-ку, қайтиб боринг олдига ва шуни айтиб қўйинг, барча жиноят-корона қилмишлари билан давр-даврон сураверсин, агар виждон йўл қўйса, хоҳлаган ўйнаши билан кайф-сафосини қилиб, лаззат олаверсин, мен эсам ундан воз кечдим ва айна маҳал барча аёл зотидан ҳам паққос кўнглим қолди энди. Улар қанчалик латиф чехра, гўзалликда икки оламда топилмайдиган даражада ҳурилиқо бўлсалар ҳам мен учун бари бир хил — ўта разил, хиёнаткор-дирлар”.

Ўша дақиқадаёқ хонадан югуриб чиқиб, бошим оққан томонга қараб қочиш ва Манонни ҳеч қачон эсламасликка тайёр эдим; қалбимни пора-пора қилган рашк изтиробни ўрнини бирдан аянчли ва маъюс осойишталик эгаллаб олди-да; оғир дардимга даво топгандай бўлдим, гўё ҳеч нарса содир бўлмагандай, ички дунёимда ҳеч қачон ва ҳеч қандай ўзгаришлар юз бермагандай, доим тўлқинлантириб, ҳаяжонга солган туйғулар исканжасидан чиқолмай саросимага тушмагандайман. Афсус, минг афсуски, шунча вақт мени аҳмоқ қилиб, устимдан кулиб, бошимни айлантириб юрган экан у, мана яна Г...М... билан иккови панд едирганларидан завқланиб тоза кулишаётгандир чамамда.

Мактуб олиб келган аёл менинг ҳозироқ зиналардан пастликка физиллаганча тушиб кетишимни сезиб, Г...М... ва унинг хонимига айтадиган гапим борми-йўқлигини сўради. Саволни эшитибоқ хонага қайтиб кирдим-да, ҳаётида бирор марта кучли эҳтиросга берилмаган ғайритабиий ва қандайдир тасоdffий ички ўзгариш таъсирида осойишталигимни паққос йўқотиб қўйиб, жазавам қўзиб кетди-да, қаттиқ бақириб юбордим: “Жўна, — дедим унга, — ўша сотқин Г...М... ва унинг ўйнашчасига бориб, унинг мактуби мени қандай аҳволга солганини етказ тез, яна огоҳ қилиб қўйгинки, уларнинг хурсандчиликлари узоққа бормайди, мен икковини ҳам мана шу қўлларим билан бўғиб ўлдираман”. — Шундай дедиму ўзимни билмай шундоққина стулга ўтириб қолдим, шляпам бир ёққа, ҳассам иккинчи ёққа отилиб кетди. Кўзларимдан аччиқ-аччиқ ёш тиркираб чиқа бошлади. Қаттиқ ғазабланганимдан бутун вужудимда қалтироқ туриб, аламимга чидай олмадим-да, ҳўнграб юбордим, ўпкам тўлиб, оҳ-воҳ чекиб, аччиқ-аччиқ йиғладим. “Яқинроқ кел, ойимча қиз, олдимга яқинроқ кел, — дедим яна қаттикроқ бақириб, қаршимдаги санамга, — сен мени юпатиш учун юборилгансан-ку. Қани айт, ғазаб ва умидсизликни даволайдиган бирон малҳам топишнинг иложи борми, ўзимни ўлдириш жазавасидан, ҳеч кечириб бўлмас гуноҳлари учун анави икки сотқиннинг жонидан жудо қилишнинг-чи? Яқинроқ келсанг-чи ёнимга, — давом этдим, унинг мен томонга қўрқалписа икки-уч қадам ташлаганини кўриб, — кел, кўз ёшларимни тиндиришга кўмак бер; ўт бўлиб ёнаётган юрак ҳароратимни босишга малҳам бўл, мени севишингни ҳам изҳор қил, менинг бевафо малагимдан бўлак ҳар қандай маҳлуқ севса севсин, майли, розиман. Сен гўзалсан, балки ўзим ҳам севиб қоларман ҳали”. Кўринишидан ёши ўн олти, ўн еттидан ошмаган бечора қиз умрида бунақанги можароларни кам кўргани учунми, бир оз уялинқираб, нима қиларини билмай турарди. Шунга қарамай мени андак эркалаб, юпатиш мақсадида яқинлашди. Аммо шу заҳотиёқ икки қўлим билан итариб юбордим уни. “Мендан нима истайсан, — дедим, — сен аёлсан, аёл зотидан нафратланаман, бугундан бошлаб у менинг дидимга тўғри келмайдиган энг ёмон маҳлуқдир. Нигонингнинг дилбарлиги яна янги сотқинликдан дарак бермоқда. Йўқол, мени ўз ҳолимга қўйиб, ёлғиз қолдир шу жойда”. У хиёл таъзим қилди-да, индамайгина кетиш учун эшик томон юрди. Мен яна бақириб, тўхтаб туришини талаб қилдим. “Ҳеч бўлмаса, менга бир нарсани тушунтир, — дедим унга, — қанақасига ва нима учун сени бу ерга жўнатишди? Менинг исимини қаёқдан билдинг ва қаердан топишингни ким айтди сенга?”

У Г...М... билан кўпдан бери таниш экан, соат бешларда Г...М... нинг малайи келиб, данғиллама уйга олиб кетибди, борса, чиройли бир хоним билан қарта ўйнаётган экан, икковлари ҳалиги мактубни қўлига тутқазиб, Сент-Анд-

ре кўчаси охирида турган каретадан мени топиши ва мактубни шахсан менга топширишини тайинлашибди. Бошқа ҳеч нарса дейишмадим, деб сўрадим. У қизариб-бўзариб тили тутилган ҳолда мен билан бирга бўлишлигини уқдиришганини гапириб берди. “Сени алдашибди-ку, бечорагинам, — дедим унга, — сен аёл кишисан, сенга суянчиқ керак, сенга бадавлат, ўзига тўқ, сени бахтиёр қиладиган одам керак, бунақасини бу ердан тополмайсан. Ўша Г...М... нинг олдига қайтиб бор, ишқий муносабатлар учун ҳамма етарли нарсалар муҳайё унда, ойимқиз; у сенга данғиллама уй, карета ҳам туҳфа қилишга қодир. Мендан нима олардинг, қоқ-қуруқ севгиму садоқатимдан бўлак ҳеч нарсам йўқлиги учун анави хотин мендан нафрат қилади, соддалигимдан фойдаланиб, ўзгалар билан кўнгили очиб, ўзини овунтириб юради.

Яна нималар ҳақидадир анчагина гапирдим чоғи. Гоҳ ғамгинликка берилиб, гоҳ газабланиб, гоҳ изтироблар чекиб, гоҳ юмшаб, гоҳ қайнаб-тошиш билан юрагимни аранг бўшатдим. Юрак тугёни кўпира-кўпира охири бўшашиб, аста хаёли оғушига чўмдим. Навбатдаги машъум содирликни аввалгилари билан солиштириб шундай хулосага келдим: бунчалик ноумидликка берилиб ўт-оловда қовурилиш учун деярли жиддийроқ асос бормиди? Маноннинг қилмишларига биринчи бор дуч келаётганим йўқ-ку, ахир. У ҳолда аввалдан ўзимга маълум бўлган устомонликлар учун шунчалик оҳ-воҳ чекишлару тушкунликларга берилишларим шартмиди, ҳозир? Бундай вазиятлардан қутулишнинг иложини топишга наҳотки куч-қудратим етмаса? Ҳали ҳам кеч эмас, менимча. Ҳар қалай, ўзимнинг совуққонлигим важдан ҳеч кимни эмас, фақат ўзимнигина қойишим мумкин, чунки шундай вазият туғилишига ўзим йўл қўйиб бердим. Энди умидимни қайта тиклаб, уни амалга ошириш учун чора қилишим керак. Манонни Г...М... қўлидан зўрлик билан тортиб олишга уринсам — бирон муваффақиятга эришиш ўрнига қайтага бошимга янги бало орттириб олишим турган гап. Ҳеч бўлмаса, Манон билан қисқа муддатга гаплашиб олиш имконини топа олганимда, шубҳасиз юрагининг бир бўлагини забт этишга эришармидим, дейман. Чунки унинг заиф томонларини менчалик биладигани йўқ бу дунёда. У мени севишига ишончим комил. Анави гўзал хонимни ҳам бекорга юбормаган, ҳа, фақат унинг қўлидангина келади бундай кашфиёт, яраланган қалбимга заррача малҳам бўлар, деган, андак овунч топар, деган, шу ниятда илтифот кўрсатган бўлиши мумкин-да, ахир.

Манонни бир бора кўриш орзусида бутун қобилиятимни ишга солишга қарор қилдим. Танлаган турли хил имкониятларимни хаёлан бирма-бир тарозуга солиб кўриб, охири биттаси устида тўхталдим. Жаноб де Т... Г...М... билан дастлабки танишимиз учун холис хизмат кўрсатган эди, унинг менга нисбатан самимий муносабатдалигига асло шубҳа қилмагандим, шундай экан, бу сафар ҳам мушкулимни осон қилишда айнан унга суянишим керак. Ҳозирнинг ўзидаёқ олдига бораман-да, муҳим бирон иш юзасидан баҳона топиб, Г...М...ни ҳузурига таклиф қилишини сўрайман. Манон билан махфий суҳбатлашиб олишим учун ярим соат кифоя. Манон турган хонага кириб олсам бас, бунга Г...М... йўқ пайтда эришиш қийин бўлмайди. Шундай қарорга келганимдан кейин ҳамон ёнимда ўтирган гўзал хонимни сахийларча тақдирладим. Уни юборганлар олдига қайтиб бормаслигининг олдини олиб, турар жойини аниқлаганимдан сўнг тун бўйи бирга бўлишга ваъда бердим.

Мен каретага ўтириб, иложи борича тезроқ жаноб де Т...нинг олдига етказишини сўрадим. Бутун йўл бўйи уни уйдан топармикинман, деб жуда хавотирландим. Бахтимга ўзи қаршилаб чиқди. Икки оғиз сўз билан мақсадимни унга тушунтирдим ва қандай ёрдам кутаётганимни ҳам аңлатдим.

Г...М... Манонни қандай қўлга илинтирганини эшитган жаноб де Т... бунга шахсан ўзимнинг бевосита иштироким борлигини билмаган ҳолда, шунақанги жаҳли чиқдики, тезлик билан барча дўстларни йиғишга киришди ва қуроллашиб бориб, менинг маъшуқамни озод қилишни зиммасига олди.

Бунақанги тўс-тўполонли тадбир қўллаш билан оғизга тушиб қолиш мумкинлиги ва оқибатда Манон иккимизни ҳалокатга дучор этиши эҳтимолдан холи бўлмаслигини тушунтирдим. “Қон тўкишгача бормайлик, — дедим унга, — жуда ночор ҳолга тушадиган бўлсақкина бу усулни қўллаш қочмайди. Мен ўзимча

битта режа тузганман, шу асосда жуда эҳтиёткорлик билан ишга киришиб тўла муваффақиятга эришиш мумкин”. Нимаики ундан талаб қилсам, ҳаммасини кўнгилдагидай бажаришга тайёрлигини билдирди. Мен Г...М...ни бирор баҳона билан уйдан узоқроққа чақириб, икки соатча гап билан чалғитиб туришини такрорлаганимдан кейин дарров илтимосимни бажариш мақсадида йўлга тушди.

Биз уни уйдан чиқариш учун нима баҳона топиш кераклиги ҳақида ўйлай бошладик. Менимча, унга кичкинагина мактуб ёзиб, палон емакхонага шошилинч равишда, ҳеч кечиктириб бўлмайдиган масалани ҳал этиш учун таклиф қилинганлигини билдириш керак, дедим. “Мен пойлаб тураман, — гап қўшдим яна, — уйдан чиқиши билан бемалол Манон турган хонага кириб оламан, буни фақат Маноннинг ўзию менинг хизматкорим Марсел билади, холос. Сиз эса Г...М... билан бирга бўлиб, истаган мавзуингизда, исталган муҳим масала устида баҳслашишингиз, пулга алоқадор гап топиб суҳбатлашишингиз мумкин, масалан, қарта ўйнаб, жуда кўп пул ютказганингиз, натижада ҳамёнингиз бўшаб қолгани, йиқилган курашга тўймас, деганларидай, яна ўйинни давом эттиришга иштиёқингиз борлиги, шунинг учун сизга сармоя зарурлиги ҳақида гапни қанча чўзсангиз шунча яхши. Сиз билан бориб, жамғармасидан пул олиб бергунга қадар талай вақт ўтади. Бу ўз навбатида менинг мақсадимга эришиб олиш учун етарлидир”.

Жаноб де Т... ҳамма ишни худди мен айтгандай қилиб адо этди. Уни ҳозиргина мактуб ёзиб бўлган майхонада қолдирдим. Ўзим эса Манон яшайётган уйдан бир неча қадам узоқроқда яшириниб турдим, кўп ўтмай мактуб кўтарган дастёр пайдо бўлди, орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас Г...М... малайи кузатувида дарвозадан чиқди. У кўздан йўқолгунча кутиб турдим-да, сўнг менинг хиёнаткорим истиқомат қилаётган дарвоза олдига келиб, ниҳоятда газабнок бўлишимга қарамай муқаддас катта черков эшигини қоққандай аста тақиллатдим. Менинг бахтимга дарвозани Марселнинг ўзи очди. Бошқа хизматкорларни бевозта қилмаслик учун товуш чиқармасликка ишора қилдим. Кейин ҳеч кимга билдирмай Манон турган хонагача кузатиб қўя оладими-йўқлигини сўрадим. У зиналардан тепага кўтарилар экан, бунинг ҳеч қийинчилиги йўқлигини шипшитди. “Юравер, — дедим унга, — мен кирган жойимдан қайтиб чиққунимга қадар у ерга ҳеч ким йўламаслиги керак, шунга хушёр кузатиб тур”. Мен бемалол Маноннинг хонасига кириб бордим.

У китоб ўқиш билан банд экан. Шу жойда бу гаройиб қизнинг феъл-табиати яна бир карра ҳайрон қолдириб ёқа ушлатди. Менга кўзи тушиши ҳамано у гўё ҳеч нарса бўлмагандай, на қўрқди, на бир оз ҳайиқиш сизди, дейсиз, тўсатдан бу ерда пайдо бўлишимни кўриб, енгилгина ажабланди, холос. “Ий-е, сизмингиз, жоним, — деди мени одатдагича кучоқлаб, — вой худойим-ей, шунчалик довиюрасиз-а, бу ерда пайдо бўласиз, деб ким ўйлабди сизни”. — Мен унинг кучоғидан бўшалдим-да, эркалашларига жавоб қилмай нафрат ила итариб, нарироқ кетдим. Менинг бу ҳаракатим уни саросимага солди. Юзларида ўзгариш пайдо бўлиб, менга тикилганча тошдай қотди. Юрагимнинг чуқур ерида унга нисбатан яна янги ёқимли ҳиссиёт уйғониб, гапирадиган гапларимгача йўқотиб қўйдим. Фазабланишим учун шунча далиллар туриб, бирортасини изҳор қилишга ёки дакки беришга оғзимни ҳам очолмай қолдим, ҳатто. Айни пайтда у етказган ҳақорат, камситилишлардан юрагим эзилиб, қонга тўларди гўё; бари изтиробларим хаёлимда тикланиб, қаҳрим қўзғаб, унинг кўзи олдида муҳаббатим чўғи хира тортиб бораётганга ўхшади. Бир оғиз ҳам сўз қотмай ҳаяжонланаётганимни кўрган Маноннинг қўрқувдан қалт-қалт титраётганини сиздим.

Унинг бундай ҳолатига узоқ қараб туролмадим. “Оҳ, Манон, — дедим овозимга майинлик бериб, — бевафо, макқора Манон! Ҳасрат-надоматимни нимадан бошлай? Юзингиз оқариб кетди, қалтираяпсиз, мен эсам сизнинг қитдай озор чекишингизни ҳам дарров сезиб олақоламан. Шундай пайтда ўзимнинг изҳор қилмоққа чоғланган гина-кудуратларим билан сизни ранжитиб қўйишдан чўчийман доим. Аммо, Манон, сизнинг хиёнаткорлигингиз қалбимни ғам-аламга тўлдириб ташлади. Улимни истамаган одам севганининг юрагига шунчалик қаттиқ зарб билан ханжар урадимми? Ахир бу биринчиси эмас,

Манон, учинчиси-я, ҳа, буларни унутиш қийин. Ҳозирнинг ўзида аниқ бир қарорга келишингиз керак, аксинча, хаста юрагим бундай бешафқат синовларга ортиқ бардош беролмайди. Ҳолдан тойиб, суробим тўғри бўлиб қолганини сезиб турибман, ниҳоятда ғам-ғуссага тўлиб, ёрилиш даражасиданман ҳозир. Мен адоий тамом бўлганман, — қўшимча қилдим стулга аста чўкиб, — бошқа ҳеч нарса дейишга ҳам ҳолим йўқ ҳозир, бутун куч-қувватим тугаган кўринади”.

У жавоб қилмади, аммо стулга ўтиришим билан тиззам устига ўзини ташлади-да, бошини қуйи эгганча икки қўлимни олиб, юзини беркитди. Худди шу маҳал кўз ёшлари қўлларимга тўкилганини сездим. Ё худойим! Қандай дамларни бошдан кечирмоқдаман-а... “Оҳ, Манон, Манон, — давом этдим чуқур ўх тортиб, — менга ўлар даражада зарба берганингиздан кейин бундай кўз ёшларнинг фойдаси йўқ энди. Бундай ёлғондакам ғуссага берилишингиз ортиқчадир, қалбингиз эса бошқача ҳиссиёт билан тепмоқда. Мен доим сизнинг ҳузур-ҳаловатингиз устига келиб, бузиб қўяман, бу, шубҳасиз, нохушлик келтиргани келтирган сизга. Кўзларингизни очиб, менга бир қиё боқсангиз биласиз; бахтсизлар ҳолига бунчалик йиғлаб, кўз ёши тўкмайдилар одатда. Хору зор қилиб, ортиқча ва арзимас бир нарсадай ташлаб кетганингиз етмасмиди?”

Шу ўтирган ҳолича қўлларимни ўпа бошлади. “Қатъиятсиз Манон, — гап қотдим яна, — яхшилиқни билмайдиган, бевафо аёл, берган ваъдаларингиз, ичган қасамларингиз қаёққа кетди? Беқарор, бешафқат маъшуқам, шу бутуннинг ўзида менга онт ичиб, изҳор қилган севгингизни тупроқ билан тенг қилдингизми ё? Оллоҳ гувоҳ, — хитоб қилдим яна, — барча эътиқоддилар кулмоқдалар сиздан, макқора хоним! Улар ҳаммасига гувоҳдирлар, ҳаммасини кўриб туришибди-ку улар!”

Мен гапирардим кўзларимдан оққан ёшларимни тўхтатолмасдим ҳеч. Овозимнинг ўзгаришидан Манон йиғлаётганимни сезиб қолди. Ниҳоят сукут сақлашга барҳам берди. “Ҳа, мен айбдорман, шунчалик сизга озор берган бўлсам, гуноҳим катта менинг, — деди у руҳан эзилиб, — аммо иш шу даражага етишини билган бўлсам худонинг ўзи жазойимни берсин”.

Унинг сўзлари шунчалик қалбаки, ҳақиқатдан узоқдай туюлардики, беихтиёр баттар газабим кўзгаб, яна ўзимни тўхтатолмай қолдим. “Бу қанақа муғомбирлик! — бақириб юбордим бирдан, — ҳеч қачон сендан бунчалик очиқчасига муғомбирлик, риёкорлик, айёрлик қилишингни кутмаган эдим. Сенинг нақадар тубан одамлигингни илгари билмаган бўлсам, энди жуда яхши билиб олдим. Алвидо, малъун, макқора санам, — давом этдим ўрнимдан туриб, — минг бора ўлимимга рози бўлсам бўламанки, сендай ярамас билан бундан буён алоқа қилишдан бутунлай воз кечаман. Агар хиёлгина нигоҳ ташлайдиган бўлсам, худойимнинг ўзи таъзимимни берсин. Анави ўйнашинг билан давру даврон суравер энди, ўшани сев, мендан ҳазар қил, имонингни унут, одамийликни унут, сенлардан умр бўйи кулиб ўтаман, менга барибир энди!”

У сўзларимни эшитиб, қаттиқ қўрқиб кетди, стулим олдида тиз чўкиб ўтирганча нафаси чиқмай қалт-қалт титрашдан тўхтамасди. Мен эшик томон бир неча қадам босдим, кейин яна ортимга ўтирилиб, тикилиб қолдим, чунки бундай мафтункорликдан юз ўгиришга сўнгги инсоний фазилатларини йўқотган одамнинг ҳам ҳадди сифмасди.

Менинг ўрнимда энг разил, ёввойи, бағритош махлуқ бўлганда ҳам бу илтижоли нигоҳ, бу чорасиз, аянчли ва нажот сўраётгандай жавдираган кўзлар олдида кўнгли юмшаб, меҳри товланмаслиги асло мумкин эмасди. Менда ҳам худди шундай ўзгариш юз берди. Мен ортимга қайтдим, йўқ, тўғриси, бир зумда ҳаммасини паққос унутиб, унга томон отилдим. Қаттиқ кучоқлаб олиб ўпавердим, ўпавердим, кейин қизиққонликка берилганим учун ўғиниб кечирим сўрадим, ўлгудай қўпол, дағалигим билан шундай қизнинг муҳаббатига лойиқ эмаслигини тан олдим. Уни ўтқазиб, қаршисида тиз чўқдим, ялиниб, сўзларимни охиригача эшитишини, менга мурувват кўрсатиб, кечирганлигини ўз оғзи билан айтишини сўрадим, ёлвордим. У қўлларини елкамга кўйиб, ўзи менинг кечиримимга муҳтожлиги, мени хафа қилганлиги, ўртага илашган тушунмовчилик ва барча-барча айблари учун ўзини қандай йўл билан оқлай олишини билмаётганлигини тизиш ташлади. Шу ерга келганда мен унинг сўзини бўлдим:

“Оҳ, жоним, мен сизни айбламоқчи эмасман, сиз нима мақсадни рўёбга чиқариш учун қўл ураётган бўлсангиз — ҳаммасини қўллаб-қувватлайман, сизнинг хулқ-атворингиз ҳақида ҳисобот олиш учун менга йўл бўлсин, агар менинг Маноним қалбининг бир бўлагини бахшида этса, шунинг ўзи менга бас, ҳаддан ташқари мамнун, ҳаддан зиёд бахтиёр ҳис қиламан ўзимни. Аммо, — дедим яна ўзимнинг бошимга тушган мушкулликларни эслаб, — сиздай олий фазилатли зот, менга кўп ҳиммат кўрсатиб, қувонч ва изтироблар бахшида этувчи азизим Манон, ўзимнинг бугунги итоаткорлигим ва қилган тавба-тазаррувим эвазига сизни доим қўмсаш билан боғлиқ масала юзасидан арзимни изҳор этишимга рухсат этинг. Бугун мени қандай кўргулик кутаётгани ва бугунги кечани менинг рақибим қўйнида ўтказиш билан қатл ҳукмига имзо чекишингиз ёки чекмаслигингизни билсам бўладими?”

У жавоб беришдан олдин ўйланиб қолди. “Менинг кавалерим, — деди у, бир оз тинчланиб олгач, — мана шу саволни олдинроқ берганингизда ўзингизни беҳуда ҳаяжонланишлардан, мени эса энг оғир томошани кўришлардан озод қилган бўлардингиз. Модомики, сизнинг изтиробларингиз рашк туфайли содир экан, уни даволаш мақсадида сиз истаган томонга — ҳатто дунёнинг нариги бурчига ҳам кетишга розилик билдирардим. Афсуски, мен сизнинг қаттиқ ранжишингизга жаноб де Г...М...нинг кўзи олдида ёзиб юборган мактубимۇ ўша гўзал кўз сабаб бўлди, деб ўйлабман. Яна ўйлабманки, мактубимни олиб, устимдан мазахнамо куляпти, қизни кўрган чоғингиз эса мен Г...М...ни сизга алмаштириб, сиздан бутунлай воз кечишимга йўйганмикинсиз, деб. Ана шундай фикр мени ночор аҳволга солиб қўйди. Аслида ўзимни асло айбдор ҳисобламайман, бироқ маълум бўлишича, ташқаридан қараган одамга вазият менинг фойдамга ҳал бўлмаётган экан. Шунга қарамай, — давом этди у, — ҳамма гапни ҳаққоний равишда рўйи рост гапириб берганимдан кейин мен сизга эмас, сиз менга қарши ҳукм чиқаришингизни истардим”.

Шундан кейин у данғиллама бинода кутаётган Г...М... билан учрашувдан сўнги воқеалар тафсилоти ҳақида батафсил баён қилди. Г...М... ҳақиқатан ҳам уни дунёдаги энг эътиборли ва машҳур қиролича тариқа кутиб олибди. Яхши жиҳозланган ва ажиб дид билан тартиб-саришталанган хоналарни бирма-бир кўрсатибди; ётоқхонада ўн минг ливр миқдоридagi пулни санаб берибди, унга қўшиб бир талай қимматбаҳо тақинчоқлар, жумладан, марварид тизмалар, билагузуклар берибди, у ёқдан чиқиб, меҳмонхонага киришибди, бу ерда тўкин-сочинли дастурхон кутаётган бўлиб, стол атрофида атайи Манон учун тайинланган малайлар хизмат қилишар, уларнинг ҳаммаси Манонни ҳақиқий соҳибалари тариқа муносабатда бўлишарди. Охирида унга карета, отлар ва бошқа туҳфаларни тақлиф этибди; шундан сўнг кечки овқат тайёр бўлгунга қадар бир партия қарта ўйинига ўтиришибди.

“Яширмайман сиздан, — ҳикоясини давом эттирди Манон, — бундайин саховатни кўриб, оғзим очилиб қолди. Шунча нарсалардан воз кечиш аҳмоқлик, бўларди, деб ўйладим, ўн минг ливр, қимматбаҳо тақинчоқларни ўзим билан олиб кетсам, бу бойликларнинг ҳаммаси сизу менга аталар ва Г...М... ҳисобидан роҳат-фароғатда яшашни давом этдирардик”.

Уни театрга олиб боришни тақлиф қилиш ўрнига сизга нисбатан муносабатини билмоқча аҳд қилдим, мабодо менинг режаларим амалга ошган тақдирда сиз билан учрашишимга имкон бўладими-йўқми — билишим керак эди. Қарасам, феъл-атвори ҳам юмшоқ, ҳар қандай гапга кўнадиган. У сизнинг ҳақингизда қандай муносабатдалигимни, сизни тарк этишимга ачиниш-ачинмаслигимни сўради. Сизнинг жуда меҳрибон, менга нисбатан доим бетакрор олижаноблик кўрсатишингиз, сизни ёмон кўриш эса гуноҳ эканлигини айтиб бердим. У ҳам сизнинг энг юқори даражадаги иззат-ҳурматга сазоворлигингизни тан олиб, сиз билан бир умрга дўст бўлиш истаги борлигини таъкидлади.

Уни менинг кетиб қолганим, айниқса, қаердалигимни билганингиздан кейин менга нисбатан қандай муносабатда бўлишингиз қизиқтирди. Унга сиз билан менинг орамиздаги севги муносабатлари бошланганига анча бўлганлиги, ҳозир эса андак совиб қолганимиз, орамиздаги ҳижрон учун унча қайғурмаслигингиз ҳам мумкинлиги, чунки ҳар ҳолда ортиқча ташвишдан қутулганингиз-

дан сўнг хиёл хотиржамликка эришишингиз тўғрисида гапирдим, яна айтдим-ки, сизларнинг орангизда, шубҳасиз, дўстона муносабат туғилишига ишончим борлиги, сизга шунчаки Парижга иш билан бориб келаман, деб кетганман, сиз эса ҳеч қандай қаршиликсиз гўё менга рухсат берганингиз, шунинг учун ташлаб келаверганимга унчалик хавотир олмаслигингизни ҳам қўшиб қўйдим.

“Билиб қўй, агар у мен билан аҳил, иноқ бўлишни истаса, — деди у менга, — биринчи бўлиб қўлимни чўзаман”. Мен унга жавобан, сизнинг феъл-атворингизни яхши билганим учун ҳам таклифини яхши қабул қилишингиз, айниқса, оилангиздан узоқлашиб кетганингиз туфайли содир бўлган айрим мушкулликларни осон қилишда ёрдам қўлини чўзса, сиз ҳамма нарсага кўнишингиз мумкинлигига ишонтирдим. У гапимни бўлиб, сизга зарур ҳар қандай ёрдам керак бўлса, қўлидан келганча кўмаклашишга тайёрлиги, энг муҳими, ўртангизда янги меҳр-оқибат туғилишига истак билдирсангиз, ҳатто мен туфайли ажралишга мажбур бўлган жуда чиройли ўйнашни ҳам туҳфа қилишини маълум қилди.

Уни безовта қилаётган шубҳаларга барҳам бериш мақсадида бутун гапларини маълумладим. Шу йўсинда ўз мақсадларимни амалга ошириш учун муносабатларни мустаҳкамлайвердим. Сиз эса белгиланган жойда мени тополмай безовталанишингиз мумкинлигини ўйлаб, бунинг олдини олиш чорасини излай бошладим. Шу мақсадда мактуб ёзиб, ўша оқшомдаёқ етказишнинг бирдан-бир йўли унинг ўйнашни ишга солишдан иборат бўлди ва ўша қизни олдингизга юбориш маслаҳатини мен бергандим аслида. Г...М... бир дақиқагинага ҳам ёнидан силжитмаслигига имоним комиллиги туфайли ана шундай ҳийла ишлатишга мажбур бўлгандим.

У таклифимни эшитиб, кулиб юборди-да, малайини чақириб, ўша қизни қидириб, Парижнинг қайси бурчидан бўлса ҳам топиб келасан, дея буйруқ қилди. Қизни Шайога юбормоқчи эди, мен эса сизнинг олдингиздан кетатуриб, театрда учрашармиз, борди-ю, бирон ишқаллик чиқиб келолмай қолсам, Сент-Андре кўчаси охирида каретада кутиб туринг, дея тайинлаганлигимни маълум қилдим; унинг ўйнашни юборишдан яна бир мақсад — туни билан ёлғиз зерикиб қолмаслигингизнинг гамини еганим эдим. Бу ҳақда сизни огоҳлантириш учун яна икки жумла қўшмоқчи ҳам бўлдим, бироқ унинг олдимдалиги бунга ҳалал берди. Ҳаммасини очиқ-ойдин хатда тушунтиришнинг иложи бўлмаганлигининг сабаби шундан.

“Мана, масала қаёқда, — деди у гапини давом эттириб, — менинг тутган мавқеим, мақсадларим ҳақидаги гапларимда битта ҳам ёлғон йўқ, ҳа, бари чин, сиздан ҳеч нарса яширмайман. Ўша оқшом қиз етиб келди, қарасам, анча келишгангина экан, менинг йўқлигимни билдирмай, вақтинчаликка зериктирмай турар, деб сидқидилдан шу ишни қилгандим. Аслида сизнинг менга нисбатан садоқатингизни билардим, хиёнат қилмаслигингизга ҳам имоним комил эди. Мен жон-жон деб Марселни юборсам бўларди, аммо орада бирон янги шубҳа туғилиб қолмаслиги ва мактуб тезроқ кўлингизга етиб бориши учун шуниси қулайроқ туюлди менга”. У ҳикоясини яқунлар экан, Г...М... жаноб де Т...нинг мактубини олгандан кейин қандай ҳолга тушганлигини ҳам яширмади: “У мендан ажралишни истамай анча иккиланиб турди, — деди у, — тез қайтиб келишга ваъда берди. Шунинг учун ҳам сизнинг бу ерда узоқ туриб қолишингиздан юрагим така-пукада. Шундоқ ҳам тасодифан пайдо бўлишингиздан хавотирда эдим”.

Мен унинг нутқини сабр-тоқат билан тингладим. Бу гапларнинг талай қисми менга жуда оғир ботадиган ва камситадиган даражада таъсир қилди, албатта. Ахир менга хиёнат қилишдай нияти ҳам йўқ эмас экан-да. Буни ҳатто ўзи ҳам яширишга уринаётгани йўқ. Г...М... уни туни билан ёлғиз, қўғирчоқ қилиб ётишига қандай кафиллик бера олади? Хуллас, тунни у билан бирга ўтказишга ҳам имони комил унинг. Ўйнашга нисбатан ён босишини кўрдингизми! Дарҳақиқат, буларнинг ҳаммасига қисман ўзим айбдорман, чунки Г...М... нинг Манонга кўнгил қўйганлигини биринчи бўлиб ўзим етказганман-да. Бунинг устига Манон тузган аҳмоқона режани ҳам кўр-кўрона ўзим қўллаб юборганман. Яна денг бўшанг хусусиятим туфайли менга нисбатан ҳақоратомуз гаплари акс

этган ҳикоясини соддалик билан эшитиб, лаққа тушиб ўтирибман-а... “Менимча, у ўзи сезмаган ҳолда гуноҳ ишларга қўл уряпти, — дедим ўзимга-ўзим, — жуда енгилтаклик билан бемулоҳаза иш тутяпти. Лекин барибир оққўнгил ва самимий аёл”. Бу гапларга биргина муҳаббатим ҳурмати унинг барча ноҳўя ҳаракатларига эътибор бермай кўзимни чирт юмсам кифоя эканлигини ҳам кўшиб қўйинг. Чунки шу оқшомдаёқ рақибим ҳимоясидан Манонни ўғирлаб кетиш умиди қалбимнинг туб-тубигача ёрита бошлади. Шунинг учун бир оз қизишиб ундан: “Бугунги тунни ким билан бирга ўтказишни истардингиз?” — деб сўрадим. Бу саволим уни саросимага солди. Сўнг “балки”, “борди-ю”, деган сўзлар билан узуқ-юлуқ жавоб қилди.

Унинг қийин вазиятга тушиб қолгани учун раҳмим келди ва сўзини бўлиб, ҳозирроқ олдимга тушиб кетишини талаб қилдим. “Хўп бўлади, — деди у, — менинг режаларимни маъқулламайсиз, шунақами?” — “Ий-е, шунча маҳалгача маъқуллаб келганлигим етмасмиди?” — “Бу қанақаси, ақалли, ўн минг ливрни ҳам олиб кетмаймизми? — сўради у. — Менга тўхфа қилинган-ку; уларнинг ҳаммаси меники”. Баридан воз кечиб, тезроқ бу ердан жўнаб қолишга маслаҳат бердим; чунки ярим соатчадан бери гаплашиб ўтирибмиз, ҳали замон Г...М...нинг қайтиб, кириб қолишдан хавфсирай бошлаган эдим, Манон бўлса, қуруқ кетишни истамаётганлигини айтиб, оёқ тираб туриб олди. Шунча талабларимга кўндиролганим эвазига унга ҳам ён босишни ўзимга ўзим эп кўрдим.

Биз эндигина йўлга тушишга тараддуд кўраётган ҳам эдикки, кўча эшик тақиллагани эшитилиб қолди. Г...М...нинг қайтиб келганига шубҳа қолмаганди. Шу ҳаёл билан Манонга агар ҳозирроқ кириб келса, тамом, у тирик қолмаслигини таъкидладим. Ҳақиқатдан ҳам ўзимни ҳамон қўлга ололмаган, рақибимни кўришни билан шаштим бўшашига умид қилолмадим ҳам. Йўқ, келган у эмас, Марсел экан, анча тинчландим. У жаноб де Т... қўли билан ёзилган мактубчани эшик олдида туриб менга топширди.

Унинг ёзишича Г...М... уйига пул олиб келгани кетганидан фойдаланиб, қандайдир қизиқ ғоя устида мен билан маслаҳатлашиб олишга имкон топибди. Яъни, рақибимнинг зиёфатини емай туриб, менинг севгим билан бирга ётишни мўлжал қилган унинг кўрпасида бир кечамни ўтказмай туриб, қасос олишдан фойда йўқлигини уқдирибди. Агар уч-тўртта абжир ва журъатли шоввознинг ёрдамига суянсаму улар Г...М...ни кўчада ушлаб қолиб, эрталабгача қўйиб юбормасликнинг улдасидан чиқишса, бас. Буни амалга ошириш унчалик қийин кечмас. Ўзи эса яна бир соатга яқин муддат уни гапга солиб туришга қодир эмиш.

Мактубни Манонга кўрсатдим ва унинг олдига бемалол киришим учун қанақанги жуда зўр қувликни ўйлаб топганимдан мақтаниб қўйдим. Худди менинг ўйлаб топган тадбирим каби жаноб де Т...нинг тадбири ҳам Манонни завқлантириб юборди. Бир неча дақиқа ўзимизни тугулмай қулишдик, кейин энг сўнгги тадбир ҳақида гап очиб, бир тўхтамак келар эканмиз, бунинг амалга ошишига астойдил ишониб жиддий ҳаракатга тушган Манонни кўрганимда қойил қолдим. Г...М...ни ушлаб олиб, эрталабгача қўйиб юборишга қодир одамларни топиш енгил бўлмаслиги тўғрисида бекорга хавотир олиб, эътироз билдирган эканман, Манон ноумидликка берилганим учун хафа бўлиб, уни қизиқ томошадан маҳрум қилаётганлигим учун мени айблашга ўтди. Бу қилмишим унга зуғум ўтказиш билан баробар эмиш. Модомики, жаноб де Т... Г...М...ни яна бир соатча ушлаб туришни зиммасига олган экан, ана шу муддатдан фойдаланиб, чаққон одам топиш учун ҳаракат бошлашни қисталанг қилди. Мазкур режа мафтункорлиги билан унинг бутун диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб, ниҳоятда қизиқтириб қўйган эди. “Кечки овқат маҳали сиз унинг ўрнида ўтирасиз, — таъкидлади, — унинг кўрпасига ўралиб ётасиз, эрталаб тонг билан унинг ўйнашини — пули билан бирга ўғирлаб кетасиз. Шу билан ҳам отасидан, ҳам боласидан ўч оласиз”.

Оқибати ёмон қандайдир фалокатни гира-шира юрагим сезиб турганига қарамай, унинг қистовига кўна қолдим. Қачонлардир Леско таништирган Г...М...ни ушлаб тура оладиган абжир икки-уч гвардиячи билан учрашиш мақсадида уйдан чиқдим. Биттасинигина уйдан топдим, холос; у жуда уддабурон,

эпчил йигит бўлиб, гапимни охирига етказмасимдан ҳовлиқиб кетди-да, албатта бу тadbирда катта ғалабага эришиши аниқлигига ишонтирди, фақат уч солдат-гвардиячи билан ўзига ўн пистол талаб қилди. Отрядга ўзи раҳбарлик қилишни бўйнига олди. Мен ундан вақтни ўтказмай ишга киришишни сўрадим. У чорак соат ичида одамларини йиғди. Мен унинг уйида кутиб турдим, ҳаммалари келишлари билан Г...М... Манон турган уйга ўтадиган кўча бурчига бориб туришди. У билан юмшоқроқ муомалада бўлишларини илтимос қилдим, шу билан бирга эрталабгача уни қўйиб юбормасликлари, мен хотиржам ишимни битиргунча қочиб кетмаслигининг олдини олиб, жуда ҳушёр туришларини тайинладим. Бошлиқ уни ўзининг уйига олиб бориб, ечинтириб, ҳатто каравотга ётқизиб қўйишни, ўзи эса учта ҳамроҳи билан ундан кўз-қулоқ бўлиб, эрталабгача қарта ўйнаб ва ичиб ўтиришадиган бўлди.

Мен Г...М... яқинлашиб келгунга қадар улар билан бирга қолдим-да, ўзимни қоронғуликка олиб, гаройиб воқеанинг гувоҳи бўлдим. Гвардиячи қўлида тўппонча билан уни қаршилаб, мулойим овозда, агар у ҳеч қандай қаршиликсиз олди-га тушиб юрса, на жонига қасд қилинади ва на унинг ҳамёнига қўл тегизилади, мабодо қаршилик кўрсатса ёки салгина бақирса, қоқ пешонасидан отилишини тушунтирди. Г...М... орқада ундан бошқа яна уч гвардиячини кўргач, тўппонча эса ўқланганига шубҳа қилмай, қаршилик кўрсатишни бефойда эканлигини билди. Менинг кўз олдимда уни қўйдаи олдиларга солиб кетишди.

Шу заҳотиёқ Маноннинг олдига чопдим; уй хизматчиларида ҳеч қандай гумонсираш уйғотмаслик учун Г...М... муҳим бир иш билан тутилиб қолганлигини эълон қилдим ва мен орқали кечирим сўраб, кечки овқатга кутмасликларини тайинлаганини етказдим. Мен эсам, ажойиб хоним билан бирга оқшомни кўнгилдагидай ўтказиш бахтига муяссар бўлиш буюрилганини ҳам эслатиб қўйдим. Ажойиб хоним эса ўз навбатида алоҳида илтифот билан таклифимни қабул қилди-да, режамиз муваффақиятли амалга оширилганидан мамнун бўлганини билдирди. Мансабдорларга хос тавозе билан стол теварагини эгалладик. Хизматкорлар югуриб-елиб, бизга сидқидил хизмат қилишарди. Ниҳоят, улар кетиб, ўзимиз ёлғиз қолгач, умримизда биринчи марта оқшомни шоҳона ўтказдик. Секингина Марселни чақириб, карета ёллаб, эрталаб соат олтида дарвоза олдига тахт қилиб қўйишни буюрдим. Ярим кечага яқин мен Манон билан хайрлашган бўлдим-да, кўп ўтмай яширинча қайтиб келиб, Марсел кўмагида ётоқхонага кириб, ҳалигина стол олдидаги ўрнини эгаллаган каби Г...М... каравотига ётиб, тўшагини эгалладим.

Бу орада бешафқат тақдир биз учун яна бир фалокат тайёрлаб турган экан. Бизлар тун лаззатидан баҳра олар эдик, бошимиз узра эса қилич осиглиқ экан. Унинг ипи ингичкалигидан узилиб туриши мумкинлигидан беҳабар эканмиз. Бироқ фалокатнинг тасодифан содир бўлганлигини алоҳида тушунтириб беришга тўғри келади.

Г...М... гвардиячилар томонидан қўлга туширилгунга қадар малайи билан келаётган бўлган. Соҳибининг бошига тушган қисматни кўрибоқ юраги чиқиб, оёғини қўлига олганга қочган, унга ёрдам бериш мақсадида чол Г...М...ни воқеадан хабардор қилган.

Нохуш хабар отани ларзага солган, албатта. Ахир яккаю ёлғиз ўғил эмасми, чаққон ўрнидан тургану уни қутқармоқ пайига тушган. Аввал малайдан ўғлининг қилмишлари тўғрисида ҳисобот сўраган: тушдан кейин қаерга боргани, нима қилгани, биронтаси билан уришмадими, бировнинг жанжалига аралашмадими, бирор бузуқхона, қиморхонада бўлдими-йўқми, ҳаммасини суриштирган. Малай кичик соҳибининг ҳаёти жиддий хавф остида деб ўйлаб, чолга билганларининг ҳаммасини яширмай айтиб берган. Унинг Манонга бўлган ошиқлиги-ю, унга ажратилган маблағларгача ва кеч соат тўққизгача ўз уйида вақтини қандай ўтказгани, кейин қаёққа кетиб, қайтар чоғидаги нохуш воқеаларни таърифлаб берган. Чол учун шунинг ўзи етарли эди. Демак, қандайдир ишқий саргузашт оқибатидир бу. Соат ўн яримдан ошганлигига қарамай ҳеч иккиланмай полисмонлар бошлиғи олдига бориб, бутун полисмон патрулларга алоҳида буйруқ бердиришга эришган, битта патрулни эса шахсан ўзининг ихтиёрида бўлишини сўраган. Сўнг тўппа-тўғри ўғли қўлга олинган кўчага бор-

ган. Қаердан топиш мумкин бўлган жойларни зир югуриб қидирган. Шаҳарнинг у бормаган бирон бурчаги қолмайди. Ҳеч қаердан дарагини тополмагач, балки қайтиб келгандир, деган ўйда ўйнаши жойлашган данғиллама уйга томон жўнаган.

У етиб келган маҳал мен эндигина каравотга ётмоқчи бўлиб тургандим. Ётоқхонамизнинг эшиги ичидан берк эди, кўча эшик тақиллаганини эшитмай қолибман. У икки полисмон етакчилигида кириб келиб, ўглининг тақдири ҳақида ҳаммадан синчиклаб сўраб олгандан кейин, балки ундан бирон янгилик эшитарман, деган мақсадда ўйнаши билан учрашишни маъқул кўриб полисмонлар билан бирга зиналардан кўтарила бошлайди. Биз эндигина ётмоқчи бўлиб тургандик, эшик зарб билан очилиб, чол пайдо бўлиши билан томирларимдаги қон дафъатан музлади-қолди. “Вой, худо, бу кекса Г...М... ку”, — дедим Манонга.

Шартта туриб, қурол томон отилдим. Бахтимга қиличим қини тасмасига ўралиб қолди. Менинг ҳаракатимни кўрган полисмонлар яшин тезлигида отилиб келиб, шартта ушлашди. Ички кўйлақдаги одам ҳимоясиз бўлади; улар қаршилик кўрсатишимга зарур бўлган ҳамма воситаларимни тортиб олишди.

Г...М... шундай тўс-тўпалон ичида ҳам мени дарҳол таниди, Манонни ҳам, “Нима бало, кўзимга ишонмаяпман, — заҳархандалик билан сўради биздан, — наҳотки қаршимда турганлар кавалер де Гриё билан Манон Леско бўлса-я?” Мен шунчалик қоним қайнаб, биронта сўз қотмай турардим. Бир неча дақиқа уни эски бўлиб ўтган воқеалар ҳаяжонга соларди чамамда, баногоҳ унинг газаби қайнаб кетди-ю, менга қараб бақирди: “Ярамас, ишончим комилки, ўғлимни сен ўлдиргансан!” Алам бўғзимни бўққандай бўлди: “Қари эшшак, — мағрур жавоб бердим унга, — сенинг оила аъзоларингдан бирортасини ўлдиргани келганда аввал сендан бошлар эдим!” — “Маҳкамроқ ушланг уни, — бақирди у полисмонларга қараб, — менинг ўғлимга нима бўлганлигини айтиб берсин энди. Агар ҳозироқ ўғлимни нима қилганлигини бўйнига олмас экан, эртагаёқ осиб ўлдиртираман!” — “Ҳали мени осдирмоқчимисан? — хитоб қилдим мен, — йўқ, сен аблаҳ осилишинг керак дорга. Билиб қўй, менинг томиримда энг шаффоф қон кўпириб турибди, сеникидан минг бора тозароқ. Ҳа, сенинг ўғлингга нима бўлганлиги менга аён. Агар менинг зардамни қайнатишдан тўхтамасанг, эрта-лабгача ўғлингни бўғиб ўлдиришни буюраман, ундан кейин ваъда бериб айтаманки, сенга навбат келади, аблаҳ!”

Мен унинг ўғли қаердалигини ўйламасдан айтиб юбордим; не иложки, қаҳрим қайнаб кетиб, шунга мажбур бўлгандим. У шу заҳотиёқ эшик ортида турган беш ёки олтитта полисмонни чақиртирди-да, уй хизматкорларидан биронтасини ҳам ташқарига қўймасликка буюрди. “Жаноб кавалер, — деди у масҳаромуз қолиб, — ўғлим қайдалигини биласизми, ҳали уни бўғиб ўлдиришга буйруқ бермоқчимисиз? Хотиржам бўлинг, биз ҳам чорасини кўришга қодирмиз”. Худди шу маҳал хатога йўл қўйганлигимни сездим.

У кўз ёшларини тиёлмай ҳамон каравот четида ўтирган Манонга яқинлашди. Энгашиб, бир неча кинояли сўзлар қилди ва аввал отаси, сўнг ўғлини мот қолдириб, эришган ғалабаси, бу ғалабага қандай йўллар билан эришаётганлигини юзига солди. Кекса фосиқ қўлига эрк бериб, Манонни гўё эркаламоқчи бўлган эди, мен бақириб бердим: “Кўлингни тегизиб кўргин-чи унга. Худойинг ҳам сени қўлимдан қутқариб қололмайди кейин!” Учта полисмонни хонада қолдириб, ўзи чиқиб кетар экан, уларга бизларни тезроқ кийиниб олгунимизча кузатиб туришларини буюрди.

Бизга нисбатан қандай мақсадлари борлигини билолмасдим ҳам. Балки унинг ўғли қаердалигини айтганимизда озодликка эришган бўлармидик, дейман. Кийина туриб, шундай қилганимиз маъқулмикин, деб ўйладим. Агар шундай мақсади бўлганда ҳам хонани тарк этган маҳал кайфияти бошқача бўлса, қайтиб кирган маҳал бутунлай бошқача эди. У полисмонлар ҳибсга олган хизматкорни сўроқ қилишга тутинди. Ўғли яқингинада Манон учун ёллаган хизматкордан бирон нарса билишнинг иложи бўлмади. Марсел кўпдан бери хизмат қиларди бизда, шунинг учун дўқ-пўписа билан унга муурожаат этди.

У бизга ниҳоятда садоқатли, аммо ўлғудай содда ва тўпори одам эди. Манонни Даргоҳдан қочиши пайтидаги ёрдамини эслаши ва Г...М...нинг кўрқитишлари унинг заиф фаросатига шунақанги таъсир қилдики, ҳозироқ осгани ёки чархпалакка боғлаш учун олиб кетишлари мумкиндай, оғир вазиятни бошдан кечирди. Агар ҳаётини сақлаб қолинишига имкон берилса, у нимайки билса, ҳаммасини очич-ошкор айтиб беришга ваъда қилди. Нафақат ҳаётини сақлаб қолинади, агар очич кўнгилик билан барини бўйнига олса, мукофотланиши мумкинлиги ҳам ваъда қилинди.

Бояқиш режамизнинг бир қисмини бемалол гапириб бера қолди уларга. У ҳамма нарсадан хабардор эди, чунки ўзи ҳам бевосита иштирок этиши кераклиги учун унинг олдида ҳамма нарсани яширмай муҳокама қилаверар эдик. Дарвоқе, айрим ўзгаришлар, Париждаги воқеалардан эса хабарсиз эди. Аммо Шайодан кетишдан олдин нима устида гап кетган бўлса, ҳаммасини, режаларимизни амалга ошириш усулларимизгача ва ўзининг иштироки билан бўладиган ишларни батафсил гапирди. Ўғлининг бошини айлантириб, ўн минг миқдоридоги пулини олиб, ғалабага эришилгандан кейин Манон Г...М...нинг мерсхўри хузурига ҳеч қачон қайтмасликка келишилганигача айтиб берди.

Шундай маълумотни олгандан кейин чол қутуриб кетиб, яна ётоқхонага югурди. Бир оғиз ҳам ҳеч кимга сўз қотмай хонанинг тити-питисини чиқариб, пул ва қимматбаҳо нарсаларнинг ҳаммасини топди. Юзлари оловдай ёниб, олдимизга қайтиб чиқди-да, топган нарсаларини кўрсатди ва оғзига келган сўзлар билан бўралатиб сўқди, истаганча ҳақоратлади. Марварид тақинчоқ ва билагузукни Маноннинг қоқ жағига яқин тутиб, “Манавиларни танияпсизми? — деди мазахнамо илжарқан, — буларни биринчи марта кўраётганингиз йўқ шекилли? Ҳа, худо ҳаққи, булар ўшаларнинг ўзгинаси. Булар сизга шунчалик ёқиб қолганмиди-а? Бечора болакайлар, — қўшиб қўйди яна, — иккови ҳам бинойидай одамлар-а, фақат ўлғудай муғомбирликларини демасангиз, бинойидай, худо ҳаққи”.

Унинг ҳақоратли нутқини ҳар сафар эшитганимда бутун вужудим қизишиб, юрагим қинидан чиқиб кетгудай бўларди. Биргина лаҳзалик эрким учун мен... Ё худойим, нималар қилардим-а, ҳозир? Ниҳоят, бир оз куч йиғиб олдим-да, ўзимни босиб, аламинни ичимга ютиб дедим: “Бўлди, бас, тақсир, кўрс, дағал гапларингизу масхарабозликларни тўхтатинг. Нима демоқчисиз? Буларни нима қилмоқчисиз, айтинг”. — “Гап шундаки, жаноб кавалер, — жавоб берди у, — ҳозироқ Шатлега жўнайсиз. Эртага тонг отгач, ҳаммасини ҳал қиламиз, ишончим комилки, менинг ўғлим қаердалигини айтишга мажбур бўласиз”.

Агар Шатлега борсак ишимиз чатоқ. Шатле зиндонига тушишнинг оқибати ёмон бўлишига ақлим етарди. Ҳа, бизга насиб этадиган хавф-хатарни олдиндан сезиб турибман. Аслида бутун ғурур ва иззат-нафсни йиғиштириб қўйиш билан тақдирга тан бериб, ёвуз душманамга бир оз ён боссам, рўйхушлик ва итоаткорона муомалада бўлсам, андак шафқатига эришармидим балки. Ҳар қалай, иложи борича овозимга мулойимлик бериб, менга ҳам қулоқ солишини сўрадим. “Мен айбимни хаспўшламоқчимасман, тақсир, — дедим унга, — балки ёшлик қилиб, катта хатоларга йўл қўйганим ростдир. Сиз ҳам мен туфайли кўп таҳқирликни бошдан кечириб, заҳмат чекдингиз, биламан. Лекин сиз ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг, ахир. Сиз ҳам ёш бўлгансиз, бировга кўнгил қўйишни бошингиздан ўтказгансиз, бу томони сизга аён ҳаммаси. Шундай бўлгач, мендай бир бахтсиз бечора йигитнинг бор-бисоти, бутун ҳаётини бахш этган бирдан-бир умидини ўғирлаган одамдан, кечирасиз-ку, ўғлингиз у ёқда турсин, ундан яқинроқ одам бўлганда ҳам Сиз етказган уқубатлари, ҳақоратлари учун қасос олган бўлардингиз менимча, на турма, на бошқа турдаги жазоларингиз билан кўрқитиб, ўғлингизни қаердалигини билишга эришолмасдингиз, ҳатто. Лекин мен айтман: ўғлингиз хавф-хатарсиз жойда. Менинг на унга зарар-заҳмат етказиш, на сизни ҳақорат қилишдай мақсадим йўқ эди. Ҳозир ҳам унинг қаерда ва қандай осойишталик билан тунини ўтказаётганини айтишга тайёрман. Борди-ю, юксак илтифот кўрсатиб, биз иккимизга озодлик бахш этиб, қўйиб юборсангиз — олам гулистон. Сиз ҳам ўғлингизни эсон-омон кўрасиз, бизлар ҳам эркинликда дуойи жонингизни қилиб юрамиз”.

Қари қоплон шунча ялинишларимдан таъсирланмай қаҳ-қаҳ урганча менга тескари ўгрилиб олди. Тишини гижирлатиб, гердайганча бизнинг мақсадларимиз унга аллақачонлар маълум бўлганлигини изоҳлаб қўйди. Ўғлининг масаласига келганда, модомики, ўлдирилмаган экан, эртами-кеч барибир топилади. “Буларни Кичик Шатлега олиб боринг, — буйруқ берди полисмонларга, — хушёр бўлинглар, тагин кавалер йўлда жуфтакни уриб қолмасин, у муғомбирликда пихини ёрган одам. Сен-Лазар деган жойдан қочган-а”.

У чиқиб кетди, мен эсам қай аҳволда қолганлигимни тасаввур қилиш қийин эди ҳозир. “Ё худойим, — хитоб қилдим ўзимча, — сен юборган ҳар қандай зарбангни итоаткорлик билан қабул қиламан; аммо разил бир муттаҳам зўравонлик билан устимда ҳоқими мутлақ бўлиб, мени мушкул аҳволга солиб турганига чидаш осонми дейсан?” Полисмон бизни шошилтирди. Кўча эшик олдида карета кутаётган экан. Зиналардан пастга тушатуриб, Манонга кўлимни узатдим. “Кетдик, менинг севикли қироличам, — дедим унга, — нима бўлса ҳам қисматимиздан кўрдик. Ким билади, балки оллоҳнинг ўзи мушкулимизни осон қилар”.

Иккаламиз бир каретада кетдик. У пинжимга кириб, бошини кўксимга қўйди, мен кучоқлаб олдим. Г...М... пайдо бўлган чоқдан бери бир оғиз гапиргани йўқ. Ёлғиз қолганимиздан кейингина менинг шу аҳволга тушишимга ўзини айбдор санаб, ўзига ўзи дакки берганча борар экан, аҳён-аҳён мулойим ва тотли сўзлар билан мени юпатишга ҳаракат қиларди. Энг муҳими, орамизда севги бор: у мени мудом севар экан, ниҳоятда оғир дамларда ҳам тақдиримдан нолимайман ҳеч қачон. “Мени юпатма, — дедим унга, — бир неча ойлик турма мени кўрқитолмайди, мен ҳаммавақт Шатлени Сен-Лазардан афзалроқ кўрадим. Аммо сенга юрагим ёмон ачишади, севгилим. Пешонанга яна нималар битилганини ким билади-а, гўзалим! Ё оллоҳим, ўзинг яратган бандайи камолингни шунчалик қийнамасанг на бўлгай? Нима учун дунёга келиб, кўз очганимиздан бошлаб фақат эзгуликнигина ният қиламизу адоватдан қутулолмаймиз ҳеч? Бизларга ақл-фаросат, нафосат, ҳиссиёт инъом этилган; бироқ қанчалар гурбат, алам, изтироблар чекиш билан эришамиз уларга, айни пайтда қандайдир пасткаш, малъун шахслар роҳат-фароғат кайфини суриб яшайдилар!”

Шу ҳақда ўй суришим натижасида бутун вужудимни қайғу-ҳасрат яна исканжага олди. Аммо олдинда кутиб турган нохушликлар қаршисида бутунгилари ҳали ҳолва эди: Маноннинг ҳоли не кечиши ҳақидаги ўйлар менга тинчлик бермасди ҳеч. У бир марта ахлоқ тузатиш даргоҳида бўлиб чиққан ва эндигина хаёлидан чиқарган пайтда бу кўргилик ҳам бормиди. Такрорий қамалиш оқибати унинг ҳаётида хатарли из қолдирмаса деб кўрқаман. Хавфсираётганимни унга айтиб, юрагимни ёзай дейман-у, аммо чўчитиб юборишдан ҳайиқаман-да, яна хавф-хатар яқинлигидан огоҳ қилиб қўйишни билмай қалтирар ва уни кучоқлаб, фақат уни қанчалик севишимни изҳор қилардим, холос. “Манон, — дедим яна, — тўғриси айтинг, мени доим севасизми?” У бундай савол беришимнинг ўзи қанчалик ранжитаётганлигини тасаввур қилолмаслигимни айтди. “Ундай бўлса, — дедим мен, — худди шу ишончим туфайли ҳеч қандай душманимдан кўрқмайман. Оиламизнинг ёрдамига суянаман энди, сўзсиз Шатледан чиқаману сўнгги қоним қолгунча курашиб, сизни қутқариб олиш учун курашаман, шуларнинг қўлидан бўшалиб, озодликка чиқиб олсам бас”. Қамоқхонага етиб келдик. Бизларни алоҳида-алоҳида камерага жойлаштиришди. Шундай бўлишини олдиндан сезганим учун бу зарба менга унчалик қаттиқ ботмади. Маноннинг назоратчисидан у билан яхшироқ муносабатда бўлишини илтимос қилишга улгурдим: мен юқори мартабали одамман, ҳеч кимнинг хизматини эсдан чиқармайман, яхшилаб тақдирлайман, дедим. Азиз севгилим билан видолашиш олдидан маҳкам кучоқладим уни. Ҳаддан ташқари эзилавермаслиги, мен тирик эканман, ҳеч нарсадан кўрқмаслигини уқдирдим. Пулимнинг бир қисмини унга бердим, қолганини ўзим ва Манон учун назоратчига бир ойлик хизмат ҳақи тариқасида олдиндан тўлаб қўйдим.

Пул ўз кучини кўрсатди. Мени анча сариштали хонага жойлаштиришди, Маноннинг хонаси ҳам бундан ёмон эмаслигини таъкидлашди. Шу кундан бошлабоқ бу ердан қандай қилиб тезроқ қутулиш йўлларини қидириш устида ўйлашга

киришдим. Менинг ишимдан ҳеч қандай жиддий жиноят юз бермаганлиги маълум, Марселнинг гувоҳлик беришича, биз фақат ўғирлик қилиш ниятимиз борлиги акс этган эди, холос, биргина ниятнинг ўзи жазо олишга лойиқ жиноят турига ўтмаслигини яхши билардим. Отамга хат ёзиб, тезда Парижга етиб келишини сўрашга қарор қилдим. Аввал айтганимдай, Шатлега қамалганим учун Сен-Лазарга тушганимдан камроқ хижолатда эдим. Бошқа томондан қараганда, мен отам уруғларининг ҳурматини ҳамон жойига қўйиб билан бирга, улардан камроқ ҳайиқадиган бўлиб қолгандим. Шундай қилиб, хатни ёзиб тутатдим, уни Шатледан жўнатишга ҳеч қандай тўсқинлик сезилмади. Шу куннинг эртасигаёқ отамнинг Парижга етиб келишини билганимда бу қийинчиликлар тўғрисида ўйлаб ўтирмасдим ҳам.

Бир ҳафта бурун ёзган хатимни олиб, ниҳоятда шодланиб кетган экан. Аммо ўзимни қўлга олиб, тўғри йўлга тушиб оламан, деб ишонтириш бўйича хушомадли гап қилганимдан қониқмабди. Куруқ ваъда билан иш битармиди. У мендаги ўзгаришлар билан яқиндан танишиб, тавба-тазарруларим қанчалик рост-ёлгонлигига қараб бирон ишга киришиш пайида бўлган. Ҳа, у бизлар қамоққа тушган куннинг эртасигаёқ етиб келди.

Жавоб хатини қайси манзилга юборишини сўраганим бўйича Тибержнинг олдига борибди. Ундан менинг қаердалигим, ҳозирги кундаги ҳол-аҳволим ҳақида ҳеч маълумотга эга бўлолмабди. Фақат Сен-Сюльпис семенариясидан қочиб кетганимдан кейинги саргузаштларим билан танишибди, холос. Тиберж сўнги учрашувимиз пайтида олдимга қўйган мақсадларим ҳақидаги биланларини мақтовли сўзлар билан айтиб берибди, шунингдек, Манон билан алоқани бутунлай узганлигимни ҳам қўшиб қўйибди, аммо бир ҳафтадан бери мендан ҳеч қандай хабар топмаганига ҳайрон эмиш. Отам ҳар қандай гапларга ишона-вермасди. Тибержнинг менинг зимзиёлигим ҳақидаги нолишидан нимадир содир бўлаётгандай сирли ҳолни сезгандай бўлибди-да, ўзи изимдан қидиришга тушибди, яна икки кун ўтгандан кейин эса Шатлега қамалганимдан хабар топибди.

Унинг шунчалик эрта келишини кутмаган бир пайтда полисмонлар бошлиғи ёнимга ташриф буюрди-да, шунчаки сўроққа жалб этилганимни маълум қилди. Менга унчалик кўпол ва кўнгилга қаттиқ ботадиган даражада бўлмаса ҳам бир оз жиддийроқ тусда дакки-дашном берди. Эҳтиётсизлик қилиб, Г...М... сингари одамдан душман орттириб олганим, хунук феъл-атворим тўғрисида афсусланиб гапирди, тўғрисини айтганим, менинг қилмишим ёмон ниятдан кўра кўпроқ чуқур ўйланмай, енгилтакликка йўл қўйилганлик натижасидир асли, лекин Сен-Лазарда икки-уч ой ўтиришим кифоя қилиб, ақлимни йиғиб олишим ишонч туғдирарди.

Анча мулоҳазали ҳукм чиқарувчи одам билан учрашганимдан мамнун бўлиб, ўзимни қўлга олган ҳолда, унинг ҳурматини жойига қўйиб гаплашдим. У жавобларимдан деярли мамнун бўлди. Менга ҳаддан ошиб кетмасликни маслаҳат берди, шу билан бирга менинг келиб чиқишим ва ёшлигимни назарга олиб, холис хизмат кўрсатиш истаги борлигини ҳам айтди. Ундан Манонга ҳам эътибор билан қаралишини, беозор, одобли аёллигини мақтаб, шундай бир бечора бехуда азоб тартаётганини, ўшанга кўпроқ раҳм-шафқат қилишини сўрадим. У кулиб, ўзини кўрмай туриб, бир хулосага келиш қийинлиги ва унга бу аёлни хийла хавфли жинояткор, дея уқтирганликларини шаъма қилди. Унинг бу сўзлари Манонга нисбатан менда беқиёс ва яна янги ҳурмат уйғотди. Мен уни жонжаҳдим билан ҳимояга олиб сўзладимки, беихтиёр кўзларимдан ёш тирқираб оқди. У бўлса мени камерага қайтаришларини буюрди. “Севги, севги, — хитоб қилди ортимдан у, — ҳеч ақлинг кирмас экан, кирмас экан-да, сенинг”.

Полисмонлар бошлиғи билан бўлган суҳбатимизни ўйлаб, оғир фикрга толиб ўтирар эканман, камерам эшиги очилиб, биров киргандай бўлди — отам экан. Мен уни бир-икки кун кейинроқ кўрарман, деб ўйлаганлигим учун учрашувга тайёр эмасдим. Уни кўрдиму шунчалик ожиз аҳволга тушдимки, агар оёғимнинг тагидаги ер торс ёрилиб кетганда, ичига шартта қулаганим маъқулроқ эди. Бир оз тортинчоқлик билан кучоқладим уни. У индамайгина ўтирди; мен эсам хижолатдан бошимни кўтаролмай унинг қаршисида турардим.

“Ўтиринг, тақсирим, ўтиринг, — деди у менга жаҳл билан, — ахлоқсизлик ва фирибгарликларингиз билан ҳаммаёққа танилганингиз туфайли қаердалигингизни топиш қийин бўлмади. Хулқий фазилатларингизнинг афзал томонлари шундаки, у ҳеч кимнинг назаридан четда қолмайди. Шон-шараф сари тўғри йўлдан бормоқдасиз. Ишончим комилки, Гревск майдонига етиб қолдингиз ва тақдирингизга ҳавас қилса арзийди, чунки бутун халққа намойиш қилинишингиз учун майдонда кўргазмага қўйиласиз”.

Мен лом-мим демай турардим. У давом этди: “Оҳ, ота бечора, ўғлини меҳр-шафқат билан севгани, унинг тарбияси йўлида ҳеч нарсабини аямагани эвазига эришгани шу бўлдими энди? Шунча жон фидо қилиб, мўмин фарзанд ўстираман, деб орзу қилган ота бугун ўз кўз олдида нобакор, ўтакетган фирибгарни кўриб турибдими-а! Тақдирнинг ҳар қандай зарбаларига чидаш мумкин: вақтлар ўтиши билан эсдан чиқади, қайғу-ҳасрат сусаяди, аммо имонини йўқотаётган, ахлоқсиз ўғлингнинг кундан-кун мушкул аҳволга тушаётганига қарши даво тополмаган отанинг ҳолига вой. Ҳа, нафасинг ичинга тушиб кетдими, бадкирдор? — кўшимча қилди у, — риёкорнинг камтарона башараси-ю, мунофиқнинг беозор қиёфасига қаранг, бизнинг уруғимизда бунақасини биринчи кўриб, ёқа ушлаб турибман!”

Тан оламан: бундай ҳақоратли дакки-дашноларнинг талай қисмига ҳақиқатда лойиқман асли, лекин ҳаддан ташқари отам ошириб юборди чамамда. Оддийгина сўзлар билан ўз фикрларимни баён қилишга журъат этдим: “Шуни сизга айтишга ботинганим учун узр, олампаноҳим, — дедим мен, — дарҳақиқат, камтарлигим риёкорлик нишонаси эмас, асло, бу яхши оилада тарбия топган, сиздай падари бузрукворини, айниқса, худди шу дамда қаҳр-ғазабини тиёлмай турган отажонига ҳурмати нақадар баланд фарзандга хос фазилатдир. Уруғ-аймоғимизнинг энг олий вакилиман, деб даъво қилмоқчи эмасман. Гуноҳларим кўп. Сизнинг дакки-дашноларингизга ҳақли равишда лойиқдирман; лекин ялинаман, отажоним, бунчалик шафқатсиз бўлманг ва менга ўтакетган разил, муттаҳам одамга қарагандай қараманг ҳам. Чунки сизнинг бунчалик тошюраклик билан ҳукм чиқаришингизга лойиқ эмасман ҳали. Менинг биттаю битта айбим — муҳаббат қўйганимда, буни яхши биласиз. Ҳа, оқибати машъум эҳтирос! Э, воҳ! Наҳотки, муҳаббат кучи нималарга қодирлиги сиздай ақл-идрокли, соҳиби тadbир эгасига аён бўлмаса? Менинг томиримда уриб турган қайноқ қон асли сизнинг қонингиз-ку, наҳотки мен ҳис қилаётган туйғулар сизга нотаниш, наҳотки, мени ром қилган тотли ҳиссиётни сиз бошдан кечирмагансиз? Аслида билсангиз, ишқ туйғусигина мени инсонга нисбатан меҳр-шафқатли бўлишга ўргатди, эҳтирос нима, садоқат нималигига чуқурроқ тушуниб етдим, бировнинг кўнглини олиш, айниқса, маъшукнинг ҳис-туйғусини шарафлай билиш, унга ёқиб жараёнида эса ўзим билан ўзим курашиб, бутунлай янги бир одам қиёфасини қасб этдим; менинг жиноятларим мана шу, колос. Булардан қайсиниси сизнинг шарафингизни ерга уряпти? Азиз отагинам, — мулойимроқ овозда давом этдим яна, — ўғлингизга бир оз раҳм қилинг, у сизни доим ҳурмат қилади, жонидан ортиқ даражада севади ҳам. Бирор лаҳза, бирор дақиқа ҳам юзингизни ерга қаратмасликни, сизнинг олдингиздаги фарзандлик бурчини унутган эмас, дунёдаги ҳамма нарсадан кечса кечадики, сиздан кечмайди ҳеч қачон, сизнинг оталик ҳурматингизни бошга кўтариб, қаршингизда у таъзим-тавозега тайёрдир доим. Наҳотки, шуларнинг ҳаммасини тасаввур қила билмасангиз”. — Сўзимнинг охирида йиғлаб юбордим.

Қалб вужудда ҳокими мутлақ, қалб ҳар қандай тасодифий хуружларни бошқариб туради, иложи борича ички дунёни муроса сари чорлаб, осойишталик ато қилиш пайида доим. Отам азалдан ақл-фаросатли бўлиш билан бирга нозик табиатли ҳам эди, шунинг учун ўзимни оқлаш пайида айтган гапларимдан тез таъсирланиб кетди-да, кайфияти ўзгариб, дили юмшаганини яширишга илож тополмай қолди. “Кел, менинг бечора кавалерим, — деди у, — кел, бир кучоқлайин сени, жуда раҳимини келтириб юбординг-ку”. — Унинг кучоғига отилдим, бағрида туриб ичида нималар кечаётганини билиш қийин эмасди. “Сени кутқаришнинг қанақа чорасини тонсам бўларкин? — дея гап қотди яна, — қани бир бошдан ҳаммасини гапириб бер, ҳеч нимани яширмай гапир”.

Аслида бизнинг давримизда ўйнаш тутиш, пул тикиб қимор ўйнашлар унчалик уят ҳисобланмас, худди шундай ва шунга ўхшаш машгулотларга берилган аслзода ёшларнинг ҳаммага маълум ҳаёти ва хулқи атворини солиштирганда мени хатти-ҳаракатларим киши шаънини ерга урадиган даражада эмасди. Шу жиҳатларни ҳам қўшиб, бошимдан ўтган ҳамма нарсани отамга ҳикоя қилиб бердим. Ҳар бир йўл қўйган гуноҳларимни тан олар эканман, айбимни юмшатиш мақсадида юқоридагидай машҳур кишилар билан боғлиқ мисолларни албатта қўшиб-чатишга уринардим. “Тўғри, мен никоҳсиз битта ўйнаш билан яшайман, — дедим унга, — палон герцог иккита ўйнаши билан бутун Парижга маълум; жаноби палончи шахсий хотини туриб, ўн йилдан бери ўйнаши билан шундай аҳил яшайдик, кўриб ҳавасинг келади. Франциянинг учдан икки қисм элга танилган кишилари ўйнаш тутиш билан фахрланишади. Хўп, мен ўйинда фирромлик қилибман, бошқалар-чи? Палончи маркиз пистончи графнинг шунақа йўллардан бошқа топадиган даромади — пул топиш манбаи ҳам йўқ; палончи княз ва пистончи герцог катта-катта мафиявий тўдаларнинг бошлиғи”. Менинг ҳамёнимга тушган иккала Г...М...нинг бойлигига келганда, бундай ишлар менга қадар ҳам қанча-қанчаларнинг удабурролиги билан амалга оширилганлигини ким билмайди, дейсиз. Уларнинг ҳурмати ва шаънини булғамаслик учун мисол тарика номларини келтиришни эп кўрмадим. Шуларни айтиб бериб, отамдан кечирешини сўрадим ва мени бунга мажбур қилган икки нарса — қасос олишу муҳаббатдир, дея таъкидладим.

У яна қилмишларим оламга ёйилмай туриб, қандай йўл билан қутқарилишим мумкинлигини сўради. Полисмонлар бошлиғи мен билан яхши муносабатдалигини билдирди. “Бу йўлда сизга ҳеч ким халал бермайди, — дедим, — иккала Г...М...дан ташқари, албатта... Менимча, бошлиқ билан учрашиб, гаплашсангиз бўлар дейман”. Отам дарров кўна қолди.

Ундан Манон учун ҳам ҳаракат қилишини сўрашга ботинолмадим. Бунга юраксизлигим туфайли эмас, балки бундай илтимос билан унинг жаҳлини кўзгаб кўйишдан ва қалбда Манонга нисбатан бирон ишқаллик чиқариб ва ўзимнинг режаларим эса беҳуда барбод бўлишидан чўчинқираётганим сабабли оғиз очмадим. Ана шу чўчинқирашим бўлмаганда, мабодо Манон ҳақида отамда яхши фикр уйғотиб, унинг фойдасига бирор режани амалга оширганимизда бугунги бахтсизликнинг олдини олган бўлармидим балки. Ҳалигача шунинг тагига етмай ўзимни койганим койган. Балки ўшанда қизга нисбатан раҳмини кўзгаганимда отам чол Г...М...нинг Манон ҳақидаги гапларига тез учиб, лаққа тушмаган бўлармидийкин? Яна ким билади дейсиз? Барча ҳаракатларимнинг таги бўшлиғи тақдир тақозосидир балки. Ҳар қалай, ўшанда сал бошқачароқ йўл тугганимда барча айбни қисматим билан бешафқат душманларимга йўярдимда, бунчалик ич-этими еб юрмасдим.

Отам мен билан хайрлашиб, жаноб Г...М... олдига жўнаб кетди. Уни гвардиячим ўз вазифасини бажаргандан сўнг қўйиб юборган ўғли билан ўтирган маҳал кириб борибди. Уларнинг ораларида нима гаплар бўлиб ўтганидан хабарим йўқ, фақат биламанки, мазкур суҳбат оқибати яхшилиқка олиб келмади. Отабола ва менинг падарим — уч киши бўлиб, полисмонлар бошлиғига бориб, икки масала бўйича мурожаат қилишган: биринчиси, мени тезда озодликка чиқариш, иккинчиси, Манонни бир умрга қамоқда қолдириш ёки Америкага жўнатиб юбориш. Айни шу пайтлар кўшлаб санғиб юрувчи дайдилар Миссисипига жўнатиб юборилаётган эди. Полисмонлар бошлиғи Манонни ҳам биринчи кема билан жўнатишга ваъда берибди.

Жаноб Г...М... билан отам ўша заҳотиёқ менинг олдимга келиб, озод бўлганлигим хабарини етказишди. Жаноб де Г...М... юмшоқ супурги бўлиб, ўтган гаплар учун кечирим сўраб, табриклаган бўлди-да, кейин шундай ажойиб отанинг маслаҳатидан чиқмаслик ва ундан ҳар томонлама ибрат олиш зарурлигини уқдирди. Отам менинг Г...М...ни ҳақоратлаб, унинг оиласи шаънини ерга урганим учун кечирим сўрашим ва озодликка чиқишим йўлида кўрсатган ёрдамлари учун миннатдорлик билдиришимни буюрди.

Бизлар ҳаммамиз биргалашиб ташқари чиқдиг-у, аммо бирортамиз Маноннинг номини тилга олмадик. Уларнинг олдида Манон ҳақида назоратчига би-

рон нима дейиш учун ҳам ҳад қилолмадим. Минг афсуски, ўша пайтда минг илтимос қилганимда ҳам бирон хаёл чиқмасди барибир. Оқибатсиз буйруқ менинг озод бўлишим ҳақидаги буйруқ билан бирга келди. Орадан бир соат вақт ўтгандан кейин Манон яна ахлоқ тузатиш Даргоҳига ўтказилиб, тақдири аллақачон ҳал этилганларга қўшиб қўйилди.

Отам билан бирга у турган хонадонга боришга мажбур бўлдим, фақат орадан олти соат ўтгандан кейингина унинг кўзини шамғалат қилишга эришдим у Шатлега томон физилладим. Бирдан-бир мақсадим — Манонга озроқ озик-овқат етказишу унга яхши қараб туришларини назоратчига тайинлаш эди. Шу билан бирга Манон билан учрашиш умидим ҳам йўқ эмас эди. Уни қутқариш ҳақида ўйлаб кўришга эса ҳали имкон тополмаган эдим.

Назоратчини чақирдим. У менинг сахийлигим ва олий ҳимматимни унутмаган эди, шунинг учун бирон нарса билан кўнглимга ёқиш мақсадида югуриб-елди, Маноннинг эса бошига тушган мусибатлар ҳақида ачиниб гапириб бердики, бу дардимга янги дард қўшмай иложи йўқ эди. Анчагача унинг айтган гапларининг тагига етолмай ўтирдим. Бир неча дақиқа суҳбат қилиб, бир-биримизга тушунолмадик ҳеч. Ниҳоят ҳеч нарсадан хабарим йўқлигини билгач, у содир бўлган шундай воқеаларни айтиб бердики, буларни сизга олдинги сафар ҳикоя қилиб бериш имконига муяссар бўлгандим, уларни қайтариш эса мен учун нақадар оғир ҳозир.

Ҳеч қачон қўққисдан берилган зарба менга бунчалик ёмон таъсир қилмаган ва аҳволимни бунчалик танг вазиятга солмаган эди. Юрагимни нимадир чангаллаб олиб, эзгилаётгандай бўлди-ю, унинг оғриғига асло чидашнинг иложи қолмади, ҳушимдан оғиб, ерга кулар эканман, гира-шира фикр юритиб, энди тамом, ҳаёт билан видолашсам керак, деб ўйладим. Анчагача ҳушимга келолмадим, хиёл ақлимни йиғиб ола бошлагач, атрофимга қарадим, ҳамон тирик инсон номига лойиқ қиёфага эгаманми ё йўқми, деган маънода ўзимни бошдан-оёқ кузатиб чиқдим. Ҳали-ҳамон танамда жоним борлигига ишонч ҳосил қилганимдан кейин ҳам ниҳоятда мушкул ва даҳшатли вазиятдан қутулишнинг бирдан-бир йўли ёруғ дунёни тезроқ тарк этишу бошқа ҳамма нарсалардан воз кечиш, деган орзуга берилдим. Ҳатто гўрга киргандан кейинги менга аталган энг оғир азоб-уқубатларим ҳам ҳозирги чекаётган бешафқат уқубатлару вужудимни тилка-пора қилиб, қаттиқ талвасага солаётган ҳолдан кўра даҳшатлироқ туйилмасди. Шунга қарамай оллоҳга минг шукрки, мендай ночор бандасига андак куч-қудрат ато қилди ва ақли-ҳушимни ўзимга қайтарди. Менинг ўлими фақат ўзимгагина дунё ташвишларидан қутулишга ёрдам берарди, холос. Маноннинг-чи? Унинг учун менинг тириклигим зарур: мен уни озод қилишим, ёрдам беришим, унинг учун қасос олишим керак. Ҳа, бор кучим ва ғайратимни охиригача шу йўлда сарф қилишга онт ичдим.

Назоратчи дунёдаги энг яхши дўстимдан ҳам кутмаган ёрдамини аямай илтифот кўрсатди. Унинг холис хизматларини чуқур миннатдорлик билан қабул қилдим. “Хайҳот, — дедим мен унга, — менинг тортган азоб-уқубатларимни фақат сиз тушуниб етдингиз-а! Бошқа ҳамма мендан юз ўгирди. Ҳатто отам ҳам шафқатсизларча мени қувғинди қилган. Менга ҳеч кимнинг раҳми келмайди. Эсиз, ҳа, фақат сизгина бу жабр-жафо ва ваҳшилик ҳукм сурган масканда бир бечора ғарибга илтифот кўрсатаётган олий зотсиз”. У менга то ўзимга келиб олмагунча кўчага чиқиб бировнинг кўзига кўринмасликни маслаҳат берди. “Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, — дея жавоб қилдим унга хайрлаша туриб, — яқин кунлар ичида яна кўришамиз. Менга камераларингиздан энг ёмонини тайёрлаб қўйинг, унга лойиқ бўлишга ҳаракат қиламан”.

Ҳақиқатан ҳам энг биринчи галда иккала Г...М... ва полисмонлар бошлиғининг суробини тўғрилаб қўйиш ва бошқа яна айримларни ўзим билан бирга пайдарпай қамоққа тортиб кетиш мақсади туғилган эди менда. Ҳатто отамни ҳам аямасликка, адолат йўлида ундан ҳам қасос олишга аҳд қилган эдим. Чунки менинг севгилимдан айрилишимга кимлар сабабчилигини назоратчи яширмай айтиб берди...

Бироқ кўчага чиқиб, бир неча қадам қўйганимдан кейин очиқ ҳавода қоним бир оз совиб, андак тинчидим шекилли, ғазаб ўти сўна бошлаши билан ақлим

ҳам жойига тушди ва миямда бошқача фикрлар гужғон ўйнади. Душманларимнинг ўлими Манонга боғлиқ ишларнинг чатоғини чиқариб, ҳатто мен берадиган ёрдамлар ҳам барбод бўлишига имкон туғдириши мумкин. Бошқа томондан ўйлаганда, бировларни ўлдиришдай қабоҳатли ишлар менинг кўлимдан келармиди? Борди-ю, шундай экан, қасос олишнинг қанақа йўллари қўл келиши мумкин менга? Биринчи галда бутун куч — иродамни йиғиб, Манонни озод қилишим керак, ундан кейингина бошқа қолган ишларни амалга оширишга киришсам бўлади.

Ёнимда жуда оз пул қолган. Ҳар қалай, ҳаммасидан олдин ҳамённинг фамилини ейишдай муҳим ташвиш ҳам кутиб турган экан, бу ёқда. Пул ёрдами олишим учун фақат уч кишигагина суянишим мумкинлигини билардим: жаноб де Т..., отам ва Тиберж. Сўнги икки кишидан пул кутишга унча ишончим йўқроқ, жаноб де Т...дан ҳадеб мурожаат қилаверганим учун хира пашшадай жонига тегиб кетгандирман, деб тортинардим. Бироқ мушкул аҳволга тушиб, тухуминг оғзингга келиб қолган маҳал ҳеч нарсадан қайтмас экансан. Мени таниб қолишлари мумкинлигидан чўчимамай тўппа-тўғри Сен-Сюльпис семинариясига жўнадим. Бориб Тибержни чақиртирдим. Биринчи суҳбатданоқ менинг сўнги саргузаштларимдан унинг беҳабарлигини тушундим. Шунинг учун қароримни ўзгартириб, ўзимга нисбатан андак раҳм-шафқат уйғотиш пайига тушдим. Аввал отам билан учрашиш қувончига муяссар бўлганлигим ҳақида гап очдим, сўнг озроқ пул қарз бериб туришини сўраб, кетгунимга қадар отам билмаган ҳолда Парижда айримлардан олган қарзларимни тўлашим зарурлигини айтдим. У шу заҳотиёқ ҳамёнини менга тақдим этди. Ундаги олти юз франкдан беш юзини олиб, ҳамёнини қайтардим. Олган пулим учун тилхат ёзиб берай десам, ундаги ҳаддан зиёд олийжаноблик хислати бунга йўл қўймай, бундай қилишимга йўл бермади.

Унинг олдидан чиқиб, жаноб де Т...нинг олдига жўнадим. У билан очиқчасига гаплашдим. Барча ғам-ғуссаларим ва чеккан азобларимни бир бошдан гапириб бердим. Шундоқ ҳам у ҳаммасининг ипидан-игнасиғача хабардор, Г...М... билан боғлиқ саргузаштларимни кузатиб юрар экан. Шунга қарамай мени диққат билан тинглади. Манонни қутқариш ҳақида маслаҳат сўраганимда у маъюсона жавоб берди: бу масалани ҳал қилиш ниҳоятда қийинлиги, яхши-си, умидлардан воз кечган маъқуллиги, фақат оллоҳнинг марҳаматига бўйсуннишдан бошқа чора қолмаганлигини уқтирди, у Манон қамалган жойга бориб, унинг билан учрашиш учун рухсат сўраганда рад жавоби олганлиги, полисмонлар бошлиғи топшириғига кўра у қатъий назорат остида эканлигини билганини ҳам таърифлади. Яна бир қалтис томони шундаки, унинг номи қўшилиб тузилган рўйхат бўйича ҳибсга олинганлар эрта ўтиб, индинга жўнатилад экан.

Унинг ахборотини эшитиб, шундоқ ҳам эзилган юрагим баттар эзилиб, бутун ички дунёимни қоронғу зимистонлик даҳшати ўз забтига олди. Қулоғим битиб, бирорта гапини эшитмай қолдим. У Шатледалигимда хабар ололмаганлигининг сабаби ўртадаги дўстлик муносабатларини биров билиб қолса, менга ёрдам бериш қийинлашиши мумкинлигини ўйлаганлиги экан, қамоқдан озод қилинганимдан сўнг эса яна учрашмасликни маъқул топибди, чунки Манонни қутқаришнинг бирдан-бир йўли ҳақида маслаҳат бериш пайтини пойлаб юрар экан, агар ана шу маслаҳат бўйича иш тутсам, сўзсиз Маноннинг тақдирини ўзгартиришга эришишим мумкин экан, бироқ, бу йўл анча хавфли бўлиб, унинг иштироки махфий тутилиши лозим экан. Маслаҳат бўйича мен бир нечта жасур йигитларни йўллаб, Манон тушган карета Париждан чиқиши билан соқчиларга тўсатдан ҳужум уюштиришим керак эди. Пул масаласига келганда, мундан ёрдамини аямади: “Мана сизга юз пистол, — деди у ҳамёнини менга узатиб, — булар сизга жуда асқотади ҳали. Ишингиз ўнгидан келгандан кейин қайтарарсиз”. Яна шу сўзларига қўшимча қилиб, агар ҳозирги тутган мавқе, обрў-эътиборининг фамили емаганда маъшукамни озод қилишда шахсан қатнашган ва бор қўл кучию қиличини менинг ихтиёримга топширган бўлишини билдирди.

Камдан-кам одамларда учрайдиган бундайин мурувват таъсирида кўзларимдан ёш тирқираб чиқди. Мен гарангсираб қолганимга қарамай, миямда бор энг яхши сўзларни ишлатиб, унга қизғин миннатдорлик билдирдим. Шундан сўнг

бирорта полисмонлар бошлиғи орқали ҳаракат қилишнинг иложи йўқмикин-лиги билан қизикдим. У бу ҳақда ҳам ўйлаб кўрган экан, бироқ бирон иш чиқиши амримахолдай туюлибди, чунки бировга бу борада мурожаат қилиш учун далиллар нимагадир асосланган бўлиши керак, бирорта обрў-эътиборли ва қўли ҳамма ёққа етадиган забардаст шахсга Манонни оқлинишига ёрдам беришини сўраб мурожаат қилиш учун нимагадир асосланган далилларни тавсия этишга тўғри келар экан, ҳўш, ана шундай асосли далиллар борми? Масаланинг бу томони унинг бошини қотириб қўйибди. Буларнинг ҳаммасини тарозуда тортиб кўриб, пучагини пучакка чиқарадиган бўлсак, фақат биргина йўл қолади, у ҳам бўлса, жаноб де Г...М... билан менинг отамга қайта мурожаат қилиб, аввалги фикрларидан қайтаришга уриниб кўриш ва ниҳоят улар орқали полисмонлар бошлиғи ҳукмини бекор қилинишига эришишдир. Бу борада ўзи ҳам қўлидан келганча ҳаракат қилишга, иложи борича биз томонга ёш Г...М... ни жалб этиш билан фойдаланиш имконига эришишга ваъда берди. Аммо бунинг битта қийин томони шундаки, ёш Г...М... аввалги ишларда жаноб де Т...нинг ҳам бевосита иштироки борлигини сезиб, ундан бир оз совиб қолган. Шунга қарамай жаноб де Т... бўш келмайди, менга эса қандай бўлмасин отамнинг қалбини андак юмшатиш ҳаракатида бўлишликни топширди.

Бундай топшириқни бажариш энгил эмасди, чунки отамни бу ишга жалб этишнинг яна бир қийин томони шундаки, мен унинг буйруғига қарама-қарши ўлароқ уйдан чиқиб кетиб, Маноннинг аччиқ қисматида хабар топганимдан кейин бутунлай қайтиб келмасликка аҳд қилганман. Ана шундай шароитда отам турган хонадон остонасига қадам босишга ҳам кўрқардим. Яна бир кўрқадиган жойим шуки, агар мен қайтиб борсам, мажбурий ушлаб қолиб, ташқарига бутунлай чиқармасликлари мумкин эди. Акам бир пайтлар худди шундай усулни қўллаган. У ёшлигимда эди, мен энди катта бўлиб қолганман, бироқ мучал куч олдида бўй эгишга мажбур. Шуларнинг ҳаммаси устида ўй суриб, охири осон бир йўл топдим. Бошқа биров номидан хат ёзиб отамни биронта жамоат жойига чақиртираман, тамом-вассалом, қарорим қатъий.

Жаноб де Т...Г...М... олдига, мен эсам Люксембург боғи томон жўнадим, ўша ердан отамни қандайдир бир ҳурматли зодагон кутаётганлиги ҳақида маълум қиламан. Аммо кеч бўлиб қолганлиги сабабли у ўзини безовта бўлишдан аяса керак, деган хаёлга бориб хавотирга тушдим. Йўқ, орадан кўп ўтмай малайи кузатувида узоқдан кўзга ташланиб қолди. Уни хиёбоннинг четроқ жойига, бировнинг кўзидан сал панароққа чорладим. Бир-биримизга сўз қотмай юз қадамча юрдик. Шубҳасиз, олдиндан кўрилган мазкур тадбирим заминиде кам аҳамиятга эга бўлмаган кимлардир яшириниб ётганига унинг ақли етиб турарди. У мендан гап кутарди, мен эса гапни нимадан бошлаш устида фикр юртардим.

Ниҳоят, биринчи бўлиб мен гап бошлашга аҳд қилдим. “Отагинам, — дедим овозим қалтираб, — менга нисбатан меҳрингиз юксаклигини биламан. Зеро, менга қанчалар олий ҳиммат кўрсатиб, марҳаматларингизга кўмиб ташладингиз, қанча-қанча гуноҳларимни кечирдингиз. Худо шоҳид, энг итоаткор, отани жонидан ортиқ қўювчи фарзандларга хос меҳр-муҳаббатим сизга нисбатан беқийёсдир. Сизнинг талабчанлигингиз ҳақида бирор ёмон фикрга келиш...”

“Хўп, жуда яхши! Хўш, менинг талабчанлигимнинг нимаси сизга ёқмайди? — сўзимни шартга бўлди отам, ҳаддан ташқари нутқим чўзилиб кетганига сабри чидамай, — айтинг, нимаси ёқмади?” — “Оҳ, отагинам, — давом этдим мен, — сизнинг талабчанлигингиз бечора Манонга нисбатан ҳаддан ташқари қимматга тушяпти десам узрлидир. У ҳақида жаноб де Г...М...дан сўрабсиз. У ёмон кўради Манонни. Қасдма-қасдига олиб, уни энг қора бўёқлар билан тасвирлаб берганига ишончим комил. Шунинг учун Манон ҳақида жуда ёмон фикрга боргансиз. Ваҳоланки, дунёда ундан ортиқ мулойим табиатли, унга тенг келадиган юмшоқкўнгил, дилбар топилмас, десам муболага бўлмас. Ҳайронман, худойим нима учун юрагингизга биргина марта уни кўриш ниятини солмадийкин. Менинг шунчалар ишончим комилки, у жуда хушрўй, зебо аёл, яна ишончим комилки, кўрганингизда сизга ҳаддан зиёд ёқиб қоларди. Сиз дарров ҳаммасига тушунардингиз, сиз Г...М...нинг қора ният билан айтган ҳамма гапла-

рини рад этардингиз дарров, шу заҳотиёқ унга ва менинг қисматимга раҳмингиз келиб, бизларни оқлаган бўлардингиз. Сизнинг юрагингиз тошдай қаттиқ эмас; қисматимизга ачинмасдан туrolмасдингиз”.

Бундай қайнаб-тошишимдан ҳали-бери гапим тугамаслигини билган отам яна сўзимни бўлди. У бунчалик қизгин нутқ сўзлашимнинг боисини билишга қизиқди. “Менинг ҳаётимни асраб қолишингизни сўрайман, — дедим отамга, — мабодо Манонни Америкага олиб кетадиган бўлишса, менинг ўлганимдир. Ёруғ дунё билан видолашаман”. — “Йўқ, йўқ, — жаҳл билан гапирди отам, — сени ақлини йўқотган, имонсиз ҳолда кўргандан кўра ўлигингни кўрганим афзал”. “Хўп, унда гапни шу ерда тўхтатамиз, — хитоб қилдим, унинг қўлини ушлаб туриб, — олинг, унинг жонини ҳам, менинг ҳам жонимни олинг! Бундай ман-фур, тоқат қилиб бўлмас ҳаётда яшагандан кўра яшамаганим яхшига ўхшайди. Айнан ўзингиз менга шу йўлни тутишга мажбур қиляпсиз. Ўлим менинг учун энг хайрли нажот, ўлим отанинг боласига тўхфа қилган олий мукофотидир”.

“Қилмишингга яраша муносиб мукофотдир, — дея жавоб қилди у, — ўрнимда бошқа ота бўлганда шунча вақт кутиб ўтирмасдан аллақачонлар ўз қўли билан қатл қилган бўларди, менинг ҳаддан зиёд бўшанглигим адои тамом қилди сени!”

Мен унинг оёқлари остига ташландим. “Эвоҳ, отажон, юрагингизда заррача шафқатдан нишон қолган бўлса, — дея ялиндим унинг тиззаларини кучоқлаб, — менинг кўз ёшларимга раҳмингиз келсин. Ахир мен ўғлингизман, бегонамасман-ку? Ҳеч бўлмаса онамни эсланг. Уни жуда ҳам севардингиз чоғи. Агар биров уни қўйнингиздан юлиб олганда чидаб тура олармидингиз? Сўнгги томчи қонингиз қолгунча курашардингиз-ку? Менинг қалбим сизникига ўхшамасин, дейсизми ё? Ақалли бир мартагина қўмсаш нималигини ҳис қилган одамнинг ҳам бағри шунчалик тош бўлмайди-ку?”

“Онангни тилингга ола кўрма, доғули, — зардаси қайнаб бақириб берди отам, — уни эслашим билан дунёим ағдар-тўнтар бўлиб кетади. Агар онанг тирик бўлганда сенинг бебошлигинг уни ажалидан олдин гўрга тикарди. Гапга нуқта қўямиз, — қўшимча қилди у, — барибир мени қароримдан қайтаролмайсан. Мен уйга қайтаман ва сенга ҳам ортимдан юришингни буюраман”.

Унинг буйруғона бу гапидан ўз сўзида қатъий туришини ҳис қилдим. Шаҳсан ўзи мени қўлимдан тутиб, олиб кетишидан чўчиб, бир неча қадам ортга тисарилдим. “Итоат этишга мажбур қилиш билан мени тавбамга таянтиролмайсиз, — дедим мен, — сиз билан бирга кетолмайман. Менга нисбатан шафқатсизларча муносабатда бўлишингиз сиз билан бирга яшашимни тақозо этолмайди. Демак, сиз билан бир умрга видолашишга тўғри келади. Менинг ўлимимни тез кунлар ичида эшитиб қолсангиз, ажаб эмас, — қўшимча қилдим маъюс оҳангда, — балки ўшанда оталик меҳрингиз уйғонар”. “Шунақа қилиб, ортимдан юришни истамайман, дегин? — Менинг кетаётганимни кўриб бақириб юборди у: — Бор, ўлим сари югур, кўрнамак! Алвидо, яхшиликни билмайдиган, кўрнамак, алвидо, исёнкор ўғил!” — “Алвидо, — жавоб қилдим мен ҳам, — алвидо, тошюрак ва зolim ота!”

Тезда Люксембург боғидан чиқиб кетдим. Ақли ҳушини йўқотган кимсадай кўча кезиб, тентирай-тентирай жаноб де Т... уйига етдим. Йўлда бора туриб, қўлларимни кўкка кўтариб, оллоҳга ёлбордим: “Ё оллоҳим, — дедим мен, — наҳотки сен ҳам бандаларинг каби тошюрак бўлсанг? Сендан бўлак яна кимдан марҳамат кутайин?”

Жаноб де Т... уйида йўқ экан, аммо бир неча дақиқадан кейин кириб келди. Унинг Г...М...лар билан олиб борган музокараси муваффақиятли ўтмабди. Ёш Г...М... Манонга нисбатан отасига қараганда камроқ ғазабнок бўлса ҳам бизга ёрдам беришни рад этибди. У кўпроқ унинг отасидан ҳайиқибди, чунки шундоғам ўғлининг Манон билан алоқа боғлаш ҳаракатидан хафа ва уни ҳамон кечиролмаётган экан.

Энди бирдан-бир йўл жаноб де Т... таклиф қилган режа — зўрлик кўрсатиш усули қолди, ҳа, фақат шунгагина умид боғладим. “Бу йўл ҳам унча ишончли эмас, — дедим унга, — аммо ягона бир ниятгина менга далда бермоқда — ҳужум

маҳали жон таслим қилиш”. Мен ундан менга муваффақият тилашини сўраб, хайрлашдим. Энди бутун вужудимдаги жўшқинлик ва аҳд-паймоннинг кичик бир учқунини ўзига сингдириб астойдил ишга киришадиган кимсаларни қандай топишим ҳақида ўйлай бошладим.

Биринчи ҳаёлимга келган кимса, Г...М...ни ушлаб туришга кўндирганим — ўша гвардиячи бўлди. Дарвоқе, эрталабдан кечгача кўчада юриб, биронта бошпана топишни ўйлашга ҳам вақтим бўлмабди, шунинг учун тунни унинг қароргоҳида ўтказишни ҳам мўлжаллаб қўйдим. Уйида ёлғиз ўзи экан. Менинг озодликда юрганимни кўриб, қувониб кетди. Бир оз суҳбатдан кейин таклифларимга жон деб кўнди. Ундан қандай ёрдамлар кутаётганимни батафсил тушунтирдим. Тадбиримизнинг оғир-енгил томонларини дарров англаб оладиган даражада фикр-фаросатли одам экан у; ҳам очиққўнгил, ҳам кўрқиш нималигини билмайдиганлардан экан.

Тунимизнинг бир қисмини режамизни муҳокама қилиш билан ўтказдик. Биринчи бор ўтказилган ҳаракат жараёнида фаол қатнашиб, синалган ўша уч гвардиячи солдатларни қайта ёллайдиган бўлдик. Жаноб де Т... Манонни кузатиб борадиган соқчиларнинг аниқ нечталиги ҳақида маълумот берди. Улар бор-йўғи олти нафаргина экан. Бу ярамасларни кўрқитиш учун бешта шоввоз етиб ортар эди. Улар ана шу беш жангарини кўрганда жанг қилишдан бош тортиб, ўз жонларини асраш учун тумтарақайлаб қочиб қолишса ҳам керак.

Менда пул сероблигини кўрган гвардиячи ҳужум жараёнида ғалабани қўлга киритишимиз эвазига маблағни аямасликка маслаҳат берди. “Бизлар учун отлар керак бўлади, тўппончалар, ҳар биримизга биттадан мушкет. Эртанги кунга тараддуд кўриш вазифасини ўз зиммамга оламан. Дарвоқе, бундай тадбирлар пайти ўзларининг полклари либосида бўлишлари ҳеч тўғри келмайди, демак, улар учун уч пар фуқароча кийим-кечак ҳам зарур. Мен унга жаноб де Т... берган юз пистолни узатдим. Бу пуллар эртасига энг охириги тийинигача сарфланди. Учала солдатни пухта кўздан кечириб чиқдим, ҳар бирига алоҳида ваъдалар бериб, руҳини кўтардим, яна қатъий ишонч туғдириш мақсадида ҳар бирига ўн пистолдан узатдим.

Ҳал қилувчи кун келди. Эрта тонг маҳали солдатлардан бирини ахлоқ тузатиш даргоҳи дарвозаси яқинига қўйдим: у соқчилар ўз ўлжаларини қачон олиб чиқишларидан кўз-қулоқ бўлиб туриши керак. Ҳаддан ташқари хавфсировчи ва серташвиш одам бўлганим учун эҳтиёткорликнинг ғамини еб, ушбу чорани қўллаганим беҳуда эмас экан, чунки менга берилган маълумотларда ёлгон ахборотлар ҳам йўқ эмаслигига шубҳам бор эди. Агар ўша ахборотлар бўйича бечора маҳбусларни Ларошелида кемага ўтқазилишига ишонганимда Орлеан йўлида беҳуда пойлоқчилик қилиб, кунимни ўтказар эканман. Аммо мен таъинлаган гвардиячи аскарнинг топиб келган хабарига қараганда, улар Нормандияга олиб борувчи йўл орқали Гавр портидан Америкага жўнатилар экан.

Бизлар тезда кўча-кўчаларга бўлиниб, Сент-Оноре дарвозаси томон йўл олдик. Шаҳарнинг энг четидаги манзилга етганимиздан кейин яна ҳаммамиз бирлашдик. Отларимиз ўйноқлаб борарди. Кўп ўтмай иккита шалағи чиққан арава билан олти нафар соқчининг қораси кўриниб қолди. Бу икки йил аввал Пассида кўрганимиз — ўша таниш аравалар эди. Уларни кўрган заҳотимоқ бутун вужудим бўшашиб, ақли ҳушимни йўқотар даражага етдим. “О, тақдир, — дея хитоб қилдим беҳосдан, — бешафқат тақдир, мана энди менга ё ўлим, ё ғалаба ато қилишингни унутма!”

Биз қисқагина суҳбат қуриб, қандай ҳужум бошлаш режасини тузиб олдик. Соқчилар тўрт юз қадамча олдинда борарди, бизлар унча катта бўлмаган дала майдонини айланиб ўтиб, уларнинг олдидан кесиб чиқсак ҳам бўларди. Гвардиячи айнан шундай фикрни ўртача ташлаб, тасодифан уларнинг устига ташланишни мўлжалга олди. Унинг фикрини маъқуллаб, биринчи бўлиб отимга қамчи урдим. Бироқ тақдир яна бизга кулиб боқмади.

Соқчилар беш отлиқнинг келаётганини кўрган чоқларидаёқ елкаларидаги қурол ва найзаларни қўлга олиш билан ҳимояга тараддулландилар.

Мен ва гвардиячига руҳан мадад берувчи уч солдат бирдан отларини тўхтатди, ўзаро нималар устидадир баҳслашишди-да, орқага бурилиб, Париж йўли томон жуфтакни уришди.

— Вой худойим-ей, — хитоб қилди уларнинг қўрқоқлигини кўрган гвардиячи, мендан баттар саросимага тушиб, — энди нима қиламиз-а? Бори-йўғи икки киши қолдик. — Ҳазабим қайнаганидан овозим ҳам қичмай қолди. Мен тизгинни тортдим: биринчи галда бизни сотган анави ярмаслар ортидан қувиб етиб, жазосини беришдай майл туғилди менда. Дам қочоқларга, ҳам соқчилар томон қарайман. Агар менда одамларим кўп бўлгандами, биратўла икки томонни тилка-порасини чиқарган бўлардим ҳозир, не иложки, фақат кўзим билан уларни еб ташлаётган эдим, холос.

Гвардиячи саросимада қолганлигим ва умидсизланаётганимни кўриб, маслаҳатига қулоқ солишимни сўради: “Яхши қуролланган олти кишига қарши иккимиз ҳужумга киришимиз ақлга тўғри келмайди. Чунки улардан зарба ейишимиз муқаррар, — деди у, — энг тўғри йўл Парижга қайтиш ва жасурроқ кишилардан гуруҳ йиғиш. Бошқа чора йўқ. Бу икки шалоғи чиққан аравалар билан узоқ йўл босишга соқчиларнинг қурби етмайди, эртагаёқ орқаларидан от кўйиб, етиб оламиз”.

Бу таклиф юзасидан бир дақиқа муддат фикр юритдим; бутун умидларим барбод бўлганини кўриб, ночор аҳволда қолганимга астойдил ишонгач, шундай қарорга келдим: садоқатли ҳамроҳимнинг шунчалик жон куйдириб, берган ёрдамлари учун миннатдорлик билдириб, ҳужумга ўтиш ниятидан қайтдим, соқчиларга бўйин эгиб бораману уларнинг отрядига қўшилишимни сўрайман. Шу йўл билан Манонни Гавргача кузатиб бораман-да, биргаликда океанда сузиб кетаман. “Бутун олам менга қарши, ҳамма мени сотиш пайида, — дедим гвардиячига қараб, — ҳеч кимсанинг садоқатига ишонмайман энди, тақдирим илтифотидан ҳам, одамларнинг ёрдамидан ҳам бирон наф топадиганга ўхшамайман. Сабр косам тўлиб кетди. Энди бирдан-бир йўл — тақдирга тан бермоқ. Ҳамма умидларим пучга чиқди. Менга кўрсатган олийжаноблигингиз учун Оллоҳнинг ўзи бирингизга мингини берсин, ўзи доим паноҳида асрасин сизни! Алвидо! Қисматимда нима ёзилган бўлса, шуни кўриш ниятида ўз хоҳишим билан ҳар қандай жафоларга қарши бораверганим бўлсин энди. Мени Парижга қайтишимни сўраб қилган илтижолари зое кетди унинг. Қарорим бўйича иш тутишимга имкон яратиш учун ўзи тезда кетақолишини сўрадим. Аксинча, соқчилар иккимизни бирга кўрса, ҳужум бошлашмоқчи, деб ўйлашлари мумкин.

Танҳо қолгач битта-битта босганча соқчилар томон яқинлашавердим, улар мендан хавфсирашмасин, деган мақсадда ўзимни хокисор ва саранг бир қиёфага солиб боряпман. Шунга қарамай улар мудофаа учун ҳозирликларини бузмай турардилар. “Тинчланинг, жаноблар, — мурожаат қилдим уларга яқинлашиб, — мен ҳужум қилмоқчимасман сизларга, фақат бир илтимос билан ялинаман”. Уларга бемалол кетаверишларини сўраб, йўлма-йўл менга қай тариқа ёрдам беришлари мумкинлигини тушунтирдим.

Бу таклифга қандай муносабатда бўлиши ҳақида фикрлашиб олишди ва отряд бошлиғи барча ҳамроҳлари номидан мурожаат қилиб, маҳбусларни иложи борича жуда эҳтиёткорлик билан кузатиб боришлари топширилганини уқдирди, шунга қарамай кўринишидан андак менга ён босаётганлари ва кўнгиллари юмшаётганини сездим. Лекин барибир иш пулга тақалишини тушунардим. Ёнимда ўн беш пистолга яқин пул қолганини улардан яширмадим. “Майли, — деди соқчилар бошлиғи, — сиздан ортиқча ҳақ талаб қилмаймиз. Истаган ойимча билан ҳар бир соатингиз учун бир экюдан тўласангиз бўлгани: Парижда қатъий баҳо шундай белгиланган”.

Мен Манон тўғрисида уларга ҳеч нима демадим, чунки мақсадимни билишларини истамадим ҳали. Улар мени шунчаки анави қизчалар билан кўнгил очиш иштиғида юрган ёшлик шўхликларига майлдор йигитдир, деб ўйлашди чоғи. Кейин эса кимга ошиқлигимни билиб қолиб, суҳбатлашиш баҳосини шунчалик кўтаришдики, Пассига кириш олдидан, Мантадан чиқавериш йўлида тунни ўтказар эканмиз, ҳамёним бўм-бўшаб қолганини кўрдим.

Манон билан бўлган йўл-йўлакай мусибатли суҳбатларимиз, учрашувга руҳсат олиб, аравасига яқинлашганимда кўрганим унинг аянчли қиёфаси, бу таассуротлардан бир дардимга минг дард қўшилиб не аҳволга тушганларим тўғрисида батафсил гапириб беришга ҳожат бормикин? Барибир сўзлаб беришнинг

ўзи озлик қилади. Уни фақат кўриш керак, муфассалроқ тасаввурга эга бўлиш учун ҳеч бўлмаса, кўз олдингизга келтира билишингиз керак: қоқ белидан қалин занжир билан танғиб ташланган бечора маъшуқам қоқ-қуруқ ерга солинган юпқа сомон узра ҳорғин қиёфада бошини арава деворига суяганча кўзларидан шашқатор ёш тўкарди, киприклари жиққа ҳўл, юзлари заъфарон, девонавор, ҳолига маймунлар йиғлайдиган даражадаги санамимни бир кўрсангиз эди. Ташқаридаги шовқин-сурону тўпалонларга ҳам парво қилмай обдан толиққан, ҳатто кўзларини ҳам очмай уводага беланиб, қўлларини шамол ялаб, яллиғлатган, хуллас, бутун кўриниши, яқингача ҳам кўпларнинг нигоҳини ўғирлаб, ҳавасини келтирган қадди-қомати букик. Буларнинг муфассал таърифини келтириш билан юрагингизни эзишдан не ҳожат?

Бир неча муддат отда арава билан ёнма-ён бордим. Ҳаяжонимни босолмай, ҳатто ўзимдан кетиб қолиш даражасига етиб, бир неча бора отдан йиқилишимга ҳам оз қолди. Менинг чуқур оҳ тортишим, ички нидоларим унинг диққатини тортди. Тўсатдан таниб қолиб, аравадан сакраб, мен томон ташланмоқчи бўлган эдики, занжир-кишанлар уни ушлаб қолди-ю, яна ортга йиқилди.

Мен соқчиларга ялиниб, раҳм қилиб, ақалли бир дақиқагина аравани тўхта-тишларини сўрадим. Эгардан сакраб тушиб, Маноннинг ёнига ўтириб олдим. У нақадар ҳолдан тойиб, тинка-мадори қуриганидан на гапира оларди, на ҳаракат қилишга қуввати етарди. Унинг қўлларини олиб, кўзларимга суртиб, ёшларим билан жиққа ҳўл қилдим. Иккимиз ҳам тили карахтланган одамдай бир-биримизга сўз қотолмасдик, ҳатто. Ўзимизни қўлга олгач эса сўзларимиз ниҳоятда гамгин ва паришонхотир одамлар нидосидай маъюсона ифода этила бошлади. Манон кўп гапиролмасди; номус ва мусибат овозини ўзгартириб қўйганга ўхшарди; товуши нозик ва бир оз қалтираб эшитиларди.

Ўнутмаганлигим учун у миннатдорлик билдирди ва аламли оҳ чекиб, сўнгги марта кечирим сўраш учун учрашишга муяссар бўлганидан боши кўкка етганлигини изҳор этди. Иккимизни бир-биримиздан ҳеч қандай куч ажратолмаслиги, энди унинг орқасидан дунёнинг нариги бурчига ҳам кетаверишга аҳд қилганлигим, унинг доим гамини ейиш, севиш, бир умр хизматида бўлиш, пешонамизга нима ёзилган бўлса, ҳаммасини бирга баҳам кўриш ниятида эканлигимни таъкидлаганимда, бечора қиз ҳаяжонланиб, ичдан шундай қаттиқ тўлқинландики, унга бир нарса бўлиб қолишидан кўрқиб кетдим. Қалбида мавж урган ҳис-туйғулари унинг кўзларидан яққол кўриниб турарди. Бу кўзлар айна пайтда менга тикилиб, киприк қоқмай қолганди. Бир неча марта нимадир демоққа оғиз ростларди-ю, лекин қудрати етмай тили калимага келолмасди ҳеч. Ниҳоят, бир неча сўз айтишга муяссар бўлди. Уларда менинг унга бўлган ишқим туфайли саъй-ҳаракатларимдан завқланаётганлиги, менда ўзига нисбатан шундай туйғу уйғота олганига ҳайрон бўлаётган, ортидан қолмай эргашиб бо-ришга аҳд қилганимга сидқидил тасанно ўқиётгани акс етарди.

Бешафқат тақдиримга қарама-қарши унинг нигоҳида бахтимни, менга бўлган туйғусидаги қатъий садоқатни кўриб турардим. Ростини гап, кишилар нимани ёқтирадилару нимани ардоқлашади — барча-барчасидан узоқлашиб кетгандайман, менинг учун фақат Манон бору мен бор — унинг қалби менинг қўлимда, шунинг ўзи бирдан-бир овунчим, шу менинг ардоғим. Европада яшайманми, Америкадами — мен учун барибир, энг муҳими, маъшуқамдан ажралмасам, у билан бахтиёр яшашга имоним комил бўлса бас! Бир-бирига содиқ ошиқлар учун бутун коинот — ватан. Улар бири бири учун ота, бири бири учун она, уруғ-аймоғ, ёр-биродар, мол-мулк, бири бири учун мурувват рамзи эмасми?

Мени энг қийин аҳволга соладиган нарса — Манонни қашшоқликда кўриш. У билан ўзимни ибтидоий мамлакатда, ёввойи одамлар юртида юргандай ҳис қиламан. “Ишончим комилки, — дейман ўзимга ўзим, — улар ичида Г...М...дай ярамас, менинг отамдай тошюрак одамлар топилмайди. Улар ҳар қалай бизнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечиришимизга халал беришмайди. Адолат билан айтганда, улар фақат табиат амригагина бўйсуниб яшашади; улар учун на Г...М...дай таъмагир, очкўз, отани болага қарши, болани отага қарши қўювчилар ва на имонини булғовчилар мавжуд; улар ўзлари сингари оддийгина ҳаёт

кечиришга мойил икки ошиқ-маъшуқ турмушига раҳна солиш нималигини билишмайди, ҳатто”. Шуларни ўйлаб, хийла хотиржамлик топдим.

Аммо булар ҳаётий эҳтиёжми талаб қилган шарт-шароитларнинг шунчаки тасаввури, романтик ҳаёлим эди, холос. Шунинг учун мавҳум умид ва ниятлар, рўёбга чиқиши қийин имкониятлар идрокига ортиқча берилиб кетишдан ўзимни тийдим. Лекин қанчалик етишмовчиликлар, айниқса, нақадар иффатли ва барча қулайликлар, сероблик, ҳашам билан яшашга ўрганган дилбар аёл олдида неча бор чидаб бўлмас даражадаги йўқчиликларни бошдан кечирмадим. Ҳозир ҳам ҳамёним бўшаб қолганидан нақадар умидсизликка берилаётганимнинг ўзи кичкина гапми? Қолган арзимас чақаларимни эса бугун бўлмаса, эртага албатта анави ярамас соқчилар шилиб олиши эҳтимолдан холи эмас. Агар шундай бўлмаганда пулнинг қадри балиб Америкада қолган-қутган озгина маблағим билан ҳам нафақат қашшоқликдан бирмунча вақтга қутулишга, балки бутунлай оёққа туриб олишимга эриша олардим.

Худди шу фикр миямга қатъий ўрнашиб олиб, доим дўстона ёрдамими мenden аямаган Тибержга мактуб йўллашга ундайди. Яқин шаҳарлардан бирига етганимизда мақсадимни амалга оширдим. Манонни кузатиб бораётганимни яширмай Гаврда пайдо бўлишим ва ниҳоятда пулдан қийналишим мумкинлигини унга муфассал ёздим. Бор-йўғи юз пистол сўрадим ундан. “Почта орқали Гаврга юбораверинг, — дедим унга, — ва шуни билингки, бу сўнгги бора ўзаро дўстлик муносабатларимизни суиистеъмол қилишим, чунки бечора маъшуқамдан бир умрга айрилиб қолмоқдаман, шунинг учун андак ёрдам бериб, унинг мусибатини бир оз енгиллатиш ва ўзимнинг ўлимим муддатини бир оз вақтга чўзиш учун охириги кўмагингизни аямаслигингизни сўрайман”.

Соқчилар ҳаддан ортиқ эҳтирос билан Манон сари интилишимни билганларидан кейин илтифотлари нархини тўхтамай оширишарди, натижада орадан кўп ўтмай паққос қуридим-қолдим. Муҳаббат эса ҳасисликни ёқтирмайди. Эртадан-кечгача Манон олдидан жилмасдим, энди соат дақиқалар билан эмас, бир кунлик вақт билан ўлчанарди. Ниҳоят ҳамёним бўшаб қолгандан кейин олти нафар кўпол муомалали, такаббур соқчининг эрмагига айландим. Бундай уқубатларга сиз ҳам Пассида дуч келиб, гувоҳ бўлгандингиз. Ушандаги сиз билан бўлган учрашув осмондан тушган саҳобадан менга гушбахтлик бахш этиб, бир оз нафасимни ростлашга имкон берган эди. Менга нисбатан юрагингизда раҳм-шафқат уйғонгани эсимда. Сизнинг беназир саховатингиз туфайли Гавргача етиб олдим ва соқчилар ҳам ваъдаларига вафо қилиб, мени кутгандан ҳам ортиқ даражада сидқидиллик кўрсатишди.

Биз Гаврга етиб келдик. Шу заҳотиёқ почтага бордим. Тиберж хатимга жавоб ёзиб улгурмаган экан. Қачон ундан хат-хабар келиши мумкинлиги ҳақида маълумот олдим. Икки кечаю кундуздан кейин келиши мумкин экан. Бахтга қарши кемамиз айнан ўша мен хат кутган куни йўлга тушиши, Америка томон сузиши керак эди. Аҳволим не кечганини сизга тасвирлаб беролмайман. “Бу қанақаси, — дея бақириб юборибман ўшанда, — фалокат ёқасига бориб қолган чоғимда ҳам тақдир зуғум ўтказишдан қайтмайди-я!” Манон жавоб қилди: “Аттанг, бизнинг барча сазй-ҳаракатларимиз бахтсизлик келтиришдан бошқа нарсача ярамас экан. Ўлсак, энди шу Гаврда ўламиз, азиз кавалерим. Фақат ўлимгина бизни бу азоб-уқубатдан халос қила олади. Даҳшатларнинг даҳшати ҳукм сурган ва менга қақшатқич жазо берилиши тайинланган номаълум мамлакатгача ажалимизни эргаштириб боришдан нима наф? Ҳа, шу ердаёқ ўлганимиз афзал, — такрорлади у, — ёки ўзинг мени ўлдир-да, сенга бахт ато қилишга қодир бошқа ўйнаш топиш билан даврингни сур”. “Йўқ, йўқ, — дедим унга, — нима бўлсак ҳам бирга бўламиз, бир мусибатни биргалашиб тортиш мен учун ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан фароғатлироқдир”.

Унинг сўзларидан қалтираб кетдим. Мен унинг изтироблар чангалида эзилиб, адоий тамом бўлаётганини кўриб турардим. Ана шу вазияти, ўлим ва тушкунлик асоратидан қутқариш мақсадида иложи борича ўзимни хотиржам кўрсатишга уринардим. Бундан кейин ҳам ўзимни шу йўсинда ушлаб туришга аҳд қилдим, аёл учун у севган эркакнинг ўзини мардона тута билишини кўриб туриш қанчалик далда баришига амин бўлдим.

Тиберждан ёрдам келишига ишончим йўқолгач, отимни сотдим. Сизнинг саховатингиз туфайли орттирган пулимнинг қолган-қутганини қўшганда унча кўп эмас, жами ўн етти пистолга етди. Ундан етти пистолини Манонга зарур айрим нарсалар учун ишлатдим, қолган ўнини Америкада яшаш пайти асқотадиган сарф-харажатлар ғамини еб, яхшилаб яшириб қўйдим. Мени ҳеч қандай эътирозсиз кемага қабул қилишди. Ўша пайтлар қолонияда хизмат қилишга хоҳиш билдирган йигитларни қидиришаётган экан. Йўл ҳақи ва кундалик ейиш-ичишлар ҳам менга текинга тушди. Париж почтаси орқали яна Тибержга хат жўнатдим. Уни шунчалик таъсирли қилиб ёздимки, ўқиган чоғ шак-шубҳасиз юраги эзилиб кетиб, энг қийин аҳволга тушиб қолган дўстига ҳеч иккиланмай олийжаноблик кўрсатиши турган гап эди.

Кема елканларини кўтардик. Шамол бизнинг фойдамизга тинимсиз эсиб турарди. Мен кема капитани билан гаплашиб, Манон иккаламиз учун алоҳида каюта ажратилишига эришдим. У айрим манфур ҳамроҳларимизга қараганда бизни бутунлай бошқача кўз билан кузатиб, раҳмдиллик қилди. Мен уни четроққа чақириб, бошимдан ўтганларни муфассал гапириб бердим. Манон билан никоҳланганмиз, деб ёлғон гапиришга мажбур бўлдим. У сўзларимга чиппачин ишониб, ўзининг ҳомийлигига олди. Бутун сафаримиз мобайнида унинг ҳимматидан фойдаландик. У емоқ-ичмоқларимизнинг ғамини ейиш билан бирга бахтсиз ҳамроҳларимиз кўзи олдида алоҳида хурмат қозонишимизга ҳам сабаб бўлди. Маноннинг бирор нарсага зорикмаслиги учун барча чора-тадбирларни кўриш пайида бўлдим доим. Унга бўлган садоқатим туфайли қанчалар уқубатларга дуч келганим, тортган мусибатларимни сезмай иложи йўқ эди унинг, шунинг учун менга нисбатан жонини фидо қилгудек муносабатда бўлар, нақадар нозик эътибор билан, эҳтирос билан муомала қилар эдики, ташқаридан қараган ҳар кимсанинг ҳаваси келмай қолмасди, бир-биримизга илтифот кўрсатиш, ишқий ройишларимизни билдириш бўйича ўзаро мусобақа борарди гўё. Мен Европадан узоқлашиб кетаётганимга ҳеч ачинмасдим қайтага, Америкага яқинлашганимиз сари кўнглим ўрнига тушиб, ич-ичимдан тасалли топардим. Кошкийди, шунга яраша моддий жиҳатдан андак таъминланган бўлсам, ҳеч нарсадан ташвишсиз, бамайлихотир ҳаёт кечириш билан барча мусибатларни бутунлай эсдан чиқариб юборардим.

Икки ойлик кема сафаридан кейин ниҳоят белгиланган қирғоққа етиб келдик. Бир қарашда мазкур мамлакатнинг бирор эътиборга лойиқ жойи йўқдай туюлди: кўз олдимизда қипяланғоч ер ястанган бўлиб, одам қадами етмаган адирликларнинг у ер-бу ери қамишзор, шамол ялагандай қипяланғоч яккам-дуккам дарахтлар шумшайиб туришарди. Атрофда на одамзод шарпаси бор ва на ҳайвонот дунёси. Шу орада кема дарғаси замбараклардан бир неча бор ўқ отилишини буюрди. Шундан кейингина қувончимизнинг нишонаси тариқа Янги Орлеаннинг бир тўда фуқароси яқинлашаётганини кўрдик. Биз шаҳарни кўролмадик, чунки бу томондан у қир-адирлар билан тўсилган эди. Бизлар осмондан тушган саҳобалардай қабул қилиндик.

Бечора одамлар Франция ҳақида, ўзлари туғилиб ўсган юртлар тўғрисида билишга қизиқиб, тоза саволларга тутишди бизни. Ҳаммалари ўз биродарларидай кучоқлаб, ялаб-юлқашар, ғарибона турмушлари ва ёлғизликларини биргаликда баҳам кўриш учун келган азиз кишиларидай кутиб олишарди. Улар билан бирга Янги Орлеан сари юрдик; етиб боргач, таърифи келтирилиб, роса мақталган шаҳар ўрнида бир неча кулбалардан иборат қишлоқ тенги жойни кўриб, ёқа ушладим. Аҳолиси беш юз, олти юз жондан кўп эмас. Ҳаммаёқ ғарибона. Фақат губернатор турган уйгина бир оз баландлиги ва қиёфаси билан сал ажралиб турарди, холос. Унинг тевараги лой деворлар билан ўралган бўлиб, деворлар эса айлана қовланган хандақлар билан қуршалган эди.

Энг аввал бизлар губернаторга таништирилдик. У кема дарғаси билан узоқ суҳбатлашди-да, кейин қайтиб келиб, ҳаммани бирма-бир кўздан кечирди. Кемада келган аёллар Гаврдан йўлга чиқишимиз олдидан яна бир гуруҳ қўшилиб, ўттиз нафарга етган эди. Уларни кўздан кечириб чиқиш узоққа чўзилмади. Сўнг ташқарида янги қайлиқлари билан танишиш эҳтиёжида турган шаҳарлик йигитлар чорланиб, қизларнинг энг чиройлиги йигитларнинг бошлиғига тақ-

дим этилди. Қолганларини қурра ташлаш билан бўлиб берилди. Аммо Манон ҳақида губернатор оғиз очмади; фақат ҳаммани тарқатиб юборгач, мен билан Манонни ёлғиз олиб қолди. “Кема дарғасининг айтишича, сизлар эр-хотин экансизлар, шундайми? — сўради у, — сафар маҳали ўзингизни жуда бамаъни ва батартиб тутибсизлар. Қай йўсинда буларга қўшилиб қолганларингиз сабабларини суриштириб ўтирмайман. Кўринишингиздан ҳам айтиб тургандай ҳақиқатан ҳам ички дунёйингиз пок, мантиқан софдил бўлсангиз, қўлимдан келганча қисматингизни энгиллаштиришга ҳаракат қиламан, сизлар эса ўз навбатида бу ёввойи чўли биёбондаги менинг ҳаётим билан боғлиқ ишларимни энгиллатишга қўмақлашасизлар”, — деди.

Бизнинг қиёфамиз унда қандай таассурот қолдирган бўлса, шунга лойиқ оҳангда жавоб қилдим. Шаҳарда биз учун алоҳида турар-жой ажратиб берилгандан сўнг у кечки овқатни биргаликда баҳам кўришга таклиф қилди. Ҳимоясиз, бечора қувғиндилар устидан раҳбарлик қилувчи бу кимса менга анча тузук ва хушмуомалали кўринди. Стол атрофида ўтирган бошқалар олдида бизнинг саргузаштларимиз ҳақида ҳеч қандай савол бермади у. Ўзаро суҳбат фақат умумий тусда, бизларга ҳеч қандай алоқаси йўқ масалалар бўйича борди. Манон билан мен ҳам ички вазиятимиз қанчалик алғов-далғовли бўлмасин, иложи борича даврага кўнгилхушлик бахш этишга ҳаракат қилдик.

Оқшомдан сўнг бизга ажратилган биногача кузатиб қўйишди. Уйимиз икки ёки уч хонадан иборат бўлиб, тахтадан қурилган хароба кулбани эслатар, деворлари лой сувоқли, усти чордоқли ҳам эди. Губернаторнинг буйруғига биноан уйга беш-олти стул ва бошқа зарур жиҳозлар олиб кирилди.

Тураржойимизнинг афти ангорини қўрган Манон дабдурустанд чўчиб кетгандай бўлди. Унинг мусибати ўзига қараганда мени кўпроқ руҳан эзар, изтиробимга изтироб қўшарди. Ҳамма кетиб, ўзимиз танҳо қолганимиздан кейин у аччиқ-аччиқ йиғлади. Эндигина юпатиш ҳаракатида эдим ҳамки, унинг ўзи тилга кириб, кўпроқ менинг қисматимга раҳми келиб, шунчалик елиб-югуришимга яраша рўшнолик кўролмаётганимизга ачиниб йиғлаётганини изҳор қила бошлади, мен эса ўзимни ниҳоятда тегик, қувноқ кўрсатишга уриниб, унинг кўнглини кўтариш пайида ҳазил-хузул гапларга ўтдим. “Нега мен қайғуришим керак экан, — дедим унга жавобан, — ҳамма нарсам бор, бой-бадавлатман, нимани орзу қилган бўлсам, шунга етишдим. Энг муҳими, сизнинг севгингизга муяссарман, шундай эмасми? Бошқа ҳеч нарса керак эмас менга. Тақдиримиз оллоҳнинг қўлида энди. Турмушимиз биз ўйлаганчалик шуқуҳсизга ўхшамайди. Губернатор ҳам анчагина хушфезъл одам экан, у бизга жуда эътибор билан муомила қилди; бизнинг ночор ҳолга тушишимизга йўл қўймайди. Хароба кулбамиз ва унинг ғарибона жиҳозларига келганда, бошқаларникини бизларникидан ҳеч қанақа жиҳати билан ортиқ ва мақталанадиган жойи йўқлигини ўзингиз кўрдингиз; қолаверса, ўзингизнинг қайси кимёгардан камлик жойингиз бор, — қўшимча қилдим уни ўпа туриб, — бир ҳаракат қилсангиз оддий тупроқни ҳам олтинга айлантириб юборасиз-ку, жоним”.

“Ана ўшанда сиз дунёда энг бадавлат одамга айланасиз, — жавоб қилди у, — зеро, сизнинг муҳаббатингиздай соф, бегубор ва ишқда ғолиб одам ҳам, сизчалик севилган одам ҳам бўлмагандай дунёда. Тан бераман, — давом этди у, — сизнинг бунчалик ишқий эҳтиросингизга муносиб, бунчалик меҳр-шафқат билан кўнгил қўйишингизга лойиқ бўлиш учун бирон арзигулик иш қилолганим йўқ, албатта. Қайтага, озмунча кулфатлар келтирдим сизга, буни фақат сиздай бениҳоя меҳр-шафқат эгасигина кечира олиши мумкин, холос. Мен ўлгудай беқарор, энгилтабиатли аёл бўлиб, сизни жондан ортиқ севишимга қарамай, барча яхшиликларингизни қадрламай, нонтепкилик қилардим кўпинча. Лекин ҳозир қанчалик ўзгарганимни тасаввур ҳам қилмасангиз керак. Франциядан чиққанимиздан бери шунчалик кўз ёши тўкдимки, бу ёшлар ўзимнинг қийин аҳволга тушганим важидан эмас, чунки азоб нималигини аллақачонлар унутиб қўйганман, фақат сизнинг олий ҳимматларингиз, меҳрингиздан маҳрум этилаётганим учун нақадар эзилганим боисидан тиним билмай тўкиларди нуқул. Сизга етказган ситамларимнинг ҳар бир лаҳзаси учун керакли насибамни оляпман, деб ўйлардим. Сизга нисбатан субутсизлик, қатъиятсизликка берилганим учун ўзим-

ни ўзим койийман нуқул, сизга муносиб бўлмаган бир бахтсиз аёлга умрингизнинг энг яхши дамларини қурбон қилганингизга жавобан бирон яхшиликнинг уддасидан чиқа олмаганим учун ўзимни ўзим койийман, афсус қиламан нуқул, — кўз ёшларини тўхтатолмай қўшимча қилди яна у, — сиз чеккан азобларнинг ярмиси учун бутун қонимдан, жонимдан кечсам арзирди, дейман”.

Кўз ёшлари дув тўкилиб, гапирган гаплари, ҳар бир сўзининг таъсирчан оҳанги сеҳри билан беихтиёр тўлқинланиб кетдим, юрагим кўкрак қафасига сиғмай, ёрилгудай даражага етди. “Эҳтиёт бўлиб гапир, — дедим мен унга, — сал эҳтиёт бўлиб гапир, жоним, Манон, менга бўлган муҳаббатингни бунчалик қизгин тан олишинг қувончини кўтаришга қувватим етмайди ҳозир, ҳаддан зиёд шодланиб кетиш ҳам кишига зиён етказиши мумкин. Мен бунга тоқат қилолмайман, чунки ўрганмаганман бунга. Ё худойим, — хитоб қилдим мен, — бундан ортиқ менга ҳеч нарса керак эмас; бундан буён Маноннинг қалби қанчалик софлигига тўла ишончдаман, бахтиёр бўлишим учун шунинг ўзи етарли, умр бўйи худди шуни орзу қилиб келгандим, бундан ортиғи ортиқ. Энди ўла-ўлгунимча бахтлиман, хузур-ҳаловатим, фароғатим абадий барқарор энди”. “Абадий барқарор, — сўз қотди Манон, — ҳа, у менгагина боғлиқ бўлса, унинг илдизи мустаҳкам, бунга ишонаверинг. Мен ҳам бахтим негизи қаерда яширинлигига ва уни қаердан топа олишим мумкинлигига аминман”.

Назаримда бирдан ғарибона кулбамиз дунёдаги энг бой-бадавлат қирол саройидай ҳашаматли тус олиб, яшнаб, чарақлаб кетди, мен ана шу тенги йўқ сарой қўйнида ширин хаёлларга берилиб, уйку оғушига ботдим. Америка эса жаннатдек кўринарди менга. “Муҳаббатнинг ҳақиқий лаззатига ғарқ бўлиш учун аллақачонлар Янга Орлеанга келиш керак экан, — дея бот-бот такрорладим Манонга, — дунёнинг ҳеч қаерида худди бу ердагидек муҳаббат беғараз, берашк ва эркин қарор топмаса керак. Ватандошлар бу ёқларга тилло қидириш иштиёқида интилишади, уларнинг бирортаси ҳам бизлар бу ерга келиб, тиллодан минг қарра қимматроқ, мўл-кўл хазинага эришганимизни тасаввур ҳам қилишолмайди”.

Биз губернатор билан иложи борича яхшироқ дўстона муносабат ўрнатиш пайида бўлдик. У менга беқибс саховат кўрсатиб, келган кунимиздан кўп ўтмай фортда бўшаган мўъжазгина бир ўринни таклиф қилди. Вазифам камтарона тусда бўлишига қарамай оллоҳнинг марҳаматига шукрлар қилдим. Бу вазифам бошқа бировга оғирлигим тушмайдиган даражада имкон яратилишига сабаб бўлди. Мен ўзимга хизматкор, Манон учун оқсоч ёллашга эришдим. Бизнинг унча катта бўлмаган рўзгоримиз бутланиб, анча йўлга тушиб олди. Мен камтарона турмуш кечири бошладим, Манон ҳам. Биз бирор муддат қўшниларимизга ҳам ёрдам қўли чўзишни эсдан чиқармасдик. Бошлиқларимизнинг бизга нисбатан сидқидил муносабатлари ва бизнинг ҳамма билан хушмуомалада бўлишимиз бутун колониянинг ишончи ва меҳр-муҳаббатини қозонишимиз учун имкон яратди. Қисқа муддат ичида шундай вазиятни қўлга киритишга эришдикки, шаҳарда губернатордан кейин биринчи шахс сифатида муносабатда бўлишадиган бўлиб қолишди.

Бизнинг осойишта кечган турмушимиз ва машғулотларимиз аста-секин динга мойиллик туғилишига олиб келди. Манон илгари ҳам анча-мунча тақводорликка берилган эди. Мен эсам ўзимнинг бебош хулқ-атворим билан художўй бўлишдан ҳайиқардим ва ҳар қандай эркин фикрлашлардан йироқроқ юрардим доим. Муҳаббат ва ёшларга хос турмуш кечиришимиз енгил-елпиликка йўл кўяр эди. Аччиқ ҳаётий тажрибаларимиз дунёқарашимизни ҳам ўзгартира бошлади; турмуш тақозоси билан кўпдан орзу қилганларимизни изга ҳам солдик. Осойишта ва ақлни бир ерга қўйиб ўтказаятган кундалик ўзаро суҳбатларимизда нопок ишқий ҳаётимиздан аста-секин жиркана бошлаганимиз ҳақида гаплар очилаётганини сезиб қолдик. Шунинг учун мен биринчи бўлиб муносабатларимизни қонунлаштириб қўйиш таклифини киритдим. Маноннинг қалбига яхши тушунардим. У ўз ҳис-туйғусини яширмай тўғрисиўзлик ва самимият билан айтиб қўя қоларди. Эзуликка мойил одамгина шундай фазилатга эгадир. Янада бахтиёр бўлишимизга нима етишмаётганини унга англатдим: “Никоҳимиз худонинг хоҳишига мос келмоғи даркор, — дедим, — шундай софдил-

лик, шундай тоза қалб эгалари бўла туриб, шундай севгимиз, онгимиз билан худо олдидаги бурчимизни унутиб қўйиш инсофданми? Францияда ёки бошқа ерда яшаганимизда бир-биримизни севишга имкон бермаганларидай, уни қонунлаштириб қўйишнинг иложи бўлмасди, энди Америкада яшаймиз. Бу ерда ўз ихтиёримиз ўзимизда, дунёнинг шартли қонун-қоидаларидан йироқ, ҳамма бизни айнан эр-хотин санаётган жойда Черковнинг хоҳишларига бўйсуниб, худо йўлида никоҳимизни расмийлаштириб қўйишимизга ким халал бера олади? Менга қолганда, сизга икки қўлиму ва қалбимдан бўлак ҳеч нарсани инъом этолмайман, илоҳий бут олдида ҳам шу гапимни қайтаришга тайёрман”.

Менинг сўзларим унинг қувончига қувонч қўшиб юборгандай бўлди, чамамда. “Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, — дея жавоб қилди у, — Америкага келганимиздан бери мен бу ҳақда жуда кўп марта фикр юритдим. Фақат сиз рози бўласизми-йўқмикин, деган шубҳа билан тилагимни айтолмай ичимда қолдирдим. Умуман сизнинг рафиқангиз бўлишдай шарафли унвонга ўзимни лойиқман, деб даъво қилолмайман”. “Оҳ, Манон, — хитоб қилдим мен, — агар мен худонинг амри билан тож кийишга дахлдор бўлиб туғилганимда, сиз қиролнинг рафиқаси, яъни қиролича бўлишга лойиқ эдингиз. Иккиланишга ҳожат йўқ. Бизга ҳеч ким, ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди ҳозир. Мен шу бугуноқ губернаторга айтиб, шу маҳалгача уни алдаб келганимизга иқрор бўламан. Бошқалар, ёмон хулқ-атвордаги ўйнашлар, — қўшимча қилдим яна, — никоҳ билан боғланиб, турмуш қуришдан қўрқишаверишсин. Агар биз каби чинакам муҳаббатга асосланиб, ҳақиқий ва мустаҳкам қалъа қуришга ишончлари комил бўлганда улар ҳам қўрқишмасди”.

Менинг бир қарорга келганимни эшитган Маноннинг қувончи чексиз эди. Ҳозирги шароитимни назарда тутиб, амалга оширмақчи бўлган мақсадимни дунёдаги ҳар бир виждони бор инсон мени сўзсиз қўллаб-қувватлашига ишончим комил, яъни оқибати машғум вазиятга тобе бўлиб турган бир пайгимда виждоним олдида маломатларга қолишни эътиборга олмаслик мумкин эмасди. Бироқ оллоҳнинг ҳукми билан қанчалар жабр кўрган ва энди унинг ўзига ёқиш учун хайрли мақсад сари юз тутган мендай одамни қўллаш ўрнига биров айблармиди? Дарвоқе, нима деяпман ўзи? Жабр кўрган эмишман-а! У мени ҳақиқий жиноятчи сифатида жазолади. Кўр-кўрона гуноҳ йўлидан борган пайтларим барча қилмишларимга сабр-тоқат билан чидади, энди эса ақлимни йиғиб, эзгулик йўлини танлаган маҳалимда мендан оладиган қандай қасди бўлсин унинг? Ҳа, мен ҳақ йўлни танладим, энди худди шу йўлдан қайтмайман. Бироқ... энг мудҳиш кўргуликлар олдинда экан ҳали: улар ҳақида гап бошласам охирига етгунга қадар бардош бера олармикинман, деб қўрқаман.

Шундай қилиб, Манон билан келишилгандан сўнг никоҳдан ўтишга рухсат сўраш учун губернаторнинг олдида бордим. Афсус, яна ишим чаппасига кетишини билганимда, шаҳарда якка-ёлғиз диний шахс саналган маҳаллий руҳоний олдинроқдан мени огоҳлантириб қўйганида борми, асло унга мурожаат қилмаган бўлардим.

Губернаторнинг Синмеле исмли жияни бўлиб, ҳаддан зиёд яхши кўрар экан уни. Синмеле ўттиз ёшларда, жасур, аммо ўлгудай димоғдор ва қизиққон, бунинг устига сўққабош ҳам эди. Маноннинг ҳусну жамоли биринчи дақиқадан бошлаб уни лол қолдириб қўйган экан. Шу ўтган тўққиз-ўн ой ичидаги кўплаб учрашувлар пайтида кўнгил бериб қўйган, унинг кўйида яширин оҳ-воҳ чекиб, кундан-кун ич-этини еб борар экан. Аммо тоға-жиян ва бутун шаҳарликлар Манон менинг рафиқам деб санаганлари учун у сирини бой бермай, қайтага менга ҳар томонлама дўстона ёрдамни аямасди ҳам.

Фортга борган куним тоға-жияннинг бирга ўтиргани устидан чиқиб қолдим. Хайрли ниятимни ёш йигитчадан яширишга ҳеч қандай ҳожат йўқ эди, шунинг учун унинг иштирокида дилимдагини тортинмай бемалол баён қилавердим. Губернатор одатдагича хайрихоҳлик билан гапларимни охиригача эшитди. Бошимдан ўтказган қисматларимнинг бир қисмини айтиб бериш билан никоҳ маросимида иштирак этишини сўрадим, у таклифимни бажонидил қабул қилиб, маросим учун сарфланадиган барча харажатларни ўз зиммасига олишни таклиф қилди. Мен кўнглим ўрнига тушиб, яхши кайфият билан қайтиб кетдим.

Орадан бир соат ўтгандан кейин ёнимга руҳоний кириб келди. Уни никоҳ ўқилиши пайтида зоҳир этиладиган расм-русмлар ҳақида маслаҳат бергани келган бўлса керак, деб ўйладим; у совуққина таъзим қилди-да, икки оғиз сўз билан губернатор никоҳ маросимимга рухсат бермаганлиги ва Манон тўғрисида бошқача фикрда эканлигини аён қилди. “Ҳа, Манон ҳақида у бошқача фикрда, дейсизми? — хитоб қилдим унга ва юрагим орқамга тортиб, ўлимимга рози бўладиган даражага етдим, — қанақа фикрда бўлиши мумкин, тақсир?” У губернатор бу ернинг ҳоқими мутлақлигини унутмаслигим кераклигини таъкидлади; Манон Франциядан колонияга юборилган эканми, демак, унинг устидан истаганча ҳукмронлик қилишга ҳақи бор; шу кунгача эрга теккан, деб ўйлаб, уни ўз ҳолига қўйган эди, бироқ, маълум бўлишича, икковингиз никоҳда эмас экансизлар, шунинг учун Манонни жонидан севадиган жияни Синмелега беришни маъқул топди.

Ақл бовар қилмайдиган даражада қизишиб кетдим-да, мағрур туриб, унга эшик томонни кўрсатдим, андак эгилиб, таъзим бажо келтириш билан на губернатор, на Синмеле ва на бутун шаҳар аҳли бир бўлиб ҳам хотинимни ёки ўйнашимни, ҳа, кимим деб аташларингиздан қатъий назар, ҳеч зот уни мендан тортиб ололмайди, дедим.

Шу заҳотиёқ ҳозиргина олган оқибати хосиятсиз ахборотдан Манонни хабардор қилдим. Фортга бориб, қайтганимдан кейин Синмеле тоғасини ийдириб, аста-секин иродасини бўшаштириб, Манонни кўпдан бери қўлимдан тортиб олиш ҳаракатида юрганини айтган деб ўйладик биз. Ҳа, уларга бас келиш қийин. Янга Орлеанда бизлар атрофи чексиз денгиз билан қуршалган оролчада яшаётгандай ҳис қилардик ўзимизни, яъни катта дунё билан бизнинг ўртамизни чексиз кенгликлар ажратиб турар, мазкур номаълум мамлакатдан, ёввойи ҳайвонлар, одамлари ҳам ёввойилашиб кетган чўли биёбондан қаёққа қочишни билмасдик. Мени бутун шаҳар ҳурмат қилар, аммо ўзимга нисбатан аҳолида раҳм-шафқат уйғотиш, каттагина кучга эга бўлган душманга қарши курашишим учун ёрдамларига суяниш мумкинлигига ишониб бўлмасди. Бунинг устига пулсиз бирон нарсанинг уддасидан чиқиш айтишга осон, мен эса мирза куруқ эдим. Халқ нафратини кўзгаш билан муваффақият қозонишининг эса иложи йўқ; тақдир биздан юз ўгирар экан, демак, иш пачава, уни тузатиб бўлмайди асло.

Шундай фикрлар бошимда гужғон ўйнар, уларнинг айримларидан Манонни хабардор қилардим; унинг жавобини эшитар-эшитмас яна фикрга толиб, турли режалар тузардим, бирини қўйиб, иккинчисига, учинчига ўтаверардим ҳадеб. Аввал ҳам айтганимдек, ўзим ўйлаб, овоз чиқариб, ўзимга жавоб қилиш одатим бор эди; охири шундай қаттиқ ҳаяжонга тушдимки, уни бирор кучли ички тугёнга солиштириб бўлмас эди. Манон ҳам мендан кўзини узмай, эсанкирашларимдан хатар даражасини ўзича чамалаб ўтирар, ўзидан кўра мен учун кўпроқ қалтираб, алам чекарди, бечора қиз ички дунёсини қаттиқ қийноқ исқанжасида ушлаб турган хатар асоратини баён қилишга сўз тополмай, оғиз очишга ҳам ожиз сезарди ўзини.

Узоқ ўйлашлардан кейин охири бир қарорга келдим: губернаторнинг олдига бораману унинг виждоний ҳиссиётини кўзгаб, инсофга чақириш учун бор кучимни аямай ҳаракат қиламан; унга бўлган иззат-ҳурматим, ўзаро дўстона муносабатларимизни юзига соламан, тамом, вассалом! Манон мени қўйиб юбормасликка уринди. Кўзларида жиққа ёш билан дерди: “Сиз ўзингизни тўппатўғри ўлим чангалига урмоқдасиз; улар сизни ўлдиришади; мен сизни бошқа кўролмай қоламан; ундан кўра сиздан олдинроқ ўлганим яхши”. Бормаслигим асло бўлмаслигини, мен қайтгунча у уйда бўлишини уқдириш учун кўп ҳаракат қилдим. Иложи борича тез қайтишга ваъда бердим. У ҳам, мен ҳам айнан унинг бошига қанчалик оллоҳ томонидан қаҳр ёғдирилиши ва душманларимизнинг қаҳр-ғазабига дучор бўлишимизни ҳали билмас эдик.

Мен Фортга етиб келдим. Губернатор руҳоний билан бирга ўтирган экан. Унинг раҳмини келтириш учун инсоний қадримни ерга уриб бўлса ҳам тиз чўкиб, ялиниб-ёлбориш билан бутун бор қобилиятимни ишга солдимки, менинг ўрнимдаги бошқа ҳар қандай одам уят, хижолатдан ерга кириб кетган

бўларди; тош юракни ҳам эритиб юборишга қодир далиллар билан исботловчи ва агар ёввойи, энг ёвуз йўлбарсга тегишли бўлмаган ҳар қандай дийдаси қаттиқ мавжудот дилини юмшатиб, қайтага ларзага соладиган ибораларни топиб гапирдим.

Ҳамма арз-додимга жавобан бу ваҳший биргина мазмунда гап қотарди, холос: Манон унинг ихтиёридаги кимса, нима қилишни фақат ўзи билади, шунинг учун жиянига сўз бериб қўйган, сўзидан қайтишни истамасди, тамом! Энг сўнгги имкон сифатида ўзимни аранг қўлга олишга ҳаракат қилиб, уни доим энг яқин дўстдай кўриб келганим, мусофирликда ҳар жиҳатдан мени қўллаб-қувватловчи, Манондан айрилганимдан кўра ўлимимни афзал санашимни билган бирдан-бир ғамхўр инсон тариқа иззат қилишимни айтиб, шафқат кутдим. Йўқ, ундан заррача яхшилик чиқиши амримаҳол экан.

Жияни учун жонини ҳам беришга тайёр, ўлгидай қайсар кимсадан ҳеч нарса чиқмаслигига тўла имоним комил бўлиб, уйга қайтдим. Шу билан бирга ўзимни итоаткор қилиб кўрсатиш билан мабодо адолатсизлик голиб чиқадиган тақдирда Америка бошига энг ёмон қонли кунларни, етти ухлаб тушига ҳам кирмаган кулфатларни ёғдириш учун кураш бошлашга астойдил қарор қабул қилишни ҳам ўйлаб қўйдим.

Кела-келгунча ана шу қарор бўйича янги режа тузар эканман, менинг ҳалокатимни тезлаштириш пайига тушган тақдир кутилмаганда қарама-қарши келаётган Синмеле билан учрашишга муяссар қилди. У кўзларимга тикилиб туриб, ичимда нимани ўйлаётган бўлсам, барини уқиб олди. Унинг жасур йигитлиги ҳақида бир марта эслатгандим сизга, яқинроқ келиб сўради: “Назаримда мени қидираётганга ўхшайсиз. Эзгу ниятим билан сизни ҳақорат қилганимга тушунаман. Яккама-якка олишиб, қон тўкишгача боришимизни олдиндан тасаввур қилиб юрардим. Майли, кўрамиз, ким голибу ким мағлуб бўларкин”. Мен унга розилик билдириш билан, фақат ўлимгина ўртадаги содир низога барҳам бериши мумкин, дедим.

Биз шаҳардан юз қадамча четроққа чиқдик. Қиличларимиз ишга тушди; мен уни жуда тез ярадор қилдим ва қуролсизлантирдим. У омади юришмагани учун шунчалик қутуриб кетдики, аламига чидолмай шафқат сўрашдан ҳам, Манондан воз кечишдан ҳам бўйин товлади. Мен уни ҳаётидан ҳам, Манондан ҳам бир умрга маҳрум қилишга ҳақли эдим, бироқ олижаноблик фазилати мени ҳеч қачон тарк этмаганлиги сабабли қайта жангга киришдим. Ерда ётган қиличини ўзига иргитдим. “Келинг, бошқатдан бошлаймиз, — дедим унга, — билиб қўйинг, энди шафқат қилиш йўқ”. У тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада ғазабга тўлиб, менга ташланди. Тан олишим керак: Парижда фақат уч ойгина мактаб кўрганим учун қиличбозликни ҳали ўрнига қўёлмасдим. Аммо қиличимга менда ҳукмрон муҳаббат туйғусигина куч берарди. Синмеленинг қиличи бир қўлимни тешиб ўтди; айни маҳал чаққон ҳаракат қилиб, қаттиқ зарба берган эдим, у шу заҳотиёқ ҳаёт билан видолашиб, шундоққина оёғим остига кулади.

Ё ҳаёт, ё мамот учун жанг қилиб голиб чиққан тараф қанчалик қувонгани сингари мен ҳам тантана қилишим мумкин эди. Бироқ бу ўлимнинг оқибати нима бўлиши устидаги ўй ичимни кемира бошлади. Менинг афв этилишим ва умримни чўзиб берилишидан умид қилишим ортиқча эди. Губернатор жиянини нақадар яхши кўришини билганим учун ҳам бу ўлим ҳақидаги хабар ҳаммага маълум бўлишидан бир соат ўтгандан кейин мени қатл кутаётганига ишонардим. Ана шу ваҳм қанчалик мудҳиш бўлишига қарамай ўзим учун эмас, Маноннинг тақдири учун қайғурардим. Унинг тақдири нима бўлади, унинг сўзсиз ҳалок бўлиши, уни йўқотишдай фожиани тасаввур қилишим билан кўзларим олди тиниб, қаерда юрганимни билмай, телбаланиб бораётганга ўхшайверардим. Синмеленинг қисматига ҳавасим келарди ҳатто: бундай укубатдан қутулишнинг бирдан-бир чораси шартта ўлиш бўлиб туюларди менга.

Худди мана шу фикр ақл-хушимни йиғишга ёрдам берди ва янгича қарор қабул қилишга ундади. “Барча изтиробларимдан паққос қутулишим учун қандай ўлимни танлашим керак?!— дея хитоб қилдим ўзимга-ўзим, — севгилимдан айрилишдан даҳшатлироқ оғир мусибат борми мен учун? Йўқ! Маъшуқам

ҳақида ҳар қандай азобларни тортишга тайёрман, ўлишга эса улгураман, яшашнинг зарурати қолмагандан кейингина унга эришиш қийин эмас”.

Шаҳарга қайтиб бордим. Уйда Манонни қўрқув ва ваҳимадан ранги-рўйи ўчиб, чалажон бир ҳолатда учратдим. Менинг пайдо бўлишим унга жон киритди. Бўлиб ўтган мудҳиш воқеани ундан яширолмадим. Синмеленинг ўлимини эшитиб ва ярамни кўриб, кучоғимда турганча хушидан кетди. Уни хушига келтириш учун чорак соатдан ортиқроқ вақт сарфладим.

Ўзим ҳам деярли чалажон эдим. Олдинда на ўзимни тирик қолишимга имкон ва на Манонни ҳимоя қилиш чорасини топишга умид шарпаси кўринарди. “Энди нима қиламиз, Манон? — дедим, у анча ўзига келгандан кейин. — Минг афсуски, қандай қарор қабул қилишни билмай бошим қотган. Мен қочишим керак. Сиз шаҳарда қололасизми? Ҳа, сиз шу ерда қолинг: бу ерда бахтингизни топишингиз мумкин ҳали. Мен ўлимимни қидириб узоққа кетаман, ибтидоий қабилалар ичида, йиртқич ҳайвонлар панжасида ажал топсам зора”.

У дармонсизлигига қарамай ўрнидан турди; кўлимдан ушлаб эшик олдиғача борди. “Бирга қочамиз, — деди у. — Ҳар дақиқамиз ганимат. Синмеленинг жасадини топиб олишгандан кейин узоққа столмай қоламиз”. “Йўқ, жоним Манон, — эътироз билдирдим, нима қолишимни билмай қолганимдан бошим гангиб, — қаёққа бора оламиз? Бирор ёқдан умидингиз борми? Яхшиси, ўзингиз менсиз шу ерда яшасангиз бўлмайдими? Мен эсам хоҳишим билан ўзимни губернатор ихтиёрига топширсам-чи?”

Бу таклифим унинг тезда қочиб қолиш иштиёқини яна зўрлатди. Менга эса унинг айтганига киришдан бошқа илож қолмади. Кетиш олдидан бир неча фляга анчадан бери жамғариб қўйган кайф берувчи ичимликлар, чўнтагимга сиққанча озиқ-овқат олишга қодир бардамликка эга эканман ҳали. Собиқ кўшни хонамиздаги хизматкорга оқшомга (шундай қоидага рию қилардик доим) кетаётганимизни айтиб, жуда тезлик билан шаҳардан узоқлашдик.

Бошпана топишга лоқайд бўлсам ҳам миямда икки хил умид уйғониб, кўнглимни кўтарди, агар шу бўлмаганда бедарак йўқолиб, қаерлардадир ўлиб кетган, Маноннинг кейинги умри нима бўлишини билмасдим. Америкада ўтган деярли ўн ой ичи бу мамлакатнинг урф-одатлари ва ёввойи одамлари билан қандай муомала қилишни анча билиб олган эдим. Ўзимизни ҳеч кўрқмай уларнинг кўлига топширишимиз мумкин. Мен ҳатто турли учрашувларда бирга бўлиб, уларнинг тилларида гапиришни ўрганиб, айрим анъаналари билан танишиб ҳам олгандим.

Бундан ташқари Янги Дунёнинг бу қисмида бизга ўхшаб ғарибона бошпанага эга бўлган инглизларга ҳам умид боғладим. Фақат уларга етиш учун анча-мунча масофани босиб ўтишга тўғри келади: уларнинг колониясига унимсиз кенгликларни босиб, тоғлар оралаб, эгри-бугри жарликлар бўйлаб, бир неча кун юриш керак, йўллар ниҳоятда азобли эдики, ҳатто ман-ман деган бақувват ва бардошли одамларнинг ҳам суробини тўғрилаб қўярди. Ҳар қалай, мана шу иккала тарафга умид боғлаб, унисидан ҳам, бунисидан ҳам фойдаланишимизни ўйлаб юпанч топардим. Ёввойилар бизга йўл кўрсатиш билан ёрдам қилишса, инглизлар ўз қароргоҳларидан бошпана беришлари мумкин.

Маноннинг кучи етганга қадар ҳеч қаерда тўхтамасдан борардик; бир неча чақирим юриб қўйганимизга қарамай беқийёс ва дилбарихон менинг маъшуқам дам олишни қатъий рад қилгани-қилган эди. Ниҳоят, ҳолдан толиб, кучи сусайгандан кейингина ортиқ юролмаслигини тан олди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, атрофда бошпана бўлғувчи бирорта дарахтнинг қораси кўринмайди, теварак шипшийдам, кенг ялангликда дам олишга ўтирдик. Унинг биринчи ташвиши кетиш олдидан ўз кўли билан боғлаб қўйган ярамни қайта кўздан кечириш ва боғламини янгилашдан иборат бўлди. Мен зўр бериб унга қаршилик кўрсатдим; ўзининг ташвиши етмагандай менинг ғамимни ейиши ортиқча. Ҳаммаси жойида, ярам хавfli эмас, деб яна қаршилик кўрсатиб овунчли машғулотидан маҳрум қилиш билан уни хафа қилиб қўйишимни сездим-да, ўзига қўйиб бердим. Бир неча дақиқагача унинг хоҳишидан қайтармадим; индамай, аммо бир оз андиша билан ғамхўрлигини қабул қилдим.

Ярамни боғлаб бўлгач устимдаги бор кийимларимни ечиб, қоқ-қуруқ ердан кўра, деб, тагига солиб бердим. У қанчалик қаршилик кўрсатмасин, тинчгина ором олишининг ғамини едим. Қайноқ ўпичларим ва илиқ нафасим билан қўлларини иситдим. Бутун тун бўйи ухламай ёнида ўтириб, тонга қадар худога илтижо қилдим. Осмонга қараб, икки қўлимни чўзганча Манонга тинч ва осойишта ором бахшида этишини сўрадим. Ё оллоҳим, қанчалик оташин ва самимий эди-я сента сифинишларим! Сен уни бешафқатлик билан қабул қилмадинг!

Рухсатингиз билан қиссамни охиригача етказай, ҳар эслаганимда жоним ҳалқумимга келадиган хотирамни баён этайин сизга. Ҳикоямнинг бу ёғи мендан бўлақ ҳеч кимнинг бошига тушмаган ва тушмайдиган энг оғир мусибатим ҳақида. Йўқотиш, жудо бўлиш билан кўз ёш тўкиб, умр ўтказишдан ёмони йўқ экан. Бир лаҳзагина хотирамни тарк этиб, дилимни қийнагани етмагандай, тилимни қийнаш билан сўзлашга ундайди доим ва ҳар сафарги сўзлашга киришганим чоғ қалбим музлаб, яхга айланаётганини тасвирлаб беролмайман.

Туннинг бир қисмини осойишталик билан ўтказдик; севикли маъшуқам ухлаб қолди, деб ўйлаб, тинчини бузмаслик учун ҳатто нафас олишу нафас чиқаришга ҳам ҳад қилолмай ўтирардим. Тонг ёриша бошлаши билан унинг қўлини ушлашимни биламан — ях бўлиб қотиб қолган, ўзи терак баргидай қалтирайди нуқул; бағримга босиб, исита бошладим. У мақсадимни сезиб, қўлимни олишга ҳаракат қилди-да, заиф овозда умрининг сўнгги соати яқинлашаётганини баён этди.

Аввалига шунчаки одатдаги гаплари тариқа қабул қилиб, мулойим сўзларим билан юпатган бўлдим. Бироқ ундан жавоб бўлмади, нафас олишининг шиддатли тусга кириши, билагимдан маҳкам ушлаб олган қўлларининг қалтираши назаримда ҳақиқатдан ҳам умри тугаб бораётганидан далолат эди.

Ўша маҳал ҳолим не кечганини таърифлашимни ёхуд унинг сўнгги сўзларини такрор ифодалаб беришга қистаманг. Чунки ундан айрилиб қолдим; жон бераркан сўнгги нафасигача фақат менга бўлган севгиси ҳақида гапиришдан тўхтамади. Бу оқибатсиз ва оғир жудолик соатлари тўғрисида кучим етганча айтадиганим фақат шу, холос.

Унинг орқасиданоқ ўзим ҳам жон берсам керак, деб умид қилгандим. Оллоҳ эп кўрмади чоғи, балки менга аталган жазолар етарли эмас экан шекилли ҳали. Толиқиш ва разилонга ҳаёт кечириш билан яна қийналишимни раво кўрди чамамда. Ўзим эса ихтиёрий равишда хушбахтликда яшашдан воз кечаман.

Бир кечаю кундуздан ортиқроқ вақт мобайнида Азизам Маноннинг юзлари, муздай қўлларидан лабимни узмадим. Шу жойда ва шу алпозда жон таслим қилишга рози эдим, бироқ мендан кейин Маноннинг жасади йиртқич ҳайвонларга ем бўлиши мумкинлигини ўйлаб қолдим. Яхшиси, уни дафн қилиб, сўнг ўзим унинг қабри устида ўтириб, ўлимимни кутишни маъқул кўрдим. Мен очликдан, ғам-қайғудан қувватимни йўқотиш орқасида куним яқинлигини сезиб турар, оёқда юришга ҳолим қолмай, аранг судралардим. Ўзим билан олиб кетган андак кайф берадиган ичимликлардан мадад тилашга мажбур бўлдим. Ҳар қалай анча танамга куч тўпладим чамамда. Шу йўсинда маъюсона маросимни охирига етказишга киришдим. Оёғим турган жой кумлоқ бўлгани учун чуқур ковлаш қийин эмасди, қиличимни иккига бўлиб, курак ўрнида ишлатдим, бироқ ундан кўра, қўлларим билан ковлаш енгилроқ туйилди. Анчагина кенг-мўл қилиб ковлладим чоҳни. Азиз маъбудам, бирдан-бир қалбим таянчи бўлган севгилимнинг юзларига қум тушмаслиги учун кийимларимга яхшилаб ўрадим-да, аста чох тубига қўйдим. Ундан олдин бутун меҳримни бахшида этиб, минг мароталаб ўпдим, тўйгунча, ҳарна армоним қолмагунча ўпдим. Қабр устига тупроқ тортишга кўнглим чопмай ёнида узоқ тикилиб ўтирдим. Қарасам, баттар кучдан қоляпман, ишимни охирига етказолмай қолишдан чўчиб, мен учун энг баркамол бўлган инсонни, ҳамма нарсадан азиз ва меҳрибон малагимни мангуликка ер қаърига жо этдим. Сўнг кўзларимни чирт юмиб, бошимни қум ичига тикқанча қабр устида ётавердим. Худога ёлбориб, тезроқ менинг ҳам жонимни олишини кутиб ётдим.

Балки сиз ишонмасиз, лекин машъум маросимнинг охиригача кўзларимдан бирон томчи ёш оққани йўқ, оқ-воҳ қилиш у ёқда турсин, ақалли бирон марта мунгли нидо эшитилмади мендан. Ким билади, ҳадеб қайғу чекаверганим туфайли дийдам қотиб қолган эканми ёки ўлимимга астойдил рози бўлиб турганим сабабли ҳар қандай тушқунликка берилиш, дард-аламимни ошқора изҳор қилишимга имкон бермадимкин, дейман. Ақлу ҳушимдан паққос айрилганимга қадар шу қиёфам, шу вазиятимни бузмай узоқ ўтиравердим.

Ундан кейинги, қиссам яқуни ҳам, сиз эшитган воқеаларчалик аҳамияти йўқ ва сиздай муҳтарам зотнинг марҳаматли эътиборига арзийдиган ҳам эмас. Синмеленинг жасади шаҳарга олиб келиниб, жароҳатини синчиклаб текширилгач, маълум бўлишича, у нафақат ўлган эмас ва ҳатто яраси ҳам хавфсиз экан. У тоғасига орамиздаги тўқнашув қандай содир бўлган бўлса, ҳаммасини яширмай айтиб берган ва улар инсофга келиб, ўша заҳотиёқ менинг олижаноблигим таърифини кўкка кўтариш билан барчага маълум қилишган. Бизга одам юбориб қарашса — уйимиз бўм-бўш. Шундан қочиб кетганимизни тахмин қилишибди. Изимиздан чопар қўйиб, қидиртирай дейишса, вақт алламаҳал бўлиб қолган, аммо эртасидан бошлаб бизни қидиришган.

Мени тириклигимдан заррача нишон қолмаган бир вазиятда Маноннинг қабрини кучоқлаб ётган жойимдан топишган ва деярли қонга беланиб, қип яланғоч ётганимни кўриб, кимлардир тўнаб, кейин ўлдириб кетган, деб ўйлашган. Кейин шаҳарга олиб кетишган. Замбилнинг тинмай силкинишидан мен ҳушимга келдим. Баданларимдаги оғриқдан қаттиқ инграб, кўзимни очсам, тепамда одамлар тикилиб туришибди. Демак, ҳали ёрдам бериш мумкин, деган қарорга келишибди-да, йўлга ошиқишди, минг афсуски, ёрдамни жуда муваффақиятли адо этишди.

Барибир торгина зиндонга тушдим яна. Тергов бошланди; Маноннинг ўлимини рашк талвасасида қутуриб кетиб, унга қилич санчганимга йўйиш билан айблашди мени. Мен эсам бўлиб ўтган аламли воқеаларни рўйирост айтиб бердим. Синмеле бўлса, ўзининг оғир аҳволдалигига қарамай, ҳикоямни эшитгандан кейин олижаноблиги тутиб кетиб мени оқлаш ҳаракатига тушди ва бунга эришди ҳам.

Мен ниҳоятда ҳолдан тойганлигим сабабли зиндондан олиб чиқиб, юмшоқ кўрпага ётқизишди. Аҳволим оғирлигидан уч ойгача ёстиқдан бош кўтаролмадим. Яшашга бўлган нафратим пасаймади ҳеч; берган дориларни анчагача қабул қилмай, фақат ўзимга-ўзим ўлим тилардим нуқул. Бироқ оллоҳим менга шунчалар оғир жазолар ато қилиш билан бирга шафқатсиз кулфатларни бошдан кечириш орқали қанчалик бардош бера олганлигимни ҳам синовидан ўтказаетган экан чоғи, ниҳоят, олий марҳаматини аямай қалбимга ёрқин чироқ ёқди. Ўз навбатида бу нурафшонли муборак ва олган тарбиямга муносиб фикр юритиш сари йўллади.

Қалбимдаги яралар битиб, аста-секин борлигим осойиш топа бошлади, соғлигимнинг тикланиши ҳам тезлашди. Мен бутун борлигим билан фақат виждоним буйруғига бўйинсунган ҳолда камтарона вазифамни бажариб юрибман. Дарвоқе, Американинг бу томонларига йилига бир марта йўли тушадиган кемаларни ҳам кутгани чиқиб тураман. Бебош хулқим туфайли йўл қўйган гуноҳларим учун тавба-тазарру қилиб, ҳаётимни оқилона ва тўғри изга солиш мақсадида она юртимга қайтиш ниятим ҳам қатъий.

Бутунлай соғайиб кетганимдан кейин бир ярим ойча ўтгач, кунларнинг бирида қирроқ бўйлаб сайр қилиб юрар эканман, Янги Орлеан сари яқинлашаётган савдо кемасини кўриб қолдим. Ундан тушаётган йўловчиларни диққат билан кузатар эканман, шаҳар томон йўл олганлар ичида Тибержни ҳам учратиб ҳангу манг бўлиб қолдим. Бошимдан ўтган мусибатлар туфайли анча-мунча ўзгариб кетганимга қарамай кадрдон дўстим олисдан дарров таниди мени. Унинг сафарга чиқишдан бирдан-бир мақсади мени учратиш ва қандай бўлмасин Францияга қайтишимга эришиш экан; у ўша маҳаллар Гаврдан ёзган мактубимни олганлиги ва мен сўраган ёрдамни инъом қилиш учун шахсан ўзи у ерга келганлигини айтиб берди. Ушанда мен уни кутмай кетиб қолганимдан қаттиқ ачинибди. Агар биздан кейин йўлга тушадиган кема топчлса, унга тушиб ор-

қамиздан қувиб етмоқчи ҳам бўлибди. Бир неча ой турли портларга қатнаб, бунинг уддасидан чиқолмабди ҳеч. Ниҳоят, Сен Малода Мартиник шаҳрига борадиган кемага дуч келибди-ю, ундан нари Янги Орлеан томон боришга имкон топилар, деган мақсадда йўловчиларга қўшилибди. Бироқ йўлда испаниялик қароқчилар қўлига тушиб қолиб, аллақайси оролга бадарга қилинибди. Тиберж бир иложини қилиб, у ердан ҳам қочибди-да, сарсон-саргардонликда бормаган жойи қолмабди ва ниҳоят, чоғроқ кемани тасодифан учратиб қолиб, соғ-саломат етиб келиб, мен билан учрашиб тургани экан.

Содиқ дўстимнинг бунчалик олижаноблиги учун миннатдорлик билдиришга сўз тополмасдим. Уни уйимга олиб келиб, ўз хонадонидай муносабатда бўлавериши учун бор-бисотимни ихтиёрига топширдим. Мен Франциядан чиқиб, йўлга тушган дамдан бошлаб кечирган саргузаштларимни ҳикоя қилиб бердим. Уни хурсанд қилиш мақсадида бир вақтлар олий илтифот кўрсатиб, дўстим томонидан юрагимга сепилган яхши ниятлар уруғи ниҳоят ниш уриб, ниҳол янглиғ қад тиклаб, ҳосил бера бошлаганлиги хабарини ҳам баён этдим. Бу кутилмаган янгилик унга қанчалар мамнунлик бахш этишига астойдил ишонаётганимни ҳам қўшиб қўйдим.

У тўлқинланиб кетиб, ҳаётимдаги бундай қувончли ўзгаришларни шунча муддат мобайнида сарсонликда юриб, чеккан уқубатлари учун тақдим этилган бебаҳо мукофот тарзида қабул қилаётганини билдирди.

Иккаламиз Франциядан келадиган кемани кутиш билан Янги Орлеанда икки ойча бирга яшадик. Ниҳоят, денгиз орқали сузиб, икки ҳафта бурун Гаврга етиб келдик. Келган кунимоқ туғишганларимга хат ёзиб юбордим. Акамнинг жавоб хатида отам вафот этганлиги ҳақидаги машъум хабарни ўқидим. Отам бояқишнинг ўлими тезлашишига мендай бебош ўғил туфайли орттирган савдолар сабаб бўлган бўлса ажабмас, деб ич-этимни еб қўйгудай юраман доим. Ҳамроҳ шамолдан фойдаланиб, Кале шаҳрига олиб келувчи кемага тушдим шу ерда ҳозир бўлдим. Бу ердан чиқиб, шаҳардан бир неча чақирим олисроқда яшовчи бир зодагон қариндошимизникига бораман; хатида маълум қилишича, акам мени уникида қутаётган бўлиши керак.

Жонрид АБДУЛЛАХОНОВ
таржимаси.

Ажмалхон ХАТАК

Фунчалар лабидан бўса олайлик

ЗИНДОН ПАНЖАРАСИ ОЛДИДА

Панжарамга қўниб шўх булбул саҳар,
Ажабки, очилиб-сочиби сайрар!
Гулзорда битта гул дер бошқасига:
“Боқ! Булбул дўстидан олмақда хабар!”

ГУНОҲ

Худо менга ато қилган хуш илҳон овоз,
Нафасим пок, тилим ўткир,
 наволарим соз.
Гўнғарғадай ахлат титиб яшамам асло,
Ширинзабон шўх булбулман, айбим
 шу холос ...

ПАШТУНЛАРГА ХИТОБИМ

Эй паштунлар,
Эй овора паштунлар!
Эй паштунлар,
Кўнгли ёра паштунлар!
Очу юпун, дайди, хор-зор паштунлар,
Ўз юртидан
Ўзи безор паштунлар!
Пешонага бирор макон битмасми?
Машъум кунлар шитоб ўтиб кетмасми?
Келинг, энди тузайлик бир маърака,
Хур фикрлар тушсин дадил орага!
Фурсат етди,
Одил кенгаш қурайлик,

АЖМАЛХОН ХАТАК ҲАҚИДА СЎЗ

*Муҳаммад
АЛИ
таржималари.*

Покистоннинг Субаи Сарҳад вилоятидаги тарихий Пешовар атрофларида қадим-қадим замонлардан бери паштунларнинг хатак қабиласи истиқомат қилиб келади. Кейинги маълумотларга кўра, тақдир тақозоси билан хатаклар Россиянинг Сибирь томонларида, Ўрта Осиё (Туркистон)нинг Тожикистон ҳамда Ўзбекистон (Сурхондарё) Республикаларида руслар, тожиклар ва ўзбеклар билан аралашиб яшаб келадилар.

Покистондаги хатакларнинг Ақурхондан то Хушҳолхонгача бўлган сардорлари Бобур замонасидан бери Ҳумоюн, Акбар ва Шоҳжаҳон даврларида Деҳли салтанати билан дўстона муносабатларда бўлиб, бақамти ҳамкорлик қилишиб, тотувлик йўлидан борганлар. Аслан нақшбандий мутасаввиф ва мутафаккир, мумтоз шоир Хушҳолхон Хатак (1613—1689) ва унинг авлоду набиралари бўлмиш 20 га яқин йирик шоирлар, олимлар ва адиблар Хатаклар адабий мактабини ташкил этади. Ўшал забардаст адабий мактабнинг замонамиздаги улкан намояндаси Ажмалхон Хатакдир. Ажмалхон 1926 йилда Ҳикматхон Хатак оиласида Пешовар атрофидаги қишлоқлардан бирида ўқимишли ва саводхон оилада таваллуд топган. У 30-

Шахти баланд дунёга юз бурайлик!
Дунё бугун ўзгачадир,
 ўзгачадир,
Диллардаги тилаклар ҳам эзгудир:
Қўпорилсин, баски, тубдан бу жаҳон,
Юракларни қон этди-ку, қора қон!

Искандардан тортиб
То Чингизгача,
Босиб келган
Ноинсоф инглизгача,
Барчасининг изин қирдинг беаёв,
Ҳайиқмадинг!
 Йўлларига бўлдинг гов!
Мағрур бошинг эгилмади ҳеч ёвга,
Ўрганмадинг бош эгишни бировга!
Ўлимлардан қочмоқ нима — гофилсан,
Шундоқ мардсан,
 валломатсан,
 софдилсан!

* * *

Эй паштунлар!
Ғариб жигаргўшалар!
Кўриб,
 меҳрим,
 юрак-бағрим жўшалар!
Ғарчи олий бахтга муносибимсен,
Кўп насиблар ичра бенасибимсен!
Бор эди-ку билакларинг бақувват?
Бу кун эса турмоқдасан шол сифат!
Ўз юртингда бегонага ўхшайсан,
Ётдан бадтар,
 ўғрилардай яшайсан!
Дунёдаги энг хор-зор халқ ким?
 — Сен!

Дарбадару оч,
 тангу тор халқ ким?
 Дунё
О, гулчиroy, гулшан, гулбаро! Ғариб,
Жаннатмакон, довруғи дoston Вағдин... —
Ҳайхот, букун — сен учун жаҳоннамдан,
Насиба бу Вағанда — анду-тананду.
Мевазорлар ичида
 сен —
 доим оч,
Ташнасан дарё бўйида ноилож...
Банд этмиш хазиначи аждаҳолар,
Сафо сурмиш ҳар ён нафси юҳолар!
Маконинг бор,
 вале бехонумонсен,
Бахти чопмас,
 шўрлик,
 озурда жонсен...
Кеча-кундуз — измингда-ку шиддатлар,
Илгингда-чи — меҳнат,
 меҳнат,
 меҳнатлар...
Аҳли зулм нақ қонингни сўрдилар,
Андишасиз бошинг узра юрдилар.
Ғарибдурсен,
 илгингда ҳеч вақо йўқ,
Мункиб кетсанг,
 суянгувчи асо йўқ...
Очдан ўлсанг,
 кўмилурсен бекафан...
Бу не зулм?
 Бу не тақдир?
 Бу не фан?
Нечун бундоқ, эй жонажон паштунлар?
Бошимиздан наҳот кетмайди тунлар?
Эвоҳ, босмиш бизни ғафлат уйқуси!
Истибоднинг наҳсли,
 ғалат уйқуси!

нчи ва 40-нчи йиллардан бошлаб улкан Ҳинд субконтинентида Махатма Ганди, Жавоҳарлаъл Неру, Хон Абдулғаффорхон (Бочохон) бошчилигида инглиз босқинчиларига қарши зўр шиддат билан олиб борилган миллий-озодлик ҳаракатларига тортилади. 50-нчи йилларда Пешоварда бир неча марта қамокларда ётади, қаттиқ азоблар чекади.

Ажмалхон ёшлик пайтларидан бошлаб Субаи Сарҳад вилоятида Бочохон томонидан ташкил этилган "Нешнл авоми парти" (Миллий-халқ партияси) аъзолигини қабул қилди ва шу кунларда мазкур партия бош котиби вазифасини бажармоқда. Умумпокистон мақомидаги бу партия бутун мамлакат бўйлаб тинчлик, озодлик, хурлик ва демократия тантанаси учун курашиб келмоқда. Ажмалхон Хатак Покистон сенати аъзоси, айна бир пайтда "Покистон — Ўзбекистон дўстлик жамияти" раиси ҳамдир.

Паштун ва урду тилларида ижод қиладиган забардаст шоир Ажмалхон Хатак ўндан зиёд шеърый ва насрий китоблар нашр эттирган. Покистон халқларининг бахт-саодатини жўшиб куйлаш, дунё тинчлиги ва осойишталиги, даҳшатли ва қирғинба-

Уйқу эмас,
 бу ўлимдир,
 гирдибод!
 Ўлик ҳолда яшаб турамиз наҳот?!
 Уйғонайлик!
 Етар, кўзни очайлик!
 Очиққанмиз,
 Тонг шуъласин ичайлик!
 Қўпорилсин тубдан бу золим жаҳон!
 Юракларни қон этди-ку, қора қон!
 Муҳаббатдан яратайлик хос даврон,
 Бўлсин инсон шаънига мос,
 соз даврон!

ШАҲИДЛАР ҚАБРИСТОНИДАГИ ЎЙЛАР

Ажиб гуллардир бу гуллар,
 Ол рангидан дилларда нур,
 Ватан дея қурбон бўлган
 Мардлардан бир ёдгор эрур.
 Инсон қони сачрагандай
 Фунчалар хўп қизарибди,
 Япроқлари соф туйғудай
 Тиниқлашиб, тозарибди ...
 Қабристон, деб ким айтади?
 Эмас қабристон!
 Мардлар руҳи обод этган
 Гўзал бир бўстон!

Шаҳидистон халқи оқил,
 Сангарларда¹ от сурди, от!
 Пурқудрат куч, шахту шиддат
 Қаттол ёвни этди барбод!

¹ Сангар — жанг майдони, жабҳа.

² Одамхон, Дурхоной — фольклор қаҳрамонлари, ошиқ-маъшуқлар.

Бу — оламга сифмас олов,
 Муҳаббату меҳрдандир,
 Ҳаёт, шодлик, шарофатли
 Тинчлик, деган сеҳрдандир!
 Бунда ётган ўлиқлар деб,
 Айта олур ким?
 Тирикларнинг тиригидур
 У мардлар балким.

Жаранг берар бунда маъсум
 Пок руҳларнинг қўшиқлари,
 Шаҳидларнинг сурудига
 Тўлмиш осмон уфқлари.
 Оҳ, уларда янги жунбуш,
 Озодликнинг тимсоли бор,
 Дунёдаги мискинларнинг
 Орзу-армон, хаёли бор!
 Фано бўлди бари дея,
 Айтгувчи қани?
 Фано эмас, абад, боқий
 Мардлар гулшани!

Ажиб гуллардир бу гуллар,
 Яшнар жаннат гули мисол,
 Ҳар ён насим таралмоқда
 Енгил, енгил, ошуфтаҳол.
 Олға борар, лаҳза тинмас
 Бунда ҳаётнинг карвони,
 Бунда ухлар Одамхону
 Дурхонойларнинг² тугёни!
 Ким буларни уйқуда дер?
 Бу гап бекордир.
 Улар уйқу нима — билмас,
 Мангу бедордир!

рот уруш оловини ёқувчиларни беаёв фош қилиш, қонли ва хонумонсўз, биродаркушлик урушларини қоралаш, инсон бахтини куйлаш каби мавзулар шоир шеърларини нурлантириб туради. Ажмалхон 40-нчи йиллардан бери ижод қилиб келади. Шоирнинг номи бугунги кунда Шарқда машхур ва таниқли номлардан бирига айланган.

Ажойиб ўзбек халқи, қўли гул пахтакор деҳқонларнинг таҳсинларга сазовор меҳнатлари, тинчлик ва дўстлик шаҳри Тошкент ва она диёримиз Ўзбекистон каби мавзуларда қалам тебратиш шоирнинг севган машғулотларидан бирига айланиб қолган. Шоирнинг бу мавзудаги айрим шеърлари Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али таржимасида турли даврларда эълон қилинган. Қуйида Ажмалхон Хатакнинг бир даста янги шеърлари Муҳаммад Али таржимасида ҳавола этилмоқда.

Ориф УСМОН,

Ўзбекистон РФА Абу Райҳон Бөрүний номидаги Шарқшунослик институти етакчи илмий ходими, филология фанлари доктори.

Золим ёвни, қора девни
 Гумдон қилган ўшал зотлар,
 Зафарларга йўл очолган,
 Элни этолган ободлар.
 Озодликнинг байроғини
 Тутиб баланд чўққиларда,
 Келажак деб, ўз жонларин
 Машғал этиб ёқдилар-да!
 Ким буларни ўлган дейди?
 Ўлмаслар асло!
 Улар — гулдир, бўзноч янглиғ
 Сўлмаслар асло!

Янги ҳаёт шаббодаси
 Жаҳонларни тутсин, дея
 Разолатнинг машғум саси
 Ердан ўчиб битсин, дея,
 Инсонларнинг ташна дили
 Тўлсин дея пок нурларга,
 Шаҳид бўлди улар! Умри —
 Уланди зўр умрларга!

Бунда ётган ўликлар деб,
 Айта олмай ким?
 Тирикларнинг тиригидур
 У мардлар балким!

РУБОИЙ

Паштун бўлсин, мўғул бўлсин, — менга
 қадрдон,
 Қардош эрур менга Эрон, Турон
 ва Афғон.
 Одамийлик на либосу на мансабадур,
 Ким чинакам Инсон эса — мен шунга
 қурбон!

НАВБАҲОР НАШЪАСИ

Гуллар очилажак
 Фасл эрур бу,
 Ғунчалар кулажак
 Фасл эрур бу.
 Бу — ишқ палласидир,
 Вафо замони,
 Манглайга ярқираб
 Нур тушар они!
 Кел, кел, қурбон бўлсин сенга бу жоним,
 Баҳорга тез пешвоз чиқа қолайлик!
 Қўлда тутиб ғўзал гулларнинг жомин,
 Ғунчалар лабидан бўса олайлик!

* * *

Ўтди,
 қора кечмиш даврони ўтди,
 Ул чоҳи адамга абад юз тутди.

Саҳарда,
 оқ тонгнинг оқ шуълалари
 Ҳар ённи тўлдирар он кечган сари;
 Келтирар лаъл-ёқут янглиғ пок ҳусн,
 Оламини ҳайратга солар бир фусун ...
 Чор атроф —
 муаттар бўйга кўмилар,
 Нозли ёмғирларда
 гуллар чўмилар.
 Етди сайли сафо, фурсати ханда,
 Бошланур яшариш фасли чаманда.
 Ватанни гул этмак айёми келди,
 Ғўзал табиатнинг саломи келди!
 Кел, кел, қурбон бўлсин сенга бу жоним,
 Баҳорга тез пешвоз чиқа қолайлик!
 Қўлда тутиб ғўзал гулларнинг жомин,
 Ғунчалар лабидан бўса олайлик!

* * *

Заҳматни бахт билган,
 Эй бобо деҳқон,
 Азоб-азобинга
 Фидо бўлсин жон!
 Бас, эски дунёни
 Ўзгартир тамом,
 Завқ берсин
 Янги ранг,
 Янгича илҳом!

Оталар юртининг сен қадрига ет,
 Ғўзал қил, яшнаттил,
 чаман қил,
 боғ эт!
 Шу дунё ўзида жаннат пайдо қил,
 Ишқ гулин узмоқни
 кўп ғанимат бил!

Бу — ҳусн,
 малоҳат,
 зеболик фасли,
 Бу фасл тақдирлар яратур асли!
 Бу — ишқ палласидир;
 вафо замони,
 Бу — сенинг орзуйинг,
 менинг армоним!
 Кел, кел, қурбон бўлсин сенга бу жоним,
 Баҳорга тез пешвоз чиқа қолайлик!
 Қўлда тутиб нафис гулларнинг жомин,
 Ғунчалар лабидан бўса олайлик!

* * *

Одамхон, рубоб чал,
 Яхши чал фақат,
 Дилтанг Дурхонийнинг
 Мунгини тарқат!
 Ишқий ғазалларни

Битгил, эй Раҳмон!¹
 Ватан ташна бўлган
 Уларга, инон!
 Қирғоқлардан тошиб кўзғол,
 Обо Синд!²

Эй, Жайхун, жўшқинлан,
 асло олма тин!
 Улуғнаб баҳорнинг ошиқларини,
 Эл куйлар
 ўзгариш қўшиқларини!
 Гул-гул яшнамоқни истайди гулшан,
 Ошиқ-маъшуқларнинг қонлари жўшган.
 Мавжудот ўзгариш оҳангидан маст,
 Халқ айтур: “Бўлсайдим толега пайваст!”
 Кел, кел, қурбон бўлсин сенга бу жоним,
 Баҳорга тез пешвоз чиқа қолайлик!
 Кўлда тутиб нафис гулларнинг жомин,
 Фунчалар лабидан бўса олайлик!

* * *

Гулларга кўмилсин
 Бу қадим чаман,
 Тинчлик маконига
 Айлансин Ватан.
 Гўзал гулшан бўлсин
 Тоғ этаклари,
 Кўнгилни қувнатсин
 Боғ чечаклари.

Юришсин халқимнинг омади, бахти,
 Тоғдек қоним бўлсин қарори, аҳди.
 Кўчманчи юртдошим бир жойда тинсин,
 Дашглари тарк этсин,

Боғларга кўнсин!
 Вужуд-вужудидан сезсин фараҳлар,
 Умрбод зор чекиб келган юраклар!
 Хушқолхону³

Пири Рўшон⁴ Ватани,
 Бадахшон ўлкаси,
 Ҳилманд чамани,

Тарихи қатма-қат
 Панжшир,
 Бомийн,
 Асрлар толега ташна ошиён,
 Ўзбегу

тожигу
 паштун диёри,
 Афғон диёрининг келди баҳори!
 Кел, кел, қурбон бўлсин сенга бу жоним,

Баҳорга тез пешвоз чиқа қолайлик!
 Кўлда тутиб латиф гулларнинг жомин,
 Фунчалар лабидан бўса олайлик!

* * *

Тоғлардан шарқираб
 Оққан шаршара
 На гўзал қўшиқлар
 Куйлайди сара.
 Муқаддас тупроқда
 Улғайган гуллар
 Латофатдан балқир,
 Вафодан кулар!

Эй зебо ҳусни қизлар, хуш адо,
 Жаҳон нафосати ёлғиз сизда жо.
 Мардлик деб туғилган шаддод йигитлар,
 Дили эзгуликдан обод йигитлар!
 Келинг, халқ бахтиёр, толебахш бўлсин!
 Ватан далалари неъматга тўлсин!
 Ватан, Ватан бўлсин тилларда садо,
 Қадимда Бет Ники⁵ айлаган дуо.
 Бу — Она Ватаннинг келур айёми,
 Шуълалари тонларнинг сўнгсиз давоми!
 Кел, кел, қурбон бўлсин сенга бу жоним,
 Баҳорга тез пешвоз чиқа қолайлик!
 Маҳкам тутиб нафис гулларнинг жомин,
 Фунчалар лабидан бўса олайлик!

ЭЙ, ДЎСТЛАР...

Эй, дўстларим!
 Сизлар мендан
 Кутганингиз —
 Шеъру ғазал...

Аммо қалбим
 Жароҳатли
 Ҳақиқатдан
 Истар даво.

Сизлар дейсиз:
 “Шоир ёзсин,
 Не нозлидир,
 Неки гўзал!..”

Йўқ, йўқ, бугун
 Айтар сўзим —
 Дардли сўзу
 Аччиқ наво!

¹ Раҳмон Бобо — XVII асрда яшаган машҳур шоир.

² Обо Синд — Афғонлар Ҳинд дарёсини шундай атайдилар.

³ Хушқолхон Хатак — XVII асрда яшаган шоир ва саркарда.

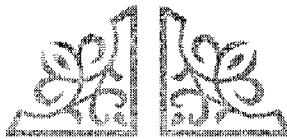
⁴ Пири Рўшон — Афғонлар миллий озодлик ҳаракати бошлиғи, йирик олим, файласуф, шоир (XVI аср).

⁵ Бет Ники/Бет Бобо/ — Афғонларнинг афсонавий қаҳрамони. У қадим замонларда халқни бахт-саодатга ундаган, шеърлар ёзган, қўшиқлар айтган эмиш.

Гул ва жонон,
 Баҳорларнинг
 Нашъасидан
 Сўзлайсиз сиз,
 Мен ор-номус
 Гулларининг
 Қаър-қаърига
 Фарқ, тутқунман!
 Хушҳолхону
 Раҳмон Бобо —
 Барин эслаб
 Бўзлайсиз сиз,
 Мен, Валихон,¹
 Бочохонни²
 Кўриб зиндонда
 Дилхунман...
 Сизлар сокин
 Гулзор аро
 Сайр этмоқни
 Хуш кўрасиз,
 Воҳ, олдимда
 Ястанмишиди
 Қизил қонли
 Жанг майдони.
 Латофатни
 Мадҳ этиб сиз,
 Базми ашъорлар
 Қурасиз,

Мени эса
 Кутар халқим,
 Порлоқ тақдир
 Имтиҳони!
 Борлигингиз
 Банд этмишлар
 Шеър хунар,
 Ширин хаёл,
 Менинг қалбим —
 Жароҳатлар
 Мулки,
 Рангин лолазори!
 Ақидангиз
 Шундоқ эрур,
 Ўзгармоғи
 Мушкул, маҳол...
 Мен, халқим деб
 Жанг қилурман!
 Жанг — шоирнинг
 Номус-ори!
 Эй, дўстларим!
 Сизлар мендан
 Шеър ғазал
 Кутмангиз, бас!
 Шеър ва қалам
 Вақти эмас,
 Вақти эмас,
 Вақти эмас...

Покистоннинг паштузабон ва ўрдузабон шоири Ажмалхон Хатак шеърларини ўзбекчалаштиришда таниқли шарқшунос олим Ориф Усмоновнинг сўзма-сўз таржималаридан фойдаландик. (*Таржимон.*)

¹ Валихон — миллий-озодлик ҳаракати раҳбарларидан бири.

² Бочохон — миллий-озодлик ҳаракати намоёндаларидан бири.

Михаил ЛАКЕРБАЙ

Ҳикоялар

МЕҲМОН

Кекса Ханаша Цугба ҳовлининг тўрида қад кўтарган чинор остида ўтирганича балоғат ёшига қадам қўйган ёлғиз ўғли Темур учун оғиланган теридан чориқ тикарди. Итнинг акиллашидан бошини кўтариб, нотаниш йигитчага кўзи тушди; у жуда шошарди чоғи, кўча эшикка ҳам етиб келмай панжарадан сакраб ўтди. Чолни кўриб, ёнига келди-да, бузилган абхазчада яширинишга жой сўради. Талаффузидан унинг черкаслиги аён эди.

— Ортимдан қувиб келишяпти, — ҳаяжон билан деди у. — Ўтинаман, қутқаринг! Ушлаб олишса, соғ қўйишмайди.

— Уйга кир! — деди Ханаша ҳозиржавоблик билан ва қутилмаган меҳмонни пацха¹ томон бошлади. Нарвонни деворга тираб, чордоқни кўрсатди.

— Чиқақол, дад!² Бурчакдаги бир уюм жунни тагингга ёйиб ол. Хотиринг жам бўлсин: менинг уйимда сен хавф-хатардан холисан.

¹ Пацха — абхазларнинг қадимги тўқима кулбаси.

² Дад — абхазларда ёши улуг одам ўзидан ёшроғига шундай мурожаат этади.

*Русчадан
Рустам
ШАРИПОВ
таржималари.*

Михаил Лакербай (1901-1965) адабиётга XX асрнинг биринчи чорағида ёлқиндай кириб келиб, абхаз миллий насри шаклланиши ва ривожига катта ҳисса қўшган ёзувчилардан. Унинг илк ижодида публицистика ва шеърят устивор ўрин эгаллаган бўлса, 1919 йилдан бошлаб публицистик мақола ва эҳтиросли лирик шеърлари “Апсни” номли биринчи абхаз газета-си саҳифаларида эълон қилина бошлади. 30-йилларда эса М. Лакербайнинг бир қатор саҳна асарлари ва киносценарийлари дунёга келади. Уларда муаллиф мураккаб даврнинг асосий ижтимоий зиддиятлари ва оддий меҳнат кишилари маънавий оламининг ранго-ранг манзараларини очиб беришга ҳаракат қилади.

Новелла жанри М. Лакербай ижодида марказий ўринлардан бирини эгаллайди. “Абхаз новеллалари” (1957) ва “Алами” (1961) китоблари ёзувчига катта шуҳрат келтиради. Унинг ҳикоялари замирида халқ оғзаки ижоди намуналари — тарихий қўшиқлар, афсоналар, мақол ва маталлар ётади. Улар воситасида муаллиф абхаз халқининг маънавий бойлиги, анъанавий турмуш тарзи, ўзлигини очиб беришга ҳаракат қилади. Мухими, ёзувчи асарлари ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Кўйида биз Михаил Лакербай ижодидан айрим намуналарни ўқувчилар эътиборига ҳавола этмокдамыз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

94

— Илоё, умринг фароғатда ўтсин! — дея меҳмон миннатдорчилик билдириб, чордоққа чиқиб кетди.

Қария ҳовлига чиқиб, ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, меҳмон ёнига қайтиб кирди.

— Хавотир олма, داد, ҳеч ким кўринмайди. Балки бу ерга кирганингни ҳеч кимса кўрмагандир. Менга айт-чи, ортингдан ким қувиб келяпти, нима айб қилдинг?

— Одам ўлдирдим. Дўстлари унинг қасдини олиш учун ортимдан қувиб келишяпти.

— Нима учун бундай қилдинг?

— У мени ҳақоратлади: от пойгаси чоғида отимни қамчи билан савади!

— Ким экан ўзи? Оти нима?

— Билмасам. Ахир мен қишлоғингизга энди келишим ...

Шу онда итнинг вовиллаган овози суҳбатни бўлди.

— Секинроқ! Мен бориб, хабар олиб келай, — деди қария ва аста ҳовлига чиқди.

Узоқдаги тепалик ортидан бир неча кишининг қораси кўринди, уларнинг ортидан оломон келарди. Мўйсафид қўлини пешанасига қўйиб, одамлар келаётган томонга тикилди. Бир оздан сўнг у келаётган кишиларни яққол ажрата бошлади. Улар аста-секин шу уй томон келишарди. "Булар қотилни излаб келаётган бўлишмасин, тагин!" — деган ўй билан қария меҳмонни кўкси билан ҳимоя қилмоққа чоғланди.

Бир неча киши бошқаларни ортда қолдириб, кўча эшикни очиб ҳовлига кирди. Кетидан бошқалар ҳам кириб келишди. Бир зумда ҳовлини тумонат одам босди.

Шундагина унинг кўзи одамлар кўтариб олган оғир ва даҳшатли юкка тушди.

Эрталаб ўғли кийиб чиқиб кетган кийимларини кўрган қариянинг кўз олди хиралашиб, юрагини ханжар тилгандай бўлди.

Оломон ичидан соч-соқоли оппоқ тенгдош дўсти Ашвю Абиж чиқди-да, унга юзланди.

— Бардам бўл, Ханаша! Бугун бошингга оғир мусибат тушди. Вақти-соати билан унутилмайдиган мусибатнинг ўзи йўқ. Бу ҳам ўтар-кетар. Ахир, одам қанчалик кучли бўлса, унинг иродаси, айниқса, оғир мусибат бошига тушган чоғда шунчалик мустаҳкам бўлади, деб ўзинг айтмасмидинг? Бугун бир номаълум черкас ўғлинг Темурни нобуд этди! Бардам бўл!

Одамлар суяб қолмаганида борми, мўйсафид, шубҳасиз, юрагини чангаллаганича хушидан айрилиб, чалқанча йиқиларди.

Аёлларнинг дод-фарёди ҳовлини тутиб кетди.

Ўғлининг жонсиз жасади таомилга кўра икки кун уйда ётди.

Икки кун қария ҳар хил баҳоналар билан чордоққа, меҳмон черкасга егулик бериш учун чиқиб турди.

Учинчи куни Темур ерга қўйилди. Маросимдан сўнг ўғлининг дўстлари бахтсиз ота билан бирга ҳовлига қайтиб келишди. Кечгача қариянинг мусибатига шерик бўлишди.

— Тушунамиз, — деди Темурнинг энг яқин дўстларидан бири, — ҳаммамиз бир бўлсак-да, Темурнинг ўрнини босишга ожизмиз. Аммо қайғунгизга шерикмиз. Ҳар куни ҳолингиздан хабар олиб, ўғлингизнинг йўқлигини билдирмасликка ҳаракат қиламиз. Бардам бўлинг!

— Дўстимиз учун қотилдан, албатта, қасд оламиз, — дея қўшимча қилди яна бирови. — Черкас усталик билан яшириниб юрибди. Аммо барибир куни битган. Қўлимизга тушган заҳоти жони узилади. Тез орада бундан хабардор бўлиб, ҳеч бўлмаса шундан таскин топарсиз.

Шу сўзларни айтишиб, Темурнинг дўстлари тарқалишди.

Мусибат қадини дол этган мўйсафид атрофда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, хуржунга егулик солди, деворга нарвонни тираб, черкасни чакирди.

— Пастга туш, меҳмон! Тушавер! Бу ерда ҳеч ким йўқ. Ҳамма кетди.

Черкас пастга тушгач титроқ қўллари билан хуржунни узатди.

— Манавини ол, — деди у. — Бунда икки кунга етадиган овқат бор. Энди уйинга шошилгин! Ўрмон билан борсанг, йўлинг анча яқин бўлади. Тун қоронғуси сени бегона кўздан асрайди.

Меҳмон қария олдида тиз чўкиб, бош эгди ва чакмони этагини лабига босди. Кейин қаддини ростлаб, лом-мим демай уйдан кетди.

ЖИГАРГЎШАЛАР

Бу воқеа содир бўлган кун эрталабдан ёмғир ёғди. Тоғларни ўраб олган булутлар кечга борибгина тарқалди.

Ёмғирдан сўнг атроф шундай тиниқлашдики, узоқдаги тоққа қўл чўзсанг, етгудек. Ҳаво тоза ва шаффоф. Бундай пайтда тоғдаги ҳар бир жонзод завққа тўлади, кийиклар ўзларининг кўз илғамас гўшаларини тарк этиб, пастда ястанган водийга кўз ташлаш илинжида баланд-баланд қоялар томон шошадилар. Бундан хабардор овчилар ҳам вақтни бой бермасликка ҳаракат қилишади.

Узоқ-яқинга донғи кетган овчи оға-инилар Козим билан Шарах кўк изини сўнгги булут парчаси тарк этмасиданоқ елкаларига милтиқларини илиб, йўлга равона бўлдилар.

— Узоққа кетиб қолманглар, нан¹, кеч тушиб қолди! — дея қичқириб қолди она ўғиллари ортидан.

Аммо овчи зоти қанча вақтга кетиши ва қайси йўл билан қайтишини билар эканми?

— Биз сизга энг семиз кийикни отиб келамиз, онажон, бизга омад тилаб қолинг! — деб жавоб қилди кичик ўғли Шарах, муюлиш ортида қораси ўчар экан.

— Омад сизларга ёр бўлсин, нан! — деган онанинг сўзлари ўғиллари қулоғига етиб бормади. Улар анча йироқлаб кетиб қолишган эди.

Оға-инилар ўрмон оралаб ўтган йўлдан Абхаз ўлкасининг энг баланд ва тикка тоғларидан бўлмиш Қоначхир томон боришарди. У ер қушга мўл, аммо шу билан бирга хатарли жой саналарди.

Овчилар тоғ этагига тез етиб келишди. Айланма ва анча узоқ, аммо беҳатар йўлдан юрмай, тикка йўлдан тоққа кўтарила бошлашди. Бир неча бор хатарли сўқмоқ узилиб, қоядан-қояга сакрашга тўғри келди. Тез орада овчилар инсон оёғи тегмаган, парқу булутлар ўзига макон қурган баланд қояга етишди.

Ваҳимали қоялар яна ҳам баландга виқор билан бўй чўзган, оёқ остида эса даҳшатли жарлик ястаниб ётарди. Овчилар энсизгина сўқмоқ бўйлаб эҳтиёткорлик билан ўта бошлашди. Оёқлари остидан сирпаниб чиқиб жар тубига ўқдай учган тошлар бесас ва беиз йўқоларди. Ахири улар тош кўчиш натижасида пайдо бўлган кичик майдончага етиб келишди. Тикка қоя бўйлаб ўтган тор сўқмоқ йўл бу майдончани кийикларнинг сеvimли манзилгоҳи — тоғ ёнбағридаги ўрмон билан туташтириб турарди.

— Тошда излар кўринмайди, — деди Шарах олдинга қараб. — Демак, кийиклар ҳали келишмабди.

— Сен ҳақсан, — деди Козим. — Аммо улар тез орада келиб қолишади.

— Ўрмондан чиқишса керак, — деди Шарах ва яна бир бор юқорига кўз ташлади.

Аммо олдинда кўм-кўк баланд тоғ арчаларидан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Шарах бошини кўтарганида сўқмоқ йўл узра қоя изининг баъзи бир жойларида элас-элас кўринган қиррадор тошларни, пастга қараганида эса узоқ-узоқда Қоначхир қояларининг этагини ювиб ўтаётган Кадар дарёсининг оппоқ булут-

¹ Нан — болам. (Абхаз аёллари ўзидан ёш эркакларга шундай мурожаат этадилар.)

ни эслатовчи сувларини кўрди. Овчилар турган майдонча даҳшатли жарлик устида осилиб турарди”.

“Худди шу ерда Шоуа Маф ҳалок бўлган эди, — хаёлидан ўтказди Шарах. — У кийик ортидан қувиб, худди шу тор сўқмоқдан жарга қулаб тушган, шу билан ном-нишонсиз кетганди.”

Ака-ука энкайганича жарни кузата бошладилар.

— Жим! — ҳушёр тортди Козим.

Шамолнинг гувиллашию калтакесақларнинг шитирлаши билан бирга кийикларнинг аста юриб келаётган товуши эшитилгандай бўлди. Козим қулоғини ерга бериб, бир дақиқа жим қолди.

— Келишяпти! — шивирлади у ўрмон томонга имо қилиб.

Овчилар қоятош ортига бекинишди. Бир неча дақиқага орага оғир сукунат чўкди. Ов олдидан бўладиган бундай бир лаҳзалик сукунат қайси овчининг юрагида ҳаяжон уйғотмаган дейсиз?! Шундай вақтда томирдаги қон қайнаб, юракнинг зарби мияда акс-садо беради, овчи ўзини ортиқча ҳаракатдан аранг тияди ...

Шу лаҳза майдончада бир-биридан кўркам беш нафар кийик пайдо бўлди. Улар офтобда товланаётган жигарранг терилари билан елкаларидаги оқ доғларини осмонга кўз-кўз қилишаётгандай эди.

Бир пайт кийиклар майдоннинг бир четиди ғуж бўлиб йиғилиб олишди.

У ерга яқинроқ бўлган Шарах ўқ узиб юборишдан ўзини аранг тийди. Чунки абхоз одатига кўра биринчи ўқни ёши катта одам отиши кераклигини у яхши биларди.

Козим ўзининг биринчи ўқини укаси Шарах мўлжалга олиб турган кийикка қараб отди. Кийик бир сакрадио жар ёқасидан ғойиб бўлди. Шарах отган ўқ ҳам мўлжалга тегмади — кийиклар ўзларини ўрмонга уришди.

Козим ўзи уролмаган кийик ортидан чопиб кетди. Бир оздан кейин кийиклар тўғри йўл қолиб, ёввойи эчкилар сингари тикка қояга қараб чопишди. Козим ҳам уларнинг изидан югурди. Бошқалардан орқада қола бошлаган кийикка етай деганида, Шарах куннинг ботиб, тоғларга хос зимистон кечанинг яқинлашиб келаётганини пайқаб: — Козим, орқага қайт, кеч тушяпти! — дея огоҳлантирди.

Аммо акаси унинг сўзларига эътибор бермай кийикни қувишда давом этди.

— Қайт, Козим! — яна қичқирди Шарах. — Уйга қайтиш вақти бўлди.

Яна жавоб бўлмади.

Лекин узоқдан акасининг:

— Лаънати кийик, шайтонга ўхшаб кўздан ғойиб бўлди-я, — деган сўзлари қулоғига чалинди.

Товуш узоқдан келар, Шарах йироқдаги кўланкани базўр кўраётган эди. Бир оздан сўнг у ҳам кўздан ғойиб бўлди — кўтарилган туман бир лаҳзада қоялар узра ўзининг сирли чойшабини тўшади.

— Шошмайтур, Козим! — товушининг борича қичқирди Шарах. — Туман тарқашини кут. Йўқса, тойиб кетиш ҳеч гап эмас.

У қоя узра акаси охириги марта кўринган жой томон аста-аста юра бошлади. Тепадан майда тошлар тушаётганини сезиб тўхтади. Козим тимирскиланиб тушаётганди. Лекин бир оздан сўнг у ҳам тўхтади ... Туман тарқала бошлади чоғи, бошлари узра юлдузлар кўринди. Аммо кўзларининг олди ҳамон қоронғу, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди.

— Козим, ҳой Козим! Оёқ кўйишга жой борми? — деб қичқирди Шарах.

— Ҳеч нарса кўрмаяпман ... — деган жавоб келди.

— Энди нима қилдик?

Жавоб бўлмади.

— Қандай қилиб пастга тушасан? — яна ҳам баландроқ товушда қичқирди Шарах.

— Билмадим.

Шарахнинг юрагига қўрқув оралади.

— Маҳкам турибсанми? — қичқирди у, қўрқув ва ҳаяжон унинг товушида яққол акс этарди.

Орага яна узоқ жимлик чўкди. Шарах сўзларини шамол учириб кетди деган хаёлга келган ҳам эдики, тепадан Козимнинг товуши келди:

— Оёқ остида кичик бир дўнглик ... фақат битта оёқни қўйиш мумкин ... иккинчиси осилиб турибди.

Сўзлар узуқ-юлуқ ҳолда етиб келарди. Уларни ҳам бир-биридан тубсиз жар ажратиб тургандай.

— Қўлларинг-чи? — сўради Шарах. — Маҳкам ушлаб турибсанми?

— Фақат бир қўл билан ...

Шу заҳоти Шарах акасининг оғир нафасини ҳис қилгандай бўлди.

— Козим! — қичқирди у. — Эрталабгача туриб берасанми?

— Билмадим ... кучим етармикин ...

— Куч топиш керак, акс ҳолда ...

Шарах гапини тугатиш учун ўзида мадор топмади.

— Ҳаракат қиламан, — деди акаси. — Фақат қўшиқ айтиб берсанг ... Менинг севимли қўшиғимни ...

Шарах уни тушунди. Козим ҳаёти қил устида турган бир вақтда қўнгли ўзининг севимли ашуласи— омадли овчи Ўзбакя ҳақидаги қўшиқни тусаган эди. Қўшиқда айгилишича, кунлардан бир кун омад овчидан юз ўгирди. У отиб ўлдирган ўн олти шоҳли буғу қоядан йиқила туриб, Ўзбакяни ҳам ўзи билан бирга тубсиз жарга тортиб кетади. Овга қизиқиб кетган овчи йигит ўлимни хаёлга ҳам келтиришга улгурмаган эди.

Бу қўшиқ билан Козим ўз руҳини кўтармоқчи эди. Шарах қўшиқни айта бошлаши билан акаси унга жўр бўлди.

Ака-укалар қўшиқ айтар эканлар, Қоначхир тоғи устидан тун қуши учиб ўтди. Овчиларнинг товушини эшитган қуш бир лаҳза тўхтаб, ғаройиб манзаранинг гувоҳи бўлди: тубсиз жарлик узра қад кўтарган тоғнинг энг баланд ерида икки киши бағрини қояга бериб ётарди. Бири қоя туртиб чиққан энсизгина ёлғизоёқ сўқмоқда турибди, иккинчиси эса худди унинг тепасида тошни маҳкам ушлаганича осилиб қолган. Кичиги хавотирли кўзларини тепага тикканича, каттаси эса қоя тошига бетини эркалангандек босиб, иккиси ҳам қўшиқ айтиш билан банд. Шамол кийимларини тортқилаб, қўшиқларини узоқ-узоқларга олиб кетмоқди.

Шарах қўшиқни узоқ айтди. Бир маҳал Козим жимиб қолган эди, Шарах қаҳрамонлар қўшиғини бошлаб юборди.

Козим унга яна жўр бўлди, аммо аввалгидан ҳам тезроқ жимиб қолди. Шарах акасидаги чарчоқ ва ором олиш истагини сизди — бу ўлим билан баробар эди.

— Козим, яна бир қўшиқ айтмайми? — акасини чалғитмоқчи бўлди у, аммо жавоб бўлмади.

Шарахнинг бутун вужуди қулоққа айланиб, узоқ жавоб кутди. Охир-оқибатда тепадан мадорсиз, кўпроқ ингроқни эслатувчи товуш келди:

— Шарах! Шарах ... Агар мен ҳалок бўлсам, онамизни эҳтиёт қил ... анча мункайиб қолган ... Энди ёлғиз сен уларга суйанчиқ бўласан ...

— Козим, сен бўш келмаслигинг керак! — гапни бўлди укаси. — Ҳамма куч ва иродани тўшлаб, албатта, эшитяпсанми, албатта, тонггача чидашинг керак. Тонг отиши билан мен новда кесиб келиб, сенга узатаман.

— Эҳ, қанийди ... Қўлларим қотиб қолди, ҳатто оёқларимни ҳам алмаштиришга мажолим йўқ.

— Чидаш керак!.. Ана тонг юлдузи ҳам кўринди! Бардам бўл, Козим!

Шу вақтда тун қуши иккинчи бор Қоначхир тоғи устидан учиб ўтди. Бу ўлим даракчиси бўлажак мудқиш фожаи ҳақида атрофга хабар бераётган эди. Биринчи марта уни ака-уканинг қўшиғи босиб кетганди. Энди эса унинг товушида охирги огоҳлантириш оҳанглари яққол сезилиб турарди.

Шарахнинг тунги қуш ҳақидаги ўйларини Козимнинг товуши бўлди:

— Тамом, Шарах, ҳаммаси тугади!.. Бошқа кучим қолмади. Икки бармоғимда осилиб турибман ... Энди фойдаси йўқ ...

Шунда Шараҳда қандай ўзгариш юз берганини ким билсин дейсиз. Ўзганининг кўнглидагини уқиш қийин. Нима бўлганда ҳам, Шараҳ ўзгарди-қолди.

— Шу гап ростми? — қичқирди у. — Худога минг қатла шукур. Демак, сен жарга қулаб тушасану суякларингни ҳам топа олишмайди! Жуда соз. Энди бахтимга эришадиган бўлдим.

— Ҳой, тўхта, бу нима деганинг? Ақлдан оздингми? Нимага хурсанд бўласан?

— Нимага дейсанми? Сенинг ўлимингга! Энди умидим рўёбга чиқадиган бўлди. Ўзинг кучим қолмади дединг-ку, демак, яширишга ҳожат йўқ. Сен ҳалок бўлсанг, Ҳабиба меники бўлади, ҳа, меники!..

— Нима?! — қичқириб юборди Козим. — Нима дединг? Қани қайтар-чи! Мен янглиш эшитганга ўхшайман.

— Йўқ, ҳаммасини тўғри эшитдинг. Қаллиғинг Ҳабиба менинг хотиним бўлади. Сен доимо орамизда гов бўлиб турардинг. Катта бўлганинг сабабли, муҳаббатимни яширишимга тўғри келарди. Мана энди умидларим рўёбга чиқадиган бўлди...

— Жим бўл! — ҳайқириб юборди Козим. — Бир кечада ақлдан озганга ўхшайсан.

Шу тариқа ака-ука тонгга қадар сўкишиб чиқишди. Туман тарқаб, тоғдаги сўқмоқлар кўрина бошлагач, Козим укасининг:

— Ушла, Козим! — деган товушини эшитди.

Бошини кўтариб, Шараҳни кўрди: укаси сўқмоқ йўлдан юқорига кўтарилиб, хавфсиз ерда туриб, бир учи катта тошга боғланган узун новдани акасига узатарди.

Козим новдани итариб юбориб, бошқа йўл қидира бошлади. Аммо бошқа йўл йўқ эди.

— Ушла, Козим! — қайтарди Шараҳ.

Иккинчи марта ҳам рад жавоби бўлди. Шараҳ учинчи бор новдани узатганидагина Козим унга тирмашиб, юқорига чиқиб олди.

Ака-ука юзма-юз келганида Шараҳ акасига шундай деди:

— Козим, гапларимни тўғри тушунгандирсан. Мадорсиз қолаётганингни кўриб, Адзин Ҳожарот айтган сўзлар ёдимга тушди. Жаҳлингни чиқариш кераклигини тушундим ...

Аммо Козим укасининг гапларига қулоқ солмади — унинг назарида иззатнафси қаттиқ ҳақоратланган эди.

— Инсофинг йўқ экан! — деди у. — Жим бўл! Гапларингни тушунишни ҳам истамайман! Тушингни сувга айт.

— Яхши, яхши, жим бўлдим, — оғир тин олди Шараҳ.

Козим сўқмоқ бўйлаб пастга туша бошлади. Шараҳ унинг ортидан эргашиди. Козим тўхтаб, оёғига ботаётган майда тошларни олиб ташлаш учун чоригини ечишга тутинди. Шараҳ олдинга ўтиб, йўлида давом этди. У пастда ястаниб ётган қишлоғини, қадрдон уйи узра кўтарилаётган тутунни, ҳовлисидаги катта чинор дарахтини кўрди. Шу чинор остида ёшлик чоғларида ака-ука ўйин билан ўтказган вақтлари кўз олдига келди. Қуёшнинг илк нурулари кўзларини қамаштириб, дилини яйратди. Шараҳ қайрилиб акасига қаради.

Козим унинг чеҳрасидаги қувончни ўзича йўйиб, кечаси рўй берган воқеани эслади. Қаҳр ва ғазабдан бўғилаёзди ... бир дақиқада милтигини ўқлаб, укасига тўғирлади ... Тутун тарқалгач, Шараҳнинг юрагини чангаллаганича жарга қулаганини кўрди.

“Ҳаёт бўхтондан иборат, — деб ўйлади Козим уйи томон йўл олар экан. — Ҳабиба севаман дерди — алдади. Укам бор эди, энди йўқ. Ўзим ҳам нобуд бўлишимга оз қолди. Ҳаёт деганлари шу экан.”

Уй остонасини ҳатлаб ўтишга Козимнинг юраги дов бермади.

— Козим, нега уйга кирмай туриб қолдинг? — деди уни кўрган онаси.

Бу сўзлардан Козим сесканиб кетди. Оғир қадамлар билан у уйга кирди.

— Шараҳ қани? Бирга эмасмидинглар? — сўради она.

Козим бошини қўйи солганича жим туриб қолди. Онанинг ҳар бир сўзи юрагини ханжардек тиларди.

— Унга нима бўлди? Нобуд бўлдими? Гапирсанг-чи!

— У ҳароми кўрнамак экан! Мен уни ўлдирдим.

Она юзларини тимдалаб фарёд чекди. Унинг овозига кўни-қўшнилари йиғилишди. Ҳабиба ҳам келди.

Козим кечаси бўлиб ўтган воқеани рўй-рост гапириб берди.

— Шарах нима сабабдан бундай деганини билмайман-ку, — деди Ҳабиба, — аммо мен ҳақимда ёмон фикрда экансан. Энди тўйимиз бўлмайди!

У шундай деди-ю, ҳовлидан югуриб чиқиб кетди.

— Сен ўзинг ҳароми кўрнамаксан! Қотил! Йўқол бу ердан! — деди газабдан бўғилган она. Унинг кўз олди қоронгилашиб, ҳушидан айрилди.

Шунда Козимнинг кўзи тумонат ичида турган Адзин Ҳожаротга тушди. Унинг эсига Шарахнинг охириги сўзлари келиб, “Укам нима учун унинг номини эслади экан?” — деб ўйлади.

Шу заҳоти мўсафид Адзин Ҳожарот одамлар орасидан ажралиб чиқиб, шундай деди:

— Бечора Ханжаж! Шўринг қуриб қолибди. — Кейин ҳаммага юзланиб, Шарах назарда тутган мақолни қайтарди: “Катта қайғу одамни кучдан қолдирса, газаб унга тенгсиз куч бахш этади”.

Бу сўзлардан Козим сесканиб кетди. Ҳақиқатан у эндигина тушуниб етганди. Козим ўрнидан туриб, ҳовлидан чиқиб кетди. Уни ҳеч ким кузатиб қолмади.

Шу кетганча у тоққа, Шараж ҳалок бўлган жойга борди.

Шу атрофда эчки боқиб юрган чўпонлар ўқ товушини эшитиб, тепадан нимадир қулаганини кўришди. Югуриб келишганида Козим жонсиз ётар, ёнидаги милтиқ эса ҳали совиб улгурмаганди.

АРҒУН САЙДИҚ

Тим қоронғу куз оқшомларидан бирида ёмғир шаррос қуяр эди. Бехосдан ташқаридан кучукнинг вовиллаган товуши ва кимнингдир:

— Ҳой, хўжайин! — деган товуши келди.

Эш Жарноз чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқди, ўзининг эски қадрдон дўстини таниб, уни кучоқ очиб кутиб олди.

— Кучита, сенмисан? Бошим осмонга етди! Хуш келибсан, дўстим! Киравер, киравер! Бизни эслайдиган кунинг ҳам бор экан-ку.

Уй соҳиби дўстини уйга бошлаб кириб, уни ёшгина хотинига таништирди.

— Меҳмонни кутиб ол! — деди у. — Ёшлиқдан бирга ўсган дўстим. У билан устоз Арғун Сайдиқ қўлида ҳам бирга таҳсил олганмиз.

Аёл овқатга унади, дўстлар эса қулайгина жойлашиб олиб, ёшлик йилларини, кекса Сайдиқ ўғитларини эслай кетишди.

— Устоз яхши юрибдиларми? Саломатмилар? — сўради Кучита. — Кўрмаганимга ҳам саккиз йилдан ошди.

— Шу ишинг яхши эмас! — деди Жарноз. — Қарияни тамоман унутиб юбординг. У эса ҳар борганимда сени сўрайди. Олдига тез-тез бориб турман.

— Албатта, сен шу ердасан-да, — ўзини оқлай бошлади Кучита. — Мен эсам анча узоқда. Бу ерга келишим осон эмас. Мана бугун ҳам, зарур ишим бўлмаганида ...

— Ўша зарур ишинг бўлмаганида мени йўқлаб келмасмидинг? — унинг сўзини бўлди Жарноз. — Бу қандай иш экан ўзи? Айтгандай, Назирага уйланмоқчи эдинг. Нима бўлди?

— Ҳамма гап шунда-да, дўстим Жарноз. Ота-онаси охири тўйимизга розилик берди, аммо ўзининг қайсарлиги тутиб қолди.

— Нима учун? Фикридан қайтибдими?

— Йўқ. Аммо олдимга жуда қийин бир шартни қўйди.

— Қандай шарт экан?

— Жарноз, дўстим, сен кўшнинг Ариш Хобугнинг учқур отини кўрганми-сан?

— Ҳа, кўрганман. Ахир у овулимизнинг энг сара отларидан саналади-ку.

— Ҳамма гап шунда-да, дўстим. Кимнингдир маъракасида Назира ўша отни кўрган экан. Шундан бери унинг фикру ёди фақат унда: от меники бўлмагунча тўйимиз бўлмас эмиш.

— Шундай отнинг тизгинини сенинг кўлингда кўришни мен ҳам истардим, — деди ҳамдард оҳангда Жарноз. — Аммо Хобуг уни пулга сотмайди, ҳеч нарсага алмашмайди-да.

— Биладан, — деди Кучита. — Ҳаракат қилиб кўрдим. Ялиндим, ёлвордим. Бир талай пул ҳам ваъда қилдим. Ҳеч иш чиқмади. “Сотмайман”, деб оёғини тираб туриб олди, қайсар. Гердайшини-чи!

— Гердаиганича ҳам бор-да. Умрим бино бўлиб бировга ҳавас қилган одам эмасман, аммо Хобугнинг отига, ишонасанми, ҳавасим келади, ажойиб тулпор! Нимасини айтасан! ... Хўш, энди нима қилмоқчисан? — сўради Жарноз.

— Олиб қочмоқчиман! — жавоб берди Кучита қатъий оҳангда.

— Хобуг эсини йўқотиб қўяди-ку, — деди Жарноз. — Шундай қилган тақдирингда ҳам у дунёни остин-устин қилса қиладики, аммо жавоҳирини топмай қўймайди.

— Менда тополмайди, — деди Кучита. — Уни шундай яшириб қўяманки, Азроил ҳам тополмайди! Фақат бир бор Назирага кўз-кўз қиламан-у, ундан сўнг қиёфасини бутунлай ўзгартираман: эгар-жабдугини алмаштираман, ёллари кесиб ташлайман.

— Ҳа, шундай қилса ҳам бўлади, — деди Жарноз. — Аммо энг аввал тулпорини қўлга киритишинг керак.

— Шу ишда сендан ёрдам сўраб келган эдим, — деди Кучита ва Жарноз томон сурилиб сўзида давом этди. — Хобуг билан кўшнисизлар, уйдаги ҳамма кириш-чиқиш йўллари яхши биласан. Мени ўша ерга бошлаб боргин. Ундан кейин нима истасанг, ҳаммасини бажо келтираман. Керак бўлса, жонимни ҳам аямайман.

Бу сўзларни эшитиб, Жарноз бир оз жим қолди.

— Йўқ, у ерга мен бир ўзим бораман, — деди у. — Бундай ишда одам қанча кам бўлса, шунча яхши. Хобуг тулпорини кўз қорачиғидай асрайди. Қопагон итлари бегона одамни ҳовлига йўлатмайди.

— Ўзинг биласан, Жарноз. Мен бутунлай ихтиёрни ўзинга бердим.

Шу пайт уй соҳибаси дўстларни овқатга чорлади. Ноз-неъматга тўлган дастурхон узра уйнинг ёш бекаси соғлиғи учун, қайсар Назира, кекса Сайдиқ шарафига, бўлажак тadbир муваффақияти учун қадаҳ сўзлари янгради.

Овқатдан сўнг Жарноз хотинига қарата шундай деди:

— Меҳмонга жой сол, Осиё! Дамини олсин. Мен эса зарур бир иш билан кетяпман, эрталабгача қайтишга ҳаракат қиламан. Сен эса, — деди у меҳмонга юзланиб, — ётиб бемалол дамнингни ол. Хотиринг жам бўлсин.

Шундай деб, Жарноз кийинди-ю, эшикдан чиқиб, кеча қоронғусига сингиб кетди.

Жарноз бел боғлаган иш енгил кўчмади. Ҳозир у бошидан кечирган қийинчиликлар ҳақида батафсил гапириб ўтиришнинг ҳожаги йўқ. Аммо шуни айтиш керакки, Ариш Хобуг ҳовлисига кириб олиш, қопагон итларни алдаб, оғилхонага сездирмай ўтиш осон бўлмади. Умуман, Жарнознинг табиати шундай эди: бир киришган ишини охирига етказмаса қўймасди. Ботир, чаққон ва омадли йигит эди.

Тонгга яқин Жарноз уйига қайтди.

Кулбаси эшигини очиб, остонада донг қотганча туриб қолди, кўз олди қоронғулашди. Не кўз билан кўрсинки, тўшагида Кучита бамайлихотир хуррак тортиб ётар, ёш хотини Осиё эса бир бурчакка тикилиб олиб дағ-дағ титрар, ҳарир матодан тикилган ички кўйлаги йиртилган эди. Эрини кўриб, Осиё йиғидан қизариб кетган кўзларини юзи аралаш қўллари билан тўсиб, ҳўнграб юборди.

Жарноз аламдан инграб юборди, у ўтган кеча бўлиб ўтган даҳшатли воқеа тафсилотларини кўргандай бўлди. Аммо бирор сўз айтмади. Тўшак ёнига келиб, меҳмоннинг елкасини шашт билан туртди. Кучита кўзини очиб, кўрқувдан бақрайиб қолди.

— Тур, Кучита, — деди Жарноз газабнок оҳангда.

Кучита шошганча ўрнидан туриб, апил-тапил кийина бошлади. Хонада уч киши эди — ҳар бири қанча гапни айтиши мумкин эди. Аммо бир оғиз ҳам сўз айтилмади.

Жарноз меҳмонга қўлидаги қамчини узатди.

— Ма, ол, — газаб билан деди у. — Ариш Хобугнинг тулпори эшик олдидаги устунга боғланган. Олгину жўна.

Кучита қамчини қўлига олди. Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Ҳовлидан чиқиб кетаётганида Жарноз унинг ортидан шундай деди:

— Тўхта, Кучита! Сен менинг меҳмонимсан. Шунинг учун сенга зарар етказмайман. Аммо сендан бир илтимос, ҳозир тўғри кекса Арғун Сайдиқнинг олдига боргин. Боргину бугун кечаси бўлган воқеани унга айтиб бер. Сендан ягона илтимосим шу. Бажарасанми?

— Бажараман, — деди Кучита.

Шу билан уларнинг йўллари икки томонга бурилиб кетди.

Кучита уйига қайтиб, Хобугнинг тулпорини ишончли жойга яшириб, яна йўлга равона бўлди. Бу сафар у кекса Арғун Сайдиқ уйи сари йўл олди.

... Кекса устоз собиқ шогирднинг ҳикоясини қунт билан тинглади. Маъюс тинглади.

— Ҳа-а, — деди у ҳикоя тамом бўлгач. — Жарноз сени менинг олдимга жўна-тиб тўғри қилибди. Сенга тарбия берган одамнинг олдига юбориб тўғри қилибди. Бу қилмишингда фақат сен эмас, балки мен ҳам айбдорман. Сенга тўғри тарбия беролмабман!

Кучита устози қошида бошини қуйи эгганча туриб қолди. Оёқлари уни зўрға ушлаб турарди.

— Ҳа, Жарноз сени менга йўллаб тўғри қилибди! — дея сўзини такрорлади кекса Сайдиқ. — Бунга биринчи галда мен айбдорман, жазосини ҳам ўзим тортишим керак.

Шундай деди-ю, ёнидан тўппончани чиқариб, пешонасига тиради.

Йигит устозини ушлаб қолиш ниятида унга талпинди, аммо кечиккан эди.

Усмон АЗИМ

Бир қадам йўл

Драма

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Чол — 70 ёшларда.
Жўра — Чолнинг катта ўғли, 40-45 ёшларда.
Саодат — Жўранинг хотини, 40-45 ёшларда.
Шокир — Чолнинг ўртанча ўғли, 40 ёшларда.
Беғам — Шокирнинг хотини, 40 ёшларда.
Қосим — Чолнинг кенжа ўғли, 30 ёшларда.
Салима — 25 ёшларда.
Эшмаматов.
Болтабоев.
Учувчи.
Хорижлик.
Шофёр.

1

Тонг чоғи. Саранжом-саришта ҳовли. Дабдабали эмас, лекин ҳамма нарса жойида эканлигиданми, чиройли кўринади. Чап томонда кўча эшиги. Рўбарўда яна иккита эшик. Уларнинг биридан чолнинг хонасига кирилади. Уйнинг кенг айвонидаги столда телефон. Ўнг томондаги дарчадан боққа ўтилади. Ҳовлидаги дарахт тагига ёғоч қаравот қўйилган. Қаравотда бемор учун ўрин тўшалган. Қўш-қўш ёстиқлар қўйилган. Сентябрь ойининг бошлари. Боғлардаги турфа дарахтлар деворлар оша тошиб ҳовлига энгашиб турибди. Айвонда Чол ва Қосим намоз ўқишяпти. Юзларига дуо тортиб бўлишгач, Қосим ўрнидан туриб, айвондан туша бошлайди.

Чол (ҳали ўрнидан қўзғолмаган). Қосим ... (Қосим тўхтайдди). Йўл бўлсин? ..
Қосим. Масжидга ...
Чол. Мен касал билан бўлиб чиқолмай қолдим. Устини ёпиб олдиларингми?
Қосим. Ёпиб олдик.
Чол. Мендан Мулла Раҳматуллага салом айт.
Қосим. Салом айтмайман.
Чол. Нимага?
Қосим. Жангариларни мақтади.
Чол. Ким улар?
Қосим. Афғонистонда урушаётганлардан.
Чол. Бир хаёли кетиб мақтаган-да.
Қосим. Урушаётганларни мақтаб бўлмайди.
Чол. Пайғамбаримиз ҳам урушганлар.
Қосим. “Мен — ҳақ” деб жанг қилмоқ учун пайғамбаримизча ҳақиқатни бил-моқ даркор.
Чол. Кечиримли бўл.
Қосим. Хўп. Фақат айтиб қўяй, художўйларингизнинг кўпи менга ёқмайди.
Чол. Художўйлар сенга нима қилди?
Қосим. Менга ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди. Эшагим бу дунёнинг сувларидан қарийб ўтиб бўлган...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

103

Чол. Болам, оғзинга келган ҳар хил гапни тонг саҳардан гапираверма. Яхши ният қил...

Қосим. Парвардигорга таъмасиз кўнгил бермоқ керак. Буларнинг кўплари дўконга кириб қолган одамга ўхшайдилар. Мен сенга тоат-ибодат қиламан, сен жаннатингдан бер...

Чол. Кўнглингни кенг қил.

Қосим. Ота, кўнглим кенг. Жуда кенг. Ичида шундай катта дардлар ётибдики, айтсам...

Чол. Айт, болам, айт. Менга айт. Отанга айтмасанг, кимга айтасан. (Сукунат.) Болам, йўли йўқ одамдай гарансиб юрибсан. Мени сезмайди деб ўйлайсанми? Йўл топиш учун ҳаракат қилиш керак... Кейин тихирлик қилаверма, пешонага ёзилгани бўлади. Салима билан ораларингдаги нимаки ёмон гап ўтган бўлса, унутиш лозим. Аёл боши билан орқангдан эргашиб юрибди. Унга бир аниқ гапингни айт. Жоним болам, уйланмасанг уят ҳам бўлиб кетди. Афғондан келганингдан буён жонсараксан — бир тўхтама кел. Салимани отаси Чорибой билан девор-дармиён ҳамсоя бўлсак... Бир тайин гапингни айтсанг, ҳозироқ Чорибой билан тўйнинг маслаҳатини қилиб чиқаман. Чорибойнинг уйи, ана, бир қадам йўл... Қизнинг но-муси ёмон бўлади, болам. Чорибойнинг суягига пичоқ қадалиб юрибди... Сен — мўмин-муслмон йигитсан...

Қосим. Хўп... яна бир гапим бор.

Чол. Гапир. Ҳаммасини гапир, болам.

Қосим. Акам кеча анаву милисани -- Бозорбоевни меҳмонга чақираман, деди. У милиса уйимизга келмасин.

Чол. Ҳали мен тирик эканман, болам, бу уй ҳаммаларингнинг уйларинг! Шокиржоннинг ҳам уйи...

Қосим. Барибир! У одам келмасин.

У чиқиб кетади. Чол хонасига киради. Боғдан бўйнига сочиқ ташлаб Жўра чиқади. Саодат ошхонадан нонушта олиб киради. Жўранинг олдига кўяди-да, эрига бир пиёла чой узатгач, устунга суяниб қаршисида тик туради.

Саодат. Олинг.

Жўра. Раҳмат.

Сукунат.

Саодат. Бугун бозордан у-бу нарса олиш керак шекилли.

Жўра. Нима олиш керак?

Саодат. Меҳмонлар келган... Меҳмонларга нима лозим бўлса-да!

Жўра. Бўпти. Шофёр келиб ташлаб кетади.

Саодат. Тошкентга, болаларга ҳам бир оз пул жўнатиш лозим.

Жўра. Пулинг бўлса, жўнатавер.

Саодат. Мен борини қоқиб, дўкондан уну ёғ олдим.

Жўра. Яхши қилибсан. Аммо менда пул йўқ.

Саодат. Шокиржон Чаганадан борса, кўлига қарашади... “Отанг бериб юборди” деса, хурсанд бўлишарди-да...

Жўра. Менда пул йўқ. Бўлса, жўнатамиз.

Саодат. Нега пулингиз йўқ? Пулингиз йўқ бўлса айб ўзингизда, ношудсиз. Ким айтади сизни колхоз раиси деб!.. Орқангиздан ҳамма кулиб юрибди... Латифа ҳам тўқишган. Сиз эса ҳеч кимдан олмас эмишсиз!

Жўра. Э, лақиллама!

Саодат. Болалар Шокиржонни кўлига қараб қолмасин дейман-да.

Жўра. Эрталабдан бўғзимдан оласан... Майли, кечгача бирор иложини топар-миз...

Сукунат.

Жўра. Отам анча тузуқлар...

Саодат. Нимасини айтасиз?.. Самарқандга борадиган бўлганларидан кейин, чехралари бирам ёришиди... Чой қуйиб берайми?

Жўра. Шошма... Ўтир...

Сукунат.

Саодат. Гапингиз борми?

Жўра. Ҳа...

Сукунат.

Саодат. Айтинг.

Жўра. Сен ... мендан хафа эмасмисан?

Саодат. Сиздан? Нега хафа бўлай? Мен ...

Жўра. Мендан хафа бўлма...

Саодат. Айтдим-ку...

Жўра. Сен яхши аёлсан.

Саодат. Сиз ҳам яхшисиз.

Жўра. Йиғлама... Йиғламасанг-чи!..

Саодат. Йиғламаялман... (*ўзини босиб*) бошқа гапингиз йўқми?

Жўра. Майли...

Телефон жиринглайди. Жўра телефонни олади. Ичкаридан Шокир отилиб чиқади. Уни телефон кўнфирогининг овози уйқудан уйғотгани шундоқ сезилиб турибди.

Жўра. Алло! Ким? Ассаломалайкум... Ҳа, ўзимман.

Шокир (*ҳовлиқиброқ*). Кимни сўрашаяпти?

Жўра. Мени... Мени... Алло, гапираверинг!.. Топшириқ бор? Айтаверинг, топшириқдан бошқа нарса йўқлигига кўникиб қолганмиз... Хўш... Хўш... Хўш... Каллаларинг борми? Шу етмай турувди!.. Биз ҳаммамиз у ерда кун бўйи бўлсак, ишни ким қилади?... Бормайман!.. Қўрқитма!.. Билганингни қил! Бормайман!

Шокир. Янга, менга кечаси ҳеч ким телефон қилмадими?... (*Саодат боши билан "йўқ" ишора бериб ошхонага қараб кетади.*) Ака, ким билан тонгдан уришяпсиз?

Жўра. Ҳокимиятдан биттаси... Бугун туманда аллабало қўшиқ танлови ўтказилади. Шунга туманнинг юз фоиз раҳбарлари иштирок этиши зарур эмиш. Пахта теришни бошлай деб турган пайтимиз... Яна "бу — сиёсат" деб қўрқитмоқчи-я!.. Қўрқиб бўлганман. Московдан бир Гдлян дегани келиб, роса олти ой подволга қамаб, қўрқитмоқчи бўлган эди... Қўрқитолмаган!

Шокир. Гапни ўролини гапирдингиз! Ҳеч кимдан қўрқманг! Сизларни қўрқитмоқчи бўлганни онасини Учқўрғондан кўрсатаман.

Жўра. Мен фақат худодан қўрқаман... Учқўрғонни эса сен — ишбилармонлар муносабатларингда қуриб олгансизлар. Менинг атрофимда ундай жой йўқ.

Шокир. Ҳеч кимдан қўрқмайсизми?

Жўра. Жамоа хўжалигимизни шу йилнинг ўзида етти марта текширтиришди. Менга ёпиштиришга гард ҳам топишолмади. Умидвор бўлиб ликиллаб кўришди. Бир тийин бермадим. Менинг принципим бор. Ҳаромхўрга бир тийин ҳам бермайман!

Шокир. Ўзингиз ҳам бир тийин емайсиз...

Жўра. Емайман!

Шокир. Бу тартибда ишлашингизда жамоа хўжалигингиздаги одамлар қочиб кетишгандир?

Жўра. Хўжалик ишида бирор нарсани аядингми — иштонсиз қоласан... Берадиганини бердириб, сийдиганини едириб, жамоа учун керакли нарсани ернинг остидан бўлса ҳам топтириб келаман. (*Кулиб.*) Текширувчилар ҳам бирор нарса олиб келсин жамоа хўжаликка — ўшанда улар ҳам қуруқ қолмайди.

Шокир. Ўзингиз ҳам сал яшасангиз бўлармиди...

Жўра. Менга маош белгиланган... Кейин, ука, ҳамманинг ўз қисмати бор. Мана, сен йигирма йил йўқ бўлиб кетдинг. Қариндош-уруғдан кечиб, ўзингга бир йўл излагандирсан-да! Билишимча, топибсан ҳам! Москвада бир уйинг бор, айти-

шингча, хорижда ҳам ҳовлинг бор эмиш. Тошкентга келиб-кетарга бир уй қилиб қўйибсан...

Шокир. Ака, мен бу қишлоқдан “бой бўлмасам, қайтмайман” деб чиқиб кетганман. Бой бўлдим — қайтиб келдим. Дасти қисқаликнинг қамоқдан фарқи йўқ. Ягона озодлик бор — пул. Мен пулга, қуллика ёлланганларни ҳурмат қилмайман. Пул — инсоннинг хизматкори бўлмоғи керак... Кечирасизу, ака, сизда ана шу хизматкорлардан жуда камчил. Мен хўжалигингиздаги пулларни айтаётганим йўқ. У — кўпники. Ўзингизнинг шахсий хизматкорларингиз бўлиши шарт. Айниқса, Америкадан келган кўк хизматкорлар кўп бўлса, ундан ҳам яхши...

Жўра. Мен эскича одамман. Ҳар ҳолда халққа, Ватанга хизмат қилиш керак деб ўйлайман. Бир одамнинг умри эса, очми, тўқми — ўтади. Кўпчилик тирикчилик ташвишида изғиган ҳозирги шароитда эса, кекириб яшаш ... Уят!

Шокир. Коммунизмни илк бор сизга ўхшаган уятчанлар орзу қилганлар, ака! Оқибати нима бўлганини кўрдингиз. Аввал кекирганларни отишди, сўнг “отма” деганларни йўқ қилишди, кейин бир-бирларини қамашди... Ортиқча фаришта ролига жудаям киришиб кетиш — аҳмоқликнинг ўзи! Сиз фариштасиз, аммо янгам чўрилингизни қияпти, фарзандларингиз қийналяпти... Хафа бўлмангу ҳаётни тушунмайдиган бефаҳмсиз, ака! Ҳозир бирламчи сармоё йиғиш даври кетяпти. Сизку, майли, аммо фарзандларингиз ҳам отасининг бугунги фаришталиги эвазига бировнинг хизматини қилиб ўтадилар. Сиз туфайли, сизнинг аҳмоқона хомхаёлларингиз туфайли улар қайсибир бир бойваччага хизматкор бўлишади! Тушунинг, бугун ким бой бўлишга улгуриб қолса, марра ўшаники...

Жўра. Бугунги ўзгаришлар бировни бой, бировни камбағал қилиш учун бўлаётганига мени ҳеч қачон ишонтиролмайсан. Ислохотларнинг манфаати бир кунмас, бир кун барчага баробар тегади. Мана бу йил — “инсон манфаати йили” деб эълон қилинганидан ўзинг хабардорсан...

Шокир. Ака, сиз ва сизга ўхшаганлар манфаат ҳам кўрмасдан ўлиб кетасизлар. Кўзингизни каттароқ очиб қаранг! Катталар ҳам, кичирок укафар ҳам йўлини қилиб, молу давлат ортириш билан овора. Қанчаси ақчаларини киши билмас ерга жойлаб қўйгани менга маълум!

Жўра (*бирдан бақариб*). Сен менга маҳмадоналик қилма! Мени кўр деб ўйлайсанми?! Ҳаммасини кўриб турибман! Аммо бу одамларни ким ўйлайди. Сенми? Ўзингнинг отангдан йигирма йилда бир хабар олдинг! Шундан буён ҳар йил бир зипиллаб келиб, зипиллаб кетасан...

Шокир. Ака, “Муштум” журнали ҳозир ҳам чиқадими?

Жўра. Кўзим бир тушган эди... Нима қилди?

Шокир. Ўша журналга сизни муҳаррирликка жўнатиш керак... (*кулишадилар*).

Жўра. Ростини айтсам, ука, сендан хурсандман. Отамни Самарқандга зиёратга элтмоқчи бўлганинг... Зўр иш бўлди-да! (*Тўсатдан.*) Самарқандга бормаганимга йигирма йил бўлибди. Институтни битирганимдан кейин кўрганим йўқ.

Шокир. Йўлингизнинг усти — бир кўшиш қилсангиз, тушиб ўтасиз.

Жўра. Боролмайман-да... Мен талабалик чоғимда — Самарқандда бировини яхши кўрганман... (*ҳаяжонланиб*). Бир шахсий илтимос бор... Шахсий... Келинга айтиб юрма... Университетнинг ёнида бир улкан қайрағоч бор. Самарқандга борсанг, уни бир бориб кўр, турибдими...

Шокир. Тушунаман. Бизнинг зотимизни ўзи худо урган! Бировни яхши кўрса, жони чиққанича яхши кўради...

Жўра. Уни биринчи бор ўша қайрағочнинг тагида кўрган эдим. Охирги марта ҳам ўша жойда кўрдим. Эри билан машиналарида ўтиб кетишди... Ичим куйиб кетди... Шундан буён у томонга боролмайман. Борсам... сен айтгандай, жоним чиқиб кетадигандай туюлади...

Шокир. Кечадан буён акам билан нимамиз ўхшайди деб ўйлаб тополмаётган эдим. Топдим. Сиз Самарқандга боролмайсиз. Мен эса... Мен ҳам ўзимнинг Самарқандимга боролмайман. Ака, Самарқандим мени ёмон кўради. Мен уни тавоб қилавераман, тавоб қилавераман, у нима қиялсан ҳам демайди...

Жўра. Нима деганингни тушунмадим... Бугун меҳмонлар келади?

Шокир. Ҳа.

Жўра. Кимлар келади?

Шокир. Ҳоким билан милисанинг бошлиғи.

Жўра (*ижирғаниб*). Шулар билан олди-берди қилмасанг бўларди... Ўткинчи одамлар.

Шокир. Ака. Биз ишбилармонлар одам танламаймиз. Зарурият юзасидан гаплашаверамиз.

Шу пайт шофёр киради.

Шофёр. Ассалому алайкум! Раис бобо, хизматга келдик. Тайёرمىсиз? Кетдикми?

Жўра. Кетдик. Тикка Қўшкамарга жўнаймиз...

Шофёр. Идорага бир кирмасак бўлмайди, раис. Икки-уч одам зориллаб ўтирибди.

Жўра. Нима ишлари бор экан?

Шофёр. Бировига пул керак экан, бировига ун... Салим қайнатасини худойини ўтказмоқчи экан. У ҳам шу ерда айланиб юрибди... “Қуп-қуруқман. Раис ёрдам бермаса, эл олдида шарманда бўламан”, дейди. Кечаги тентак биргадир ҳам кепти. “Икки йиллик ҳақимизни бергани йўқ. Агар ҳисоб-китоб қилмаса, пахтани тердирмасдан, шудгорлатиб ташлайман”, деб бақиряпти...

2

Ховли. Саодат гоҳ пақир, гоҳ супурги кўтариб у-бу ишни қилиб юрибди. Кўча эшигидан югуриб Беғам киради. Қўлида бир даста кийик ўти. У шашт билан бориб негадир телефон трубкасини кўтаради. Сўнг оҳиста жойига қўяди. Ичкаридан Саодат чиқади.

Саодат. Беғамхон, қўлингиздаги нима?

Беғам. Кийикўти, опажон, кийикўти... Бир ҳидлаб кўринг... Жаннатнинг ҳидидай!

Саодат (*ҳидлаб кўриб*). Рост айтасиз... Қаердан топдингиз, Беғамхон, бу атрофда битмасди-ку!

Беғам. Тоғнинг этагидан.

Саодат. Эринмаган овсиним-эй! Шундан-шунга бордингизми? Шаҳарликка ҳам ўхшамайсиз...

Беғам. Азонда жўнадим-да... Келиш эса осон-эниш... Қандай келганимни ҳам билмай қолдим...

Саодат. Биз шу ерда яшаб, шу кийикўтини теришга ҳам қунтимиз йўқ... Ҳозир ҳам кийикўти бор эканми? Бу пайтда молнинг жазридан тоғда бир хас ҳам қолмасди.

Беғам. Қидириб-қидириб топдим, опажон... Бир харсангнинг тагида шундай уруглаб турибди.

Саодат. Антиқа аёлсиз-да, Беғамхон...

Беғам. Бобом хурсанд бўладилар.

Саодат. Кийикўтисиз ҳам хурсандлар! Самарқандга борадиган бўлиб турибдилару...

Беғам. Тонгда ховлига чиқсам, айвонда қушдай бўлиб ўтирибдилар... Галасидан ажралиб қолган қушдай. “Беғам, яна бир ёз ўтди-я”, дедилар. “Ўтди”, дедим. Қариликнинг ҳам бир армони бўлса керак-да, опажон, у кишига қараб юракларим эзилиб кетди. Кейин ўзлари билан ўзлари гаплашаётгандай: “Баҳор ўтибди, ёз ўтибди, шу йил кийикўтини ҳам ҳидламапман-а”, дедилар.

Саодат. Вой, Беғамхон-эй, омон бўлгур-эй... Кийик ўти десалар, тоққа қараб чопиб кетавердингизми? Тошкентдан ўзи ҳориб келган бўлсангиз... Тошкентлик келинга ўхшаб меҳмон бўлиб ўтирмайсизми? Ким айтади сизни Шокирбойваччанинг хотини деб!..

Беғам. Бу ерларни яхши кўраман, опа. Куз кириб қолибди. Қирлар бирам хувиллаган. Тоғлар нима қиларини билмай гарангсираб турганга ўхшайдилар. Вой, опажон, тоғлар... ғарибга ўхшаб кўринди кўзимга.

Саодат. Ўлманг, Беғамхон! Аллатовур гапларни айтасиз. Акангизнинг Афғон укалари ҳам шунақа гапларни кўп гапирадилар. Икковларинг тус ўхшайсизлар.

Сукунат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

107

Беғам (*шунчаки сўраётгандай*). Опа, телефон бўлмадимми?

Саодат. Бўлди. Сизларни раис сўрадилар. Шунча — у кишининг ишлари кўп. Меҳмонлар билан ўтиришга ҳам вақт тополмайдилар. Рўзгорлари бўлса мана бу... Ўтти сувга, сувни ўтга уравериб ўлар бўлсам, ўлиб бўлдим. Шунча йил директорлик қилиб, раислик қилиб, уйга бир хас кўтариб келмаганлар. Иккита ўғиллари, ана, Тошкентда ўқишарди. Шокиржон бўлмаса, сиз бўлмасангиз, шаҳри ғулгулада болаларим, билмадим, кунларини қандай ўтказишарди... Қайни акангиз бўлса, ойлигини олиб келади, бўлди. Бир гап айтсанг, осмон ерга ўйилиб тушгандай сапчиб кетади. Ҳамма халол ўлиб, дунёда шу киши қолганлар. Илгари “халол виждонларини” рўқач қилардилар... Кўрдик, бу кишидан бошқа битта ҳам виждонли йўқ экан бу мамлакатда! Энди эса кечаю кундуз югурганлари югурган. Ана, ҳоким билан милисанинг бошлиғи Шокиржон бамайлихотир базм қилиб ўтиришибди. Бу киши бир коса ёвфонларини ҳам шошиб ичадилар. Буни устига, катталар билан тортишганларини айтмайсизми. Рангларига қаранг, ичида ўт ёнгандай чуркаб кетган. Сочларидан битта қораси йўқ. Бир очилиб қулганларини билмайман (*йиғлайди*).

Беғам (*Саодатни бағрига босиб*). Йиғламанг. Опа, эрингиз ноёб одам... У кишидай одамлар бу дунёда жуда кам... Ўзи дунё юкини елкасига ортмоқлашни тақдир пешонасига ёзган одамлар бўлар экан, опажон...

Саодат. Ким билсин!... Шу ерга келин бўлиб тушибманки, бир зум тинмайман. Нон ёпган ҳам — мен, кир ювган ҳам — мен, овқат қилган ҳам — мен, меҳмон кутган ҳам — мен... Итда тиним бор, менда тиним йўқ. Ана, ўнга қорамолни, йиғирмата қўйни бўрдоқига боқяпман. Ким учун? Раис ҳолига бировдан кам бўлмасин дейман. Бу киши бўлса, биргадир-миргадириларга айтиб келтирганим емиш-пемишга ҳам, мендан яширин идоралари билан ҳисоб-китоб қилар эканлар. Билмадим, фаришта бўлиб осмонга чиқиб кетмоқчиларми? Мен эса, бу уйнинг чўрилигини қилавериб, қўлларим тараша бўлиб кетган. Қаранг! Кечалари суякларим зирқирайди... Пешонам шунча шўр бўладими! Дўзахда яшаётгандайман. (*Ўпкаси тўлиб, гандан тўхтайди*.)

Беғам. Опажон, ҳамманинг бу дунёда ўз дўзахи бор. Тавба қилинг! Худо денг!

Саодат. Қайнатамга қараб туриб, ўйлайман, хотин бошим билан аъмолим шу кишининг тақдирига ўхшади. Умр бўйи “Самарқанд, Самарқанд” деб орзу қилиб ўтдилар. Самарқанд дунёнинг у четдаги шаҳар эмас-ку! Бир қадам йўл... Ташвишлардан қутулиб, ҳозиргача Самарқандга борганлари йўқ. Тоблари қочгандан буён-ку, оғизларидан тушмайди. Кўрмаган Самарқандларини баъзан менга ҳикоя қилиб ўлтирадилар. Кимсан, фалончиларнинг отаси бўлсалар...

Беғам. Худо хоҳласа, энди кўрадилар... Шокиржон қайнағангиз атайлаб келганлар. Овга чиқиб қайтиб келганларидан кейин, бобомни олиб Самарқандга борамиз. Тўйганларича томоша қиладилар. Шокиржон айтганини бажарадиган одам, опажон. Кейин биз Тошкентга ўтиб кетамиз. Бобом хоҳласалар, биз билан кетдилар, истамасалар, машинада бир зумда қайтариб ташлаб кетамиз. Ҳозирги мошиналар учун Самарқанд, айтганингиздай, бир қадам йўл...

Телефон жиринглайди. Беғам таҳликада чўчиб тушади. Сўнг Саодатдан ўзиб телефон трубкасини кўтаради.

Беғам. Алло! Алло... Қўйиб қўйди... (*Бир яширин хавотирни ошкор этгудай ҳаракатда ўтириб қолади*.) Опажон, соат неча бўлди?

Саодат. Ўн бир.

Беғам. Ҳеч ким телефон қилмадимми? Балки эшитмагандирсиз?

Саодат. Эшиттирмасдан қўядими! Бир жарангласа, ҳовлини бошига кўтаради. Беғамхон, шундай дам олгани келганларингизда, ҳамма телефон-мелифонни шаҳарга ташлаб келмайсизларми? Шўрлик милиса бошлиғи Болтабоев ҳам ҳар соатда чиқиб, телефончи қизлардан сўраб турибди...

Беғам (*қулишга уриниб*). Шаҳарликларнинг одати, опажон, телефон бўлмаса, кўнглимиз жойига тушмайди... (*қўлидаги кийикўтига кўзи тушиб*). Вой, бобомга олиб келгандим-ку.

Чолнинг хонасига қараб юради.

3

Чолнинг боғи. Ниҳоятда чиройли бир тарзда тартиб берилган анвойи боғ. Боғни яхши кўрадиган одамнинг қўли текканлиги билиниб турибди. Ҳовуз бўйида стол безатилган. Мебеллар жуда янги — атайлаб шу ўтириш учун олиб келингани билиниб турибди. Стол шаҳардан келтирилган ва шаҳарликлар қишлоққа келганда кўнгли тусайдиган нозу неъматлар билан безатилган. Оппоқ пешбанд боғлаган ошпаз йигит хизматда. Дастурхон безашига қараганда, у катта шаҳарлару катта базмлар расм-русумларига қатъий риоя қилиши кўриниб турибди: базм давомида гап-сўзсиз ва фақат Шокирнинг имоси билан хизмат қилади. Стол атрофидаги янги креслода Шокир милтиқ тозалаб ўтирибди. Эшмаматов билан Болтабоев меҳмону мезбонлик ўртасидаги бир ҳолатда базмда иштирок этиптилар.

Шокир. Бир милтиқли бўлиш орзумиз бор эди. Йигитлар Англиядан келтиришди. У ерда ҳар хил клублар қадимдан расм бўлган. Овчи лордлар клубидан йигирма минг фунт стерлингга сотиб олдик. Эшмаматов, лордлар кимлигини биласизми?

Эшмаматов. Лордлар... Бу...

Шокир. Болтабоев, сен билмаган гап йўқ. Лордлардан ҳам хабаринг бордир? Болтабоев. Лордларданми? Биламан.

Шокир. Балони ҳам билмайсан, укагарди ули. Умрингда каллангни ишлатмагансан, Болтабоев. Ўриснинг замонида “Есть” дегансан, ўсгансан, ҳозир эса тўхтовсиз “хўп” дейсан — истаганингга эришяпсан... Бошқа нимани биласан? Ҳозир “китоб топиб кел” деб буюрай, топиб келолмайсан, чунки китобни кўрмагансан. Газетани эса орқангни артиб турганинг учунгина билсанг керак. Э, сен орқангни ҳам артмайсан.

Эшмаматов. (Гапнинг мавзусини буришга ҳаракат қилиб.) Зато, бу киши яхши дўст.

Шокир. Эшмаматов ака, ўзингиздан қолар гап йўқ. Пулдан олди-бердиси бор одамлар бир-бирига ҳеч қачон дўст бўлишмайди. Мана, сиз ҳокимсиз, эртага ишдан бўшанг, сизни танимаганга солиб ўтадилар. Чунки улар аллақачон янги ҳокимнинг қиёматли дўстига айланганлар. Агар пулингиз кўп бўлса, бошқа гап. Ҳа, айтгандай, пулингиз бор. Бу каламушлардан сиз кўрқмасангиз ҳам бўлади.

Эшмаматов. Бизда пул нима қилсин! Бор бойлигимиз — ўзингиз билан ҳамкорликда топган беш-тўрт сўм...

Шокир. Камтарга камол! Сиз ҳам ўсасиз. (Сукунат.) Овга ҳам кечикиб кетяпмиз... Болтабоев, милтиқни қара!..

Болтабоев. (Милтиқни букиб қарайди. Сўнг атрофдаги нималарнидир мўлжалга олиб чақитиб кўради.) Бешотар! Зўр! Бу билан қобон овига чиқса... Қийратади!

Шокир. Чўчқахўр!.. Овга кечикяпмиз...

Болтабоев. Тоғ, ана, қочиб кетгани йўқ. Бир қадам йўл...

Шокир. Шу бир қадам йўлни йигирма етти йилдан буён босиб ўтолмайман. Йигирма етти йилдан буён бир овга чиқсам дейман. Мамади кал деган бир база мудир бўлгич эди. Шунинг Толик деган ўғли мени эргаштириб овга олиб чиқарди. Оти Тўлқин бўлса керагу ўрисча ўқигани учунми, ҳамма — ҳатто отаси ҳам Толик дерди. Милтигини кошки бир отишга берса деб, югургилаб хизматини қилардим. Эшагини орқасидан ҳайдаб, юкини кўтариб, сойма-сой, қирма-қир ҳалиқлаб юрардим. Барибир милтигини бермасди энағар. Кечалари худодан бир милтиқ сўраб, ухлолмай чиққанларим бор. Худо насиб қилиб, бир милтиқ олсам, шу укағарни бир овга олиб чиқмоқчи эдим-да! Милтиқ қайда дейсиз! Отамизнинг топгани рўзорга етмаса... Ўшанда “бой бўламан” деб қасам ичганман. Ўлай агар, шу бола менга милтигини бир отишга бермагани умр бўйи алам қилди... Бозорбоев! Бор! Менинг “Мерседес”имга ўтир-да, Толикни машинага босиб олиб кел! Катгалар ўтирадиган мошинада бир юриб кўрсин! Ов қандай бўлишини укагарга кўрсатиб қўяй! Милтиқни укағарни ўзига бераман — хоҳлаганича отсин... Нимага қаққайиб турибсан? Бор!

Болтабоев. Толик... йўқ...

Шокир. Сени милиса бошлиғи қилганнинг падарига минг лаънат! Осмонга чиқса оёғидан, ерга кирса қулоғидан тортиб келмайсанми?

Болтабоев. Йўқ одамни қаердан топаман?

Шокир. Нима бунча хотинга ўхшаб мингиллайсан? Агар ҳозир ўрнингдан қўзғолмасанг, оғзингдан отаман. Ё биз беҳабар, у шунақа ҳеч кимни писанд қилмайдиган зўр бўлиб кетганми? Мен унақа зўрлардан гижимланган қоғоз қилиб орқамни артаман!.. Бор деяпман.

Болтабоев довдираб ўрнидан қўзғолади.

Эшмаматов. Шокиржон, ҳақиқатдан ҳам Толик йўқолди. Кеча кўп қаторига қўшдик...

Шокир. Нима?! Ўлдими-а?

Эшмаматов. Ўзингиз биласиз, Шокиржон, замона қаттиқ. Ҳаётимизни тубдан ўзгартириши лозим бўлган ислохотлар ўз-ўзидан — қурбонсиз амалга ошмайди...

Шокир. Э, фалсафага бало борми! Нимага ўлади? Мен у билан овга чиқмоқчи эдим. Кеча ўлдими? Бир ҳафта олдин келай деб, қанча йўлга отлангандим-а! Кўнглим сезган экан. Бир армонимга етай деб турганимда... Нимага ўлади!?

Эшмаматов. Толик ишлайдиган идора янги шароитга мослашолмасдан тарқаб кетди. Ишсиз қолди. Ҳаракат қилдик, аммо ишсизлар муаммоси бир кун-икки кунлик эмас-да.. Хуллас, айтишларича... *(Болтабоевга)* Абдуқаҳҳор Жабборович, сиз гапиринг, сиз текшириш олиб боргансиз...

Шокир. Эшмаматов! Ака, шу пайт “вич-вич” ламай туринг!.. Бозорбоев! Онанг анқовсираб туққанми? Гапир-э!

Бозорбоев. Бола-чақаси сал қийнаиб қолган, шекилли, қўшнилардан нон сўраб чиқиш зарурати тугилган. Бола-чақаси: “Сўрайвериб, қўшниларни юзига қарай олмай қолдик”, деб туриб олишган дейишади. Толик хотинини бир шапалоқ уриб, аччиқ билан ўзи қўшниларникига чиққан. Эшикни қўшнининг хотини очган. Толик қўшни хотинга илтимосини айтиб-айтмас, ранги оқаргану дарвозага суянган. Қўшни хотин сув олиб келгунча, жон берган экан. Э, одамнинг умри шу — парвардигорга омонатини қачон топширади — билмайди.

Шокир. Ўзингга ярашадиган ишни қил! Шайтондан бошқа ҳеч кимни танимайдиган одам парвардигордан гапириб турса, одамни гаши келаркан... Болтабоев! Бу ерда ўлтирган ҳаммамиз муттаҳаммиз! Агар яна иккиюзламачилик қилиб, парвардигор ҳақида валдирасанг, ҳар бир ёлгон гапинг учун улушингдан чегириб қоламан. Бизнинг ишни дўзахни бўйнига олганлар қилади. Индамсанг, ўғирлик қилиб, ҳажга ҳам бориб келяпти булар, масжид ҳам қурдирыпти... Толикнинг болалари борми?

Бозорбоев. Саккизта бўлса керак-ов...

Шокир *(чўнтагидан бир даста пул чиқариб)*. Мана буни Толикни хотинига элтиб бер.

Бозорбоев. Ў! Кўкидан-ку! Кўксултон! Тахи бузилмаган. Ҳаммаси яп-янги.

Шокир. Огоҳлантириб қўяй, бирортаси аталган жойга етиб бормаса...

Бозорбоев. Ким берганини айтайми?

Шокир. Ҳа укағарди ули-я! Ҳа укағарди ули-я! Калланг заррача ишламайди-я! Азага элтиб портретимни осиб қўй!.. Эшмаматов, шуни ишдан бўшатинг!.. *(Бозорбоевга.)* Умрингда хайри худойи қилганмисан? Ё фақат пора бериб, пора олишдан қўлинг бўшамаганми?.. Борасан-да, “Бировни Толикдан қарзи бор экан” деб, хотинини қўлига тутқазиб келасан?.. Тушундингми?.. Соат неча бўлди?

Эшмаматов. Ўн бир ярим.

Шокир. Ҳар ярим соатда телефондан хабар олиб тур деб сенга айтганмидим? *(Эшмаматовга)*. Шуни ишдан ҳайдаш керак, Эшмаматов... Ҳа, дарвоқе, ишдан ҳайдаш ҳам қўлингиздан келмайди. Тепадан рухсат олмасангиз, бирор иш қилолмайсиз... Ўзим бўшаттираман. Ҳозир вилоятларингда милиса бошлиқлигини ўрни қанча бўлди? Икки баробар бераман. Ўрнингга... ана, ошпазни қўяман! Ҳар қандай одам сендан яхши ишлайди... Бор! Бор! Телефончи қизларингга яна яхшилаб тайинла, телефон қилишса дарҳол буёққа улашсин!

Бозорбоев чиқиб кетади.

Эшмаматов. Шокиржон, делавойлик шаҳарга ярашади. Бу ер қишлоқ! Иш эргашиб келган бўлса, Тошкентга қайтариб юборинг...

Шокир. Сафардаги оғайнилар олдинги кун “Қозоғистондан ўтйпмиз, Россияга етганимизда телефон қиламиз”, дейишганди. Ҳисобимча, кеча кўнғироқ қоқишлари керак эди. Негадир, ҳаяллаб қолишди...

Эшмаматов. Ўрсияда нима кўп — ароқ кўп, нима кўп — қизлар кўп... Бирор хилватда жонон билан маишат қилиб ўтиргандирлар-да...

Шокир. Маишат қилиб ўтиришган бўлса-ку яхши... Аммо оғайниларим аввал ишни ўйлайдиган одамлар... Мени ўйлантираётган жойи — ўғлим ҳам улар билан кетган.

Эшмаматов. Ўғлингиз нимага кетади? Йўлдан қайтармадингизми?

Шокир. Эшмаматов, сизга осон. Мўмайгина пулни олиб бемалол ўтираверасиз. Экадиган биров, сотадиган биров, жонини жабборга берадиган биров... Ўғлимни ўзим жўнатдим! Ҳамкор оғайниларимиз билан ўртамизга озроқ шубҳа аралашгандай туйилди менга.

Эшмаматов. Мошинада кетишаётган бўлса, техникага бирор нарса бўлгандир...

Шокир. Мошинада, давлатнинг поездию тайёрасида қорин тўйдириш гамида довдираган ғариблар молини олиб юради. Нима, мен шу ердан молларингни эшакка ортиб кетдимми?

Эшмаматов. Вертолётда...

Шокир. У ёғига ҳам вертолётми, самолётми топилар... У сиз — тоғ ошириб — Тожикистондан эшакда юк ташийдиган... Ҳа, яна дўстларнинг бир гапини айтиб кўяй, шу сафарги қорадори тоза эмас экан. Бир бало аралаштирибсизлар. Йигирма фойизча чиқити бор эмиш. Йигирма фойиз ҳақларингдан чегириб қоламан. Бозор-боевга айтинг, ҳар бир одамдан синчиклаб текшириб олсин... (*тўсатдан*). Аммо ўғлимга бир нарса бўлса ҳаммасининг калласини узаман!..

Эшмаматов. Хавотир олманг. Худонинг буюргани бўлади!

Шокир. Мана шу гап менга ёқади! Бандасининг буюргани бир тийин! Шунинг учун мен ҳар қандай бандасини буюрганини бир тийинга олмайман! Қорни борнинг — лафзи йўқ. Жони борнинг — жонидан умиди бор! Бу оллоҳнинг бандаси ман деган укагарни ҳаммасини сотиб олмоқ мумкин!.. Э, кўйинг шу гапларни! Мен-мен деганларни кўрдим! Эсласам, кўнглим айнийди... Айтгандай, Эшмаматов, шу келишда бир яхши ният билан келдим. Отамни Самарқандга зиёрат қилдириб келмоқчиман.

Эшмаматов. Яхши ният қилибсиз, Шокиржон! Самарқанд бир қадам йўл — кўз очиб юмгунча...

Шокир. Шунга айтаман-да! Юз эллик километрми?

Эшмаматов. Юз эллик беш!

Шокир. Шунга боролмаганлар-да! “Қўлим тегмади”, дейдилар! Ишонасизми, отам Самарқандни ёд билдилар. Гапиртириб бемалол Самарқанднинг харитасини чизиш мумкин. Бизларга ҳам болалигимиздан Самарқандни гапираверганлар, гапираверганлар... Калламизга сингиб кетган эканми, уч ака-ука ҳам Самарқандда ўқидик... Овдан қайтиб келамиз-да, “ҳаё-хут” деб Самарқандга!.. Қани, Эшмаматов, энди бир қадаҳ сўз айтинг! Юрагим ғаш бўлиб кетяпти, бир қизисин!

Эшмаматов. Авваламбор, бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтишни истардим. Бозор иқтисоди сари дадил бораётган мустақил Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошира бориб, катта ютуқларни қўлга кирғизмоқда. Сиз каби, Шокиржон, ишбилармонларнинг пайдо бўлиши ҳам мустақиллик шарофатидан! Юртбошимиз бошчилигидаги ҳукумат Ватани гуллаб-яшнатиш йўлида...

Шокир. Ҳай-ҳай-ҳай... Эшмаматов! Эсингиз жойидами? Атрофга қаранг! Неча киши ўтирибмиз?.. Инсоф қилинг! “Юртбоши”, “Ватан”, “халқ” билан қачон сизнинг ишингиз бўлган. Бечора Шўро даврида ҳам гапни кўпиртириб, ўзингизни ишингизни битириб юравергансиз. Сизнинг шиорингиз зўр: Лўлини эшагини сугор, пулини ол!.. Ҳеч бўлмаса, мени олдимда уялинг! Иккаламиз қилаётган гапларни она-Ватан билиб қолса, пешонамиздан отади-ку!

Эшмаматов (*иккиланиброк*). Мен барибир Ватанимиз Ўзбекистон учун ичман!

Шокир. Э, одамни сиз билан ичгиси ҳам келмайди. Сизлар билан ўтирсам худди шайтон билан ўтирганга ўхшайман!

4

Ҳовли. Чол каравотда ёнбошлаб Беғам билан суҳбат қиляпти.

Чол. Келин, худди фариштага ўхшайсан. Одамнинг ўнг елкасида жаъми яхшиликка “омин” деб турадиган фаришта бўлар экан — худди ўшанинг ўзисан. Нима истасам, “омин” дейсан — муҳайё бўлади... Мана, кийикўтига ҳам етказдинг... Тоққа бориб келибсан-а! Чарчамадингми?

Беғам. Аксинча, чарчоғим чиқди, бобожон. Қирларда бир яхши шамол. Тоғлардан арчанинг, яна аллақандай гиёҳларнинг бўйи гуркираб турибди. Ҳаво бирам тоза!..

Чол. Болалигимда, олти-етти ёшлар эдим чамаси, Наврўз ўтар-ўтмас қаттиқ касал бўлиб қолдим. Иссиғим баланд. Ташқарида момогулдирак гуриллайди, чақмоқ чақади... Ака-укаларим кечкурун уйга устлари шалаббо бўлиб келишади. Қўлларида гоҳ қўзиқорин, гоҳ бойчечак... Уларга ҳавасим келади, уларга қўшилиб, югуриб дала-даштга чиқсам дейман... Бир кун чидай олмадим. Тонг саҳар, энам сигирни подага қўшгани кетганларида, гандираклар турдим, далага чиқдим. Ипор излаб, адирнинг этагига жўнадим. Боришга бордим, келишда мадорим кетиб қалтирай бошладим. Уйдагилар йўқлигимни пайқашиб, излашга тушишган экан. Олисида энамнинг қорасини кўрган заҳоти йиқилдим... Кўтариб уйга элтишди. Ҳамма гапни эшитиб турибман, ҳамма нарсани сезиб турибман, лекин кўзимни очолмайман. Қўшни кампир кириб, “болани тамом қилибсизлар”, деб чиқиб кетди. Аммо ўзи шифо берса, ҳеч гап эмас экан, икки ҳафтада оёққа туриб кетдим. Раҳматли энам ипорга бориб касал бўлганим учун ният қилганлар эканми, бир кун “юр, ипорга борамиз”, деб қолдилар. Бошига дард тушса, бола ҳам аллатовур бўлиб қолар экан. Ўшанда ипорларни узгим келмади. Бир гуллаб турган ипорга энгашдим-да, ҳидладим. Шунда агар ўлиб кетганимда, бу ипорларнинг бўйини ҳеч қачон тўйиб ҳидлаёлмаслигимни тасаввур қилдим. Ўша йил баҳор ҳам баҳор бўлганди-да! Ўту ўлан айқашиб ётибди. Жаъми гуллар худо яратган барча рангларда гуллаган. Шамол турса, дашт тўлқин отади! Ҳалиги тасаввурдан кўзим ёшланиб, ипорнинг баргларига лабимни босдим. Энам ҳаммасини кўриб, тушуниб турган эканлар. Югуриб келиб, тиз чўкдилар-да, маҳкам кучоқладилар... Раҳматлик йиғлайдилар — ўпадилар, йиғлайдилар — ўпадилар...

Беғам чолнинг гапини тинглаб, ҳовли ўртасида қотиб туради. Чол хаёлга толади. Сукунат.

Беғам. Яхши одам эканлар...

Чол. Ким?

Беғам. Онангиз-да.

Чол. Табаррук эдилар.

Беғам. У киши... сизни ҳеч урганмилар?

Чол (*кулмсираб*). Китоб ўқиган шаҳарлик келинимнинг саволини қаранг! Урганлар. Икки марта урганлар. Ўзимдан ўтган... Икки марта ҳам укаларимни урган учун... “Ўзингдан кучсизни яна урасанми” деб роса орқамга туширганлар... Ўзидан кучсизни хафа қилиш гуноҳ эканлиги ўшанда бир умр ёдимда қолган... Э, ҳаммаси ўтди-кетди.

Беғам. Мени болалигимда ҳеч ким ургани йўқ. Аммам “акамдан қолган ёдгорим” деб эркалаганлари-эркалаган эдилар...

Чол. Беназир аёл экан.

Сукунат. Беғам кўзгалмоқчи бўлади.

Чол. Шошма... Агар менга бир гап бўлиб қолса, сен “отам” деб йиғлагин, нордай уч ўғлим-ку сўнгагимни ерда қолдирмайди, аммо қизим йўқ... Отанинг азасини қизи обод қилади... Тушундингми?... Саодат келинга ҳам тайинлаганман.

Беғам. (*Овозини титратмасликка тиришиб*.) Ҳа... Тушундим, бобожон!.. Фақат ундай деманг!.. Тузалиб кетасиз...

Чол. Ўлим ҳар бир кишининг бошида бор, қизим. Кези келганда айтдим-қўйдим-да... Насиб қилса, Самарқандга бир бориб келсам... Кейин омонатини топшириб кетавераман...

Беғам. Насиб қилади, бобожон, насиб қилади...

Чол. Айтганинг келсин.

Саодат чиқади.

Чол. Саодат, чарчамадингми, қизим. Чой-пой ичиб ол... Ўзингни кўп ҳам уринтирма...

Саодат. Хамир қориб ташлай, кейин бир йўла ўтирарман.

Чол. Ҳозир хамир қормоқчимисан? Қўй шу хамирингни. Бир кун-икки кун дўкондан нон олиб келиб турсаларинг ҳам бўлади.

Саодат. Уйнинг нони бошқача бўлади, бобо. Меҳмонлар келган. Жайдари нондан татиб кўришсин.

Чол. Нон ёпаман дейсан, кир юваман дейсан, умрнинг ўтганини билмай қола-сан, қизим. Мен сенга айтсам, одам боласи булоқ бўлиб дунёга келар экан. Булоқ-ман дер экану, қараса, жилга эмиш. Булоқман дер экану, бир қараса, дарё бўлибди. Булоқман дер экану, бундоқ қараса... денгизга — умрнинг сўнгига ҳам етиб келибди. Шунда — икки соҳил орасидан чиқмасдан, нимагадир орзиқиб, ниманидир кутиб, фақат юрганини сезиб қоларкан. Армон деган ҳасрат ўшанда пайдо бўлади, болам! Орқага қайтиб бўлмаса — умр ўтган-кетган... Шуларни ўйлаб баъзан сизларга бир гапларни айтгим келади. Аммо ичдаги дард сўзга айланавермас экан. Кейин айтган билан тушунасизларми, йўқми... Инсон зоти борки, ўзи бориб бошини деворга урмагунча, бировдан ўтганини англамайди.

Беғам. Сиз ўксинманг, бобожон. Сизнинг умрингиз бекор ўтмаган.

Чол. Ҳамма одамни ҳам етмаган нарсаси бўлади-да... Мен бу жойга кўчиб келганимда, қорайган бир дарахт йўқ эди. Боғ қилдим. Чагананинг атрофидаги чексиз-чегарасиз боғларнинг ҳаммасини мен бош бўлиб эктирганман, кўкартирганман. Илк мевасини татиб кўрганда қувонганларим!.. Шу жойларни обод қиламан деб туман марказини ҳисобга олмасак, ҳеч жойга чиққанам йўқ. Мана, Самарқанд... Бир қадамлик йўл. Ишдан қутулиб шуниям кўролмадим-э.

Саодат. Худо хоҳласа, энди кўрасиз! Кеча ўғилларингиз — ака-укалар ўтиришиб роса маслаҳат қилишди. Раис ўғлингиз Жаҳонгаштани роса мақтади. “Яхши ният қилибсан. Отамдан биз ололмаган дуо насиб этса сенга насиб қилади”, деб олқади.

Чол. Жўрабойни дарди кўп... Умри узун бўлсин.

Саодат. Жаҳонгаштани айтмайсизми? Самарқандда сизни энг қимматбаҳо — четдан келадиган пошшолар турадиган меҳмонхонага жойлаштирармишлар...

Беғам. Нимага жойлаштирамас эканлар, жойлаштирадилар. Ҳеч бўлмаса, оталарини дуоларини олишлари керак-ку.

Чол (*хаёлланиб*). Барака топишсин... Самарқандга бориб, яхшиларнинг қадам-жоларини бир зиёрат этсам, бу ёруғ дунёда армоним қолмасди.

Саодат (*беихтиёр*). Самарқандларни мен ҳам бир кўрсам... Телевизорда кўрсатишади... Бирам чиройли... Байрамларида осмонларга шундай мушаклар отишади... Осмонга гулдасталар сочиб ташлаганга ўхшайди...

Чол Саодатни биринчи кўргандай аллатовур бўлиб қарайди.

Чол. Ичкари кириб бир оз дам олай...

Икки келин чолнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб эшиккача борадилар.

Беғам. Опа, Самарқандни кўргингиз келаётган бўлса... юринг эртага биз билан... Кейин Тошкентга борамиз. Тошкентни роса томоша қилдираман...

Саодат. Айланай Беғамхон! Бу рўзгорни кимга ташлаб кетаман. Бу рўзгорнинг ғори мени ютиб юборган, эгачим...

Сукунат. Иккаласи бир ҳолда турадилар.

Беғам. Бу телефон курғур ҳам гунг бўлиб қолди... Опа, ичимга чироқ ёқса ёримайди...

Саодат. Нима гап ўзи...

Беғам. Мен ўзим бесабр аёлман. Биров бир хабарни кеча етказмоқчи эди. Дараги бўлмапти. Сиқилганимдан юрагим ёрилиб кетай деяпти.

Саодат. Беғамхон! Ой эгачим! Хавотир олманг! Дараги бўлади. Ё бир мушкулкушод қилиб юборайми? (*Бирдан телефон жириглайди.*) Айтмадимми! Мушкулкушодбимдан айланай, номларини тилга олганимдан...

Беғам югуриб бориб телефонни олади.

Беғам. Алло! Алло! Ҳа, Жўра аканинг уйлари... (*бўшашиб*). Опа, Бўри акани сўрашапти.

Саодат. “Йўқ” денг. Адашиб тушишибди.

Беғам. Кечирасиз, бу бошқа кишининг уйи...

Болтабоев боғ эшикдан киради.

Болтабоев. Телефон бўлмади, янгалар?

Беғам (*йиғлаб*). Бўлмади! Бўлмади!..

5

Боғ. Базм давом этмоқда. Энди Учувчи ва Хорижлик ҳам ўтирибдилар.

Шокир. Бу чаганаликларнинг илдиз отмаган жойи йўқ. Америкада ҳам томир отишипти-я. Мен сиз сўраган отанинг ўғиллари бўламан. Исми — Шокир. Бу киши туманнинг ҳокими Эшмаматов ака. Америкачасига айтсак, губернаторми, мэрми, шунга ўхшаш катта одам.

Учувчи. Мен Самарқанддаги авиаотрядда вертолёт учувчисиман. Мен ҳам чаганаликман. Шу ерда мактабни тугатганман. Кориз гузарданман... Америкадан келган меҳмон билан биз икки ака-уканинг неваралари эканмиз. Топишганимиздан кейин, суриштириб, шу қарорга келдик. Иسمу шарифлари Муҳаммад Чагана.

Хорижлик (*у алақандай шарқ тилининг нуқси урган ўзбек тилида салмоқлаб, ҳар бир сўзда тўхтаб сўзлайди*). Отамиз қишлоғимизнинг номини фарзандлар унитиб юбормасинлар ниятида исму шарифимизга Чаганани ҳам қўшганлар.

Учувчи. Бу кишини қишлоғимизга келаётганларини эшитиб, мен ҳам ҳамма ишни йиғиштирдим-да, эргашиб келавердим. Отангизни бир кўрмоқ ниятим бор эди.

Шокир. Бизнинг ота машҳур-да, учувчилар ҳам осмонларини ташлаб, ҳузурларига ташриф буюрадилар.

Учувчи. Отангиз табаррук одам. Менга бир яхшиликлари ўтган... Ана шунга-ям ўттиз йил бўлибди! Вақтнинг ўтишини қаранг! Амакини бир кўриб кўнгилларини олай деб юрибман. Охир мана, Муҳаммад ака билан топишганимизда, насиб қиладиган бўлиб турибди.

Хорижлик. Биз асли чаганаликмиз. Ота-бобомизнинг киндик қони тўкилган тупроқ — шу жой. Мен Афғонистонга кетганимизда уч ойлик чақалоқ эканман. Отамни Шўролар қамашган. Ушанда “тилла топ” деб ўзбекни қама-қама қилишган экан. Қариндошлар маслаҳатлашиб Афғонга кетишмоқни ихтиёр этишган. Кечаси битта-битта “Ё Афғонистон, қайдасан?” деб кетишаверишган. Мен ҳам онамни қўлида мусофир бўлиб кетганман... Аввал Афғонистонда яшадик. Кейин Маккада ўн беш йил бўлдик, ҳозир Америкада истеъкомат қиляпмиз...

Эшмаматов. Ватани соғиниб келибсиз-да, Мустақиллик шарофатидан...

Хорижлик. Соғинчдан гапирманг! Ҳаммани Ватани бор — бизнинг Ватанимиз йўқ эди... Фарангистон бир қадам йўл, Жапон бир қадам йўл. Фақат бизнинг Ватанга йўл йўқ. Умр бўйи юр — етолмайсан. Қанчадан-қанча одам “Ватан, Ватан” деб қон йиғлаб, ўлиб кетди... Маккада бир Музаффар махсум деган одам бор эди. Ўша, “Шўро барибир йўқ бўлади. Одамларга шунча жабр-зулм ўтказган салтанатни парвардигори эгам соғ қолдирмайди. Агар Ватан озодликка эришганини эшитсам, оёқ-қўлим шол бўлиб ётган эрсам ҳам, Ватан сари ўн қадам ўрмалаб, сўнг ўламан”, деб ғурур билан лутф этардилар. Истиқдолни мен Америкада эшитдим. Маккалик

биродарларимизнинг айтишларича, бу мужда етганда, Музаффар махсум жон узаётган эканлар. Кулоқларига қичқириб айтишибди. “Жон бераётган бечоранинг кўзи ярқ очилди — худди пайғамбарни кўрган одамнинг кўзидай ярақлаб кетди”, дейишади.

Эшмаматов. Шу гапингиз тўғри эмас. Одамлар Маккага бориб ўлишни орзу қилишади.

Шокир. Муҳаммад ака, мана шу Эшмаматов жуда мусулмон одам. Кунни тоатибодатда ўтади. Бировни ҳақиқага хиёнат қилмаган. Тумандаги одамларни муродмақсадига етказиб, коммунизм... кечирасиз... Америкадан ҳам ўтказиб, бозор иқтисоди қилиб юборди. Энди бир орзуси қолган — Маккага бориб ўлмоқчи...

Хорижлик (*Шокирнинг оҳангини англамай*). Муродларига етсинлар... Одамнинг кўнгли худого яқин бўлса, ҳамма жой Макка...

Шокир. Қишлоққа меҳмонга келиб яхши қилибсиз...

Хорижлик. Онам раҳматлик Чаганадан кўп ҳикоя қилар эдилар. “Чаганининг тўрт тарафини тоғ ўраб турибди. Ҳовлимиз Чаганини кесиб ўтган катта сойнинг ёқасида. Уйимиз Чаганадаги энг кўркам уй. Ҳовузи бор. Теграси тол”... У-бу жойга кириб чиқдик, ҳеч ким билмади. Одамлар, билса, сизнинг отангиз билишини айтишди.

Шокир. Бизнинг ота ҳамма нарсани билади!

Эшикда чол кўринади. Бошида салла. Бошдан-оёқ оқ кийимда: яктаги ҳам оқ. Қўлида ҳасса. У шу туришида, пайғамбаргами-ей, авлиёгами-ей ўхшайди. Бозорбоев чолни ортидан ҳозиргина халқни қойил қилган сеҳргардай, икки қўлини ёйиб, қувонч билан юриб келяпти. Ҳамма ўрнидан туради.

Бозорбоев. Мана, бобой соғ-саломатлар! Бир “куф-суф” дедим-да, касалларидан фориг қилиб, меҳмонлар истиқболига олиб чиқяпман!

Шокир. Э худого шукур, ота! Ўзингиз юриб боққа чиқибсиз-а! Келинг! Келинг!

Чол бирин-кетин ҳамма билан қўл олишиб, **Хорижлик** ва **Учувчи** билан кучоқлашиб кўришади. Кейин стол атрофига ўлтироқчи бўлади, аммо дастурхондаги ичимликларга кўзи тушгач, нарироққа стул қўйишни ишора қилади. Учувчи чаққон туриб икки стулни олиб, нарироққа қўяди. Бирига чолни ўтказиб, иккинчисига ўзи ўтиради.

Эшмаматов. Ҳеч касалга ўхшамайсиз. Туманимизнинг пешқадам меҳнат фахрийси “касалман” деб ётаверса, ислохотларни амалга оширишда раҳбариятга ким ёрдам беради! Бу ёшларни сизга ўхшаган фахрийларимиз бошқариб турса, бозор иқтисодига тезроқ кириб борамиз. Доим соғ бўлинг!

Чол. Қуллуқ, райкум улум, қуллуқ!

Бозорбоев. Эшмаматов акамлар, райком эмас, туманимизнинг ҳокими бўладилар... Райком энди қолиб кетди!

Чол. Майли, ким бўлсалар ҳам райкумлар-да!.. Бугун тузукман... Самарқандга сафарга боришимизни эшитиб, бирдан енгил тортидим... Меҳмонлар йўқлаган эканлар, ўзим юриб чиқмасам, уят бўлади деб... (*Хорижликка*.) Хуш келибсиз!

Хорижлик. Хушвақт бўлинг! Бу Самарқандга дам олиш кунлари тушиб турсаларинг керак-да?

Чол. (*Қулиб*.) Бир умр меҳнат қилиб, дам олиш куним энди келганга ўхшайди, меҳмон. Насиб этса, Самарқандга биринчи боришим бўлади.

Хорижлик. Тушунмадим... Қайси Самарқандни айтяпсиз?

Шокир. Меҳмон, ажабланманг, ўша Амир Темирнинг пойтахти Самарқандни айтяпмиз...

Хорижлик. Самарқанд бир қадам йўл-ку! Наҳотки... Баракалла-э сизларга!..

Шокир. Э, бизнинг халқ, меҳмон, қўйдай гап. Қорни тўйса, иссиқда эриб ётаверади. Фақат сўйишаётганда бир “ба-а” дейди, холос. Оёқ-қўлини боғлагунча ҳам индамайди. “Мени оёқ-қўлимни боғлаяпти-ку” деб ўйлаб ҳам кўрмайди. Фақат бўғзи шартта кесиб ташлангандан кейин, жонҳолатда типирчилайдилар... Мен Америкага ҳар борганимда қойил қоламан. Битта хўжайин бор. Қонун! Бизда қонун ёзганларни ўзи қонунни бузади. Мана, иккита қонунбузар ўтирибди! Халқининг бошида нима савдо борлиги билан бир тийинлик ишлари йўқ! Чўнтаклари тўлса бўлди!

Эшмаматов. Сиз ўзингиз халқни қўп ўйлайсиз-да, Шокиржон! Бошқа ишингиз йўқ, топ-тоза имонингизни устида ёстани-и-иб, фақат халқни ўйлайсиз!

Шокир. Сен итдан тарқаганлардан менинг фарқим шуки, мен ўзимни кимлигимни яширмайман. Ичим билан ташим бир. Сен укағарларга ўхшаб артист эмасман! Бозорбоев! Сени нимага юборган эдим! Телефон қилишдими, йўқми?

Бозорбоев. Сўрадим... Қилишмапти...

Чол. Шокир! Сен бегона юртларда юравериб... ўзингни сал ташлаб юборибсан... Меҳмонларни олдида, оғзингга қараб гапир, болам.

Учувчи. *(Гапни чалғитиб.)* Ота, акам сизни йўқлаб келганлар...

Чол. Нима хизматлари бўлса, бош устига.

Хорижлик. Биз ғамхона юртларга кетишимиздан аввал шу Чаганада ҳовлимиз бўлган экан. Худо соҳиб, агар омон қолган бўлса, бир кўриб тавоб қилсам деган ниятда...

Чол. Кимларнинг авлодидан бўласиз?

Хорижлик. Бобомни Абдусамат тўқсоба дер эканлар. Падали бузрукворим Тангрикулбек...

Чол. Ана гапу, мана гап!.. Тангрикулбекдан туёқ қолган экан-да!.. У, билишимча, ўттиз биринчи йил йўқ бўлиб кетган. “Отишибди”, деб гапириб юришди... Йигирма бир ёшларида кетди валлажат!.. Мен у кишидан етти ёш кичикман... Су-йинчини ҳозирлай беринг, меҳмон! Сизларнинг ҳовлингиз бор!

Хорижлик *(ҳовлиқиб ўрнидан туради)*. Қасрда?

Чол. Ўтиринг! Ўтиринг...

Бозорбоев. Чаганада қадимги уйлар қолмади ҳисоб...

Чол. Абдусамат Тўқсобанинг ҳовлилари қолган. Раҳматлик боболари ҳавас билан қурдирган эдилар. Раҳмат калнинг улини идорасини оти нима?

Эшмаматов. “Заготзерно”ни айтяпсизми?

Чол. Худди шу идора жойлашган иморат — Абдусамат тўқсобанинг ҳовлиси!

Хорижлик. Ҳовузиям борми?

Чол. Бор!

Хорижлик. Теграсида толлари...

Чол. Кучоққа сигмайдиган толлари бор!

Хорижлик *(кўзи ёшланиб)*. Етказганингга шукур! Энамнинг орзуларини ўнгимда кўрадиган бўлдим... Бизга узр! *(Учувчига.)* Бўлинг, кейин келиб ўтирамиз... Ота, дастурхонга бир фотиҳа ўқинг!

Эшмаматов. Меҳмон, шошманг... Бу... қизиқ бўлди-ку! Янги тижорат бозори курамиз деб...

Хорижлик *(чўчиб)*. Ҳоқим ака, биз борайлик...

Эшмаматов. Қаёққа борасиз? Янги тижорат бозори қурилишини бошлаганмиз. “Заготзерно”нинг иморати шу бозор қуриладиган жойда экан. Ўн беш кун бўлди — бузиб юбордик...

Хорижлик. Ўн беш кун!.. Парвардигор! Кароматингдан!..

Сукунат.

Шокир *(хаҳолаб кулади)*. Меҳмон, Эшмаматовдан хафа бўлманг. Бу киши одамларнинг орзусини бузиш бўйича мутахассис. Коммунист чоғларида “коммунизмга элтаман” деб одамларни эргаштириб жўнаганлар. Кейин халққа шамата-лоқни кўрсатдилар-да, “мамлакатни қайта курамиз”, деб энг шимариб ўртага тушдилар. Энди ҳамма ишониб, ширин орзу-хаёллар сураётган пайтда, “бозор иқтисоди сари олға” деб югурдилар... Энди Абдусамат тўқсобанинг ҳовлисини бузиб, роҳат қилиб ўтирибдилар...

6

Ҳовли. Қосимни Салима суяб киради.

Қосим. Барибир касал бўлиш яхши! Ҳеч бўлмаса, суяб юришади... Меҳрибонликлари учун раҳмат...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

116

Салима. Юринг, каравотга ётинг.

Қосим. Энди бошимда алла айтиб турадиган энага топиб берсангиз. Худди Пушкиндай ухлаб қоламан. Пушкиннинг худди ўзидай. Тушимда “узоқ соҳил ва ўзга ҳаёт”ни ҳам кўришим мумкин. Тушимда “узоқ соҳил ва ўзга ҳаёт”нинг қоқ ўртасига бориб, барча дарду ташвишлардан форум бўлганимча, осмонда қушдай учиб юришим мумкин. Аммо, мана бу — сизларнинг соҳилларингизга қайрилиб қарамайман. Чунки қайрилиб қарасам, бир томчи ёшга айланиб, Салима, сенинг ёноқларингга томаман.

Салима. Мени юрагимга аллақачон ёш бўлиб томгансиз. Менга қаранг, кўз ёшдан нима фарқим бор?

Қосим. Иккаламизнинг ҳам кўз ёшдан фарқимиз йўқ, Салима!

Салима. Илоҳ, хор бўлманг, аммо мени хор қилдингиз!

Қосим. Сен мени хор қилдинг, Салима! Сен мени хорликдан ҳам хор қилдинг. Юрагимга қара, зўриққанидан парчаланиб кетай деяпти... Парвардигордан кейин энг яхши кўрган одамим — сен! Ҳар кун намоз ўқиётганимда сени ҳақинга ҳам дуо қиламан. “Қодир эгам, дейман, шу аёлни бахтиёр қил дейман!” Мен уни яхши кўраман дейман! Мени бандам деб билсанг, шу аёлни ўксинтирма дейман! Ҳар бир заррам билан, ҳар бир ҳужайрам билан, руҳимнинг ҳар бир тола ёруғи билан сени олқайман! Яна нима қилай, Салима!

Салима. Мен сизни деб уяту ҳаёни йўқотдим!.. Тўққиз йил бўлди, оромим йўқ! Сизни деб ҳамма нарсамдан кечдим! Ота-онамни юзини ерга қаратдим! Оиламдан воз кечдим! Эримдан ажралдим!.. Мана, орқангиздан шармандаликни бўйнимга олиб, эргашиб юрибман! Ёлворама! Бандимдан узилай-узилай деб турибман! Тўқилмасимдан олинг мени! Хотинликка олмасангиз, канизликка олинг! Чўриңгиз бўлай!..

Беғам ва Саодат кирадилар.

Қосим. Ана, янгалар келишди! Энди тўйни бошласак ҳам бўлади...

Саодат. Афғон, сизга нима бўлди? Нега рангингиз оппоқ? Салимахон, тинчликми?

Салима. Ўзларидан сўранг!.. Қон берганмишлар!.. Қизлар мени чақириб чиқишди. Борсам, қон топширган сахий йиқилиб ётибди... “Ҳам қўшнисисан, ҳам ҳамширасан — қарайсан”, деб мени ҳамроҳ қилиб юборишди...

Саодат (Қосимга). Ақангизни чақиртирайми?

Қосим (Саодатга). Янга... Шаҳарлик келинойимни қўрқитиб шовқин солманг-да!

Салима. Сиз ҳам ҳаммани қўрқитиб юрманг!

Қосим. Гуноҳқормиз!

Беғам. Нима бўлди ўзи? Тушунтиринглар!.. Қалтириб кетяпман.

Қосим. Э келинойи, нимага қалтирайсиз. Янга, тинчланинг. Ҳозир бир босидан гапириб бераман! Фақат гап ўртада — акаларим билмай қўя қолишсин... Мен... қон бердим.

Беғам (ҳаяжонланиб). Кимга?

Қосим. Билмайман кимга.

Саодат. Афанди Афғон қайнағам...

Қосим. Кўчадан ўтиб кетаётиб, симёғочга ёпиштириб қўйилган: “Азиз фуқаролар! Донорлик — эзгу ишдир. Ҳар томчи қонингиз кимнидир ҳаётини сақлаб қолади” деган эълонни ўқидим-да... Қон топширдим. Менга бу эълондан икки жумла ёқди. “Азиз фуқаро!” деб ўқидиму мурожаатнинг самимийлигидан кўзларимга ёш келиб кетди. Чиндан “азиз фуқаролар” қаторига қўшилгим келди. Кейин “Ҳаёт” сўзи... Ҳаёт! Қандай буюк сўз! Мен — Қосим энди ҳаётни асраб қоламан!..

Саодат. Афғон, ўзингиз аранг юрибсиз, сизда ортиқча қон нима қилади...

Қосим. Чиндан исталса, ортиқча қон топилади... Аммо энг муҳим гал бошқа жойда... Энди мен мангу яшашим мумкин! Масалан Навоийдай, Бобирдай... Улар одамларнинг юрагида яшасалар, мен томирларида яшайман.

Беғам. Сиз... Ғомирларда?..

Қосим. Ҳа, меъ! Янга! Келинойи! Салима! Билиб қўйинглар, бу Афғоннинг қони тоза! Мени ҳеч кимнинг олдида уялтириб қўймайди... Тасаввур қилинг, ме-

нинг қоним махсус жойларда авайлаб сақланади. Масалан, олтинни қандай асрашса... Кейин бир кечаси — менга бу воқеа негадир кечаси бўладигандай туйиляпти — қонсираб ётган беморга қонимни қуйишади. Менинг қоним, тушуняпсизми, менинг қоним беморнинг вужудига янги ҳаёт олиб киради! У яшайверади, яшайверади! Мен ўлиб кетсам ҳам у яшайверади! Қоним ундан фарзандига ўтади. Фарзандидан неварасига ўтади, неварасидан чеварасига, эварасига... Хуллас, мен мангу яшайман! Устидан кулган айёр дунёдан Қосим афғон шу тарзда ўч олди! Бопладим уни! Мени енголмади бировга бир кун бахт берса, ўн ҳафта бебахтлик улашадиган дунёларинг...

Б е г а м . У ҳаммамизнинг дунёмиз, Афғон, ҳаммамизнинг дунёмиз...

У беихтиёр телефонга қарайди. Бориб телефонни ушлайди. Шу ҳолда қотиб туради-да, йиғлаб юборади.

7

Бог. Эшмаматовдан бошқа олдинги саҳнадагиларнинг ҳаммаси шу ерда. Ш о к и р билан Х о р и ж л и к боғнинг тўрида гаплашиб туришибди. Б о з о р б о е в уларнинг суҳбатига кўшила олмасдан нарироқда айланиб турибди. Ч о л , Ж ў р а ва У ч у в ч и алоҳида гурунглашяптилар.

Ж ў р а . Ота, бу киши сизни танир эканлар!

У ч у в ч и . Амаки, мен сизни танийман.

Ж ў р а . Бу кишини танидингизми?

Ч о л . Қарилик-да, болам, кўз қурғур...

У ч у в ч и . Мени танийсиз, амаки... Кўргансиз...

Ч о л . Шошма... Шошма...

У ч у в ч и . Танидингизми?

Ч о л . Ешлар тез ўсади, болам. Ойда, йилда кўзим тушиб турганларни танийман.

У ч у в ч и . Менга кўзингиз тушмаганига ўттиз йил бўлди. Мени олтамиш еттинчи йил, қовун пишиғида — бозорда кўргансиз.

Ч о л . Э, шунақами?

Ж ў р а (кулиб). Яқинда танишган экансизлар...

У ч у в ч и . Энди эсладингизми?

Ч о л . Кечирасан, болам...

У ч у в ч и . Менга қовун олиб бергансиз...

Ч о л . Эллик саккизинчи йил... Эллик саккизинчи йил...

У ч у в ч и . Қовун сотувчини эсланг... Ориқ, кўзлари нурсиз одам эди... Танимадингиз, амаки, танимадингиз... (Жўрага.) Олтамиш еттинчи йил баҳорда отам қазо қилган эдилар. Беш бола онам билан қолдик. Болаларнинг энг каттаси мен. Мен ҳам нечага кирганман? Ўн тўртга! Отамизга суяниб яшаганмиз — ўзимизни бу ёққа урамиз, у ёққа урамиз... Онам бирдан чўкиб, камгап бўлиб қолдилар. Баъзан қилаётган ишларидан тўхтаб, бир нуқтага тикилиб қолардилар. Кўзларига қарасам, жиққа ёш... Қовун пишиғига келиб, отамнинг гуссаси онамни йиқитди. Тушунарсиз бир касалга мубтало бўлдилар... Бир кун ётган жойларида қўлимга бир сўм тутқаздиларда, “Қовунга кўнглим кетяпти, болам, бозорга чиқиб кел”, дедилар. Ҳозир ҳам эсимда,ғижимланган, эски бир сўмлик. Тернинг ҳиди келарди... Хуллас, бозорга бордим... Кўзимга яхши кўринган битта қовунни танлаб, бир сўмни сотувчига узатдим. Сотувчи кўзимга бир қараб: “Бор, тошингни тер”, деди.

Ж ў р а . Вой, уйинг куйгур-эй! Ўша пайтда ҳам бор экан-да! Буларнинг уруғи қачон қуриydi...

Ч о л . Жўравой, қизишма...

У ч у в ч и . Савдолашган ҳам бўлдим, ялиндим ҳам — бермади, номард. Хўрлигим келиб кетди. Йиғлаб юбордим... Отангиз четдан бу машамани кузатиб турган эканлар. Шитоб билан келиб, сотувчининг қўлидан қовунни шартта юлиб олдилар-да, менга тутқаздилар. Худди совуқ қотгандай қалтирайдилар денг... Бир даста пулни ҳалиги шўрликнинг тумшугига тикиб уриша кетдилар, уриша кетдилар...

“Қанча пул керак сенга! Инсофинг борми? Кошки шу гўдакнинг бир қатра ёшига арзисанг...”

Жўра. Бизнинг ота молодец!

Учувчи. Энди танидингизми, амаки?

Чол. Эсим қурсин, болам, эсимда қолмапти... *(Гапни буриб.)* Хизматлар қаерда?

Учувчи. Самарқандда...

Чол. Ана холос! Мен ҳам Самарқандга кетяпман, болам. Барака топгур Шокиржон, “бўлинг, тез кетдик”, деб турибди. Улуғларнинг қадамжоларини зиёрат қилмоқчиман...

Учувчи. Эшитдим, ота, эшитдим... Яхши ўйлабсизлар! Самарқанд зўр жой! Бизнинг тирик тарихимиз!

Чол. Регистонни, Гўри Амирни, Шоҳизиндани... — ҳаммасини бир айланиб кўрмоқчиман...

Учувчи. Амаки, уларни юриб эмас, учиб томоша қилмоқ керак. Қадимги бинолар осмондан жуда гўзал кўринади. Атрофда кўп қаватли, замонавий иморатлар, асфальт кўчалар, машиналар... Улар эса худди ўтмишдан сузиб келган кема-ларга ўхшайдилар. Гўё қадимий салобатларидан, залворларидан ўзларини ноқулай сезаётгандай хомуш турадилар... Шошманг, кўнглимда бир яхши ният туғилди... Ҳозир туғилди!.. Амаки, сизни ўзим Самарқандга олиб бораман. Кейин сизни вертолётимга чиқараман-да, осмондан туриб Самарқандни кўрсатаман. Тасаввур қилинг, осмондан туриб Самарқандни томоша қиласиз! Ўшанда осмондан Самарқандни кўриш бошқача эканлигига ўзингиз ҳам амин бўласиз. Ерда юргингиз келмай қолади.

Чол. Қуллуқ, болам, қуллуқ! Ҳимматли йигит экансан! Аммо Шокирнинг иши битиши билан жўнайдиغان бўлиб турибмиз...

Жўра. Дўстим, ҳақиқатдан ҳам учувчи экансиз. Мен ҳам бу дунёнинг ишларига бир осмондан қарашим керак... Жуда ичида яшяпман-да!.. Хоҳламасам ҳам тегиб кетаман, истамасам ҳам устимга ўзи бостириб келади...

Учувчи. Биз ҳам ерга тушиб турамиз... Фақат осмонда яшашга керосин ҳар сафар етмай қолади. Осмоннинг ҳам нархи баланд... Хуллас, амакини ўзим олиб кетаман.

Жўра. Отам бу сафар Шокир билан бормаса бўлмас...

Чол. Шокир оғринади... Болам, ҳали Самарқандга кўп бораман. Сенга ҳам навбат тегиб қолар...

Учувчи. Фақат ваъдангизда туринг — сизга Самарқандни осмондан кўрсатаман... Худо хоҳласа, бир атайлаб келаман... *(қўзғалади).*

8

Беғам телефоннинг ёнида ўтирибди. Боғдан Шокир чиқади.

Шокир. Беғам... Нега кўзларинг қизарган? Йиғладингми?

Беғам. Йиғладим.

Шокир. Нега йиғлайсан?

Беғам. Мен сизга турмушга чиқаётганда, бир умр йиғлашни бўйнимга олиб чиққанман.

Шокир. Беғам, сени яхши кўраман. Сен эса менга йигирма йилдан буён худди ёвга қарагандай қарайсан. Мен билан пинҳона жанг қиласан. Ўзингнинг бир чегараларинг бор. У жойга мени яқинлаштирмайсан ҳам...

Беғам. Дадаси, эски гапларни кўзгаманг.

Шокир. Тошдан қаттиқ экансан. Бировни шунча ёмон кўриб, ёнида ҳар кунни яшашни сендан бошқа ҳеч ким уdda қилолмайди. Бир қарашда шундай мўминқобил аёлсан. Аммо ичинг... Тош!..

Сукунат.

Беғам. Огоҳлантириб қўяй, сафарда ўғлимга бирор зиён етадиган бўлса...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

119

Шокир. Етмайди!

Беғам. ... Икки кўлим ёқангизда бўлади. Ўзим билан бирга сизни гўргача олиб кетаман.

Шокир. Беғам!.. Оббо!..

Беғам. Энди сиздан бир илтимосим бор. Ўғлим эсон-омон қайтиб келса, ик-каламизни алоҳида яшашимизга рухсат беринг.

Шокир. У менинг ҳам ўғлим!

Беғам. Ўғлингиз нашафурушликдан нарироқда ўссин...

Шокир. Беғам, сенга ҳеч қачон рухсат бермаслигимни биласан-ку!

Беғам. Биламан.

Шокир. Сени яхши кўришимни биласан-ку!.. Воҳ, укағарнинг қизи! Сендан бошқа ҳаммани енгдим. Дунёнинг қайси четига бормай, кўзимга мўлтираб қарашади... Фақат сен таслим бўлмадинг...

Беғам (*овози титраб*). Бирор ҳаракат қилинг! Ўғлимдан нега хабар йўқ. Одам ҳам ўз боласини қорадорифурушларга ишонадими? Сизда юрак қолмаган ўзи.

Шокир. Мен ўғлимни ҳақиқий йигит бўлмоғини истайман... Исроилни ўзининг ҳаракати бор. Каратэдан учинчи қора белбоғ соҳиби; боксдан, ўзбекча курашдан спорт устаси; милтиқ отишдан ҳам шундай... Бировга бурнини қонатиб ўтирмас... Яна бир гап — ҳамма жойда мард ютади.

Беғам. Сизми мард?

Шокир. Мардлигим учун ҳам мендан нафратланадиган аёлни бир умр хотин қилиб юрибман...

У боққа кириб кетади. Тоғора кўтарган Саодат саҳнага киради.

Саодат. Беғамхон! Жаҳонгашта билан уришдингиз-а... Уришманг. Шундай одам билан ҳам уришасизми? Еганингиз олдингизда, смаганингиз орқангизда, устингизда кийимларнинг асили, бунинг устига эрингиз қош-қобоғингизга қараб турса...

Беғам. Опажон... Опа!.. (*Титраб-қақшаб ўзини Саодатнинг елкасига ташлайди. Саодат Беғамни бир ажиб меҳрда овутади*). Мен уни ёмон кўраман, опа...

Саодат. Нега ёмон кўрасиз? Хотин ҳам эрини ёмон кўрадимиз? Яхши кўришиб, Самарқанддай шаҳарларда ўйнаб-кулиб юриб турмуш қилган бўлсаларинг...

Беғам (*ўзини босиб олиб, у ёқ-бу ёғини тартибга соларкан*). Қанақа севги, опа... У... бир ҳайвон-ку!

Саодат. Ойэгачим... Ойэгачим!.. “Астағфируллоҳ” денг!

Беғам. Самарқандда ўқиб юрганымда мени бошқа яхши кўрган одамим бор эди. Қайнагангиз орқамдан эргашиб олди. Яхши гапни ҳам тушунмайди, ёмон гапни ҳам тушунмайди. Ҳеч нарса кўринмайди кўзига. Менинг одамим билан муштлашавериб ҳаммани безор қилди. Ётоқхонадан чиқолмай қолдим. Бир кечаси хонага бир ўзим қолганимда кириб келди... Кучим етмади. “Энди менга тегмасдан иложинг йўқ”, деди кейин. Мен шу иложсизликда орқасидан эргашдим. Ҳозиргача эргашиб юрибман... Яхши кўрган йигитим эртаси келди. Мен Шокиржонни яхши кўришимни, унга турмушга чиқишга розилик берганимни айтдим... Ҳозир ҳам эсимда: турибди менга тикилиб, кўзидан ёши оқяпти, оқяпти... Мен ҳам йиғладим... Шу туришда билмадим, қанча турдик... Сўнг бир оғиз сўз демасдан чиқиб кетди... Ўн йиллардан кейин ўлганини эшитдим... Ичиб-ичиб, жигарини ароққа едириб-едириб ўлибди...

Саодат. Худо раҳмат қилсин...

Беғам. Менинг бир аммамдан бошқа ҳеч кимим йўқ. Дардимни кимга айтаман. Исроилжонга бош қоронғу бўлиб қолган эканман... Тўй ҳам қилмасдан яшаб кеттирдик. Хуллас, шу, опа... Юрибман қандай яшаётганлигимни билмасдан...

Саодат билан Беғам жим қоладилар. Сукунат.

Саодат. Бу дунё савдосининг охирига етиб бўлмайди. Ана, Афғон ҳам юрибди — “оҳ” урса, ўт пуркаб...

Беғам. У кишига нима бўлган, опажон?

Саодат. Афғон бола Самарқанддан ўқишни битириб келган йили кўшнимизнинг қизи Салимага ошиқ бўлиб қолди. Салима мактабни эндигина тамомлаган —

гулдай очилган пайти... Бир қариндошларига унаштирилиб ҳам қўйилган эса... Афғон бўлса, Мажнунни ўзи — тоғни талқон қиламан дейди. Салима эса ёнидан онасининг этагидан чиқолмади... Гапи ерда қолганини сезган Афғон Афғоннинг кўнгалига урушга кетишга ариза ёзди. Айни Салимани тўйи куни, армияга кузатишга берди... Афғонистондан урушни тугатиб чиқар куни Афғон Амударёга тайинланди... Афғонистонда, ярадор бўлипти. Уруш тугагандан кейин озиб-тўзиб кириб келди. Афғоннинг бир кун Афғонни кўчада кўриб қолибди... У ёғи менга қоронғу. Салима менга аяб ажралди. Отасиникида яшаяпти... Иккови ҳам бир-бирини яхши кўради, аммо бир-бирини масам, нимага турмуш қилмайдилар... Бир-бирини азоблаб юришибди-да... (Афғонларкан). Худо инсофларини берсин...

У ташқарига чиқади. Шокир қайтиб киради.

Шокир. Беғам...

Беғам. Ҳа...

Шокир. Мен сени яхши кўраман.

Беғам. Барака топгур, менга ўғлимни соғ-саломат қайтариб беринг...

9

Боғ. Эшмаматов билан Жўра боғда ниманидир қизгин баҳс қилиб, айланиб юришибди.
Қосим билан Бозорбоев столнинг атрофида.

Бозорбоев. Ука, сенга акаларингнинг ҳурмати, тегинмай юрибмиз... Узинг бир нашаванд бўлсанг... Афғончи аскарларнинг йиғинида мени “нашафурушларнинг бошлиғи — мафия” дебсан-а!.. Ўпкангни бос! Мен сендай афғончиларни кўпни кўрганман!

Қосим. Мен — нашавандман. Биласан. Аммо Афғонистондаги ифлос урушда бўлганингда, фақат нашани эмас, бутун дунёни чекиб юборардинг... Буни сен туншунмайсан.

Бозорбоев. Сизлаб гапир...

Қосим. Ҳозир сенга ўхшаган нашафурушлар эса мендай хасталарни кўпайтирмакчи бўляпсанлар. Чунки сизларга соғ одам керак эмас. Соғ одам ноқулай — ҳуқуқини талаб қилади, озодлик бер дейди, нон бер дейди, камчиликларингни гапирди... Бизни эса бошқариш осон: бир фасл бўлса ҳам озодлик берадиган оғура — игнанинг учидек қорадорига — бор топганимизни бериб, имонимизни топтаб, ору номусимизни сотамиз... Аммо биз ўзимизга ўхшаганлар кўпаймасин деймиз.

Бозорбоев. Мен бор гапимни айтдим. Қўлларингдан ҳеч нарса келмайди!

Қосим. Сен... Ҳаромни ейвериб семирган чўчқа... Тилингни тий. Ҳамма ёқни сотиб ололаман, деб мақтанаяпсанми? Дунёда ҳақиқат бўлмаса ҳам, бир сен учун ҳақиқатни кўрсатиб қўйиш қўлимдан келади. Пешонангдан отаман!

Бозорбоев. Сенми? Ҳажиқиз! Отиш йигитларнинг қўлидан келади.

Қосим. Нима дединг?

Бозорбоев. Рангинг оқариб кетди-ку! Яширин сиринг ошкор бўлиб қолди-ми? Мен билмаган гап йўқ. Шунинг учун айтяпман, жим юр... Менинг ишимга бурнингни тикма...

Қосим. Бозорбоев!.. Иблис экансан!..

Бозорбоев. Қосим! Мен ҳақимда яна бир гап айтсанг, сенинг бу сиринг ҳам ҳамма жойга тарқайди...

Қосим. Бозорбоев. Буни тупроқ қилиб, устидан гарчиллатиб босиб юраман деб ўйлашинг хато... Шу гапларингни бекор гапирдинг... Воҳ, бекор гапирдинг!..

Жўра билан Эшмаматов баҳслашиб столга келиб ўтирадилар.

Жўра. Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, ҳокимликдан бўшаб, бошқа ишимни қилардим.

Эшмаматов. Жўрабой, бир пуфласам учиб кетадиган одамсан... Аммо Шокирбойнинг ҳурмати аяб юрибман... Учакишма.

Жўра. Шокирни бунча ҳурмат қилиб қолдиларинг?

Эшмаматов. Шокиржон туманга катта ёрдам бермоқчи. Мармар заводини ҳамкорликда қурмоқчимиз. Фабрикани хорижлик дўстлари билан бирга қайта жиҳозламоқчи... Режалари кўп... Сизга ўхшаб фисқу фасод қилмасдан, укангиз амалий иш билан туманимизга ёрдам беряпти. Яқин келажақда — мустақиллик шарофати билан, Шокиржонга ўхшаб элим деб, юртим деб ёниб яшаётганларнинг саъй-ҳаракати туфайли туманимиз иқтисоди беҳад юксалиб кетади...

Жўра. Бу ишларинг-ку яхши, аммо...

Қосим. Ака, соддасиз, шу гапларга ишониб ўтирибсизми? (*Шокир боққа киради. Бир четга бориб ўтиради, унга ҳеч ким эътибор бермайди*). Акам билан булар шерик...

Бозорбоев. Оғзингни юм!..

Қосим. Булар ҳамма ишларини юз қилиб бўлишди!.. Забт этмаган қасримиз қолмади, деб юришибди ўзларича бу ботирлар. Ҳозир наша бозорининг ишларини йўлга қўйишмоқчи. Бу иккаласи (*Бозорбоев билан Эшмаматовни кўрсатиб*) тоғда кўкнори, наша эктиришади. Етмаганини Тожикистондан тоғ ошириб келишади. Шокир акам эса харидор!

Бозорбоев. Қанжиқ, сенга ҳозиргина нима деган эдим! Оғзингни йиртаман!..

Жўра. Ўв, милиса, онангни!..

Бозорбоев. Сен аралашма!.. Агар Шокирнинг ҳурмати бўлмаса...

Шокир (*даврага яқинлашиб*). Нима бўларди? Айт, мени ҳурматим бўлмаса, нима қилардинг буларни?.. Ҳе, туққанингни!.. (*Болтабоевни ёқасидан ушлаб турғизади-да, қорнига бир уради*). Беш грамм наша билан икки гилза ташлаб бажарадиган ишларинг буларга ўтмайди...

Жўра. Ука... Шокир... Қосимнинг гапи тўғрими?

Шокир. Ака, Қосим нимани билади? Оғзига келганини валдираяпти-да.

Жўра. Ҳали отам тирик. Мен ҳам ўлганим йўқ. Агар бу гаплар рост бўладиган бўлса, хафа бўламан... Ака-укачиликдан ажралиб кетамиз, Шокир.

Бозорбоев. Қосимнинг боши наша чекавериб, айланиб қолган...

Шокир. Сен қўшилма. Ҳали алоҳида гапим бор сен билан... Овга боргим келмай қолди бу машмашалардан сўнг... Толик ҳам... Бемаҳал ўлганини қаранг! (*Толга осиқ милтиқни олиб*). Бундан ҳам кўнглим қолди... Қосим, мана шу милтиқ сенга. Ҳар хил майда гапларга қулоқ тутгунча, овга чиқ. Кўнглингни ёз... (*милтиқни Қосимга тутқзади*). Зўрми?..

Беғам эшикдан югуриб киради.

Беғам. Телефон!.. Телефон!.. (*Шокирга*.) Сизни сўрашяпти!

Шокирдан бошқа ҳамма ҳовлига йўналди. Қосим қўлидаги милтиққа тикилиб тебранганича ўтиради. Унинг ўйлари узун... Боққа чол чиқади. Қосимга кўзи тушади. Аммо унга бирдам тикилиб тургач, боғнинг тўрига қараб юради. Бир фаслдан сўнг Салима киради.

Салима. Милтиқ қуллуқ бўлсин...

Қосим (*тебраниб*). Қуллуқ... қуллуқ... қуллуқ... қуллуқ.

Салима. Яна келдим.

Қосим. Келавер. Бу дунёда фақат сенинг келишинг учун яшайман...

Салима. Мен бу дунёда фақат сизнинг борлигингиз учун яшайман!..

Қосим. Мен сени кўзларингга термулиш учун яшайман!..

Салима. Мен сизнинг овозингизни эшитиш учун, ёнингизда бир лаҳза мана шундай тик турмоқ учун, қаршингизда дақиқада гуллаб, дақиқада хазон бўлишим учун!.. Фақат сиз, сиз, сиз, сиз учун яшайман!

Қосим. Йўқ! Мен сен учун яшайман. Менинг орзум, аъмолим, армоним, қисматим, бору йўғим — сенсан!..

Салима. Фақат мени кечиринг! Унутинг ҳаммасини! Наҳотки, ёшлигимда ота-онам раъйини қайтаролмаганим учун шунча жазо берсангиз!..

Қосим (*ғайритабиий овозда*). Мен сенга... уйланомайман...

Салима. Нимага? Фурур — иккаламизнинг ҳаётимиздан азизми? Мана, мен ҳамма нарсага тайёр турибман! Мени бағрингизга боссангиз-чи! Суякларимни син-

дириб, бағрингизда эритиб юборсангиз-чи!.. (Бирдан овози пасайиб.) Сизга нима бўлган?!

Қосим. Менга... ёмон... бўлган... Урушда... Афғонистонни ташлаб чиқаётганимизда, Амударёнинг кўпригига етар-етмас мина парчаси теккан...

Салима. Бунга тўққиз йил бўлди! Худога шукур, тупла-тузуксиз...

Қосим. Мен сени яхши кўраман, Салима!.. Ҳозир сенга бир гап айтаман, шу билан...

Салима. Нима “шу билан”?!. Нима “шу билан”?!.

Қосим. Шу билан ёнимга қайтиб келмайсан... Ўша ярадор бўлганимда... Хуллас, энди эрлик қилолмайман!.. Ҳеч кимга — дунёдаги бирор-бир аёлга ҳам эрлик қилолмайман! Кечириб ҳам, кечирмасдан ҳам эрлик қилолмайман! Яхши кўрсам ҳам эрлик қилолмайман, ёмон кўрсам ҳам эрлик қилолмайман!.. Салима! Кет энди! Худо ёрлақагур, тўрт тарафинг қибла!

Салима. (Орқага чекинarkan.) Алдаманг... Жон Қосим ака... Алдаманг...

Қосим. Бор. Бор...

Салима (ундан чекина бораркан, Қосимга бемажолликда қўл чўзиб). Ўзимнинг бебахтим... Бахтиқаром... Бахти қурбонликка сўйилган Қосим акам!.. Мен туфайли урушларда бахтини ёқиб келган суйганим!.. Бу дунёда ўзинг ҳам, мен ҳам хор бўлдик!.. Хазон бўлдик. Иккаламиз ҳам очилмасдан тўкилдик... Боғларимиз ёнди... Тоғларимиз текис бўлди... Бирга юрай десак, ҳатто саҳромиз ҳам йўқ... Ўзимнинг бебахтим... Бахтиқаром... Ўн гулидан бир гули очилмасдан сўлган баҳорим!.. Дунёнинг ҳамма кузлари жамланган баргихазоним! Мен бир бўйларингга тўймасимдан тўкилдингми?!.. Бу хазон бўлгур дунё сени ҳам хазон қилдими? Воҳ! Куйиб кетдим!.. Дўзахларингни ўти ёндирди мени!.. Ўзимнинг бебахтим!.. Бахтиқаром...

У чекина-чекина, Қосимга қўл чўза-чўза толпинганича чиқиб кетади. Қосим тирик ўлик бир тарзда қолади. Чол ҳаммасини эшитган. У Қосимнинг ёнига келади.

Чол. Қосимжон, тур, болам! Ғам ичида ўтирма! Ўзингни силкиб ўрнингдан тур.

Қосим (ўрнидан туриб). Ота...

Чол. Гапирма, болам, гапирма. Эшитдим, ҳаммасини эшитдим... (бирдан Қосимни қучоқлаб). Воҳ, болам! Мен гумроҳни кечир!.. Нимага мен сени урушларга юбордим! Нега йўлларингга тоғ бўлиб ётиб олмадим, болам! Сенга ота бўлиб, бу дунё сабру тоқат қилганга эканлигини нега тушунтирмадим... Қосимжон! Кенжа-тойим! Сени бу кунларга қолдиргунча, ўлсам бўлмасмиди? Сени урушга олиб кетаётганларида нега мен қараб турдим? Ўша урушларда мен ўқларга учрасам, армон қилмасди!.. Воҳ, болам! Воҳ, ёруғ дунёдан бетуёқ кетадиган тансиқ фарзандим!..

Қосим (титраниб). Ота... Мен бу дунёдан иссиз кетмайман... Ишонинг, ота, менинг... изим қолади... Мен қон бердим...

Чол. Қанақа қон, болам, қанақа қон? Қонинг сени шунчалар кўпми ҳамма жойга тўкиб ташлайдиган?

Қосим. Ота, мен... Дўхтурга қон бердим... Энди мен ўлмайман. Қонимни бир беморга қуядилар... У тузалиб кетади. Қоним ундан фарзандига ўтади...

Чол. Бечора болам... Бек Болам!.. Хон Болам...

Қосим. ... Фарзандидан неварасига ўтади... Неварасидан чеварасига ўтади...

Чол. Болам, гапирма...

Қосим. ... чеварасидан эварасига ўтади...

Чол. Хаёлкаш болам! Армонли болам!..

Қосим. Мен беиз кетмайман... Мен беиз кетмайман...

10

Ҳовли. Чол. Қосим ва Салимадан бошқа ҳамма шу ерда. Ошпаз ҳам шу ерда. Энди у чарм куртқада.

Шокир (телефонда гаплашяпти). Алло... Гапир! Гапир!.. Эшитяпман!.. Сен гапиравер, аҳволимни сўрамасдан!.. Хўш... Хўш... Яна нима гаплар... Бўлдими? Энди

мендан эшит. Мен етиб бораман. Молнинг икки баробар ҳақини берамиз деб ушлаганларга қатъий сўз беринглар!.. Ишонтиринглар! Қолганини ўзим тўғрилайман. Тушундингми? Тушундингми деяпман!.. (трубкани зарб билан қўйиб). Қўлга тушибди, ношудлар!.. Тезлик билан етиб бориш керак. (Ошпазга.) Тумандан чиқаверишда Телпакли деган яйлов бор. Ўша жойга вертолёт қақир... Мен фақат иккита йигитнинг билан учаман... Қолганларни Москвадан оламан.

Эшмаматов. Мен энди борай, Шокиржон, ишлар кўп, бугун қўшиқ танловимизнинг якуни...

Шокир. Бораверинг, Эшмаматов, бораверинг... Чўкаётган кемани тарк этишга мудом ҳозир каламуш эканлигингизни яхши биламан.

Эшмаматов. Бозорбоев, шляпам қаерда?

Бозорбоев. Ўтирган жойимизда. Боғда... Юринг, бирваракайига ўша ёқдан сизни кузатиб қўяман...

Шокир. Шошманг. (Ичкарига кириб дипломат кўтариб чиқади.) Эшмаматов... Бозорбоев! Мана сизларники... (Жўрага тушунтириш бериб.) Дўстларни сийлашни яхши кўраман... Бозорбоев, олинг! (Гўё ҳазилдай.) Ўзи шу совғани бермасам, кетмасдиларинг. Ичида эллик минг кўк қоғоз бор... Биздан розимисизлар?

Эшмаматов (шошинқираб). Раҳмат... Раҳмат...

Шокир (уларни боғ эшиги томонга кузатиб юраркан, фақат иккаласига эшитарли қилиб). Эшмаматов, иштонингизни ҳўл қилиб қўйдингиз-ку! Бундай ишлар кўп бўлиб туради. Фақат ўғлимнинг борлиги озгина кўнгилни гаш қилди... Мен икки ҳафтада келаман. Мол тайёр турсин.

Бозорбоев. Омонлик бўлса, мол тайёр...

Шокир. Бозорбоев! Каллангни узаман!.. Нега омон бўлмас эканмиз?.. Ҳа, сизларга энг ёқадиган гап. Мен ўша молларни ушлаганлар билан бирга икки ҳафтадан кейин меҳмонга келамиз. Россиялик меҳмонларни бир яхшилаб меҳмон қиласизлар.

Эшмаматов. Улар танишларингизми, Шокиржон?

Шокир. Пул ҳаммани танийди... Яхши боринг... Бозорбоев, сен Эшмаматовни кузатиб, қайтиб кел. (Уларни кузатиб орқага қайтади. Беғамга кўзи тушиб тўхтайдди.) Сен ҳам кетасанми?.. Жўнайдиган бўлсанг, “Мерседес”да борасан...

Беғам. Исроил... Тинч эканми?

Шокир. Тинч. Озгина... Хуллас, қўлга тушишган.

Беғам. Мен ўғлимни сўраяпман...

Шокир. У... Қочибди. Бу... яхши. Уларнинг қўлига тушгандан кўра... Сен кўрқма. Ўғлинг уч кундан кейин бағрингда бўлади... Мен сени бирор марта алдаганманми?

Беғам. Менга қаранг, сочим бирдан оқариб кетяпти...

Шокир. Ҳаяжонланма!

Беғам. Худо кечирсин, ҳозир сизни қандай қилиб ўлдиришни билмайман... Агар боламга бир гап бўлса...

Жўра. Нима гап ўзи? Ҳеч тушунмадим.

Шокир. Россияга жуда кўп миқдорда мол жўнатгандик. Бир-икки шўх божхона ходимлари йўлда ушлашпти... Бориб, бир кунда тўғирлаб келаман.

Жўра. Ҳеч гап эмас экан-ку... Келин, бекорга асабийлашапсиз...

Беғам. Ўғлим...

Жўра. Божхонада ўғлингизни божга олиб қолишмас... Айтгандай, Самарқандга бориш нима бўлади?

Боғ эшикдан чол чиқади.

Жўра. (Нимадир бўлганини сезиб.) Ота!..

Чол тўғри ўз хонасига қараб юради.

Шокир. Ота! Биласизми, ҳозир Ўрисиядан кўнгироқ қилиб қолишди... Мен тезлик билан кетишим керак. Икки ҳафтадан кейин келаман. Келаману дарҳол ҳаялламай сизни Самарқандга олиб кетаман...

Чол. Қаерга олиб кетасан?

Шокир. Самарқандга...

Чол. Ҳа, Самарқанд... Боролмайдиган бўлдикми?

Шокир. Икки ҳафтадан кейин борамиз...

Чол. Аттанг... Шу сафар астойдил йўлга отланган эдим...

Шокир. Мен ҳозир жўнайман...

Чол. Йўл-йўлакай Самарқандга кириб ўтолмайсанми?

Шокир. Йўқ, мен учиб кетаман...

Чол. Мен сенинг ўрнингда бўлсам, Самарқандга ҳамиша тўхтамасдан ўтмасдим... Шундай жойни кўрмасдан қандай ўтиб кетасан. Кетмоқчи бўлсанг, бир фасл шошмай тур. Мен ичкарига кириб бир оз дам олай... Кейин сенларга айтадиган бир оғиз гапим бор. Хўпми?..

Шокир (*соатиға қараб*). Хўп.

Чол хонасига киради. Орқасидан хавотирланиб Жўра киради.

Жўра (*хонадан чиқиб*). Отамдан хавотир оляпман... Ука, шу ваъда деган қурғурни ўйлаб берсанг бўлмайдеми?

Шокир. Мунақа бўлишини ким билибди?

Жўра. Камида бешинчи марта ваъда беришинг...

Шокир. Дунёни иши тескари бўлса, мен нима ҳам қилоламан! Мен ваъдани ўйламай берган бўлсам, сиз ўзингиз ўйлаб ваъда беринг-да, отангизни Самарқандга элтинг.

Жўра. Мен сенга эрталаб нима дедим?!. Самарқандга боролмайман дедимми?!

Саодат (*Ошхонадан чой кўтариб чиқиб*). Уришманглар...

Чолнинг хонасига кириб кетади. Бирпасдан кейин қайтиб чиқади. Ғалати сукунат.

Жўра. Тинчликми?

Саодат. Бобомни кўп қаторига қўшибмиз... (*Йиғлайди.*) Отажон!

Беғам. Ота!.. Отажон...

Шу пайт боғдан ўқ овози эшитилади. Оғир жимлик чўқади. Анчадан сўнг боғ эшиги гижирлаб очилиб (у балки илгари ҳам гижирлагандир, аммо ҳеч ким эшитмаган) милтиқни судраганича Қосим чиқади.

Қосим. Бозорбоевни... пешонасидан отдим.

Ҳамма жой-жойида қотиб қолган. Парда шу ҳолатда ёпилади.

11

ХОТИМА

Ҳовли. Эндигина Чолнинг маъракаларидан бири ўтган. Бир четда дошқозонлар тўнтарилиб ётибди. Поёндозлар, идиш-товоқлар тартибсиз сочилган. Стол атрофида Саодат ва Жўра ўтирибдилар.

Саодат. Чой ичинг...

Жўра. Раҳмат.

Сукунат.

Саодат (*тўсатдан йиғлаб*). Тумонат одам келди-я...

Жўра. Отам одамларга фақат яхшилик қилган эдилар.

Саодат. Яхши эдилар... Самарқандни бир кўришни орзу қилардилар...

Сукунат.

Саодат. Бечора Афғон!.. Оталарининг қабрларига бир сиқим тупроқ ташлай олмади.

Жўра. Пешона-да! Энди тақдирида борини кўради.

Сукунат.

Саодат. Молларга қарай...

Жўра. Ўтир... Самарқандга элтсам, борасанми?

Саодат. Элтсангиз... Бораман...

Жўра. Бўлмаса, тайёргарлигингни кўравер. Қиш ҳам келиб қолди. Менга таътил беришса керак. Иккаламиз тўғри Самарқандга борамиз.

Саодат. Рўзгорга ким қарайди? Моллар бор.

Жўра. Бир гап бўлар...

Кўча эшиги очилиб, Учувчи кириб келади.

Учувчи. Кечирасизлар, яна тўғри бостириб келяпман. Бобой қалай? Самарқандга бориб келдиларми? Яна Самарқандга олиб кетмоқ ниятида келдим... Нима бўлди? *(Жўра ва Саодатга, ҳовлига синчиклаб қарайди-ю, нима бўлганини тушунади. Секин ерга чўкади)*. Яхши одам эдилар. Мен у кишига Самарқандни осмондан кўрсатмоқчи эдим. Самарқанд осмондан бошқача кўринади... Қани, ака, бир тиловат қилиб юборинг...

Ҳамма Куръон ўқилишига ҳозирланиб, бош эгади. Шу пайт, қайлардандир олисдан — эҳтимол фалакдан, эҳтимол бошқа бир муқаддас олисдан Куръон тиловати эшитилади.

У аста-аста садоланиб, баландлашиб саҳнани, зални тутади. Бу ёғи режиссёрнинг ихтиёрида — балки шу тиловат остида саҳна ёпилар, балки қаҳрамонлар фотиҳа ўқишгач, тинмай жаранглаётган тиловат остида томошабин рўпарасига — таъзимга чиқарлар...

Абдуқаҳҳор ИБРОҲИМОВ

Туркистон япроқлари

1991

йилнинг 3 декабри. Кеча оқшомдан буён эзиб ёмғир ёғади. Кунлар қисқа, тунлар узун. Соат 8 дан ошган бўлса-да, ҳали кун унчалик ёришиб кетганича йўқ. Оилавий таомилимизга кўра меҳрибон волидам Офтоб ойимлардан оқ фотиҳа олиб, Тошкент шаҳар, Кўкча даҳа, иккинчи Оқилон маҳалласидаги бобомерос ҳовлимиздан Туркия сафарига аввало ўнг оёғимни босиб йўлга чиқдим. Кўп йиллик одатимга биноан йўл усти шайх Зайниддин қабристонига кирдим. Оддий халқ ибораси билан айтганда, Шиғзиддинбува мақбараларини, хилхонамизни — бобом Иброҳимхожи, бувиларим, амакию аммаларим, бошқа қариндош-уруғлар, хеш-ақраболар, қўни-қўшниларнинг қабрларини зиёрат қилдим. Қуръон тиловат қилиб, савобини уларнинг руҳига бахшида этдим. Илгарилари бўлганидек бу гал ҳам дилимдан шундай фикр кечди: “Ўқиган Қуръонимнинг савоби мабодо чет элларда вафот этишгани рост бўлса, Аҳмаджон, Абдумажид, Мансурбой амакиларимнинг, отам Абдусаматнинг руҳларига ҳам тегсин...”

Қаранг-а, бир отанинг тўрт нафар ўғлининг хоки-туроби ўз хилхонасида эмас. Улардан икки нафарини узоқ-узоқларда йигирманчи йилларда билимга ташналик олис элларга олиб кетган. Бошқа икки нафарини эса қирқинчи йилларда урушга юборишган...

Бобом қабрлари тепасида шулар ҳақида ўйлаб турар эканман, дафъатан ўз тасаввуримдаги Иброҳимхожи сиймолари пайдо бўлди-да, савол назари билан боқатгандек туюлиб кетди менга.

— Ўғилларингиз — амакиларимни излаб сафарга отландим, бобо, — дедим мен.

Назаримда, бобом нималарнидир пичирлагач, фотиҳа ўқидилар. Чамаси, менга оқ йўл тиладилар. Бу ҳол бир сонияда, кўз очиб юмгунча рўй берди. Бобом руҳлари зумда гойиб бўлди-қолди.

Ёмғир боягидан анча кучайган, қорга айланишидан дарак берарди. Атрофимда зоғ йўқ, баланд-паст мазорлар, турли-туман шаклдаги мармар лавҳалар, қабртошлар, ҳайкалчалар ва ҳоказолар кўзга ташланади. “Қабристонларни бундайин мартартошлар босиб кетаверса, ундан тупроқ олишга очиқ ер қолмаса ҳам керагов”, дея ҳаёлимдан ўтказар эканман, миямдан ялт этиб бир фикр ўтди. “Амакиларим қабрларига қўйиб келиш учун хилхонамиз тупроғидан бир сиқим-бир сиқим олиб кетсам-чи?” Бу фикр ўзимга хуш келди-ю, бироқ ер ёмғир зарбидан ивиб, мутлақо лойга айланиб кетган эди, аксига салафан халтача ҳам олмаган эканман. Гарчи ҳовлимиз бу ердан узоқ бўлмаса-да, орқага қайтишни ирим қилдим, қолаверса, учоққа (самолёт — тайёра) кечикишим ҳам мумкин. Шунда ҳаёлимдан (ўшанда ўзим учун ажойиб бўлиб туюлди) “амакиларим қабрларига қўйиш учун чинор япроқларидан олиб кетсам-чи, ахир япроқлар ҳам Туркистон тупроғидан вужудга келган-ку” деган фикр ўтди ва шундай қилишга жазм этдим. Қабристон чинорларининг ер билан битта бўлиб ётган япроқларидан олтин тусли иккитасини ердан олиб,

авайлаб бағримга босиб, намини бир қадар кетказгач, катта ёндафтаримнинг ичига солиб қўйдим: “Бунисини Аҳмаджон амаким қабрига, мана бунисини эса Абдумажид амаким қабрига қўяман, ҳам бир чимдим тупроқ ўрнига, ҳам Туркистон исини етказувчи гул ўрнига ўтса ажаб эмас”, деб қўйдим ичимда.

Одатда қабристонга зиёратга кирганимда, бу дунё ташвишлари ёдимдан кўтарилиб кетиб, соатлаб хаёл суриб қолиб кетаман. Миямда яхши-яхши фикрлар, режалар пишиб етилади. Ҳозир ҳам шундай бўлди. “Ахир Туркия жумҳуриятига кетялман. Жумҳур Туркиясини биринчи жумҳурраис Мустафо Камол Отатурксиз тасаввур қилиб бўлмайдикан-ку. Албатта у улуг сиймонинг мақбараларида ҳам бўлиб, қабрларини зиёрат қилишга интиламан. Ўшанда қабрларига гулдаста ўрнида Тошкент чинори япроғидан биттасини қўйсам-чи..?” Шунга қарор қилиб, ён дафтарим қатига яна битта чинор япроғини қўйиб қўйдим.

Шундан кейин йўл усти халқ ёзувчиси, яхши инсон ва меҳрибон кўшни Раҳмат Файзий мазори бошида Куръон тиловат қилиб, қабристондан чиқа бошладим. Буни қарангки, шунда миямга яна битта фикр келди: “Мавлоно Жалололдин Румий ҳазратларини унутаёзибман-ку. Ахир у зоти шариф Туркия учун қанчалик азиз бўлса, Туркистон учун ҳам ана шундай мукаррамдир. Насиб этса, Кўня тарафга боришнинг иложини топсам, мавлоно қабрларини албатта зиёрат қиламан”, деб аҳд қилиб қўйдим. Энди чинорлардан анча узоқлашиб, олма дарахтлари остидан борардим. Ирим қилиб орқага қайтишни истамадим, аэропортга бориш вақти ҳам яқинлашарди. Қолаверса, қабристон дарвозаси олдида — Кўкча гузариди бош куёвим Ҳасанхон сафар анжомларим ортилган енгил машинасида мени кутарди. Ахир, куёвни пайғамбарлар сийлаган, дейишади-я... Мен бўлсам... “Мавлоно Жалололдин Румий мутафаккир шоир бўлганлар. Ҳар рубоийларини мевага қиёс қилиш ҳам мумкин. Улар қабрига қўйгани олма япроғини олсам ҳам бўлади”, дея орқага қайтмаслигимни оқлаб, ўзимни юпатдим-да, оёғим остида ер билан битта бўлиб ётган олма дарахти баргларида йирик биттасини олиб, рўмолчам орасига аста қўйиб, намини бир оз кетказган бўлдим-да, ён дафтарим қатига авайлаб қўйиб қўйдим.

Мазористондан чиқиб, машинанинг орқа ўриндигига ўтирганимда билдимки, ёмғир остида юравериб жикқа хўл бўлибман, ёмғир плаш-пальтомдан ўтиб, костюмимга ҳам етибди. Лекин руҳим тетик, қалбим шод эди. Қўйнимда Туркистон япроқлари...

Туркистон япроқлари... Бу иборани ҳар ким ҳар хил тушуниши мумкин...

Мен Туркистон япроқлари деганимда ўзим билан Туркияга олиб кетган тўрттагина баргни тушунибгина қолмайман. Туркистон япроқлари деганимда эл эрки ва мустақиллиги учун курашиб, дунёнинг тўрт томонига мажбуран сочилиб кетган ватандошларимизни ва уларнинг авлодини назарда тутаман.

Барг дарахт шохида турганда япроқ бўлур. Тўкилгач, оёқ остига тушгач, хазон аталур. Вақти соати етиб, куз келиб, табиат ҳукми ила япроқлар тўкилиши бошқа гап. Бемаврид, табиат ҳукми билан эмас, балки илгари “социалистик” деб аталган, эндиликда тоталитаризм деб номланаётган тузум зуғуми билан тарки ватан айлашга мажбур бўлиш — ватандан жудо бўлиш бошқа гап.

Тўғри, чет элларга чиқиб кетганларга оғир бўлди. Бироқ Ватанда қолганларга ҳам ундан бешбаттар бўлди. Сталинча бешйилликлар, бошқача айтганда, социалистик бешйилликлар бўлганини биламиз. Бироқ ўтган етмиш йиллик тарихга чуқурроқ ўйлаб кўриб назар ташласак, яна бошқа бешйилликларми, уч йилликларми бўлиб ўтганини кўрамиз.

Ҳарбий коммунизм сиёсати — зўравонлик, кўппартиялиликни йўқ қилиш, нимаики нарсанг бўлса, зўрлик билан, текинга тортиб олиш.

Ер ислоҳоти — ишламай, тайёрига эга бўлишга ўргатиш.

Жамоалаштириш — ер илмини билганларни ердан узоқлаштириш.

Синфий душман ахтариш — миллат гулини топташ.

...Ва ниҳоят совет халқи деган машъум тушунчани тикшиштириш — минг йиллик тарихга эга миллатларни рад этиш, йўққа чиқариш ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Мана шундай “бешйиллик”лардан омон-эсон ўта олдикми, демак, энди мангу яшаб қолажакмиз. Туркистон япроқлари сочилган бўлса-да, Ватанимиз — Туркистонимиз омон!

Мана шундай хаёллар билан бўлиб, Тошкент аэропортига етиб келганимни сезмай қолибман. Истанбулда бизни қариндошимиз Азиза опа кутиб олди. Фарзанд-

лари Ойпархоним ва Муродбойлар ҳам бирга чиқишибди, ҳар бирининг қўлида алоҳида-алоҳида гулдаста, юзларида табассум.

Бошланғич синфларда ўқиб юрган кезларимда Ғафур Фуломнинг “Сен етим эмассан” шеърисида “мунис ва мушфиқ” таърифидан ташбеҳини учратиб, аввалига тушуниб етмагандим. Кейин турмушнинг ўзи буларнинг мазмунини тушунтира борди ва йиллар ўтгач, англиб қўйди ҳам. Нисобиби бувимлар вафот этгач, азодор кунларимдаги ўйлоқлар “мунис ва мушфиқ”лик сифатлари бувижонимда бўлганлигини маълум қилди. Орадан салкам қирқ йил ўтгач, мунис ва мушфиқликни Азиза опада учратдим. Истанбулда, умуман, Туркияда бўлганимизда Азиза опа бош мезбонлик қилдилар. У киши ҳақида биргина мен эмас, Азиза опани таниган ёки хонадонига меҳмон бўлган Эркин Воҳидов, Азим Суён каби барча туркистонлик ижодкорлар ҳурмат билан сўзлайдилар.

Туркияда чет эл фуқаросига расмий мезбон бўлиш масъулияти нима эканини ҳурматли ўқувчига билдириб қўйиш учун даъватнома моддаларини тилга олиш лозим. Азиза опа томонидан менга юборилган даъватномада, жумладан, шундай сатрлар бор: “Ақрабойим бўлмиш...ни уч ойга Туркияга таклиф этаман. Қачон келишидан қатъи назар уни қабул қилиш, шунингдек, яшаш ва овқатланиш, мамлакатга кириш ва ундан чиқиш сарфиётини тўлаш мажбуриятини зиммамга оламан. Шу билан бирга қайтариб юбориш ва бошпана беришни сўраб қилган илтимосини рад этишга ваъда бераман”.

Азиза опа бош мезбонлик шартларини тўла-тўқис ва самимият билан, сира писанда қилмай, ҳатто писанда қилишни ҳаёлига ҳам келтирмай адо этади. Мен Азиза опани бош мезбон деб атаяпман. Чунки мезбонларимиз жуда кўп экан. Туркиялик барча ватандошларимиз Туркистондан (улар бизларни “мамлакатдан келган” дея алқашади) боровчиларга юракдан мезбонлик қилишга шай, десам тўппа-тўғри гап айтишга сира ҳам гумон қилмайман. (Бошқа мезбонлар ҳақида кейинроқ махсус тўхталаман.)

Азиза опанинг биринчи фазилати шуки, у катта сиёсатчи, дунё воқеаларидан яхши хабардор. Нозик фикрлайди, ҳар бир сиёсий воқеага ўз муносабати, ўз ёндашуви бор. У кишининг марҳум турмуш ўртоғи Ҳақимжон ака ҳам катта сиёсатчи ва атоқли жамоат арбоби бўлган экан. Асли андижонлик бўлмиш Ҳақимжон ака Мустафо Камол Отатурк Туркияда жорий этган расм-русумга кўра ўз ихтиёри билан Қайнар деган фамилияни қабул қилибди. Ҳақимжон акани билган ватандошларимизнинг айтишларича, Қайнар ибораси ўтюррак, тиниб-тинчимас, у киши табиати-га жуда мос тушган экан.

Туркиядаги туркистонликлар ҳаракатининг, Туркистон жамияти тузилиши ва фаолиятининг ўз тарихи бор. Шу ҳаракатнинг фаол йўлбошчилари, ташкилотчиларидан бири ва Туркистон жамиятининг илк раиси Ҳақимжон Қайнардир. Азиза опанинг айтишича, 1967 йили Ҳақимжон ака қайноғаси (яъни Азиза опанинг акиси), Туркия армиясининг зобити Немет Ўзулуғ (Неъматулло Шомурод ўғли) билан бирга Истанбулдан Анқарага бориб, Туркистон жамиятини тузиш мақсадида Сулаймон Демирелга учраштишибди. Туркия жумҳурияти бош вазири девонида бўлган бу учрашувда ўшанда эндигина бош вазирлик лавозимини эгаллаган Сулаймон Демирел (ҳозир Сулаймон оға Туркиянинг Президенти) масалани ижобий ҳал этиб, Туркистон жамияти расман тузилишига ва рўйхатдан ўтказилишига рухсат берибди. Суҳбат асносида Сулаймон оға СССРга расмий ташрифи чоғида Тошкентда ҳам бўлганини, Шароф Рашидов қабулида бўлиб, у билан таржимонсиз суҳбатлашганини (таржимон Марказдан қўшиб юборилган, асли кавказлик номатлуброқ бир аёл экан) туркистонлик ватандошларимиз Ҳақимжон Қайнар ва Немет Ўзулуғга тўлиб-тошиб ҳикоя қилиб берибди. Бу яхши ўхшашликка, бу тарихий такрорга қарангки, 1967 йили Сулаймон Демирел туркистонликларнинг манфаатини ҳимоя қилиб, Туркистон жамияти тузилишига рухсат берган бўлса, орадан чорак аср ўтиб, яна, яъни еттинчи марта Бош вазир лавозимини нозик сиёсат юргизиб эгаллагач, Президент Илом Каримов бошчилигида Ўзбекистон Республикасининг Давлат делегацияси 1991 йилнинг декабрь ойи ўрталарида (камина ҳам ўша кезлари Туркияда эдим) Туркия Жумҳуриятига расмий ташриф билан борганида Туркия ҳукумати дунё мамлакатлари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонни мустақил давлат сифатида тан олди! Бундан Сулаймон Демирел азалдан туркистонликларга оғаларча хайрихоҳ эканлиги янада аниқлашади.

Шуни таъкидлашим керак, “Туркиядаги туркистонлик” деган тушунча нисбий-дир. Олмония ёки Амриқодаги туркистонликлар деган тушунчада мусофирлик туйғуси мавжуд. Туркистонликлар Туркия учун мусофирлар эмас, балки ватандош, юртдошдирлар.

Бироқ ҳозирги кунга келиб, туркистонлик деган иборада йигирманчи йилларда Олмонияга ўқишга бориб, ватанига қайтиш имкониятига эга бўлмаган зиёлилар ва уларнинг авлодлари, ўттизинчи, қирқинчи йилларда ватанига сигмай бош олиб кетганлар ва уларнинг авлодлари, иккинчи жаҳон урушининг жабрдийдалари ва уларнинг авлодлари англашилади. Йигирманчи асрда Туркияга борганларнинг ҳаммасини мажбурийат ёки илмга интилиш етаклаб борган. Ўзича борган кимса йўқ экан. Гапимнинг исботи учун мисол келтира қолай: Фитратни илм олиш иштиёқи етаклаб борган. Азиза опанинг дадаси Шомурод ака Шоҳидоят ўглини эса тоталитар тузум таъқиби ва тазйиқи ватанидан бош олиб кетишга мажбур этган. Туркистонликларнинг аксарияти Истанбулда яшаяптими ёки Анқарада истиқомат қиляптими, ўртаҳолми ёки бой-бадавлатми, бундан қатъи назар, бир оз бўлса-да дили шикаста, синиқ эканини ҳис этдим. Уларни Ватан соғинчи (гарчи уларнинг кўпчилиги чет элларда туғилган ва умуман Туркистонда сира бўлмаган бўлсалар-да) Туркистон томон талпинтиргани талпинтирган. Шу сабабдан бўлса ажаб эмас. Туркистондан борган ватандошларининг ҳар бир сўзи улар учун янгилик ва тансиқ. Туркияда яна шуни ҳис этдимки, у ердаги ватандошларимиз сиёсатдонликда бу ердаги юртдошларидан анча юқори турадилар. Балки ватандан ташқарида турган кишиларда ватанда яшамоклик қадрига етиш туйғуси кучлироқдир. Хуллас калом, Туркиядаги ватандошларимиз биздан кўра сиёсатдонроқ бўлиб туйилдилар менга. Азиза опа ҳам бундан холи эмаслар. Бу одат у кишига турмуш ўртоқлари Ҳакимжон акадан ўтганми, балки Азиза опадаги ватанга қайноқ меҳр-муҳаббат андижонлик ўтюррак йигитдаги ватанпарварлик туйғусини жўш урдириб юбориб, уни атоқли жамоат арбоби қилиб етиштирганмикан. Шундай бўлса ажаб эмас. Лекин шуниси аниқки, Ҳакимжон Қайнар учун жамоат иши билан шугулланиш тирикчилик воситаси эмас, кўнгили иши, инсоний бурч бўлган. Тирикчилигини эса моҳир тиш доктори, ўз тиш қўйиш идорасига эга ишбилармон мутахассис сифатида тўкин-сочин ўтказган, хонадони ҳамиша дўст-ёронлари учун очиқ бўлган. Истанбул марказидаги кўп қаватли биноларнинг бирига жойлашган тиш қўйиш кабинети ҳамон мавжуд. Ота ишини болалари давом эттирмоқдалар. Ойпар ҳам тиш доктори. Отамурод эса кардиолог дипломини олиш арафасида.

Туркияда — Истанбул ва Анқара шаҳарларида уч ярим ҳафта бўлдим. Бу давр ичида юзлаб туркистонликлар — ватандошларимиз билан учрашиб, суҳбатлашдим. Айниқса, Аҳмаджон амакимнинг беваси, фарзандлари ва неваралари билан учрашув ҳаяжонли ўтди. Амаким қабрини зиёрат қилишдаги руҳий ҳолатимни, қалб ороми, руҳ хотиржамлигини сўз билан ифода қилолмайман. Буни қарангки, қўшни давлатларда бутун яшаб келибмиз-ку, бироқ бир-биримиздан беҳабар бўлибмиз, хабар топишга марказ сиёсати йўл бермаган.

Истанбулда, умуман, Туркияда бўлганимда “кўй”, “тепа” деган ибораларнинг кўп ишлатилиши эътиборимни ўзига тортди. Масалан, амаким профессор Аҳмад-жон Иброҳим Ўқой яшаган маҳалла Гўстепа деб аталса, у дафн этилган қабристон Аранкўй деб аталар экан. Ҳар қадамда десам муболага бўлар-ку, лекин ҳар қақиримда “кўй”, “тепа” иборалари қўшиб айтиладиغان жой номлари учрашига ўзим шоҳид бўлдим: “Отакўй”, “Ҳожаттепа”, “Киналитепа”... Туркистонимизда ҳам шу ҳолни учратиш мумкин: “Оқтепа”, “Кўктепа”, “Тўйтепа...” “Кўй” ибораси маҳалла-кўй қўшма сўзидагина эмас, Тошкентдаги “Ҳофизкўй” (ҳофизнинг маҳалласи) жой номида ҳам сақланиб қолган. Бу иборани Қримда учратганман. Боқчасаройга яқин туманлардан бири “Жонкўй” деб аталарди. Бу ҳол қримликлар, туркистонликлар, туркияликларнинг асли томири бир эканини кўрсатиб турибди. Лекин ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасида жой номларини белгилашда, чақалоқларга исм қўйишда асосан арабча ва форсча отлар (баъзан ҳатто сифатлар ҳам)дан фойдаланиш кучли бўлса, Туркия Жумҳуриятида эса асосан соф ва асл туркча отлар қўйилмоқда. Ҳар бир турк фуқароси исм-шарифлари билан шу Ватаннинг фарзанди эканини, жой атамалари — топонимлари ҳам бу диёр Туркия мамлакатини эканини тасдиқлаб турибди. Бу борада қардошларимиздан ибрат олсак арзийди.

Туркияда бўлганимда, деярли ҳаммавақт ватандошларимизнинг диққат-эътиборида, самимий қуршовида бўлдим, уларнинг дўстона муносабатини, қизгин меҳмондўстлигини туйиб турдим. Азиза опа хонадонига қўноқ бўлганимиздан хабар топишлари биланок қадрдонларимиз ҳеч бир такаллуфсиз йўқлаб кела беришди. Биринчи бўлиб ҳалимдек мулойим Сами Ализода ўғли Жалолиддин билан йўқлашди. Сами ака билан Тошкентда бир неча марта учрашиб, анча яқиндан танишган эдик. У кишининг аждодлари асли Фарғона водийсидан бўлиб, ўттизинчи йилларда — Афғонистонга бош олиб кетишга мажбур бўлишган. 1978 йилги Савр тўнтаришидан кейинги тўс-тўполонлар туфайли оиласининг тинчлигини кўзлаб Истанбулга кўчириб олиб бориб қўйган. Айниқса, буй етган қизларини асраб-авайлаб сақлаб, уй-жойли қилиш илинжида оталик бурчини ўтаган. Ўзи эса ҳамон Афғонистон фуқароси ҳисобланади; бу мамлакатга вақти-вақти билан тижоратчи сифатида келиб-кешиб туради. Кобулда ва бошқа жойларда ҳовли-жойлари, дўконлари бор. Биз билан суҳбатда Ўзбекистон ўрмон хўжалиги раҳбарлари билан Афғонистонга бир неча вагон ўтин олиб кетиш юзасидан шартнома имзолаганини айтиб ўтди. Ўзбекистон аҳолиси газга маъмур бўлгани туфайли ўтинга муҳтож эмас. Янги-янги ўрмонзорларни барпо этиш учун эса эски, қари дарахтлардан қутулиш зарур. Ана шу ҳолни сезган зийрак Сами ака Ўрмончилик вазирлигимиз раҳбариятига ўз таклифи билан мурожаат этибди. Таклиф инobatга ўтибди. Қарабсизки, икки томон учун ҳам манфаатли келишув юз берибди. Сами акага ҳамроҳ бўлиб келган алпқомат ўғли Жалолиддин ҳам ота касбини тутган бўлиб, Истанбулнинг машҳур бозори — Қаполи Чоршида дўкандорлик қилар экан...

Сами аканинг энг улуг орзуси Туркистонга қариндошлик иплари билан мустаҳкам боғланиш ё ватанга қиз чиқариш, ёки ватандан келин олиш, магар бу тилаги фарзандлари билан амалга ошмай қолса, невараларидан умидвор.

Сами ака билан суҳбатимиз поёнига етмай туриб “Ассалому алайкум” дея эшикдан Зухриддин Туркистоний кириб келди. У киши бизнинг Истанбулга боришимизни илгаритдан хабар топган экан. Шунисиға қойил қолдимки, чет эллардаги ватандошларимиз бир-бирлари билан шунчалик боғланиб кетишган эканки, ўзаро алоқалар, борди-келдилар шу қадар кучли эканки, бир хабар бир соат-ярим соатда бутун Ер юзига — буёғи Анқарадан тортиб, у ёғи Вашингтонгача етиб бораркан. Телефон, телефакслар турмушга чуқур ва кенг сингиб кетибди. Зухриддин акадан кўп янги гаплар эшитдим. Лекин улардан фақат биттасини — “Туркистон япроқлари” деган бош мавзуимизга тегишлисини тилга олиб ўтаман. Туркистонликлар қанчалик яхши яшамасинлар, ўзларини мусофир, деб ўкинадилар. Бироқ Туркияда яшовчи туркистонликларда бундай ўкиниш йўқ. Улар Туркияни ўзларининг иккинчи ватанлари, деб биладилар. Балки шу туйғу таъсирида бўлса керак сўнги йилларда АҚШ, Саудия Арабистони ва бошқа жойларда истиқомат қилувчи ватандошларимиз орасида Туркияга кўчиб келаётганлар, бу мамлакат фуқароси бўлишга интилаётганлар, ҳеч бўлмаса, ўғил-қизлари Истанбул ва Анқарадаги мутлақо инглиз тилида таълим берувчи олий ўқув юртларида билим олишларига ҳаракат қилувчилар кўпайиб бораётир.

Истанбулни Ер юзининг киндиги деювчилар ҳам топилади. Бу гапда жон бор, албатта. Бу тарихий шаҳар жуғрофий қулай ерга жойлашган. Бу ёғи Осийё, бу ёғи Оврупо. Жануби Африқо қитъаси. Истанбул туркистонликлар учун, Туркистон жамияти учун ҳам асосий марказлардан бири бўлиб келган ва ҳамон шундоқ. Азиза опанинг турмуш ўртоғи марҳум Ҳакимжон Қайнар бунёд этган, Истанбулнинг Бакиркўй даҳаси, Отакўй мавзеида қад кўтарган, шундоққина денгиз — Босфор бўғози кўриниб турувчи уйи ана шу марказнинг бош гўшаларидан бири экан. Бу уйда деярли барча машҳур туркистонликлар қўноқ бўлишган экан. Азиза опа ҳамон мезбон-излом кутишдан чарчамас экан.

Истанбулдаги суҳбат маромида гап айланиб, Иброҳимхожи бобомларга ҳам тақалди. Бобомларнинг Тошкентнинг Бедабозор маҳалласи (ҳозирги Эскижўва ёпиқ бозорининг мағриб томонлари)да қурилган Жоме масжиди ва мадрасасининг мударриси Таваккал Бобур яқин-яқинларгача Истанбулда яшаб, устозлик қилишда давом этаркан. Унинг ёлғиз ўғлининг исми-шарифи Урхон Бобур бўлиб, у ҳам Истанбулда яшаркан. Урхон Бобурнинг телефон рақамини топдим, лекин у билан боғлана олмадим, сафарда бўлса керак, деган хулосага бориб, бобомни кўрган одамнинг фарзанди билан учрашувни кейинги галга қолдиришга мажбур бўлишдан бошқа

иложим йўқ эди. Сезишимча, Бедабозор маҳалласидаги катта ҳовли-жойимизнинг катта қисми ноҳақ мусодара қилиниб, унинг қарши тарафидаги гиштин Жоме масжид ва мадраса халқдан тортиб олиниб, уларга корхона жойлаштирилгач (у ерда эллигинчи йилларда ҳам чўян қумғон ясаганини ўз кўзим билан кўрганман, кейин бульдозер билан “қийнала-қийнала” бир неча кун давомида бузиб ташлашганига шохид бўлганман, ўрнига ошхона, кабобхона, сомсахона ва чойхона қуриб, “Роҳат” деб от қўйишганидан тошкентликлар яхши хабардордирлар), Таваккал Бобур амакиларимни қора тортиб Истанбулга йўл олган бўлса ажаб эмас.

Шу пайт хотирамга келиб қолди, айтиб ўтмасам бўлмас. Эллигинчи йилларнинг охири ва олтинчи йилларнинг бошида худди ўттинчи йилларда бўлгани сингари Тошкентдаги осор-атиқаларга, биринчи навбатда масжид ва мадрасаларга яна қирон келтирилди. Кўп асрлик тарихга эга ёдгорликлар, шу жумладан, Тошкентнинг эски шаҳар қисмидаги бозорнинг марказида қад кўтариб турган, халойиқ маҳкама масжид¹ деб аташган, ҳовлисига қадимий тут дарахти соя-салқин бағишловчи нурафшон бино суриб ташланиб, ўрнига дорихона ва “Тоҳир ва Зухра” деган катта дўкон қурилди, кейин “Эскижўва” бозори қурилиши муносабати билан булар ҳам суриб ташланди. Эсиз меҳнат, эсиз сарф-харажат! Эгасизлик бўлгач, шу-да!

Бундай тарихий чекиниш қилишимдан мурод шуки, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи чорагига оид тарихий ва меъморий аҳамиятга молик йирик биноларнинг батамом йўқ бўлиб кетишига йўл қўймайлик, дея жумҳурият жамоатчилигига мурожаат қиламан. Масалан, Эски шаҳардаги Маҳсидўзлик деб аталувчи кўчанинг икки тарафида атиги бешта бино — собиқ ҳарбий комиссариат, собиқ давлат банки бинолари, “Турон” кутубхонаси, дўкон ва ҳаммом сақланиб қолибди, холос. Булар, айниқса, “Турон” кутубхонаси ва ҳарбий комиссариат бинолари кўп улуг зотларни кўрган. Буларни ҳатто ҳали-ҳозиргача чет элларда ҳам билувчилар, эслагувчилар бор экан. Шулардан бири атоқли олим ва жамоат арбоби Иброҳим Ёрқин экан. Бу ватандошимиз ҳақида илгарилари ҳам озми-кўпми эшитган, бир-икки жумла ўқиган эдим. Аҳмаджон ва Абдумажид амакиларни кўрган-билган, бирга ишлаганларни сўраб-суриштиришим натижасида Истанбулда Иброҳим Ёрқин исмини ҳам эшитиб қолдим, у киши билан суҳбатлашишни дилимга тугиб қўйдим. Иброҳим ота кўпдан бери Анқарада яшар эканлар. Анқарада бўлганимда, у киши ҳақидаги илк маълумотни атоқли олим, эски қадрдоним Урхон Қовунчидан билиб олдим. Иброҳим Ёрқин тўқсонларга бориб қолибдилар. Ҳозир истеъфода эканлар. Икки фарзандлари — Санжар исмли ўғиллари, Улкан исмли қизлари бўлиб, иккаласи ҳам ота касбини тугиб, дорилфунунда мударрис бўлиб ишлашаркан. Анқарага келгач, Абдумажид амакимининг куёви Жаъфар Жонли (у ҳақда кейин алоҳида тўхталаман) билан кечки овқатни Сулаймон Демирел уйи қаршисидаги (менга шундай ҳикоя қилиб беришди, бу давлат арбоби ҳукумат раиси бўлгач ҳам эски уйини ташлаб давлат уйига кўчиб кетмабди, сабаби: халқ ичида яшашим унинг ташвишларини яқиндан билишимга, лоақал ҳис этишимга қўл келади, деб ҳисоблармиш) кабобхонада қилгач, уйга келиб бир оз дам олиб, Иброҳим Ёрқин уйига сим қоқдим... Отаси билан суҳбат қилдиргани Санжарбейнинг ўзи мошинасида келиб, мени олиб кетди.

Иброҳим Ёрқин остонада кутиб олар экан, кўзимга домла Яшин кўриниб кетгандай бўлди. Назаримда икковларининг буй-бастрлари тенгга ўхшаб туюлди. (Бу ўхшатишни шунинг учун айтгайманки, Комил Яшин жумҳуриятимизда машҳур шахс, уни ҳамма билади ва кўрган дейиш мумкин. Иброҳим Ёрқинни мамлакатимизда деярли ҳеч ким билмаса керак, уни кўрганлар аллақачон оламдан ўтиб кетишган бўлса ажаб эмас).

Салом-алиқдан кейин бир пиёла чой устидаги суҳбат аввалида мен ўзимни танита бошлашим биланоқ Иброҳим ота шартта гапимни бўлиб ташладилар:

— Мен сизни ғойибона биламан: икки йилдан бери мақолаларингизни ўқиб турибман. Танимасам, сизни уйимга қўямасдим.

Гапга у кишининг ўгли аралашди:

— Дадамлар ўзлари шунақароқлар.

— Тўғрисини айт-қўй-да! Тўғридан-тўғри кўрс деявермайсанми. Ўғлим... Мулла Абдуқаҳҳор, мен билан учрашишга, суҳбатлашишга юрагингиз қандай дов берди?

¹ Кейинги 4-5 аср давомида қози ҳукми шу масжид имоми томонидан фатво билан тасдиқланган, кейин ҳукм ижро этилган. Шу сабабли Маҳкама масжид дейилган.

Мен жавобга оғиз жуфтларканман, Санжарбей эпчиллик қилиб қолди:

— Дада, мен сизга минг марта айтяпман-ку, Ўзбекистон мустақил давлат бўлган деб!

Туркистон япроқларидан бири, профессор Иброҳим Ёрқин билан суҳбатлашиб ўтирар эканман, бир мавзу — бир ният лоп этиб хаёлимдан ўтди. Туркия фанига катта ҳисса қўшган туркистонлик олимлар фаолиятини ўрганиб, илмий асар яратиш мумкин ва лозим. Фан тарихи бўйича номзодлик ва кейинчалик докторлик диссертацияси ва шу асосда рисола — монография нашр этиш мутлақо савобдир. Мунажжим Али Қушчидан тортиб бугунги туркистонлик олимларнинг Туркиядаги фаолиятлари кўп илмий ишларга мавзу бўлиши турган гап. Зеро, илм-фан мутасаддилари, тарихчи устоз олимлар, айниқса, Фанлар академиясининг илмий мавзулар бўйича масъул ходимлари бу таклифимизни энди ойнома орқали яна бир эслаб, ишга киришсалар қани энди! Илмий иш учун мавзунини тасдиқлашда замонга ҳамнафас бўлишни мустақил турмуш тарзимиз ҳам жиддий тақозо этаётир. Арзийдиган, аҳамиятини абадий йўқотмайдиган, салмоқли мавзулар илмий ишларга асос бўлсин, ўткинчи мавзуларда “илмий” иш қилишларга энди чек қўйиш пайти келди.

Мен Туркистон япроқлари ҳақида ҳикоя қилишда Истанбул воқеаларини айтиб тугатмай туриб, илгарилаб кетдим. Чунки бу ёзаётганим йилнома ёхуд бир тарих тафсилоти эмас, бир бадиадир. Хаёлимдагиларни қалбим амри билан қоғозга туширяпман. Қалбим эса гоҳ у воқеани, гоҳ бу воқеани ёзишни буюряпти. Мен эса унга бўйсунаман, акс ҳолда қаламим юриши қийинлашади, балки юрмай қолади ҳам. Қалб буюрганини қилсам, қалам равон юради, фикр осонгина қоғозга тушади.

Истанбулда бўлганимда, вақт шу қадар тез кечдики, қачон тонг отиб, қачон оқшом кирганини билмай қолдим, чунки кунларимиз мароқли ва мазмунли ўтарди. Деярли ҳар оқшом бирор ватандошимизникига мукаллифимиз, нонуштадан кейин то оқшомгача Истанбулни айланамиз, тушликни ҳам бирор ошхонада қиламиз, бу ерда “обшепит” йўқ, емакхоналар хусусий, аксарияти кичик-кичик; таомлар сифатли, лекин қиммат. Туркча таомларни камситиш ниятим йўқ-у, тошкентча палову мошкичирилару сомсаю норинларга не етсин. Айтишади-ку, ҳамманики ўзига — ой кўринар кўзига деб. Шуниси эътиборга моликки, туркистонликлар Истанбулда ҳам ўз уйларида миллий таомларимизни муттасил тайёрлаб туришаркан, Тошкентдан бориб қолганлар, шу жумладан, Азиза опа ҳам мош ишлатишни, нўхотли палов дамлашни қанда қилмас экан, мошни эса дўкандорга буюрилса, ўзи топиб келтириб берад экан.

Истанбулда Азиза опанинг уйидан кейинги иккинчи ташриф буюрган жойим “Турк дунёси тадқиқотлар вақфи”дир. Тошкентлик дўстларим шу вақфнинг раҳбарлари — профессор Турон Ёзган ва Халил Очиқ кўз билан албатта учрашишни маслаҳат кўриб, уларнинг иш ва уй телефонларини беришган эди. Мен ҳам Истанбулга борган кунимнинг эртасигаёқ бош мезбоним Азиза опадан ижозат олиб, вақфга телефон қилдим. Нариги тарафдан аёл кишининг “Буюринг, афандим” деган ёқимли товуши эшитилди, маданий муомаладан сархуш бўлиб кетиб, ўзимни таништирдим ва мақсадимни баён этдим. Турон Ёзган ва Халил Очиқкўз афандилар билан сўзлашмоқчи эканимни билдирдим. “Бир сония, бей афандим” деган маданий жавобни эшитдим. Бир-икки сония ўтар-ўтмас аввал Халил Очиқкўз, кейин Турон Ёзган билан телефонда гаплашдим. Маълум бўлишича, каминанинг Истанбулга келганим муждаси алақачон уларга етиб борган бўлиб, сим қоқишимни кутишаётган экан. “Тез етиб келинг, дийдор кўришамиз”, деган таклиф бўлди. Таклиф шундайин илтифот ила айтилган эдики, бормасдан қолишнинг иложи йўқ эди. Мен Туркистон туркчаси — ўзбек тилида, улар Туркия туркчасида сўзладик, лекин бир-биримизни тушундик, назаримда ўшанда турк тили билан ўзбек тили ўртасидаги асосий фарқ талаффузда ва айрим ҳарфлар ўрнига бошқасини қўллашда бўлиб туюлди, масалан, “м” ўрнига “б”, “к” ўрнига “г”, “т” ўрнига “д” ишлатилади (“ман” — “бан”, “тил” — “дил”, “кўк” — “гўк”).

Азиза опа мени киракаш улови — такси чақириб, вақф идорасига олиб борди. “Турк дунёси араштирмалар вақфи”нинг идораси Истанбулнинг Оқсарой деган машҳур мавзеидаги XVI асрда қурилган кўҳна мадрасада жойлашган экан. Бизни вақф раҳбарлари ва ходимлари мадрасага кираверишда самимий кутиб олишди. Бир зумда Турон Ёзган ва Халил Очиқкўз билан эски танишлардек илакишиб кетдик. Одми ва самимий одамлар экан. Мадраса ҳовлисидаги, тўғрироғи, ҳовли би-

лан туташиб кетган айвондаги катта бўрига кўзим тушиб орқамга тисарилиб кетдим. Дарҳол ўзимни қўлга олдим, у бўри эмас, бўрининг тулупи эди, бироқ худди тирикдек, ўлжасига ташланмоқчи бўлаётгандек эди. Турон Ёзган: “Олмаотадан совға қилиб юборишибди”, дея изоҳ бериб қўйди.

Бу мадраса тўрт кунжак шаклида қурилган, ўрта ер — ҳовли саҳни, чор атрофи хужралар, тўр томондаги катта хона, афтидан бу бинодан ўқув даргоҳи сифатида фойдаланилганда юқоридаги хона ёки масжид бўлган ёки дарсхона. Вақф раиси Турон Ёзганнинг иш хонаси шу катта бўлмага жойлашган экан. Учта тош зинадан кўтарилиб, шу ерга кирдик.

Хонанинг ажойиблиги аввало шунда эдики, у Турк дунёси учун энг мўътабар бўлмиш зотларнинг сувратлари ҳамда қадимий ва замонавий Турк давлатларининг байроқлари билан безатилган эди. Ҳурматимизга магнитофонда Туркистон қўларидан (“Абдурахмонбеги”, “Чўли ироқ” ва бошқалар) қўйиб берилди. Кейин бир пиёла чой устида суҳбат бошланди: (“Бир пиёла чой” ибораси бу ўринда рамзий маънога эга. Туркияда Туркистонда ишлатиладиган буюм — пиёла ишлатилмас экан, кичик-кичик чой ёки қаҳва ичиш учун махсус ясалган финжонлар қўлланилар экан, бунинг устига қанд-қурсиз чой ичилмас экан, ҳамма ернинг ўз удуми, ўз таомили бўлади-да.)

“Турк дунёси тадқиқотлар вақфи” халқаро миқёсда иш олиб борувчи жамоат ташкилоти. Унинг ўз нашр аъмоллари бор. Таъсир доираси кенг. Туркчиликни кенг ва қизгин тарғиб қилади: яъни барча турк халқлари томирлари бир эканини тушуниб етсинлар, алоқаларини кучайтирсинлар, халқ оғзаки ижодини, ёзма адабиёт теран ўрганилсин ва кенг ёйилсин. Буюк халқ фарзандлари ижодларини ҳамма турк халқлари бирдек ва яқиндан билсинлар. Матбуот, нашриёт, радио ва ойнаи жаҳон турк халқларини жиплаштиришда катта аҳамиятга эгадир. Турон Ёзган ёки Халил Очиққўзнинг мулоҳазаларига эътибор бериб, қулоқ солсангиз, бутун Ер юзидаги барча турк халқлари бир қавм — Турк қавми эканига ишонасиз-қўясиз. Фақат фарқлари шундаки, турли эътиқодда (ислом, насроний ва мажусий)дирлар, турли тузумларда (мустақил, мустамлака ва ярим мустамлака) яшайдилар, турли тараққиёт босқичидадирлар (тараққий этган ва қолақ). 5-7 декабрь кунлари Истанбулдаги Мармара меҳмонхонасида Мулкийалилар Бирлиги Истанбул шўъбаси билан Истанбул мулкийалилар Вақфи биргаликда ўтказган турк улуслараро масалаларга бағишланган анжуманида билдирилган фикрлар ҳам Халил Очиққўз мулоҳазаларига ҳамоҳанг бўлди. Ушбу анжуманининг нақадар жиддий ва эътиборли бўлганини унда сўзга чиққан нуфузли нотихлардан ҳам билиш мумкин. Турғут Ўзол, Сулаймон Демирел, Тансу Чиллер хоним, турли фирқаларнинг раислари Месут Йилмас, Эрдол Инуну, Нажмиддин Эрбакан, Вулент Эжевит, машҳур сийёсат ва иқтисодчилар Жемил Ўктой, Турон Ёзган, Мумтез Совсал, Солиқ Аҳмад кабиларнинг сўзга чиқиши ҳам анжуманининг юксак даражасини кўрсатади. Турон Ёзганнинг “Турк дунёси вақфи” бошқаруви номидан анжуман ҳайъатига қилган илтимосига кўра, анжуманининг якунловчи мажлисида менга ҳам сўз беришди. Мен ўн дақиқалик ўз нутқимда Ўзбекистоннинг ҳозирги иқтисодий имкониятлари ҳақида рақамлар ва далиллар АҚШ, Олмония, Ўрусия, Украина, Япония сингари буюк давлатлардан бирига айланади, деган фикрни илгари сурдим. Бу фикрни қарсақлар билан маъқуллаб кутиб олишди. Мажлисдан кейин Вулент Эжевит менга ташрифномасини тақдим этиб, Анқарага — Буюк миллат мажлисига суҳбатга чорлади. Туркияда туркчилик, туркий қавмлараро муносабатларни йўлга қўйиш ва кенгайтириш кайфияти кучли. Бундан ибрат олсак арзийди.

Бир миллатга мансублик туйғуси сусайиб, маҳаллийчилик кучая боргани сайин турк дунёси тобора торайиб, қўл қисми мустамлака ва қулчилик сиртмоғига тушиб қолган эди. Туркия Жумҳуриятдан бўлак мустақил юртимиз йўқ эди. Бир томондан оху фиғонимиз Яратганга стиб бориб, унинг раҳмини келтирди чоғи, иккинчи томондан иттифоқдош халқлар қаторида миллий уйғондик, йигирманчи асрнинг тўқсонинчи йилларида Туркистон осмонида хурлик қуёши балқий бошлади.

Халқ доно, у кимнинг қанақалигини билади, бироқ сермулоҳаза халқ эмасмизми, кўпинча яхши одамнинг қадрига ўз вақтида этилмайди, кечикиб қолинади, тўйдан кейин ногора чалишга дуч келамиз ҳам. Зора мустақилликка эришганимиз шарофати билан сермулоҳазакорлик меъёрига келса...

Бу ҳақда асримизнинг бошларидан бошлабоқ буюк Туркистоннинг буюк фарзандлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Минаварқори, Авлоний, Қодирий, Мустафо Чўқай ва бошқалар ҳам айтишган эди. Мустафо Камол Отатуркнинг бутун онгли ҳаёти ва фаолияти туркка турк эканлигини чуқур англашиш ва турк дунёсини уйғотиш эди. Буюк аждодларимизнинг панд-насихатлари, ўғитларини доимо ёдда тутайлик.

Ҳали таъкидлаганимдек, ҳамма гап кимлигимизни билиб олишимизда. Шу аниқ бўлгач, бошқа ишларимиз ўз-ўзидан юришиб кетаверади. Бу гапнинг тўғрилигига Истанбулда бўлганимда Абдурауф Фитратнинг талабалик даври ва илк ижодига доир айрим маълумотлар билан танишгач, анча ишонч ҳосил қилдик.

Истанбулнинг кўҳна майдонларидан бири. Саҳнига мармар тахталар теп-текис қилиб, зич ётқизилган. Минг-минглаб кабутарлар учиб-қўниб юради. Ҳар ерда тўда-тўда сайёҳлар. Майдоннинг жанубида Султон Боязид жоме масжиди салобат-ла осмонга бўй чўзган. Шимол томонда “Истанбул университаси” дарвозахонаси қад тиклаган, у орқали дорилфунуннинг боғига, ректорат биносига, асосий мажлислар бўлмаси ва шу каби маъмурий иморатлар ва ўқувхоналарга борила экан. Атоқли тарихчи олим, Истанбул дорилфунуни Адабиёт куллиёти тарих бўлимининг мудри профессор Меҳмет Сарой ва ватандошимиз Турсунхўжа ака билан биргаликда бу биноларни кўздан кечирдик. Меҳмет афандининг ҳикоя қилишича, 1909—1910 йиллардан бошлаб Абдурауф Фитрат мана шу жойларда таҳсил олган, туркчиликнинг моҳиятига тушуниб етгач, энг аввало ўз-ўзини англаб етган, Туркистон ва Туркия буюк Туроннинг бири маркази, бири ғарбий қаноти эканини тушуниб олган; Бухорода яшаб юрганида мадрасалардаги арабча ва форсчага мойилроқ таълим-тарбия таъсирида бўлган, айрим асарларини форсча ёзиб қўйган. Истанбулда эса ҳақиқий турк ўғлини бўлиб етишган, вужудида қуртак олган туркчилик туйғуларини камол топиб, буюк самаралар берган. Унинг фикрича, Фитрат Бухоро доирасида қолиб кетганида туркчиликда буюклик даражасига етиша олмаслиги мумкин эди. Фитратнинг Истанбул таҳсилдан кейин яратган асарлари унинг ижодида инқилоб юз берганини кўрсатади. Фитрат Туркистон учун қанчалик қадрли бўлса, Туркия учун ҳам шунчалик сеvimлидир.

Шундан кейин Меҳмет Сарой (халқимизнинг сарой қабилисидан бўлгани учун шундай унвон олибди) ўзи шоҳид воқеани жонли тасвирлаб берди. Аҳмаджон амаким 1981 йили вафот этганида, унинг жасади солинган ва қора бахмал ёпилган тобут Истанбул дорилфунуни бош биносининг уч томони мармар устунли катта мажлислар бўлмасига қўйилган. Шаҳар жамоатчилиги амаким билан шу ерда видолашган, видолашув бир неча соат давом этган. Мотам маросимида беш-олти киши сўзга чиқиб, Аҳмаджон Иброҳим Ўқой сиймосида Туркия фани оғир йўқотишга учраганини таъкидлаб ўтганлар. Кейин Султон Боязид жоме масжидида пешин намози давомида амакимнинг жанозаси ўқилган. Мотам маросими ва жанозада амакимнинг ўғиллари, рафиқаси, дўст-ёрлари, расмий шахслар ва бошқа яқинлари ҳозир бўлишган. Биз ҳам жумъа намозини Султон Боязид жоме масжидида ўқидик. Ўликлар тириклардан ҳушёр, улар ҳамма-ҳаммасидан хабардор, дейишади. Чунки руҳлар доимо тирикдир. Масжиднинг самовий гумбазлари остида Яратган эгамдан Аҳмаджон амакимнинг ғариқи раҳмат айлашини сўраб, ҳаммамизни ёрлақашини илтижо қилиб, дуолар ўқиб, бахшида этдим.

Ҳурматли ўқувчи, пок ният билан масжидда бўлиб чиқсангиз, руҳингиз енгил тортажак. Жумҳуриятимиздаги дорилфунунларнинг бош мударрислари — ректорлари талабаларимизга туркум маърузалар ўқишга Меҳмет Сарой сингари олимларни вақти-вақти билан қаҳриб турсалар ёмон бўлмасди. Бундай гадбирлар ёш авлодга теран томирларимизни чуқур англаб етишларига бир омил бўларди. Шу ўринда Туркияда жойларга ва шунингдек, кишиларга от қўйишдаги ибратли бир ҳолни эслатиб ўтаман. Усмонлилар салтанати даврида қурилган саройлар соф туркча аталган. Тўпқопу, Юлдуз, Дўлмабоқча... Ҳар бири номланишининг ўз сабаби ва тарихи бор. Масалан, Дўлмабоқча саройи Босфор бўғозининг саёзроқ бир ери тошу тупроқ билан тўлдирилиб, шиббаланиб, ана шу тўлма (туркча дўлма) жойга — сув ёқасига қурилган экан.

Туркистонда ҳам Амир Темур даврида қурилган буюк иморатларга соф туркча от қўйиш расм бўлган: Оқсарой, Кўсарой, Бибиҳоним... Чақалоқларга арабча, форсча от қўйишлар билан бирга улар туркча исм-шарифлар билан аталган: Темурбек, Улурбек, Мангуберди... Бундай исмларнинг ўз салобати ва ярашимлиги бор. Янги

унвон-фамилия қўллашда туркиялик қардошларимиз рамзий услублардан ҳам фойдаланишган. Масалан, менинг амакиларим ўзларига қадимий турк жанговарлик рамзлари Ўқ ва Ёйдан иборат Ўқой унвонини олганлар. Аҳмаджон Иброҳим Ўқой, Абдумажид Иброҳим Ўқой. Ёки бўлмаса андижонлик Ҳакимжон ака ўзига Қайнар унвонини қабул қилган. Энди оиласи ва авлодлари ҳам шу унвонда: Азиза Қайнар, Ойпар Қайнар, Отамурод Қайнар. Турк юртлари ва турк кишилари туркча аталиши, ана шу атамаларданоқ кимлигимиз яққол кўриниб, билиниб туриши керак. Ҳозир Истанбул ойнаи жаҳонидан берилаётган кўрсатувларда шунақа ҳол кўзга яққол ташланмоқда. Тўғри, дастлаб янги унвон олиш ва уларга ўрганиш эришроқ бўлиб туюлиши мумкин. Ўйлайманки, ўзимизда ҳам дастлаб дадамиз ёки бобомизнинг исмига “ов”, “ев”лар қўшилиб унвонлар ясалганда ёки бўлмаса Ўрисияда “Толстой”, “Дубов” каби унвон олинганда ёки Туркияда “Оқбулут”, “Чўлғоқ” деган унвон муомалага киритилганда эриш туюлган, ҳатто кулгили бўлиб эшитилгандир. Лекин ҳозир булар табиий бўлиб кетган. Худо хоҳласа, ўзимизда ҳам ўзлигимизни кўрсатувчи туркона (Ўзбеккона) унвонлар олишимизга ва ўша унвонлар табиий бўлиб кетишига ишончим комил. Миллатсеварликнинг бир нишонаси бўлмиш бу шарафли ишнинг тепасида асримиз бошларида Чўлпонлар, Ўқойлар, Ёркинлар туришган экан, уларнинг маънавий ворислари сифатида бизлар ва бизлардан кейинги ўғил-қизларимиз давом эттирадилар, деган умиддаман. Турк қавми дунёда 9 минг йил яшамокда. Олдимизда эса ҳали минг-минг асрлар турибди. Бундан буёғига дунё халқлари даврасида бирлашган ва туркчилигини таниган миллат бўлиб яшайлик. Исmlаримиз ҳам, жисmlаримиз ҳам, ташқи ва ички дунёимиз ҳам, юртларимиздаги жой атамалари ҳам ўзимизники бўлсин ва бошқа халқларникидан ажралиб туришини айб, деб эмас, балки миллий ўзига хослик деб тушуниш лозим, албатта.

Истанбулда кўҳна корхоналар кўп. Шулардан бири жаноб Хилми Шоҳиннинг “Боҳемия кристал санойи ва тижорат” уюшмаси бўлиб, ўз номи айтиб турганидек, биллур идишлар ва асбоблар ишлаб чиқаради. Илгарилари — Султон замонларида саройлар учун қандилу қадаҳлар ҳам шу корхона усталари томонидан яратилган. Корхона идораси, дўкони ва музейи бир бинода жойлашган экан. Иш битиргани идорага учрашилади. Дўконда харид қилинади, агар сотувда бор маҳсулот ёқмаса, иккинчи қаватга чиқиб, музей айланиб, ёққан идишингиз ёки буюмингизга буюртма берасиз, пулини тўлайсизу, маълум муддатдан кейин буюртмангизни уйингизга элтиб беришади. Жаноб Хилми Шоҳин корхонаси таърифини эшитиб, қизиқишимиз туфайли у билан суҳбатлашгани унинг ҳузурига олиб боришди. Оғир-вазмин ҳаракатлари, салобатли ва нурли боқишлари, маъноли гап-сўзлари қадим турк оқсуякларига мансублигини билдириб турган Хилми Шоҳин жаноблари билан танишувда у кишининг ўнг қўли бўлмиш Зекай Савашлар ҳозир бўлди. Туркияда яшовчи туркистонликлар билан қизиққанымдан хабар топгани учун Хилми Шоҳин Зекай афандини чорлаган экан, чунки бу афанди хизмат сафарлари муносабати билан Туркиянинг деярли барча вилоятлари, шаҳар ва қишлоқларида бўлиб, аҳолининг турли тоифалари ва қатламларидан яхшигина хабардор экан.

— Туркияда ҳозир камида 3 миллиондан ортиқ туркистонлик ва уларнинг авлоди яшамокда, — деди суҳбат давомида Зекай Савашлар. — Улар айтарли ҳамма соҳаларда ишлашади — ҳарбийдан тортиб олий таълимгача. Ёши саксон-тўқсонга борганлар туркистонлик эканликларига урғу бериб: “Биз ота Туркистонданмиз”, дея фахрлансалар, уларнинг ўғил-қизлари эса асли туркистонлик эканликларига кўпда урғу бермайдилар, буларнинг фарзандлари эса ўзларини ҳақиқий туркиялик деб ҳисоблайдилар. Катта ёшли туркистонликлар, айниқса, оддий фуқаролар ўзларини қавмларга ажратмай “туркистонликман” десалар, ўрта авлодга мансуб айрим зиёлилар орасида кейинги пайтда қавмларга бўлиниш юз бермоқда, яъни ўзбек, қозок, уйғурларга ажратувчилар учрамоқда.

Бу нохуш гапни эшитиб, ягона Туркистонни бешга бўлганлари етмагандек, Туркиядаги туркистонликлар орасида ҳам маҳаллийчилик губорини сочишар экан-да, дея афсусланиб қўйдим. “Туркистонликман” дейиш бирлашиш йўлидаги бир муҳим чақириқдир.

Энди Истанбул ва Анқарада суҳбатлашиш шарафига ноил бўлган, кўнглимда яхши туйғулар қолдирган, гап-сўзларидан ақл тўлишадиган кишилар ҳақида қисқача-қисқача тўхталиб ўтаман. Зеро, Яратган эгам учраштираган экан, бу ҳол қоғозга

тушиб қолгани маъқул, токи қалам аҳли билан учрашишган дамлар тарихий бўлишини айримлар унутмасинлар.

Юқорида бир-икки жойда Зухриддин Туркистоний тўғрисида тўхтаб ўтдим. У кишининг асли касби тиш ҳақими бўлса-да, адабиёт ва сиёсат бобида анча етук фикр юрита олади, жаҳонда нима гап бўлса, баридан яхши хабардор. Саудия Арабистони фуқароси бўлса-да, Истанбулда ҳам уй-жойи бор, ўша пайтда, яъни 1991 йилнинг декабрида Истанбулда қураётган янги иморатлари битиб қолай деган эди. Илоё яхшиликка буюрсин бу мулклари ҳам. Иморат солиш халқимиз учун кўндоқда теккан фазилат. Зухриддин ака бизни уйларига чорлаб чақирганидан ташқари, Сулаймония жомесини зиёрат қилдирди, биз жума намозини шу буюк обида гумбазлари остида адо этдик. Зухриддин ака 1991 йили Тошкентдан келин олган эди. 1992 йилнинг сентябрида Тошкентга қиз узатди, лекин тўй Тошкентда бўлса-да, куёв Покистонда яшаса-да, қуда томон асли туркистонлик экан. Ҳа, туркистонликларни ўзаро боғлаб туриш учун ҳам, уларни Туркистон билан яқинлаштириш учун ҳам тўйларимиз яхши омил ва восита бўлиб қолди.

Алижон Орифхон АҚШдан қизларига Истанбулда тўла олий таълим бериш, келгусида Туркистонда бемалол яшаб кетишига кўникма ҳосил қилдириш учун Туркияга кўчиб келибди. Назаримда, бу ниятдан ташқари Алижон акада қизларини Туркистонга, ҳеч бўлмаса туркистонликка узатиш мақсади ҳам бўлса керак. Ҳақиқий ота фарзанди келажаги билан қизиқади. Ниятингиз йўлдошингиз бўлсин, хурматли Алижон ака!

Меҳмет Риза Бекин асли Шарқий Туркистондан бўлиб, Туркияда генераллик ҳарбий унвонига эга бўлиш даражасига етган. Ҳозир истеъфода, жамоат ишлари билан машғул. Барча турк халқлари озодликка чиқиши учун қўлидан келганча, кучи етганча курашмоқда. Ўзбекистоннинг миллий мустақилликка эришганидан ўзида йўқ хурсанд ва бахтиёр.

Туркистон жамиятининг раиси Аҳад Андижон — Туркистонда ҳам Туркиядагидан кам машҳур эмас, уни айниқса ўзбекистонликлар яхши билишади, юртимизда кўп марта расмий вакил сифатида ҳам, дўстларга меҳмон сифатида ҳам бўлган. Шунинг учун у ҳақда кўп тўхталмайман.

Сафарда турли-туман кишилар билан учрашасиз, дуч келиб қоласиз. Лекин ҳам-малари ёдда қолавермайди. Тўғри, баъзи бадхулқ ва бадфелъ кимсалар гарчи ёдингизга тушса ҳам, эсламасликка ҳаракат қиласиз, бундайлардан Оллоҳнинг ўзи йироқ қилсин. Лекин дунёда яхши одамлар ёмонлардан кўра анча кўп. Шу сабабли одамзод Ер юзида яшаб, кўпайиб келмоқда. Туркияга сафар чоғида учрашиб қолган йўлдошлардан бири Музаффар ака Вали ўғли билан Тошкент-Боку учоғида ҳам, Боку-Истанбул учоғида ҳам бирга учдик. Музаффар акалар беш киши эди — кекса, ўрта яшар эркак ва аёл кишилар ҳамда болалар бор эди. Маълум бўлишича, Музаффар аканинг ўзи билан олиб бораётган кекса киши отаси бўлиб, у ўша Туркияда ва Олмонияда машҳур Олтойлилар (Анвар Олтойли, Талъат Олтойли, Таҳа Олтойли ва бошқалар)нинг туғишган амакиси бўларкан, Фарғона водийсидан Истанбулда ва бошқа шаҳарларда яшаб турган жиянлари — акасининг ўғил-қизларини, бошқа хеш-ақрабolarини кўргани кетаётган экан. Уларни бир гала Олтойлилар кучоқ очиб кутиб олишди, бир даврада бўлганим учунми, Туркистондан борганим учунми, мени ҳам улар қаторида илиқ қарши олишди. Азиза опа ҳам дарҳол мен ҳақимда изоҳ берди. Ака-ука жуда ўхшаш бўлганлари учун мен ўша ҳаяжонли учрашув онларида Анвар Олтойли, деб мурожаат қилганим Талъат Олтойли бўлиб чиқди. “Бир Сиз эмас, бошқалар ҳам оғаларимни адаштириб қўйишади, — дея юпатиб қўйган бўлди чамаси ўттизларга борган, қорақўз, қорасоч, қорачадан келган, тик қоматли, хипча бир синглимиз. — Мен оғаларимга ўхшамайманми?”

Бу ўринда “қора” сўзига урғу бораётганимнинг сабаби шуки, теварак-атрофда асосий кўпчилик олтинтус сочли хогин-қизлар эдилар. (Назаримда, Туркияда, балки Истанбулнинг ўзида олтинтус сочли бўлиш, сочни олтинтусга бўятиш бир русум бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Туркия ойнайжаҳонида кўринувчи суҳандон хонимлар ҳам олтинтус сочли экани шу фикримда асос борлигини билдиради).

Серҳаракат ўша хоним билан танишдик. Суҳайло Қилич экан. (Илгари Суҳайло Олтойли деб аташаркан).

— Низомий, Навоий дostonларида Суҳайл исмини учратганим, — дея сўзни тарихдан бошламоқчи эдим, гапни Суҳайло хоним илиб кетди:

— Тўғри айтасиз, дадамлар ўша ёрқин юлдузга нисбат бериб, менга Суҳайло, деб от қўйган эканлар. Барча фарзандларига нур, ёруғликка алоқадор от қўйганлар: Анвар, Талъат, Таҳо... Турон осмонида порлаб, турк заминини нурли этсин, дея яхши ният қилганлар-да, дадамлар.

— Шундай бўляпти, бундан кейин ҳам шундай бўлсин, — деб лутф қилдим мен.

— Айтганингиз келсин, — деди Суҳайло хоним.

Шу пайт мени арава (Туркияда мошинани арава дейишаркан) кутаётганини айтишди.

Суҳайло хоним мен билан хайрлашар экан:

— Сиз менга акам сифатида ёқиб қолдингиз, — деди. — Ўзим тарихни билган ёзувчи билан Туркистон тарихи ҳақида суҳбатлашишни севаман. Сизни турмуш ўртоғим билан таништираман, вақт топиб бизникига бир келасиз.

— Таклиф учун ташаккур, — дедим мен. — Бош мезбоним Азиза опа нима десалар шу-да.

Туркияда айниқса ишбилармонлар ўртасида шунчаки таклиф бўлмас экан, ҳавойи гаплар айтилмас экан. Эртаси куниёқ Суҳайло хоним сим қоқиб қайси куни соат нечада вақтим бўлишини сўради, турмуш ўртоғи билан таништирмоқчи эканини, иложи бўлса, тушки овқатни бирга қилишмоқчи эканини билдирди. Мен Азиза опа билан маслаҳатлашиб бир кунни тайин қилдим-да, эртаси куни Суҳайло хонимга билдирдим. Айтилган куни Суҳайло хоним шахсий арава — “Мерседес”-ни юбориб, мени олдириб кетди.

Суҳайло Қиличнинг турмуш ўртоғи Форуқ Қилич ўрта бўйли, оқ-сарикдан келган, чамаси ўттиз беш-қирқларга борган йигит экан. Асли туркиялик туркманлардан бўлса-да, ўзбекка куёв бўлгани учунми, ўзбекчада анча равон гапиради. Парранда етиштириш ва сотиш билан шуғулланади. Истанбулнинг учта гавжум жойида жўжа гўштидан тайёрланадиган турли таомлар сотувчи учта ошхонаси ишлаб турибди. Унинг ўзбекистонликларга шундай таклифлари бор экан: 1. Тошкент вилоятида товуқчилик комбинатини куриб, шу асосда товуқ гўштини пишириб сотувчи ресторанлар очиш. 2. Истанбулда ўзбек таомлари ресторанини очиш. 3. Тошкентда “Хотама” фирмасининг йўли билан дўкон очиш. 4. Тошкентда меҳмонхона қуриш ёки бўлмаса мавжуд меҳмонхоналардан бирини сотиб олиб, жаҳон андозасига мувофиқ беш юлдузли меҳмонхонага айлантириш. Форуқбейнинг ниятлари яхши, омадини берсин...

Тошкентда ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида замонавий меҳмонхоналар қуриш, ҳеч бўлмаса ҳозирча бирор меҳмонхонамизни жаҳон талабларига жавоб берадиган даражага етказиш нияти ватандошларимиздан Усмонхўжада ҳам бор экан. Бизнинг суҳбатимиз Захриддин Туркистоний иштирокида, Истанбулнинг энг гавжум ва катта қўчаларидан бирида жойлашган “Ўзбек” деб аталувчи кўпқаватли меҳмонхонасида ўтди. Қоп-қора ихчам соқоли ўзига ярашган бу юртдошимиз Туркистон равнақи йўлида жон фидо қилишга шай.

Усмонхўжа инимиз ўзбек тарихи ва туркий тарихдан ҳам яхшигина хабардор экан. Меҳмонхонасининг биринчи қаватида (айтгандай, меҳмонхона бошдан-оёқ ўзбекча жиҳозланган ва безатилган, идиш-оёқлар, қошиқлар ҳам миллий) жойлашган, шарбатлар ва ичимликлар сотувчи бўлимда ишловчи сотувчилар ҳам ўзбекча либосда. Усмонхўжа меҳмонхонанинг кенг саҳни — вестибюлида валюта алмаштирувчи ва пул майдалаб берувчи бўлим очаетганини билдириб, шунга ўзбекча от қўйиб беришни сўради. Шунда хаёлимдан Абдулла Қодирининг “Ўтган кунлар”-даги Мирзакарим қутидор ва унинг саррофлиги эсимга тушиб кетди. “Ўзбек” меҳмонхонаси қошидаги янги муассасани “Саррофлик” деб аташни, унда ишловчи хизматчига “Қутидор” деган лавозим берилишини тавсия қилдим. Бу гапим Усмонхўжага маъқул бўлди, мабодо йўлингиз Истанбулга тушиб, “Ўзбек”ка бориб қолсангиз, меҳмонхонага кираётиб, чап томондаги ойнаванд бўлмага разм солинг. Лотин ёзувида битилган “Саррофлик” ва “Қутидор” деган хатлар кўзингизга ташланса ажаб эмас.

Амир Темур ҳақидаги армани манбаларини кўздан кечираётиб, соҳибқирон Темур қўшинлари бир хил бош кийим — қорақўл телпак кийишганини, Византия императорлари ҳам қорақўлдан тикилган бош кийим кийишганини, уларга арман савдогарлари Туркистондан етказиб бериб туришганини ўқиган эдим. Шарқий Рим

империясининг собиқ пойтахти Истанбул (1453 йилгача Константинополь)нинг кўҳна қисмини ёлғиз кезиб юрарканман (нотаниш жойларни кезаётганимда, ёнимда одамлар бўлса ҳам, ўзимни ёлғиз сезадиган одатим бор), султон Иккинчи Маҳмуд (бизда худди ўруслардаги каби Пётр Биринчи, Мурод Иккинчи, Александр Учинчи дейилмоқда. Туркияда эса Биринчи, Иккинчи деган сўзлар олдин келади. Турк — туркий тил қоидаларига кўра шу тўғри, чунки аниқловчи аниқланмишдан олдин келади-да) Константинополни фатҳ қилганида, бу шаҳарга меҳмон сифатида эмас, эгаси сифатида қадам қўйган экан. Шу сабабли шаҳарга, шу жумладан, аё Сўфия ибодатхонасига шикаст етказишларига йўл қўймаган. Ибодатхонадан масжид ўрнида фойдаланишни лозим топган. Салкам беш асрача аё Сўфия жоме масжид бўлди. Ундан сал нарида қурилган олти минорали буюк обида Султон Аҳмад Жоме масжида ҳам жуда улугвор. Лекин бу икки ёдгорликни бир-бирига қиёслаш тўғри эмас. Ҳар бирининг ўз тарихий ўрни бор. Султон Аҳмад жоме масжидада бир шом намозини адо этиб, буюк обидалар яратган турк меъморлари, шу жумладан, меъмор Синон руҳига дуо қилдим. Шундай улуг ёдгорликларга муаллифликни ато қилган эканми, уларни Худонинг ўзи ёрлақгани шу-да.

Турк қавми ўзи табиатан бунёдкор, бузувчи эмас, тикловчи деган нақлнинг тўғрилигини аё Сўфия ибодатхонаси сақланиб қолгани ва сақланиб келинаётгани ҳам кўрсатиб турибди. Ваҳший халқлар бир шаҳар ёки мамлакатни забт этгач, ўша ернинг кулини кўкка совуриб, мазлум халқнинг тарихини йўққа чиқаришган. Турк халқи ва буюк фотиҳ Иккинчи Маҳмуд эса яратувчанлик фаолияти билан яхши ном қозониб, тарихда қолган.

Истанбулдаги барча катта-кичик масжид (намозхон уч-тўртта келадими, минглаб келадими ундан қатъий назар) ишлаб турибди, аё Сўфия эса ҳозир таъмирлан-япти. Лекин музей сифатида фойдаланиш давом этяпти. Кириш ҳақи 2 доллар. Тўпкопу саройи музейига кириш ҳам шунча пул. Дўлмабоқча саройи музейига кириш эса 5 доллар, яъни 1991 йилнинг декабридаги ҳисоб-китобга кўра 25000 турк лирасига тенг. Ҳа, Туркияда музейларга кириш анча қиммат. Бироқ шунча пул тўлаб кирганингизга яраша, кўп ноёб ва нодир осори-атиқаларини кўриб, бир олам таассурот олиб, билимингиз бойиб чиқади.

Истанбулдаги Аскарарий музейи халқни ватанпарварлик, юртсеварлик ва жанговарлик, турк шаън-шавкати ва шукуҳи руҳида тарбиялашга даъват этилгани учун кириш ҳақи нисбатан арзонроқ — 1 доллар экан. Турк беклари ва султонларининг ҳарбий чодирларидан тортиб то замонавий қурол-яроғлардан намуналаргача қўйилган. Анқарадаги Мустафо Камол Отатурк мақбараси қошидаги Отатурк музейи ҳам халқни ватанпарварлик руҳида тарбияловчи даргоҳлардан бири дейиш мумкин. Унда дунёдаги кўпгина давлат бошлиқлари ва лашкарбошилар томонидан, шу жумладан, Калинин, Ворошилов тарафидан Мустафо Камол Отатуркка шахсий совға сифатида тақдим этилган қиличлар ҳам кўргазмада турибди.

1991 йилнинг 16 декабрида тушдан кейин Жаъфар Жонли билан бирга Мустафо Камол Отатурк мақбарасини зиёрат қилиб, мақбаранинг ўнг томонидаги қиш фасли туфайли хазон бўлган гулзорга Тошкентдан — Шайх Зайнидин қабристонидан ўзим билан — ён дафтарим қатида олиб кетганим Туркистоннинг тўрт япроғидан бирини кукунлаб, тупроқ янглиғ сочиб юбордим. Туркия тупроғига Туркистон япроғи қоришиб кетди. Бу Мустафо Камол Отатурк хотирасига, турк тупроғига ҳурматим белгисидир. Шундан кейин улугвор мақбара ичкарасига қадам босдик. Қуръон тиловат қилиб, Отатурк руҳига бағишладим...

Истанбулнинг кўҳна қисми, музейларидан сўз очишимдан муродим унинг бугунги қиёфаси ҳақида ҳам тўхтаб ўтиш эди. Энди шу ҳақда сўз боради.

Истанбулнинг Босфор бўғози ёқалаб, ҳаво лимани — аэропортга кетаверишда Отакўй деган мавзеда, шундоқ сув қирғоғида узундан-узун кетган катта бир оқ иморат бор. Бу ёпиқ бозор “Отакўй галлерия” сидир. Буни мен дастлаб Москвадаги “ГУМ”га қиёслаб кўрдим. Лекин “Галлерия” билан яқиндан танишгач, бу фикримдан қайтдим. У қиёси йўқ бир иншоот экан. Уни магазин мамлакат ёки мамлакат магазин дегим келади, улкан бир ёпиқ бозор бўлгани учунгина эмас, бунда қушнинг сутию анқонинг тухумидан бўлак ҳамма нарсани сотиб олишингиз ва айни маҳалда у ерда йўқ, бироқ дунёнинг бирор мамлакатида сотувга чиқарилган нарсага буюртма беришингиз мумкин. Саноат маҳсулотлари билан савдо эрталаб соат 10

дан кечкурун соат 22 гача танаффуссиз давом этади. Ошхонаю қаҳвахоналар, музқаймоқхоналар, кабобхоналар соат 23 гача ишлайди. От ўйин, болалар учун муз устида рақс ва бошқа кўнгилочар томошалар талабларга биноан, харидорларнинг йиғилишига қараб ўтказилади. Белгиланган соатларда янги либослар намоёиш қилинади. Хуллас, “Галлерей”га кириб ҳам сайр қиласиз, ҳам харид этасиз, ҳам кўнгил ёзасиз, ҳам овқатланишингиз мумкин, оилавий бўлиб келсангиз янада кўп хушнуд бўласиз. Мен бу даромади гапларни айтишдан муродим шуки, китоблардан ўқиганим ва улуғ ёшли кишилардан эшитганимга кўра ўзимизда ҳам шаҳар бозорлари, масалан, Тошкент Эски шаҳар бозори усти ёпилган бўлиб, улар тимлар дейилган, бу ерда Истанбулнинг “Галлерия”сидаги каби ҳамма нарсани топиш мумкин бўлган. Харидор сотувчига боғланмай, балки сотувчи харидорга маҳтал бўлган, дўконига кириб қолган харидорнинг иззатини жойига қўйиб, бир пиёлагина иссиқ чой тутиб, кўнгилни олиш пайдан бўлган.

Буни қарангки, “Галлерия”даги бир неча магазиннинг эгалари туркистонликлар экан. Шулардан бири Абдулҳамид отанинг олтин ва антиқа буюмлар билан савдо қилувчи нури магазинидир. Бу магазинда бир пиёла чой ичиш, муомала маданияти ёдимга қадим Туркистон савдо аҳлининг ўша китоблардан ўқиганим ажойиб тамойилини туширди. Яқин келажакда биз ҳам бу борада аслимизга қайтасак ажаб эмас. Ахир, томирларимизда ота-боболарнинг қони оқмоқда-ку. Бозор иқтисодиёти ҳам савдо аҳлида ибратомуз муомала маданияти бўлишини тақозо этажак. Бинобарин, социализм деб аталган тузумда ишлаб чиқариш, режани ошириб бажариш мадҳ этилган эса, энди ушбу тузумда меҳнат маҳсулотлари тарғиб этилади, чунки маҳсулот миқдори талабдан мўл бўлади. Ана шу мўллик рақобатни келтириб чиқаради. Рақобатчилар қандай бўлмасин ва нимаики бўлмасин харидор учун кураш олиб боради. Хусусий мулк — ҳаракат омили. Ҳаракат бор жойда жамият тараққий этади.

Армани манбаларида Византия императорининг бош кийими қорақўлдан тикилишини эслаб, шунча чекиниш қилишимга боис шуки, ўшандай бош кийимлар Истанбул музейларида кўргазмага қўйилганини айтиш музейлар жуда-жуда бой эканини таъкидлаш эди. Масалан, Тўпқопу саройи музейидаги “Хирқаи саодат” бўлимида Муҳаммад пайғамбаримизнинг табаррук кийимлари, халифаларнинг қалқон ва қиличлари кўргазмага қўйилган. Тошкент музейлари Истанбул музейлари олдида анча ғариб, чунки Туркия асоратга тушмаган, Туркистон эса мустамлака бўлиб, бор буди-шудидан айрилган. Энди талаб кетилган ноёб ва нодир ашёларимизни иложи борича қайтариб олиб келишимиз фарзандлик бурчимиздир.

Туркистонда хусусий мулкчилик қатағон қилингани учун туркистонликлар олтиш-етмиш йиллар давомида сармоядорлик имкониятидан маҳрум бўлиб келдилар. Шу сабабли бизда катта бойлар кам, энди-энди яна етишиб чиқаётир. Шу ҳолни инобатга олиб, чет эллик ватандошларимиз бу ердаги юртдошларини камситмасликлари, муайян шароитни кўзда тутиб, муомала қилишлари шарт, акс ҳолда агар калондимоғлик (шундай ҳоллар ҳам учрамоқда, масалан, тўйларда бир даста минг сўмликларни машҳур санъаткорлар, халқ артисти унвонига сазовор бўлган тўйсевар санъатчиларга ҳовадор қилинмоқда) қилинса, эл назаридан қолиш турган гап. Чет эллик ватандошларимиз ота Туркистоннинг, она халқларининг бир заррасидирлар, икки томон ҳам шуни унутмаса олам гулистон.

Истанбулдаги Тўпқопу саройида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг табаррук кийимларидан сақланувчи “Ҳилқаи саодат”, деб аталувчи бу даргоҳда қори Куръон тиловати билан бутун кун бўйи машғул. Бу ҳол расули акрамга кўрсатилган олий эҳтиром билан бирга зиёратчиларга руҳий-маънавий таъсир этиш омили ҳамдир.

Ислом таълимотида, мусулмончиликда қабрнинг устини безатишга эмас, қабрнинг ичи нури бўлишига диққат қаратилади... Қабрнинг устини безатиш моддий ҳаракатдир, қабрнинг ичини ёруғ қилиш эса руҳий таъсирдир. Бу эса марҳум ёки марҳума руҳига дуои фотиҳа қилиш, хотирлаб туриш орқали амалга оширилади. Шунга кўра қабрларни тезда сўлиб қоладиган гулларга кўмиб, атрофини хас-хашакка тўлдириб ўрнига, мозор бошида Куръон тиловат қилиб, дуои фотиҳа ўқиш минг бора аълодир. Шунингдек, меҳмонларни нон-туз билан кутиб олиш ҳам халқимиз таомилига ётдир. Биринчидан, ўзбек нонларининг туз-намаги етарли бўла-

ди, новвойлар ҳеч қачон ноннинг тузини атайин паст қилиб ёпмайди, тузи паст хамир тандирдан бут чиқмайди ҳам. Иккинчидан, ўзбеклар нонни тузга тегизиб емайди, балки нишолда, асал ёки мураббога ботириб ейди. Учунчидан, маданиятли ҳар бир киши сафардан келгач, кўлини ювмай нон ейиш у ёқда турсин, ҳатто нонга кўл тегизмайди ҳам. Бу шахсий гигиена — озодаликка ҳам зиддир.

Дунёнинг ҳамма мамлакатларида бўлгани сингари Туркияда ҳам муқаддас биноларга оёқ кийимида киритилмайди. Бизда ҳам, масалан, Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Паҳлавон Маҳмуд қабрларини зиёрат қилишда покликка риоя этилса, Шоҳи Зинда зиёрати давомида чекилмаса, Имом Шоший каби буюк зотлар мақбаралари зиёратгоҳлар рўйхатига киритилса...

Туркиялик туркистонликлар ҳақида сўз юритарканман, албатта, яна битта олижаноб инсон — Азиза Қайнарнинг акаси Неъмат Ўзулуф ҳақида тўхталмасам инсофдан бўлмас. Неъматилла ака билан Истанбулдаги хонадониди бир марта икки-уч соат давомида суҳбатлашиб, турк дунёси ҳақида бир олам янги маълумот олдим. Ўзи турк зобити бўлиб, ҳозир истеъфога чиққан бу камтарин киши Туркистонимизни, умуман бутун Туронни шунчалик севар ва қадрлар эканки, бундай кучли туйғуни ундан олдин Темирхўжада кўрган эдим. Фарзандлари ва жиянларини ўз аждодига ҳурмат руҳида тарбиялаш мақсадида Неъматилла ака шажарасини ҳам тузган: Тошкентлик Шоҳидоят бойнинг беш нафар ўғли бўлган: Шожалил, Шотожбой, Шоисматилла, Шобилло, Шомурод. Шомурод аканинг ҳам беш нафар фарзанди; уч ўғил, икки қизи бўлган: Неъматилла, Шавкат, Азиза, Санжар, Гулар. Булардан Неъматулла ва Шавкат акалар, Азиза опа Тошкентда туғилишган бўлишса, Санжар ва Гулар чет элда таваллуд топишган. Ҳаммалари бола-чақали, Истанбулда истиқомат қилишади. (Буларнинг бари билан Азиза опа уйда суҳбатда бўлдим. Туркистонни лоақал бир кўриш уларнинг асл армонлари экани гап-сўзларидан шундоқ сезилиб туради).

Неъматилла ака тарихдан ташқари адабиётдан ҳам яхшигина хабардордир. Намуқ Камолнинг мана бу байтини ватан, байроқ калималарининг моҳиятини ифодалаш асносида тилга олиб ўтди:

Байроқлари байроқ ёпан устундаги қондир,
Тупроқ агар ўғрунда ўлан ворса ватандир.

Неъматилла аканинг фикрича, ҳарбийлар, хоҳ у оддий аскар бўлсин, хоҳ у зобит бўлсин, тарих ва адабиётни билиши керак. Тарихимиз — Турон тарихи ҳарбийларимизни буюк жанговарлик руҳида тарбияласа, бетимсол жасоратга ундаса, адабиёт, айниқса, нафис адабиёт лашкар қалбини тош бўлиб кетишдан, бераҳм бўлишдан асрайди.

Айтгандай, Неъматилла ака менга буюк олим Заки Валидийнинг Туркияда чоп этилган, Туркистон тарихига доир бир неча йирик китобини тақдим этаркан, бундай деб таъкидлаб қўйди: “Мустақиллик мамлакат турмушида биринчи навбатда икки соҳада миллий тил қўлланилишида яққол кўзга ташланади: молия ва ҳарбия. Мустақил давлатнинг фуқароси сифатида ёмхона (почта) ёки омонат жамғармахонасида (касса) шу мамлакатнинг миллий тилида қоғоз тўлдириб, ишингизни битира олсангиз, бу катта гап. Мен ўзбекча ҳарбий буйруқларни тузиб чиқишда, умуман, ўзбекча ҳарбий атамаларни яратишда бир ҳарбий мутахассис сифатида холисанилло қатнашишим мумкин. Ўзи ҳарбий буйруқларимиз, атамаларимиз азалдан мавжуд, ахир, қадимдан ўз давлатига, ўз мунтазам қўшинига эга бўлган халқимиз. Миллий тилда иш юритилмайдиган лашкарни миллий лашкар деб бўлмайди, оддий аскарларнинг руҳи, зобитлар салобати, қўшиннинг шукуҳи унчалик бўлмайди”.

Туркиялик қардошларимиз ўзларини ота Туркистоннинг жўжиқларимиз, яъни фарзандларимиз, дея фахрланишганида албатта буюк аждодимиз Жалолоддин Румийнинг падари бузрукворлигини ҳам назарда тутишлари турган гап. Ота-боболари Туркистондан бўлган мавлонони Туркияда бу мамлакатнинг бош маънавий отаси, даҳоси сифатида шу қадар эътиқод қўйиб эъзозлашадики, ҳатто минг турк лираси қийматига эга пулга Жалолоддин Румийнинг салобатли ва нурли тасвири туширилган. Шундан ибрат олиб, мустақил Ўзбекистоннинг мустақил пулида Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом Шоший, Шайх Зайниддин, Шайх Нажмид-

дин Кубро, Шайх Ҳованд Тоҳур, Аҳмад Яссавий, Хожа Аҳрор, Паҳлавон Маҳмуд, Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур каби буюк Туркистон фарзандлари билан фахрлишимиз лозим. Зеро, порлоқ ўтмиш нури замонга ва келажакка руҳлантириб туражак.

Туркия сафарига отланганимда, Шайх Зайниддин қабристонидан тўртинчи япроқни Румо даҳоси — Жалолиддин бобомиз қабрига бир чимдим тупроқ ўрнида қўймоқчи бўлган эдим. Бу орзум ушалмади. Ўша декабрь кунлари Истанбулда қаттиқ совуқлар бўлиб, Марказий Онатўлида қор бўронлари кўтарилиб, табиий тўсиқларга дуч келинди. Дўстлар Румий зиёратини келгусига қолдиришни маслаҳат кўришди. Бошқа чорам бўлмаганидан бир Туркистон япроғини доимо қалбимга туташ ёндафтарим қатида Тошкентга қайтариб олиб келдим. Уни авайлаб сақламоқдаман. Орзум — бир кунмас бир кун мавлоно хокини кўзимга тўтиё қилмоқ, ўша мазор босиб келган Туркистон япроғини ул улуг зот қабрига бир чимдим ота юрт тупроғи янглиғ қўйишдир.

Ҳозир дунёда туркий тилли олтита давлат мавжуд. Бироқ туркий бирлик ғояси азалий ва абадийдир. Ўзбекистон Республикаси билан Туркия Жумҳурияти ўртасида абадий дўстлик ҳақида шартнома имзоланишида ҳам шу ғоянинг абадий эканлиги ўз ифодасини топди. Жаҳон дипломатияси тарихида ҳали шу пайтга қадар бундай битим имзоланмаган экан. Бу бемисл тарихий воқеа! Кейин қўшни туркий тилли давлатлар билан республикамиз ўртасида шундай абадий дўстлик тўғрисидаги шартномалар тузилди. Бу яхши қўшничиликка далолатдир. Президентимиз ўта сезгирлик билан ўз вақтида ўртага ташлаган “Туркистон — умумий уйимиз” шиори жуда ҳаётий бўлиб, турмушга тобора чуқурроқ сингиб бормоқда. Мамлакатлараро маданият кунларининг ўтказилаётгани, Ўрта Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси ташкил этилгани шундан далолат бериб турибди. Шуларни ўйласам, энди бу юрт тинч бўлишига, халқи энди сира бош олиб кетмаслигига, Турон ўғлонлари — Туркистон фарзандлари ҳамиша шу ерда туп қўйиб, палак ёзишига, япроқларимиз ўз тупроғимиз бағрига тушишига ишонч ҳосил қиламан.

Михаил РОММ

Н. С. Хрущев билан тўрт учрашув

1962 йилнинг декабригача Н. С. Хрущев билан шахсан учрашган ва овозини эшитган эмасдим. Очигини айтганда, биз газета, радио ва телевидение асрида яшаймиз, бу эса аввалдан Хрущевнинг ташқи қиёфасини кўриш, сўзлаш тарзи билан танишиш имконини берган эди... У гўё бизга илгаридан таниш, қадрдон кишидек туюларди. Аммо буларнинг барчаси шахсий таассуротлар ўрнини боса олмасди ва мен уни биринчи марта зиёлилар билан уч бора учрашувда ва бир марта янада масъулиятлироқ йиғинда кўрганимдан кейин таассуротларим мутлақо ўзгариб кетди. У киши бутунлай хилма-хил бўёқларда, ҳатто турли қиёфада, бутун мураккаблиги ва фавкулудда қирралари билан намоён бўлди. Ундаги баъзи жиҳатлар эса тўғридан-тўғри одамни ҳайратда қолдирарди.

...Тан оламанки, шу пайтгача Хрущевнинг мухлисларидан саналардим. Мени ҳатто “хрущевчи” деб аташарди. Унинг XX съезддаги нутқи мени ниҳоятда илҳомлантирганди, одамийлигини ёқтирардим. Тўғриси, баъзан кишини ҳайратга солиб қўядиган ғайритабиий гапларини ҳам эшитгандим. Бир йиғинда у шундай деганди: “Маркснинг гоёлари, албатта, яхши, аммо уларга чўчка ёғи сурилса, янада яхшироқ бўлади”. Маркс гоёларига қандай қилиб чўчка ёғи суриш мумкинлигини ҳеч ақлимга сиғдира олмагандим...

Умунан олганда, тирик инсонга хос барча қусур ва фазилатлар унда ҳам мужассам эди. Ҳар ҳолда менга шундай туюлганди.

Ватандошларимизда раҳбарлар олдида ялтоқланиш хусусияти бор, буни ўз вақтида Салтиков-Шчедрин “Бир шаҳар тарихи” да тўғри таърифлаганди: ҳар бир шаҳар ҳокими дарров азиз ва чиройли инсонга айланади.

Хрущевни “чиройли” одам деб бўлмаса-да, “азизим” дейиш мумкин эди. Чиройли эмас, аммо азиз, кўнгилга яқин, қадрдон.

Маданият соҳасидаги ишлар кўнгилдагидек кетарди, эркин нафас олардик, санъатда эса силжиш бор эди ва биз вақти-вақти билан бир-биримизга: “У чиройли бўлмаса-да, азиз дўстимиз”, — деб таъкидлаб турардик.

Олтмиш иккинчи йилнинг декабригача ишлар ана шундай эди. Сўнг эркинлик руҳи торая борди, мен бунга астойдил ишона бошладим ва ҳатто ВТО ҳузуридаги Санъат тарихи институти конференциясида бу ҳақда маъруза қилгандим... Менинг нуқтим қўлма-қўл ўқиладиган “яширин битик”ка айланиб кетди, устимдан МК Президиумига шикоят тушди. Ишларим орқага кета бошлади. Шу пайтда “жуда вақтида” нутқ сўзлаганим маълум бўлиб қолди, роппа-роса бир ҳафтадан сўнг Манежда машҳур учрашув бўлиб ўтди, менга айтишларича, Хрущев бу ерда депсиниб, сўл санъатга, айни замонда бутун маданиятга, ёш шоирларга ташланиб қолган эди.

Мен бошлиқнинг ғазабини қўзгатган абстракционистларни билар, баъзиларининг устахоналарини кўрган эдим. Улар оч бўлса-да, ўз ишига ниҳоятда берилган фидойи, дарвеш йигитлар эди. Тахталар қалашиб кетган 8 квадрат метрли торгина

хонада аксари хотини, бир ярим яшар қизалоғи билан истиқомат қилишарди. Шу ернинг ўзида, столнинг бир чеккасида сурат чизишарди. Хонада қаттиқ нон ва қайнаган сув, гўдак учун олинган сутдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди...

Мен буларни кўргандим. Юрагим сиқилганди. Уларни ҳадеб дўппослайвермасликни сўраб хат ёздик ва имзо йиға бошладик. Мен имзо чекдим. Хатга Фаворский, Эренбург ва яна бошқа кўп кишилар қўл қўйишди. Аммо замон оғир кечаётган эди. Хуциев, Эренбургларнинг боши узра булутлар қуюқлаша бошлади ... ва айни шу кезде ёш шоирлар узра момақалдироқ қалдирашга тушди. Мана шундай шароитда, тарози қайси томонга оғиши номаълум бўлган бир ҳолатда биринчи учрашув бўлиб ўтган эди.

Олтмиш иккинчи йилнинг декабрида мен Ленинские горида, Қабул уйида ўтказиладиган йиғинга таклиф қоғози олдим.

Келдим. Машиналар тўлиб кетган. Одамлар занжири узилмайди. Ҳукумат аъзолари ечинадиган жой. Иккинчи қаватда ҳаққоний чизилган, шунингдек, сохта расмларга тўла хоналар. Халқ оқиб келмоқда, 300 ёки ундан ҳам кўп одам тўпланганди. Киночилар, шоирлар, ёзувчилар, рассомлар ва ҳайкалтарошлар, журналистлар — чекка ўлкалардан ҳам кўпчилик келганди — ҳамма шу ерга йиғилганди. Фовур-ғувур ичида одамлар ниманидир кутишарди.

Асосий хона — қабулхонага олиб кирувчи эшиклар орқасида ясатилган столлар кўзга ташланади: оппоқ дастурхонлар, идишлар, ноз-неъматлар. Буни қаранглар-а! Зиёфат ҳам бўладиганга ўхшайди-ку! Вазият юмшаяпти, шекилли? Дастурхон ниманинг шарофати билан ёзилдийкин?

Шу пайт ғала-ғовур, ўзаро салом-аликлар, саволчан нигоҳларга тўла залда раҳбарлар пайдо бўлди, одамлар Хрущевга қараб интилдилар, камералар чиқиллашга тушди.

Хрущев одамлар билан сўзлашган ҳолда асосий хонага қараб юра бошлади, ҳамма унга эргашди. Эшикларда одамлар гирдоби ҳосил бўлди. Ҳамма Хрущев олдига яқинроқ боришга интилади, бу томонга тезроқ, тезроқ жой олиш керак. Асосий хона, худди чанг ютқичга ўхшаб, одамларни ўз қомига тинимсиз тортар эди.

Хуллас, ҳамма ўтирди. Чеккада кўнғироққа ўхшаш бир нарса чалинди. Хрущев ўрнидан турди ва бир гаплашиб олиш учун сизларни чорладик, деди. Суҳбатимиз дилдан, очикчасига, яхши ўтиши учун, келинлар, дастлаб тамадди қилиб олайлик. Аввал таом, сўнгра калом.

Хрущев вино ва арақ тортилмагани учун узр сўради, ичкилик очик-ойдин гаплашимизга ҳалақит беришни таъкидлади...

Бир соатча еб-ичдик. Ниҳоят, кофе ва музқаймоқ тортилди. Хрущев ўрнидан турди, ҳамма кўзгалди, стуллар гижирлади, одамлар ғала-ғовур билан йўлакка чиқди.

Танаффус.

Танаффусдан кейин ҳамма яна залга қайтди. Ноз-неъматлар йиғиштириб олинганди, мен бошқа жойда ўтирдим. Маъруза бошланди... Бир неча чиқиш ёдимда қолган. Биттасида мени ифвогар, сиёсий гўр, тухматчи деб аташди, кейин Шчипачевни қаттиқ койишди... Яна бир маъруза қамоқхоналарнинг бошлиқлари ажойиб коммунистлардир, деган гапни исботлашга бағишланди...

Айниқса, Эренбург, Евтушенко, Шчипачевлар сўзлаган пайтда, улар ниҳоятда яхши гапирган эдилар, Хрущев илмоқли луқмалар ташлаб турди.

Ана шунда Хрущев мен учун бутунлай бошқа бир қиёфада намоён бўлди.

Дастлаб у катта корхонанинг кўнғилчан, юмшоқ табиатли хўжайинига ўхшаб кўринганди: мана, сизларни сийлаяпман, хоҳлаганингизча енг, ичинг. Биз бу ерда юракдан ёзилиб гаплашамиз, фикр алмашамиз.

У ана шундай ёқимтойлик билан гап бошлади. Кўриниши ҳам дум-думалоқ, боши сип-силлиқ қирилган — мулоим, дастлабки луқмаларида ҳам хайрихоҳлик бор эди.

Кейин у худди мурвати буралгандек сиқила борди, сиқила борди ва бирданига Эрнст Неизвестнийга ташлашиб қолди. Унинг асаби таранглашиб бораётгани очик сезилиб турарди. Ҳеч нарсани тушунмаганига қарамасдан, санъат масаласида қатъият билан гапиришга зўр бераётгани мени ҳайратга солди. У ғалати бир алфозда гўзаллик нима-ю, хунуклик нималигини, халқ нимани қабул қилади-ю, нимани хушламаслигини тушунтиришга уриниб кетди. “Коммунизм”га хайрихоҳ санъаткор билан “коммунизм”га ёрдам беришни хоҳламайдиган санъаткор орасидаги фарқ

қандайлиги ҳақида сўзлади. Унинг жигига тегадиган гапни топиш, Эрнст Неизвестнийга содда таъриф бериш учун анча чайналди. Ниҳоят, кўнглидаги гапни топди ва топганидан жуда хурсанд бўлиб кетди. У шундай деди: “Сизнинг санъатингиз нимага ўхшашини айттайми? Ҳожатхонага борган киши стулча ичига суқулиб кириб олган, стулчада эса бошқа одам ўтирибди, сиз унга пастдан — стулча ичидан туриб назар ташлайсиз. Сизнинг санъатингиз ана шундан иборат. Мана сизнинг йўлингиз, ўртоқ Неизвестний, сиз стулча ичида ўтирибсиз”.

Унинг сўзларини кекса зиёли ижодкорлар — рассомлар, ҳайкалтарошлар ва айрим ёзувчилар хахолаб кулиб маъқуллайдилар.

Яна шу захотийқ: “Бу қандай фамилия бўлди — Неизвестний. Нега ўзингизга Неизвестний деган тахаллус танлагансиз? Бу билан нима демоқчисиз? Кўряписизми? Биз эса номингиз машҳур бўлишини хоҳлаймиз”.

— Фамилиям ўзи шунақа, — дейди Неизвестний.

У эса ҳамон ўз гапини маъқуллайди:

— Неизвестний — шуюм фамилия бўлдимми?

Мана шундай, гоҳ аччиқ, гоҳ меҳрибон мурабийларга хос панд-насиҳатларни эшитиб, икки ёки уч соатча вақт ўтказдик. Ҳамма толиқди. Кўряпмизки, Эренбургнинг ҳам, Евтушенконинг ҳам, Шчипачевнинг ҳам мазмундор сўзларидан ҳеч қандай фойда чиқмади, улар худди деворга отилган нўхатдек орқага қайтиб тушмоқда. Аввалдан бир чизиқ танлаб олинган, у фақат шунинг атрофида айланмоқда.

Ниҳоят, унга сўнгги сўз берилди. Ана шу яқунловчи нутқнинг айрим ўринлари ёдимда қолган.

У бу гал ҳам жуда мулойим гап бошлади. Мана, деди у, биз бу ерда сизларни эшитдик, гаплашдик, хўш, энди ҳукми ким чиқаради? Бизнинг мамлакатимизда ҳукми халқ чиқаради! Хўш, халқнинг ўзи ким? У партиядир. Партия ким? Бу — биз. Биз — партиямиз. Демак, ҳукми биз чиқарамиз, мана мен ҳукм чиқараман. Тушунарлими?

— Тушунарли.

— Энди буни бошқача қилиб айтаман. Баъзан шундай бўлади: полковник генерал билан баҳслашиб қолади. Полковник куйиб-пишиб, жон койитиб ўзи фикрини исботлашга уринади. Генерал эътироз билдирмайди, индамай эшитиб ўтираверади, эшитиб ўтираверади. Ниҳоят, полковникнинг гаплари жонига тегди ва ўрнидан туриб буюради: “Ҳозир сен полковниксан, мен генералман. Қани, ўнгга бурилиб, жўна!” Полковник буйруқни бажаришга мажбур: ўнгга бурилиб жўнади! Худди шундай — сизлар полковниксизлар, мен эса, кечирасизлар — генералман. Ўнгга бурилиб, марш! Марҳамат.

Яқун ана шундай бўлди.

Унинг мана бу гаплари ҳам ғалати эди:

— Бизга хат йўллашибди. Мана қаранглар, анави ёш сўл рассомларни кечириш сўралипти, улар ҳам, бошқалар ҳам тинч ижод қилишаверсин, деб ёзишибди. Сизларнинг тасвирий санъатингизда тинч-тотув яшаш мумкин эмиш. Бу, ўртоқлар, кўпол сиёсий хато. Тинч-тотув яшаш мумкин, аммо мафкура соҳасида эмас.

Эренбург жойида туриб:

— Ахир бу сўз ўйини-ку! Никита Сергеевич, хатда шундай, ҳазил оҳангида айтилган сўз бу! Хат жуда осойишта руҳда ёзилган.

— Йўқ, ўртоқ Эренбург, бу сўз ўйини эмас! Мафкура масаласида тинч-тотув яшаб бўлмайди. Бўлмайди, ўртоқлар! Хатга имзо чекканларнинг ҳаммасини огоҳлантираман. Билиб қўйинглар!

Бу нутқ анча узок, икки соатча давом этди, аммо у нималар деганини аниқ эслай олмайман. Қандайдир бир шахтёрнинг шеърини ҳам ўқиб берди. У яхши санъат асари қандай бўлишини тушунтиришга кўп уринди, кўплаб шеърларни мисол қилиб келтирди. Бу шеърлар шунчалик ғариб эдики, эшитиб ҳайратдан лол қоласан, киши. Улар ёдига бирдан тушиб қолди, шекилли, афтидан, ёшлигидан бери шеър ўқимаганга ўхшайди. Мана, шахтёр шеър ёзган, деб уқдирарди у. Тўғри, шахтёр жудаям саводли эмас, аммо шеърлари мазмунан яхши.

Мана, баъзи рассомлар жуда яхши чизадилар. Анави ерда қайсидир ўртоқнинг автопортрети бор. Кўриб қойил қоласан, бошлаб чизилган. Мана булар бўлса нималарни чизишяпти?! Кўриб, кўнглинг айнайди!

Қабул уйидаги мажлис ана шу тарзда тамом бўлди. Ҳаммамиз қорнимиз тўқ, аммо эртага нима бўлишини ўйлаб, хавотир, дилхиралик ичида тарқалдик. Шундан

кейин аҳвол ёмон томонга кета бошлади, мурватлар яна буралиб, имзосиз хатлар ёзиладиган, фош қилувчи мақолалар тез-тез чиқадиган бўлиб қолди. Умуман, мағлубиятга учраган эдик. Тазйиққа учраганларнинг аҳволи оғирлашди. Менга ҳам осон бўлмади. ВТОдаги нутқим учун таъзимимни едим.

Менга ВГИКдан ими-жимиди, сездирмасдан кетишни, баҳорги сессиягача бир амаллаб вақт ўтказиб қайтишни маслаҳат беришди. Албатта, уюшмадан ҳам.

Ишимни муҳокама қилишга тайёрланишарди. Шунда мен синовдан ўтган эски усулни қўллашни: ўзимни касалликка солишни маъқул кўрдим. Чорбоққа келдим-да, бир ярим — икки ой касал бўлиб ётдим. Чорбоғда яшириниб ўтирдим. Менга маърузам “туҳмат” эканлиги ҳақида тушунтириш хати ёзиш буюрилганди. Уни ёзишни истамасдан, атайлаб пайсалга солдим. Сўнг ёздим. Хатоларимни тан олганим йўқ. Ифода тарзи кескин бўлганини тан олдим, мулоҳазаларим тўғрилигини исботловчи яна кўплаб далиллар келтирдим.

Ногоҳ яна мени ижодий зиёлиларнинг қандайдир кенгашига таклиф этувчи хат келиб қолди. Бу галги кенгаш Кремлда, Свердлов залида ўтказилиши қайд этилган эди.

Шундай қилиб, иккинчи учрашув бошланди.

У икки кун давом этди, биринчи куни поёнига етмай қолди.

Эрталаб Кремлдаги Свердлов залига келдим. Яна аввалги зиёлилар, фақат бу гал одамлар икки баравар кўп эди. Олдинги йиғинда 300 тача иштирокчи бўлса, буни-сида 600 ёки ундан кўп одам бор эди. Танишлар орасида қора костюм кийган, силлиқ ёқали нотаниш ёш йигитлар кўзга ташланиб турарди. Расмий вазият ҳукм сурарди. Залдаги амфитеатрга скамейкалар қўйилганди. Тўғридаги махсус кўтарилган жой ҳайъат аъзоларига мўлжалланган, сўзловчилар учун минбар қўйилган. Саранжом-саришта, аммо совуқ зал.

Ҳамма ўтирди. Аввалги мажлис руҳи давом этиши равшан эди. Бирон яхшилик аломати сезилмасди. Ёш йигитчалар ҳам бутун зал бўйлаб таралиб ўтиришарди. Қаерга қарасанг, кўзинг уларнинг ўткир, сергак нигоҳига тушади.

Ҳамма ўрнидан турди. Қарсак билан бир-бирини олқишлашди. Ўтиришди. Сукунат. Ташвишдан сукунат. Кутяпмиз.

Ниҳоят, Хрущев ўрнидан кўзғалиб, сўз бошлади:

— Сизлар билан яна бир марта гаплашиб олишга қарор қилдик, бу гал дастурхон ёзилмади, буниси учун кечирасизлар. Сизларни диққат билан тинглашга қарор қилдик, одамлар кўпроқ гапирсин. Танаффусда буфет ишлайди, марҳамат, тамадди қилинглр.

Яна кўнгилчан хўжайин қиёфасида гапиришга тушди:

— Об-ҳаво, — деди у, — ҳозир, афсуски, кўнгилдагидек эмас. Қиш чўзилиб кетди, бу йилги иқлимдан яхшилик кутиб бўлмайди. Майли, ҳечқиси йўқ, бунинг эвазига жиддий нарсаларни гаплашамиз. Навбатдаги учрашувимизни май ёки июнда ўтказамиз, куёш чароғон бўлади, дарахтлар барг чиқаради, майсалар унади — шунда кўнгилдагидек учрашамиз, суҳбатимиз ҳам қувноқ ўтади. Ҳозир эса қишнинг совуғига чидашга тўғри келади. Негадир тўхтаб қолди. У гапираётганда об-ҳавони ёрдамга чақиришни ёқтирарди. Куёшнинг чарақлаб туриши ёки булут остига кирганидан усталик билан фойдалана оларди.

Тўхтаб турди. Сўнг худди томдан тараша тушгандек:

— Чет эл агентликларининг кўнгилли даракчилари, марҳамат қилиб, зални бўшатиб қўйинглр, — деб қолди.

Сукунат. Ҳамма бир-бирига ҳайрон тикилади: қанақа даракчилар?

Жим ўтирибмиз.

— Тушунтираман, — деди Хрущев. — Олдинги учрашувимиздан кейин, эртаси кунидек барча хориж матбуотида аниқ хабарлар босилиб чиқди. Демак, орамизда хабар берувчилар, буржуа матбуотининг малайлари бор. Бизга малайларнинг кераги йўқ. Ҳозир учинчи марта огоҳлантираман: хориж агентликларининг кўнгилли даракчилари, жўнаб қолинглар. Мен тушунаман, бирданга ўрнингиздан туриб, ўзингизни танитишингиз қийин, шунинг учун танаффус пайтида, биз ҳаммамиз буфетга кирганимизда, сизлар ҳожатхонага чиқишни баҳона қилинглр-да, туёқларингизни шиқиллатиб қолинглар, бошқа қорангизни кўрсатманглр, тушунарлими?

Шу тарзда бошланди.

Шундан кейин кетди, аввалги учрашувдан кўра ёмон алфозда кетди. Ҳеч ким эътироз билдиришга ботинолмасди. Шчипачевга очиқдан-очиқ сўз беришмади. Мальцев қаттиқ таъқибга учраётган Ёзувчилар уюшмаси партия қўмитаси ҳақида сўзлай бошлаган эди, уни гапиришга қўйишмади, минбардан ҳайдаб туширишди. Бошқалар эса, ниҳоят санъат соҳасида тартиб ўрнатилганига миннатдорлик билдиришиб, анови бандитлар (абстракционистлар ва ёш шоирлар учун бошқа ном топилмади) тийиб қўйиладиган кун келди, деб мадҳиябозлик қила бошладилар.

Ростини айтсам, ким биринчи кунда, ким иккинчи кунда гапиргани ёдимда йўқ. Икки маъруза асосий ҳодисага айланди, дейишим мумкин. Бири — Вознесенскийнинг бир гуруҳ ёш шоирлар иштирокида Польшага берган интервьюси муҳокама-маси эди. Сўхбат давомида ундан кекса авлодга, умуман, адабиётдаги авлодларга муносабатингиз қандай деб сўрашган экан. У жавоб бериб, адабиётда горизонтал тарздаги авлодларни тан олмайман, вертикал тарзда эса мен учун Пушкин, Лермонтов, Маяковскийлар — замондошлардир ва улар ҳаминша ёш авлод ҳисобланадилар, деб таъкидлаган. Аммо Пушкин, Лермонтов, Маяковскийлар қаторида Пастернак ва Ахмадуллиналарни ҳам санаб кетган экан. Шу туфайли катта тўполон кўтарилди. Бу, менимча, иккинчи кун юз берган эди.

Биринчи кун эса, агар янглишмасам, Пластов маъруза қилганди. Минбарга кўтарилган камтаргина, ёш ҳам, қари ҳам деб бўлмайдиган қар қулоқ ёки атайлаб ўзини қар кўрсатувчи бу киши содда халқ тилида гапирар экан, партия ва ҳукуматга, шахсан Никита Сергеевич Хрущевга таъзим қилиб, тинимсиз миннатдорчилик билдирган ҳолда гаройиб ҳодисаларни айтиб бера бошлади.

— Биласизми, Никита Сергеевич, аввалги учрашувдан ниҳоятда илҳомланиб, ҳаяжонга тушиб, ҳамма нарсани ёдимда сақлаб қолишга интилдим. Ахир бу тарихий ҳодиса эди-да! Зарур гапларни ёзиб олиб, манзилимга жўнадим. (Мен узоқда, ичкарида яшайман, у ерда совхоз бор, бир пайтлар колхоз бўлган эди). Поездда кетар эканман, Сизнинг сўзларингизни ҳам, ўртоқ Ильичевнинг сўзларини ҳам, нималар гапирилди, қандай гапирилди, унутиб қўймаслик учун такрорлаб бордим.

Етиб келдим, бекатда мени чанада Семён кутиб олди, у чол бўлиб қолган, пахмоқ соқол. Бир вақтлар уни чўпон қиёфасида чизган эдим. Қадрдоним.

Чанага ўтиргач, у мендан Москвада бўлиб ўтган буюк ҳодиса ҳақида сўрармикин деб кутаман. У эса сира индамайди, сира индамайди. Гапирганда ҳам ким касал, ким соғ, ким ўлди, ким тирик — шундан нарига ўтмайди.

“Ажойиб ҳодиса ҳақида нега сўрамайсан?” — луқма ташлайман унга. “Қандай ҳодиса?” “Москвада ҳукумат раҳбарларининг зиёлилар, рассомлар билан ўтказган кенгаши-чи?” У: “Нима бўлди, сени учириб юборишдими?” — деб сўрайди денг. Мен: “Э, йўқ, аксинча, мен отдаман, абстракционистларни учириб юборишди, улар халқдан ажралиб қолганлар”, деб жавоб бераман. У сўрайди: “Халқдан қандай ажралади? Нима, хорижликми ёки графларданми?” “Э, йўқ, — дейман, — ўзимизники, аммо ажралиб қолишган. Сиз, нима, газета ўқимайсизми?” У менга: “Баъзиларини ўқийман, баъзиларини тутатқи қиламан”, — деб жавоб беради.

Манзилга етиб келдик, ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди. У ерда нафақат абстракционизму сюрреализм, ҳатто реализм нималигини ҳам ҳеч ким тушунмайди. Хўш, мужиклар йигилиб келиб, мендан сўрашди: “Бу рассомларга пул тўлашадими?” “Тўлашади”, дейман. “Яхши тўлашадими?” “Тўлашади”. Улар ҳайрон қоладилар: “Мўъжизани кўринг, биз бир ойдан бери шағал ётқизамизу ойлик ололмаймиз, улар эса, халқдан ажралиб қолганларга ҳам ҳақ тўлайдилар!”

У мана шу тарзда кўп нарсаларни очиб ташлади. Хрущев уни тўхтатишга, изоҳ беришга уриниб кўрди, у бурилиб:

“Нима дейсиз? Ҳа-ҳа, худди шуни айтяпман-да!” — деб гапида давом этаверди.

Жумладан, шундай гап-сўз бўлиб ўтди.

— Бир сут соғувчининг суратини чизишни буюришди. Мен уни ёнидан ҳам, олдидан ҳам кўздан кечирдим. Унда ҳеч нарса йўқ, на қаҳрамонона, на романтик, на реалистик жиҳатлар кўзга ташланади, уни қандай тасвирлаш мумкин?

Хрущев уни бўлади:

— Сизнинг ўрнингизда бўлганимда, мен уни чизардим, сут соғувчини ҳам қаҳрамонона, ҳам романтик ҳолатда кўрсатардим, у санъат асарига айланарди.

Пластов кўлини қулоғига қўйди:

— Нима дейсиз? Мен ҳам шуни айтяпман-да, Никита Сергеевич, унда ҳеч қандай қаҳрамонлик ҳам, романтиклик ҳам йўқ, чизиб бўлмайди.

Хрущев яна:

— Мен уни шундай чизиш мумкин, дейман...

Пластов:

— Мен эса унда ҳеч нарса йўқ, деяпман, Никита Сергеевич. Мана, эсимда бор, кўшни аёлни чизган эдим — у эчкиларимни боқарди, ҳали уруш кетаётган эди, — унинг юзидаги фожеийликдан қаттиқ таъсирланган эдим. Бир кун чиздим, икки кун чиздим, аммо вақт кам эди — кундузи эчкиларни боқади, ҳайдаб келади, дарров қоронғи тушиб қолади. Портрет бир оз чўзилиб кетди. Бир куни у мендан сўраб қолди: “Қани айт-чи, бу суратни ҳали кўп чизасанми?” “Тўрт кун чизаман”, — деб жавоб бердим. “Якшанбагача тирик қолармиканман?” дейди у. Шундай, ўлиб қолди.

Залдан сўрашади:

— Нимадан ўлди?

— Очликдан, — жавоб берди у.

Ана шу тарзда Хрущевга гўё хушомад қилаётгандек кўриниб, қишлоқ манзараларини аниқ чизиб берди. “Раҳмат сизга, Никита Сергеевич, клублар йўқ, спиртни цистерналаб тайёрлашади, ҳамма саводсиз, санъат борасида ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди. Бундай кенгашлар ҳеч кимга керак эмас. У аста-секин қишлоқ манзараларини шундай тасвирлаб бердики, ҳамма даҳшатга тушиб кетди... Унинг ҳикоялари олдида “Вологда тўйи” ва “Матрэнанинг ҳовлиси” ип счолмай қолди. (Шу йилларда нашр этилган А. Яшиннинг “Вологда тўйи” очерки ва А. Солженициннинг “Матрэнанинг ҳовлиси” ҳикояси назарда тутилмоқда — мух.)

У ана шу тарзда давом этиб, гапирди, гапирди ва сўзини шундай тамомлади:

— Оғайнилар, барча рассомлар Москвани тарк этиб, чекка жойларга, халқ ичига боринглар. У ёқда, албатта, шароит йўқ, ванна йўқ, душ йўқ, аммо яшаш мумкин.

Ва шундай хулоса чиқарди:

— Москвада ҳақиқат йўқ!..

У қўлларини силкитди. МК қаршисида туриб шундай гапириш, “Москвада ҳақиқат йўқ!” деб очиқ айтиш... Унинг маърузаси бошланганда одамлар кулган бўлса, гапини тугатганда ҳаммани кўрқув чулғаб олди.

Хрущев бўлса дарғазаб, терга пишиб ўтирар, Ильичев унга хушомад қилар, бошқаларнинг нафаси ичига тушиб кетганди.

Биринчи куни мен ҳам гапиришимга тўғри келди. Ва шу аснода Хрущевнинг яна баъзи галати жиҳатларини илғаб олдим.

Мени тавба қилади деб кутишганди. Шу туфайли, хат чиқаришим биланоқ дарҳол сўз беришди. Бунчалик тез сўз тегишини ҳатто кутмагандим.

Минбарга кўтарилдим даңгалига кўчиб кўя қолдим:

— Ҳозир сизлар ўзи ҳақида гапирди деб кутяпган бўлсангиз керак. Мен ўзим ҳақимда гапирмайман, сабаби, уни ҳозирги кенгаш учун жуда арзимайдиган мавзу деб ҳисоблайман. Мен икки муҳим масала хусусида гапирмоқчиман. Аввало Хуциевнинг картинаси (М.Хуциевнинг “Ильич заставаси” кинофильми назарда тутилмоқда. — мух.) ҳақида ўз мулоҳазаларимни билдирмоқчиман.

Хуллас, Хуциевнинг картинасини ҳимоя қила бошладим, жумладан, ота билан ўғилнинг учрашуви ҳақидаги эпизод маъносини тушунтиришга киришдим. Ўғилнинг тушига марҳум отаси киради. Уларнинг суҳбати мана бундай тамом бўлади. “Қандай яшашим керак?” — деб сўрайди ўғил. Отаси эса: “Неча ёшга кирдинг?” — деб қарши савол билан жавоб беради. “Йигирма иккига”. — “Мен эса йигирма ёшдаман”, — деб жавоб беради ота ва ғойиб бўлади.

Бу савол-жавоблардан “Сен мендан каттасан, қандай яшаш лозимлигини ўзинг ҳал қил, мен сенинг ёшингда ўзим ҳал қилганман ва Совет ҳокимияти учун ҳалок бўлганман. Сен нима қиляпсан?” — деган маъно чиқади деб Хрущевга уқдирмоқчи бўлдим.

Кўққисдан Хрущев менга эътироз билдира бошлади:

— Йў-ўқ, йўқ, йўқ, — у мени тўхтатди. — Сиз бутунлай нотўғри талқин қиляпсиз, ўртоқ Ромм, нотўғри талқин қиляпсиз. Бу ерда бошқа маъно бор. Отаси ундан “Ёшинг нечада?” — деб сўрайди. “Йигирма икки” — ва у ғойиб бўлади. Ҳатто мушук ўз боласини ташламайди, у бўлса оғир пайтда ўғлини ташлаб кетади. Мана бунинг маъноси.

Биз баҳслашиб кетдик. Мен ҳам, у ҳам сўзимизда туриб олдик. Мен исботлайман, у рад этади.

Ниҳоят, сабрим косаси тўлиб бўлди:

— Никита Сергеевич, марҳамат қилиб, гапимни бўлманг. Бусиз ҳам гапиришим қийин бўляпти. Келинг, мен охиригача гапириб бўлай, фикримни айтишим керак-ку!

У бўлса:

— Нима, мен одам эмасманми, — дейди ва болаларча ўксинган оҳангда такрорлайди: — Нима, мен одам эмасманми, ўз фикримни айтишим мумкин эмасми?

Мен унга дейман:

— Сиз одамсиз, бунинг устига МКнинг Биринчи котибисиз, сиз ҳали якунловчи сўзга чиқасиз, мендан кейин хоҳлаганингизча гапираверинг, аммо ҳозир мен гапиришни хоҳлайман. Менга жуда оғир.

У бўлса:

— Қаранглар-а, гапиришга ҳам қўйишмайди-я! — деб қовоғини солиб, жойига оғир чўқади.

Мен гапимни давом эттираман. Хуциев картинаси ҳақида ҳам фикримни очиқ айтаман. Уюшма ёпилиш арафасида эди. Кинематографиячилар Уюшмасини тугатиш ҳақида қарор чиққан ва бу борада махсус комиссия ҳам тузилган эди. Тамом! Уюшма деярли йўқ бўлганди. Аммо мен ўзимни бундай қарордан беҳабар қилиб кўрсатдим. Уюшмани тугатиш ҳақида миш-мишлар юрибди, мана бу, мана бу сабабларга кўра Уюшма бўлиши керак деб айтдим.

У гапимни бўлди:

— Йўқ, ўртоқ Ромм, гапингизни барибир бўлишга рухсат этинг. Бу ишларни маданият вазирлиги бажариши керак.

Мен унга жавоб бераман.

— Маданият вазирлиги бу ишларни бажара олмайди, бунинг учун унда имкон йўқ. Улар, айтайлик, Озарбойжонга ёки бошқа ёққа ижодий комиссия юбориш билан шуғулланадилар. Бунинг устига, бу ишлар учун маблағ керак. Бизнинг уюшмамиздан давлатга зарар тегмайди, ўзимиз ўзимизни таъминлаймиз.

Гапимни тамомладим. Кейин Чухрай чиқди ва у ҳам Уюшмани сақлаб қолиш лозимлигини таъкидлади.

Қўққисдан Хрущев танаффус эълон қилиб қолди ва танаффусдан кейин шундай сўз бошлади:

— Биласизларми, ўртоқлар, кинематографчилар сафимизни парчалаб юборишмоқда. Биз уларнинг уюшмасини тугатмоқчи бўлган эдик, фикрларини эшитгач, ўйлаиб қолдик, балки қолдирсакмикин?

Биз ўрнимиздан туриб кетдик:

— Қолдириш керак!

— Келинлар, қолдирайлик! Фақат сизлар назорат қиласизлар!

Тасаввур қилинг, кечагина МК котибияти уюшмани тугатган эди. Мен бирикки оғиз сўз айтдим, Чухрай давом эттирди, у эса — қолдирилсин деб буюриб ўтирибди!

Биласизларми, бундан кўпам хурсанд бўлмадик.

Бизда ишлар қандай ҳал қилинишини кўринг!

Мазкур йиғинда Ёзувчилар уюшмасини тугатиш ва уни Рассомлар, бастакорлар ва ҳоказо уюшмаларга қўшиб юбориш, Ёзувчилар уюшмаси партия ташкилотини тугатиш (у, аслида, тугатилган, бизда эса, аксинча, нима учундир ташкил этилганди) ҳам кўзда тутилган эди.

Ҳаммаси шундай бўлганди. Биринчи кун шу тарзда ўтди. Танаффусда буфетда ажабтовур таомлар тановул қилдик, ақлимиз етмаётган масалалар ҳақида гаплашган бўлдик. Танаффус пайтида олдимга йирик қозоқ кино устаси келиб шундай деди: “Мени кечирасиз, Михаил Ильич, сизнинг “Бир йилнинг тўққиз куни” картинангизга Ленин мукофоти Кўмитасида қарши овоз бердик, асар ёмон бўлгани учун эмас, аксинча, биз уни юқори баҳолаймиз, ўзингиз биласиз-ку, биз шунга мажбур бўлдик, шундай қилинлар деб буюришди, биздан хафа бўлмаслигингизни илтимос қиламиз.”

Албатта, мен хафа бўлмайман, деб ишонтирдим.

Завадский ҳам лом-мим демасдан шундай бўлганини билдирди. Олдимга келди, елкасини сиқди, қўл узатди, нималардир деб гўнғиллади-ю, бир оғиз сўз айтмасдан қошларини чимирганча нари кетди.

Умуман олганда, биринчи кун рисоладагидек ўтди. Дилхираликларни ҳисобга олмаганда, фавқулодда ҳодисалар бўлмади.

Тарқалишдик, эртага давом эттирадиган бўлдик.

Иккинчи кун, менинг Хрущев билан учинчи марта учрашувим ҳам бошланди.

Ўша залга йигилдик, яна ўша одамлар, аввалги жойларимизга ўтирдик. Ён-атрофимизга қарадим, орқамда пўрим кийинган ёш йигит... Хўш, дейман, ҳиссиётга берилмаслик керак. Худди кўнглимдагини билгандек, ёнимда ўтирган Ю. Я. Рейзман “Миша, эҳтиёт бўлинг”, деб шивирлайди. Мен ҳам Тарковскийга худди шундай деб шипшиб қўяман.

Шу пайт ҳайъат аъзолари кириб келишди, олдинда хушфёъл, қувноқ, куч-ғайратга тўлган Н. С. Хрущев, бошқалар унинг ортида. Ҳамма ўрнидан туриб уларни олқишлади. Ўтирдик. Козлов совуқ кўзларини залга тикди. Унинг юзида ҳеч қандай ифода сезилмасди, бу ишнинг роса ҳақдини олганлиги мени ҳайратга солди.

Хрущев эса жуда қувноқ тарзда гап бошлади:

— Хўш, ўртоқлар, кечаги огоҳлантиришим таъсир кўрсатганини айтиб қўйишим керак. Таъсир кўрсатди! Ҳеч нарса ташқарига чиқиб кетмади. Ҳатто ғалати бўлди, кеча бир қанча элчихоналарда ўтказилган қабул маросимларида ҳеч ким қатнашмади. Табиийки, оддий эҳтиёткорлик юзасидан. Демак, ишимизнинг кетиши умуман, яхши. Хў-ўш, келинлар, ишга киришайлик.

Шу зайлда ишга киришдик.

Мажлиснинг дастлабки қисмлари одатдагидек зерикарли ўта бошлади. Яна аввалгидек, ялтоқилик, хушомадгўйлик, санъат халқ ҳаётидан озиқ олмоқда, раҳмат, Никита Сергеевич, хуллас, шу алфозда кетди, кетди.

Ниҳоят, Вознесенский сўз олди. У бутун зални ағдар-тўнтар қилиб юборди. Мен ҳатто нима бўлганини аниқ айтиб беришга ҳам қийналаман. Вознесенский иш чаппа кетаётганини дарҳол фаҳмлади, шунинг учун ишончсиз оҳангда гапира бошлади. Хрущев шу заҳотиёқ унинг гапини кескин, ҳатто қўполлик билан бўғиб ташлади ва қичқириб унга дағдага қилишга тушди. Унинг шаънига жуда жиддий таъналар айтилди: “туҳматчи”, “сизга бу ерда нима бор?” “бу ер ёқмаётган бўлса, қатта хо-лангизникига жўнаб қолинг”, “биз сизни ушлаб турмаймиз”, “Сизга у ёқ ёқади, у томонда ҳомийларингиз бор, шуларнинг олдига жўнаб қолинг! Икки минут ичида паспорт тўғрилаб берамиз. Унга паспорт тўғрилаб беринлар, бу ердан туёғини шикиллатиб қолсин!”

Вознесенский: “Мен шу ерда яшашни хоҳлайман”, деди.

— Агар бу ерда яшашни хоҳласангиз, нега бизга туҳмат қиляпсиз?! Бу қандай ўлармончилик бўлди... Совет ҳукумати-я!

У айнан нималар деб бақирганини аниқ эслай олмайман, шунчалик жунбушга келади деб ўйламаган эдим, буни ҳеч ким кутмаганди, ҳаммаси тўсатдан юз берди. Хрущев беҳуда дарғазаб бўляпти, ўзини жуда ёмон тутяпти деб ўйладим. Мана шу аснода, довдираб қолган Вознесенский ўзини оқлашга уринаётган пайтда, Хрущев яна уни тўхтади ва залга мурожаат қилиб, энг охириги қаторга қараб қичқирди:

— Сиз нега тишингизни қайраб ўтирибсиз! Сиз, кўзойнак, энг охириги қатордаги қизил кўйлак! Нега тишингизни қайраяпсиз? Ҳали тўхтаб туринг, сизга ҳам навбат келади...

Вознесенский нима қилишини билмай, қарахт бўлиб қолган эди.

— Мен виждонан Совет ҳукумати тарафдориман, ҳеч қаерга кетишни хоҳламайман. Хрущев қўл силкийди:

— Бу гаплар ҳеч нарсага арзймайди...

Вознесенский сўрайди:

— Рухсат этинг, сизга “Ленин” дostonимни ўқиб бераман.

— Менга дostonингизни кераги йўқ.

— Рухсат этинг, мен уни ўқийман.

— Майли, ўқий қолинг.

У “Ленин” дostonини ўқишга киришди. Ўқияпти-ю, ичидан ўтгани ўзига маълум, орқада мушт ўқталиб дарғазаб Хрущев ўтирибди. Унинг ёнида гўдайган совуқ Козлов.

Достонни ўқиб бўлди, Хрущев қўл силкиди:

— Ҳеч нарсага арзимайди. Арзимайди ҳеч нарсага. Сиз ҳеч нарса қилолмайсиз ва ҳеч нарсани билмайсиз! Сизга гапни пўст калласини айттайми? Бизда — Совет Иттифоқида ҳар йили қанча одам туғилишини биласизми?

Унга уч ярим миллион деб айтишди.

— Шундай. Ана шундай, сиз, ўртоқ Вознесенский, ана шу уч ярим миллиондан бири эканлигини англаб олмагунингизча сиздан ҳеч нарса чиқмайди. Бурнингизни ҳамма нарсага тикаверманг — сиз ҳеч нарса эмассиз.

Вознесенский жим қолди. У нималардир деб минғирлагандек бўлди, ёдимда йўқ, эслай олмайман. Хрущев сўзини шундай тамомлади:

— Сизга шундай маслаҳат бераман. Армияга янги олинган укувсиз, яроқсиз, гўр йигитчани нима қилишларини биласизми? Уни илгарилари унтер-офицерлар қўлига топширишарди, ҳозир қария солдатлар уларга ҳомийлик қилишади. Сизга ҳам шундай мураббий топишни маслаҳат бераман.

Шу заҳотиёқ орқа қаторга мурожаат қилди:

— Қани, ҳей, тишини қайраётган. Сиз, кўзойнакли, марҳамат, бу ёққа чиқинг. Орқа қаторлагилардан бири ўрнидан турди:

— Менми?

— Э, йўқ, ёнингиздаги.

Бошқаси ўрнидан туради:

— Менми?

— Сиз, сиз, сиз!

Йўлақдан ҳақиқатда ҳам кўзойнакли, пиджаги тагидан қизил кўйлак кийган, галстуксиз киши ўтиб борди. Нотаниш, озгин бир киши.

Хрущев Вознесенскийга қараб бақиргандан кейин залда ўтирган зиёли оломон ўртасида ғалати, шафқатсиз бир жунбуш юзага келди. Бундай ҳодисани Толстой “Уруш ва тинчлик”да қотириб тасвирлаган. Ростопчин савдогар ўғлини ўлдиришга буюрганда одамлар дастлаб ҳайиқиб туради, сўнг ёвузликни бир-биридан юқтирган оломон бахтсиз қурбонни тилка-пора қилиб таштайди.

Бу киши йўлақдан ўтиб борар экан, унга ҳар томондан қичқира бошлашди. Кимдир:

— Қизил кўйлак кийиб олганини қаранг! — деб қичқирди.

У эътироз билдирди:

— Бошқа кўйлагим йўқ.

— Чиқ! Чиқ! Қилмишинг учун жавоб бер!

У минбарга кўтарилди. Хрущев сўради:

— Сиз кимсиз?

— Мен... мен Голицинман!

— Нима, князь Голицинми?

— Э, йўқ, мен князь эмасман, мен... мен рассом Голицинман, мен... график рассомман... Мен реалистман, Никита Сергеевич, хоҳласангиз расмларимни кўрсатман, бу ерга айрим ишларимни олиб келгандим...

Хрущевнинг шашти қайтди.

— Кераги йўқ. Қани, гапиринг, — деди.

У:

— Нимани гапираман?

— Бу нима деганингиз? Чиқдингизми — гапиринг-да!

У эса:

— Нимани гапиришни билмайман... мен... гапирмоқчи эмас эдим, — деди.

— Барибир, чиққанингиздан кейин гапирасиз.

У индамади.

— Бу ерга нимага қақаришганини биласизми ўзи?

Голицин тилга кирди:

— Биламан, аммо тушунмаяпман...

— Тушунмайман дейсизми? Ўйлаб кўринг.

У ниҳоят:

— Балки ўртоқ Рождественский ёки Вознесенскийнинг шеърига қарсак чалганим ёқмадими?

— Йўқ.

— Унда билмайман.
— Ўйлаб кўринг, билиб оласиз.
Голицин жим қолди.

— Хўш, гапиринг.

Голицин:

— Шеър ўқиб берайми? — деб сўради.

— Қанақа шеър?

— Маяковскийники, — деди Голицин.

Шу пайт залда асабий кулги кўтарилди, сабаби, юз берган аҳволга чидаб ўтириш қийин эди. У қандайдир сюрреалистик, ақлга сиғмайдиган, ғалати манзарани эслатарди.

Ниҳоят, у Маяковскийни тилга олгач, Хрущев ён берди:

— Кераги йўқ, бораверинг.

Голицин минбардан тушар экан, ногоҳ яна ўгирилиб сўради:

— Ишласам бўлаверадими?

— Бўлади, — деди Хрущев.

Голицин жойига ўтирди.

Сўз навбати Налбандянга тегди, у ҳам бошқалар қатори Никита Сергеевичга ўз “ташаққури”ни изҳор этди. Хрущевнинг яқунловчи сўзидан олдин танаффус эълон қилинди.

Катга танаффус!

Янглишмасам, у сўзини қизишиб кетгани, бақиргани учун узр сўрашдан бошлади, эмишки, бундай масъулиятли йиғинда ҳаяжонланиш мумкин, буни тўғри тушуниш лозим.

Кейин бизга яхши санъат қандай бўлишини образли мисоллар билан тушунтира бошлади.

— Кўз олдингизга қиш чоғи, тун, ойдин кеча, ўрмонни келтиринг. Ой нурида қор кўкимтир кўринади, қор босган қарағайлар, арчалар нақадар гўзал! Шу манзараларни расмда ҳам шундай кўришни орзу қиласан! Аммо ана шундай ҳолатни чизишмайди, чизгандаям бутунлай бошқа нарса чиқади, ҳаётда бундай бўлмайди деб ўзлариникини маъқуллашади яна. Ҳаётда шундай гўзал манзаралар тўлиб-тошиб ётибди-ку! Илҳомни беҳуда совуришга ҳожат борми? Мана, менинг шахтёр дўстим бор эди...

Яна қандайдир шахтёрнинг алақандай шеърини ўқишга тушди. Шундан кейин эса бутунлай ғалати ўйин бошланди. Хрущев шундай нарсаларни сўзлашга киришдики, буни, менимча, ҳатто сукут сақлашга кўниккан ҳайъат аъзолари ҳам кутмаган бўлса керак.

— Мана Эренбург ёзадики, у тушунган эмиш, ўттиз еттинчи йилдан кейин ёки урушдан кейин Сталин қанақалигини ва бошқаларни англаган эмиш, англаган бўлсам сукут сақлашга мажбур бўлган эмиш, хулоса шуки, у тушунган, биз эса ҳеч нарсани тушунган эмас эканмиз. Хўш, тушунган бўлса, нега сукут сақлаган? Демак, ҳамма сукут сақлаган экан-да? Йўқ, ўртоқ Эренбург, ҳамма жим турган эмас. Сиз бўлсангиз, ўртоқ Эренбург, ҳамма сукут сақлаган дейсиз. Ҳамма жим турган эмас. Ўртоқ Эренбург шу ердами?

Аммо ўртоқ Эренбург кетиб қолганди. Унинг шаънига тош отиб, шунчалик топташган эдики, бечора қария бардош беролмасдан, иккинчи мажлис бошланган пайтдаёқ, назаримда, Вознесенский ёмонотлиқ қилинаётган пайтда, жимгина чиқиб кетганди.

— Эренбург йўқми? Ҳим-м. У ана шундай дейди. Бизга осон бўлган деб ўйлайсизларми? Сирасини айтганда, — Хрущев залда роппа-роса 650 одам ўтирганини деярли унутган ҳолда овозини пасайтириб гапира бошлади, — гап орамизда қолсин, у умрининг охириги йилларида ақлдан озган эди, ақлдан озган эди. Тасаввур қилинг — тахтада ўтирган одам-а!.. Йўқ, ўртоқ Эренбург, ҳамма жим турган эмас. Ўртоқ Эренбург бўлса, осон бўлган эди деб ўйлайди.

Хрущевнинг мана шундай ҳангомалари сюрреалистик руҳда ўтган бу кенгашнинг авж нуқталари дейишим мумкин, очиги, бундан бошқа бирон ёрқин нарсани эслай олмайман.

...Уйга қайтар эканман, бундан кейин нима бўлади деб ўйлаб кетдим. Ҳатто Хрущевнинг охириги сўзлари ҳам қандайдир кўтаринки руҳда бўлиб, унда даъват-

корлик, чақириқ бор эди. Аммо қанақа даъват? Ҳамма эсанкираб қолганди. Нима қилиш керак? Нима бўлади?

Эртаси куни ёзувчиларнинг партия ташкилоти амалда тугатилди, партия аъзоси бўлган ёзувчиларни дуч келган жойга бириктирдилар: бировлар “Мосфильм”га, баъзилар нашриётга, айримлар бўлса, ҳайвонот боғининг партия ташкилотига тиркалди, сабаби, ҳайвонот боғи Ёзувчилар уюшмасига яқин эди-да! Ана шундай. Ёзувчилар уюшмасидаги партия ташкилоти тугатилди. У партия ташкилотисиз қолган ягона ижодий уюшма эди. Бирон кори-ҳол чиқса, партия кўмитаси йўқ дейишади. Партия кўмитаси бўлса, гўё аҳвол бошқача кечадигандек...

Хўш, шундан кейин нима бўлгани ҳаммага маълум.

Н. С. Хрущев билан тўртинчи учрашув МКнинг июнь Пленуми кунларида ўтказилди, у ўта дабдабали эканлиги, яхши нозу неъматлари ва иштирокчиларининг кўплиги билан ажралиб туради. Пленумга икки мингдан ортиқ меҳмон таклиф қилинганди.

Авалло, юқори табақага мансуб деса бўладиган зиёлиларимиз ўзини қандай тутаётгани мени жуда ҳайрон қолдирди.

Ёзувчилар, рассомлар ва бастакорлар уюшмаларининг аъзолари батамом гангиб қолган эдилар, чунки бу уч уюшмани бирлаштириш кўзда тутилганди. Чекка-чеккада кўпчилик бир-бирига, айтайлик, биз ёзувчилар пленумида нима қиламиз қабилада савол беришарди. Наҳотки, рассомлар мусиқа масалаларини-ю, бастакорлар роман, қиссалар, ҳикояларни муҳокама қилишса? Бундан кимга наф тегади? Ахир ижодкор қимматли вақтини беҳуда совурмаслиги керак-ку!

Аммо шунга ўхшаш чалкашликларга қарамай, ижодий уюшмаларимизнинг раҳбарлари бундай қўшилишни кўтаринки руҳда табрикладилар, юз-кўзида норозилик очиқ кўриниб турганига қарамай, барибир табрикладилар.

Бу масала шу тарзда яқунланди. Яна мажлис давом этди.

Кенгаш ўз маромида кетар, навбатдаги нотиқ гапирарди. Кутилмаганда ана шу навбатдаги нотиқнинг сўзини яна Хрущев тўхташиб қўйди.

— Бир минутга, — деди у. Ва МКнинг икки аъзосига қараб хитоб қилди: — Сизлар нега тиржайиб ўтирибсизлар? Сиз, ўртоқ... Хўш, сиз-чи? (У қозоқча фамилияни — Қозогистон компартияси котибларидан бирини тилга олди.) Сизларга нима ёқмай қолди? Сизлар МК мажлисида ўтирибсизлар, ўзингизни қандай тутишни билишингиз керак. Нима гап, ишлагингиз келмай қолдими? Бўшатиб юборайликми?! Партия Марказий Комитети аъзолари олдида бундай қилиқ қилишга қандай ҳақдингиз сизди! Я-ра-мас-лар!

Юрагим музлаб кетганини ҳис қилдим. Тан оламанки, МК аъзоларига худди болаларга бақиргандек муомала қилиш мумкинлигини тасаввуримга сиздира олмасдим. Тўғри, Вознесенскийга, Голицинга қараб ўшқирганини эшитган эдим, аммо МК аъзоларига!..

Танаффусдан кейин пастга тушдим, қовурғаларим остида нимадир қаттиқ оғрирди. Амбулаторияга кирдим.

— Жигар дорисидан берсангиз...

— Нега жигар дориси дейсиз?

— Қовурғамнинг ости оғрияпти.

— Нега бу айнан жигар деб ўйлайсиз?

— Менда жигар хасталиги бор.

Шифокор оғриётган жойларимни синчиклаб кўриб чиқди.

— Биласизми, — деди у, — жигарингиз оғриётгани йўқ. Стенокардия бўлибсиз, бу юрак хасталиги.

— Туғилганимдан бери стенокардия нималигини билмайман, юрагим темирдек мустаҳкам, — деб эътироз билдирдим.

— Илгари йўқ бўлса, энди орттирибсиз. Бизда ҳамма нарса бўлиши мумкин.

*“Н. С. Хрущев, Таржимаи ҳолга иловалар, Москва. Политиздат. 1987”
китобидан олинди.*

*Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси.*

Хуфия қатламлар

ХУДОЁРХОН: НУР ВА СОЯЛАР

Инқилобдан олдинги ва шўролар давридаги айрим тарихчилар томонидан энг кўп камситилган ва таҳқирланган ҳукмдорлардан бири Худоёрхон бўлган десак, хато қилмаймиз. 1875 йилда Худоёрхон тахтдан кетиб, хонлик ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилганидан кейиноқ рус тадқиқотчилари унинг ҳаёти билан шуғуллана бошладилар. Императорлик томонидан ҳийла билан Тошкентга чақирилиб, ана шундай ҳийла билан Оренбургда уй қамоғига маҳкум этилган, икки йилдан зиёдроқ шу шароитда яшаб, сўнгра қочиб кетишга муваффақ бўлган Худоёрхонга салбий муносабат илгаридан тайёрлаб қўйилган эди. Улар Худоёрхонни мол-дунёга ҳаддан ташқари ҳирс қўйган, сон-саноксиз солиқлар билан халқнинг тинкасини қуритган, маишатпарастликка муккасидан кетган, ўта шафқатсиз, чаласавод, ношуд ҳукмдор сифатида ўқувчиларга тақдим этардилар. Лекин Худоёрхон ҳукмдорлиги даврида, айниқса тахтдан кетганидан кейин Қўқон, Наманган, Андижон, Тошкент ва бошқа ерлардаги энг йирик маҳаллий муаррихлар ҳам Қўқон хонлари шажараси ва фаолиятини, уларнинг даврида рўй берган асосий воқеаларни анча ҳаққоний акс эттирувчи бир неча тадқиқотлар яратганликлари маълум. Бироқ рус тадқиқотчилари улардан деярли фойдаланмаганлар. Шўро давридаги маҳаллий тадқиқотчилар эса ўз ҳамюртларининг шахсий кузатувларига, бирламчи манбаларга асосланиб битилган асарларидан кўра, Россия пойтахтидан махсус топшириқлар билан Туркистонга юборилган, шу ерда расмий хизматда бўлган рус муаллифларнинг турли миш-мишларга таяниб ёзилган асарларини муўтабарроқ билиб, уларга асосий урғу беришар эди. Натижада инқилобдан илгари Қўқон ҳақида ғаразғўйлик билан билдирилган фикрлар ўзбек муаллифлари китобларига ҳам кириб кела бошлади. Бу эса, юқорида айтилганидек, Қўқон хонлари, хусусан, Худоёрхон фаолиятини фақат салбий жиҳатдан, бир ёқлама баҳолашга олиб келди. Тарих фанлари бирёқламалик бадий ижодга ҳам ўз бузғунчилик таъсирини ўтказиб, соҳибқирон Амир Темурдан тортиб то Худоёрхонгача бўлган барча ҳукмдорларга йўқ ердаги гуноҳлар зўрлаб ёпиштирилди, уларнинг фаолияти даҳшатли қилиб тасвирланадиган бўлди. Буларнинг бари кўҳна Турон заминнинг кўп жиҳатдан ибратли тарихини тўғри идрок этиш йўлидаги ўтиб бўлмас ғовлар эди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов яқинда "Туркистон" газетаси муҳбирига берган интервьюсида олимларни "Ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил гайриилмий талқинлар"га берилиб кетиш хавфидан сақланишга чақирди. Бу ҳақли даъват бой тарихимизни, ўтмишда ўтган сиймолар фаолиятини тўғри ёритиш учун муҳим дастуриламал бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон тарихида ҳаёти турли таҳликалар, ғала-ғовурлар ичида кечган мураккаб тикдирли арбоблар жуда кўп. Шулардан бири — Қўқон хонлигининг сўнгги ҳукмдорларидан Худоёрхон оғир ва аччиқ қисматга дучор бўлган. Мана шу хон юрт сўраган йилларда хонлик парокандаликка учради, ички ва ташқи душманлар, халқ ғалаёнлари уни емирди. Эл-юрт, мамлакат мустақиллигини сақлаши лозим бўлган хон ўз зиммасига тушган юксак масъулиятли вазифани, шарафли бурчини бажара олмади. Ўзаро урушлар, қирғинлар адоий тамом қилган хонлик ҳудудига чор аскарлари бостириб кирдилар. Мамлакат ўз эрки, мустақиллигидан ажралиб, мустамлака кишанлари остида қолди.

Филология фанлари доктори, профессор Шариф Юсупов "Хуфия қатламлар" мақоласида Худоёрхон тақдиридаги нурли томонларни ҳам, салбий қирраларни ҳам тарихий ҳужжатлар асосида ёритишга, тарих ҳақиқатини жонлантиришга интилади. Албатта, бу мақола Худоёрхон фаолиятидаги ҳамма жиҳатларни охиригача тўла-тўқис, мукаммал гавдалантириб беради, деб узил-кесил хулоса чиқариб бўлмайди. Бўлажак тадқиқотлар ва тилга киражак янги ҳужжатлар мазкур муаммонинг қоронғи жойларини ёритиб беради, деб умид қиламиз. Шариф Юсуповнинг мазкур мақоласи мана шу хайрли йўналишдаги дадил ишлардан бири сифатида эътиборга сазовордир.

Тахририят.

Юртимизда мустақиллик шабадаси эсганидан кейингина ўтмишга янгича қараш, оқни оқ, қорани қора деб инсоф билан айтиш имкони туғилди.

1842 йилда Қўқон хонлиги Бухоро амирлиги томонидан забт этилиб, унда қатли ом ўтказилганидан кейин бу юртда чорак аср чамаси ҳукмфармолик қилган, рус босқинининг барча даҳшатларини ўз вужудида кечириб, гоҳ адашган, гоҳ маккор, ёвуз душман билан мураса қилган, гоҳ уни доғда қолдирган Худоёрхоннинг мураккаб фаолияти ҳам янги давр талаблари нуқтаи назаридан қайта ўрганишга муносибдир.

Мамлакат ҳукмдори ҳам тирик инсон. Шу сабабли инсонларга хос нуқсон ва фазилатлари билан эл-юртни бошқаради. Оддий инсон йўл қўйган хатога барҳам бериш осон. Лекин юрт ҳукмдорининг биргина хатоси катта фалокатлар келтириши ёки биргина доно тadbири мамлакатнинг гуллаб-яшнашига хизмат қилиши мумкин. Худоёрхон шахси ҳам ана шундай мураккабликлардан холи эмас.

Шералихон забардаст ҳимоячиси Мусулмонқулини Намангандаги қирғизлар қўзғолонини бостириш учун жўнатганидан фойдаланган. Муродбек ўзининг исфариалик сипоҳилари билан Қўқон хонлиги саройига бостириб кириб, хонни қатл этади. Шералихоннинг ўша вақтда саройда бўлган уч ўғлини, яъни Маллабек, Сўфибек ва Султон Муродбекни ҳибсга олишга, бир оз сақлаб, киши билмас йўллар билан ўлдириб юборишга буйруқ берилади. Айни шу кезде, 1845 йилнинг ёз кунларида хоннинг катта ўғли Саримсоқбек Тошкентда, ўртанча ўғли Худоёрбек эса Наманганда ҳоким эдилар. Янги хон Мусулмонқулини мингбошилиқ лавозимида қолдирган, имкониятлари ниҳоятда катта бўлган бу шахс билан орани бузишни лозим кўрмаган эди. Шунга қарамай, сафардан шоша-пиша қайтиб келган шафқатсиз мингбоши қипчоқ зодагонлари манфаатларини ўйлаб, ўн бир кунгина ҳукм сурган Муродхонни ўлдиради. Хонликка Шералихоннинг катта ўғли Саримсоқбек бош даъвогар эди. Тез орада у Тошкентдан туриб, ўз даъвосини Мусулмонқулига маълум қилади. Амалда ҳокимиятни қўлида тутиб турган Мусулмонқули Саримсоқбекка тахтни ваъда қилади ва ҳийла билан уни Қўқонга таклиф этиб, ўз одамлари томонидан махфий равишда ўлдиртириб юборади. Энди на Маллахон, на унинг укалари тахт даъвосини қиладиган алфозда эмасдилар. Чунки улар Мусулмонқули нималарга қодир эканини яхши билишарди. Маллахон оқ-қорани ажратадиган, катгароқ ёшда эди. У тахтга чиқарилса, ўз режаларини амалга ошириш унчалик осон бўлмастлигини яхши билган ҳийлагар мингбоши ўйлай-ўйлай ҳали балоғат ёшига етмаган Худоёрхонни қўғирчоқ хон қилиш қарорига келиб, режани анча пишиқ тузди, унга қизини бериб, қайнота бўлиб олади. Шу тариқа ҳам мингбоши, ҳам хоннинг қайнотаси сифатида хонликдаги барча асосий ишлар жилови Мусулмонқули қўлига ўтади.

Ўша давр муаррихлари Мусулмонқули Худоёрхонни тахтга чиқаргач, Шералихон даврида ботинмаган барча режаларини ўзи истаганча амалга оширганини таъкидлайдилар. Худоёрхон давлатни бошқаришда аста-секин суяги қотиб, ўзини ўнглаб олгач, қайнотасининг барча талабларига ҳам унайвермайдиган, Мусулмонқулидан қорози сарой аъёнлари маслаҳати билан иш тутадиган бўла боради. Бу якка ҳукмдорликка ўч мингбошига ёқмаслиги турган гап эди. Шу важдан у ўзи юқори лавозимларга чиқарган сарой аъёнлари ва саркардалари билан тил бириктириб, Худоёрхонни тахтдан четлаштириш ва қўнғилдагидек ҳокимиятга эга бўлиш учун қирғиз-қипчоқ қўзғолонларини ташкил эта бошлайди. Хонлик худудида бебошликларга олиб келган бу қўзғолонларнинг раҳнамоси Мусулмонқули эканидан хабар топган Худоёрхон ниҳоят уни мингбошилиқ лавозимидан четлатади.

Мусулмонқули учун бу даҳшатли зарба эди. У пойтахтдан узоққа, қирғиз-қипчоқ уруғлари орасига қочиб бориб, хонга қарши катта қўшин тўплашга киришади. Худоёрхон билан Мусулмонқули ораларининг бу қадар кескин бузилиши хонлик худудидаги барча воқеаларга қулоғини динг қилиб, шайланиб турган рус қўшинининг катта туҳфа эди. Йирик зобитларидан бири В. В. Вельяминов-Зернов 1853 йил аҳорида Қўқон хонлиги худудига махсус топшириқ билан махфий сафарга жўнатилади. Вельяминов-Зерновнинг ташрифидан мақсад Мусулмонқули билан шахсан учрашиш, ҳақиқий аҳвол ҳақида маълумотлар жамлаш, хонлик худудини босиб олишда собиқ мингбошидан фойдаланиш эди.

Тарихчи Х. Бобобековнинг кўрсатишича, Вельяминов-Зернов билан Мусулмонқулининг махфий музокаралари кун илгаридан келишиб олинган бўлиб, март-

нинг охири — апрелнинг дастлабки кунларида бўлиб ўтади. “Мусулмонқули рус кўмондони вакили билан учрашгани ва ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи бўлганлигидан хабар топган ўзбек ва қирғиз феодаллари, — деб ёзади муаллиф, — илгарироқ ҳаракат қилиб, қипчоқлардан қутулмоқчи бўладилар. Улар Худоёрхонни кўндириб, қипчоқлар қирғинини бошлаб юборишади”.

Кўқон тахтини эгаллашда рус кўмондонлиги томонидан берилажак ёрдам ҳақидаги ваъдалардан маст бўлган Мусулмонқули ўз йўлидаги барча говларни шафқатсизлик билан маҳв этишга аҳд қилган. Шу ваддан у ўтган йўлларда култепалару уюму мурдалар қолар эди.

Худоёрхон тарафдорлари ҳам охириги имкониятларини ишга солиб, жон-жаҳдлари билан жангга ташланадилар. Бунда Мусулмонқули рус ҳарбий маъмурлари билан тил бириктириб, хоинлик йўлини тутганидан воқиф бўлган халқнинг ғазаби ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ниҳоят, йигирма минг қипчоқнинг (улар орасида гуноҳкор ҳам, бегуноҳ ҳам бор, албатта) бошига етган энг йирик кўзғолонлардан бири бостирилиб, Мусулмонқули асир олинди, хон саройи дарвозаси яқинида, кўплаб аҳоли кўз олдида қатл этилади.

Рус босқинчилари шундоққина Оқмасжид остонасида хонлик ҳудудларига хавф солиб турган ўта қалтис бир вазиятда Мусулмонқули ўз юртини босқинчилар оёғи остига ташлаб бериб, бутун мамлакатга катта зиён етказди. Собиқ мингбошига қўшилган ва қўшилмаган мингларча гуноҳжору гуноҳсиз қипчоқларнинг ўз мусулмон ҳамюртлари томонидан қирилиши ҳам тузатиб бўлмас хато эди. Кўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнида Фарғона вилояти ташкил этилгунга қадар ўтган қарийб чорак аср мобайнида ҳам қипчоқларни мурасага келтириб бўлмади. Аксинча, кейинчалик Худоёрхон томонидан саройда катта лавозимлар ишониб топширилган Абдурахмон Офтобачи отаси Мусулмонқули учун ўч олмоқчи бўлади. Бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдиради, яъни гоҳ сохта Пўлатхон билан, гоҳ рус қўшинлари кўмондонлиги билан тил бириктириб, мамлакат бошига яна чексиз фалокатлар келтиради ва Кўқон хонлигининг барбод бўлишида машғум роль ўйнайди.

Худоёрхон йўл қўйган катта хатолардан яна бири унинг Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари Жўрабек билан Бобобекка нисбатан хиёнатига кўринади. Бу икки ёш ҳоким амир Музаффарнинг номатлуб тadbирларидан норози бўлиб, Бухоронинг бош ҳукмдорига бўйсунмай қўядилар. Руслар 1868 йили Самарқандни босиб олган пайтда улар қарши ҳужумлар уюштириб, шаҳарда рус аскарларини танг аҳволга солиб қўядилар. Туркистон генерал-губернатори уларни мурасага келтириш мақсадида катта ваъдалар билан Шаҳрисабзга қайтди. Лекин орадан бир оз вақт ўтгач, у аввалги аҳдини бузиб, амир Музаффар ихтиёрига катта қўшин юборади. Бекларнинг ўз юртини ташлаб кетишдан бошқа иложи қолмайди.

Швед сайёҳи Свен-Геден 1893 йилда Тошкентга келганида генерал-губернатор Вревский уйда Жўрабек билан ёнма-ён ўтириб қолади. Кўп хусусиятлари билан ўзини ром этган Жўрабекнинг Қорасувдаги боғида бир неча кун меҳмон бўлган машҳур сайёҳ собиқ Шаҳрисабз беги, у учрашган вақтда эса рус армиясининг полковниги бўлмиш Жўрабекнинг оғзидан эшитган ҳаяжонли ҳикояни кейинчалик Санкт-Петербургда швед ва рус тилларида чоп этилган икки жилдлик машҳур китобига киритади. Муаллиф шундай ёзади: “Дўсти Бобобек билан биргаликда тоғтошлар орасида узоқ вақт бошпанасиз кезган Жўрабек пировардида Худоёрхондан саховат ва кўмак ахтариб Қўқонга келади. Лекин хон Жўрабекка нисбатан хиёнаткорлик йўлини тутди: уни ҳибсга олдириб, оёқ-қўлларига кишан солдириб, бекнинг душмани бўлмиш фон Кауфман ҳузурига жўнатади. Фон Кауфман Жўрабекни очиқ чеҳра билан кутиб олади-ю, бироқ асирликда сақлайди”.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi хусусида уч жилдлик йирик асар ёзган генерал-лейтенант М. Терентьев бундай ёзади: “Насриддинбек (Худоёрхоннинг тўнғич ўғли — Ш. Ю.) 1872 йилда Тошкентга келган вақтида руслар хизматига ўтган, подполковник унвонига эга бўлган собиқ шаҳрисабзлик беклар Жўрабек ҳамда Бобобекнинг уйига келиб, отаси уларни русларга топширгани ва шу қилмиш билан ҳақиқий мусулмонлар назарида ўзини шарманда қилганини айтиб, таассуф билдирди”.

Исҳоқхон Ибрatнинг “Тарихи Фарғона” асарида ҳам шу воқеаларнинг бевосита иштирокчиси бўлган кишининг ҳикояси келтирилади. Бу воқеа Худоёрхоннинг икки

тўнғич фарзандлари — Насриддинбек билан Муҳаммад Аминбек, ҳаминша унга содиқ иниси Султонмуродбек, шунингдек, энг ишонган саркардалари ўз қўл остидаги минг-минглаб қўшин билан бирга душман томонига ўтиб кетган, дўсту душман аралаш-қуралаш бўлиб пойтахт томон ёпирилган бир пайтда, хон руслар қўл остида бўлган Хўжандга паноҳ истаб қочиб келаётганида рўй беради.

“Кечаси ётуб, эртаси кун Хўжандга борилди, — дея ҳикоя қилади муаллифга хоннинг хуфияси Ориф рикоб деган киши. — Уламою фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарбозаси олдида икки русия либосида кишилар турган экан, тўхталди. Бири хонга салом қилиб, дедики: “Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омон-мусиз? Сиз ҳам биз тушган йўлга тушдингиз эмди, аҳволингиз шу экан-ку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб борганда, бизни яқомиздан тугуб, Русияга бердингиз. Ўлганимиз йўқ, алҳамдулиллаҳ, ҳукуматдамиз!” деди. Мусулмон мусулмонга паноҳ берур деб сўраб эдик, эмди сиз ҳам кўрарсиз!” деди.

Хон ғайратга кириб: “Қандоқ муртадсан?” деди. “Муртад сани айтурлар, юртингни поймол қилиб, мусулмонларни оёқ ости қилдинг!” деганда хон қилич суғуриб, ул ҳам қилич олганда, аскарлар (хоннинг ёнида фон Кауфман томонидан юборилган 60 чоғли казак аскарлари уни ҳимоя қилиб келмоқда эди — Ш. Ю.) хонни муҳофазат қилиб, ани жўнатиб юборди”.

Исҳоқхон Ибрат жожеали бир лаҳзада хоннинг юзига аччиқ ҳақиқатни айтган “русия либосидаги” бу икки жасур киши номини айтмайди. Лекин улар айнан Жўрабек билан Бобобек эканини билиб олиш қийин эмас.

Туркистон генерал-губернатори томонидан анча вақт уй қамоғида сақланиб, мажолдан кетган Жўрабекни 1870 йил сентябрида фон Кауфман ўз боғига чақириб роса аврийди. Собиқ Шаҳрисабз бегининг ҳақиқий душманлари рус тўралари эмас, балки Бухоро амири билан Қўқон хони экани хусусида кўп “далиллар” келтиради. Боши берк кўчага кириб, ночор қолган Жўрабек генерал-губернаторнинг рус армиясига катта зобитлик лавозимида ўтказиш ҳақидаги таклифига лаққа тушиб қолади. Шунини ҳам айтиш керакки, ўшандан кейин Жўрабек билан Бобобек хонликдаги Маҳрам, Балиқчи, Андижон, Наманган каби шаҳарларни босиб олишда рус қўшинлари сафида туриб “иш кўрсатган” бўлсалар ҳам генерал-губернатор ва унинг атрофидагилар 1868 йилда Самарқанддек шаҳри азимни сал бўлмаса руслар қўлидан чиқиб кетадиган даражага олиб келган бу икки хавfli душманга асло ишонмас, уларни зинҳор кечиринмас эди. Генерал-губернаторлик доиралари Жўрабекка ҳам, Бобобекка ҳам юзда сохта жилмайиш билан, лекин қўйинларида тош сақлаган ҳолда муомала қилишарди: бир томондан, уларга ҳукумат мукофотлари, юқори ҳарбий унвонлар беришар, юртинг энг машҳур зодагонлари ҳам бўладиган йиғинларни уларсиз ўтказишмас, иккинчи томондан эса, орқасидан айғоқчилар қўйиб, уларни ёмонотлиқ қиладиган маълумотлар тўплашар, бу маълумотларни Петербургда, ички ишлар вазирига шахсан билдириб туришни канда қилишмас эди.

Масалан, Жўрабекнинг довуғи узоқ-узоқларга таралган 1901 йилда (бу вақтда Бобобек оламдан ўтган эди) унга рус армиясининг генерал-майори унвони берилганлиги хусусида “Туркистон вилоятининг газетаси”да ўша йил 12 майда эълон қилинган фармоннинг шарҳи ҳар қандай кишини ҳайратга солмай қўймайди. “Сизнинг Русия давлатига яхши хизмат қилганингиз ва тинч-хотиржам бўлиб юргангиз учун, — дейилади унда, — подшоҳи аъзам император ҳазратлари генералингизга майор чинини марҳамати олиб қилибдурлар”.

Агар император фармонидаги сўзлар рост бўлса, Жўрабекка генерал-майор унвони “Русия давлатига яхши хизмат қилганлиги” ва айниқса “тинчу хотиржам юрганлиги” учун берилган. Ҳамонки, шундай экан, “Тинчу хотиржам юрган” кишини тинч қўйиш керак эмасми? Йўқ, бунинг аксини кўрамиз. Жўрабек орқасидан қўйилган махфий хизмат маҳкамаларининг ходимлари ўша вақтларга келиб янги генерал-майор изига қаттиқ тушганликлари фармондан бир неча ой ўтгач, Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори томонидан ёзилган махфий чақув хатидан маълум бўлади. “Таржумон” газетасининг жонкуяр тарғиботчиси генерал-майор Жўрабекдир, — деб ёзади ҳарбий губернатор. — У янги усул (мактаб) билан қизиқмоқда. Гаспралди Тошкентга келганида у билан учрашди”.

Бу йилларда генерал-губернаторлик доиралари Туркистонда эндигина бошланган жадидлик ҳаракатига, жадидлар томонидан янги усул мактаблари очилиши

йўлидаги интилишларга қарши қандай дарғазаблик билан курашганликларини ўйласак, улар жадидлар раҳнамоси Гаспрали билан учрашиб, янги усул мактаблар очилишига хайрихоҳлик кўрсатган Жўрабекнинг ишларидан қанчалар норози бўлганликларини пайқаб олиш қийин эмас.

Жўрабек ва Бобобеккагина эмас, уларнинг фарзандларига ҳам ўша даврнинг йирик амалдорлари ҳамisha ишончсизлик билан, душманлик билан қараганлар. Масалан, Туркистонда мустамлака мафкурасининг энг йирик намояндаси Н. Остроумов Жўрабекнинг вафотидан сўнг унинг ўғли Оллоқулибек генерал-губернатор Тевяшовнинг адъютанти лавозимида хизмат қилаётганини кўриб, ўз кундалигида бундай ёзади: “Бу бегона юрт одамнинг (Оллоқулибекнинг демоқчи — Ш. Ю.) шахси кишида ишонч ва хотиржамлик пайдо қилмайди. Генералларимиз уни нега яқин тутишларига ҳайрон бўламан: бошқарув иши учун ундан фойда етиши мумкин эмас, зарар тегиши эса жуда ҳам мумкин, чунки генерал-губернатор уйида нималар қилинаётганидан, нималар ҳақида гапириляётганидан у ерлиларни воқиф қилиши мумкин”.

Турган гапки, Н. Остроумов бу мулоҳазаларини ўз кундалигида қайд этиш билангина чекланган деб бўлмайди. Мустамлака маъмурияти манфаатлари учун хизмат қилишни ўз ҳаётининг бош мақсади деб билган Н. Остроумов шундан сўнг бу хавфли ерлик кишидан ўз валийнеъматини огоҳлантирган ва Оллоқулибекнинг бошида қора булутлар пайдо бўлган, генерал-губернаторлик доиралари ундан қутулиш мақсадида қилдан қийиқ ахтариб, қуч-қувватга, ғайрат-шижоатга тўла ёш зобитни хизматдан четлаштиришга ҳаракат қилганлар. Шундан сўнг Оллоқулибек Туркистоннинг бош ҳукмдорига махсус ариза билан мурожаат этиб, гуноҳсиз эканини исботлашга ҳаракат қилган. Шу мақсадда ўзигина эмас, отаси Жўрабек ва бошқа қариндошлари рус маъмуриятига ҳалол хизмат қилганликларига уларни ишонтаришга уриниб кўрган.

Маълумки, руслар Кўқон хонлиги ҳудудларини босиб олган дастлабки йиллар Худоёрхон ҳукмронлигининг биринчи даврига, Мусулмонқули бошлиқ қипчоқ кўзғолонлари туфайли хонликда пайдо бўлган қаттиқ бесаранжомли чоғига тўғри келган эди. Муаррихларнинг қайд этишларича, қипчоқларнинг дастлабки ҳужумларини қайтариб, бир оз хотиржам бўлган Худоёрхон 1853 йилдаёқ махсус ёрлик ва анчагина совға-салом билан Россияга элчи жўнатади. У императорга хонликдаги ҳақиқий аҳволни тушунтириб, Кўқон хонининг Россия билан тинч, дўстона муносабат ўрнатиш истагини баён этиши керак эди. Бироқ Кўқон хонлиги ҳудудларини биринкетин босиб олиш режаларини аввалдан тайёрлаб қўйган император элчи боришидан воқиф бўлгач, Фарбий Сибирь губернаторига дарҳол махфий буйруқ жўнатиб, унда элчининг ёрлигини қабул қилиб олиш, совға-саломини умуман олмаслик, ўзини эса Омскдан ичкарига ўтказмасликни буюради. Шу тариқа хоннинг рус босқинини вақтинча бўлса ҳам тўхтатиш йўлидаги бу дастлабки жиддий уриниши муваффақиятсизликка учрайди. Мамлакат ичкарисида эса хонлик ҳудудларини рус босқинчилари оёғи остига ташлаб бериш эвазига ҳукмдорликни қўлга киритишга қатъий қарор қилган Мусулмонқули бошлиқ қипчоқ кўзғолонлари давом этаверади. Собиқ мингбошининг Кўқон хонлигини истило қилишга жон-жаҳди билан кўмаклашиш ҳақидаги ваъдаси рус қўмондонлиги ишини кўп жиҳатдан осонлаштиради деб ҳисоблаган император амалдорлари эса хонликни тобора қаттиқ исканжага олмоқда эдилар. Ана шундай бир вазиятда Худоёрхоннинг акаси Маллахон бошлиқ қўшинлар Мусулмонқули бошлиқ кўзғолончиларни энгиб, собиқ мингбошини халойиқ кўз ўнгида қатл этиб, мамлакат ичидаги энг хавфли душмандан қутуладилар. Рус қўмондонлигининг ҳал қилувчи ҳужумга тайёр турган жангарилари ўз ёвуз режаларини анча орқага суришга мажбур бўладилар. Бироқ, Маллабек укаси Худоёрхон томонидан таклиф қилинган Кўқон тахтини аввалига қабул қилмайди. Лекин Тошкентга ҳоким этиб тайинлангач, орадан бир оз муддат ўтиб, хон бўлгиси келиб қолади ва бу хусусдаги даъвосини укасига махсус хат орқали маълум қилади. Қипчоқлар кўзғолонидан эндигина қутулган Кўқон хонлиги аҳолиси энди ака-ука хонзода ўртасидаги қонли жанглар азобини тартади. Дастлаб укасидан энгилиб, Бухоро амирлигига қочишга мажбур бўлган Маллабек Худоёрхоннинг илтифоти билан Кўқонга қайтиб келади. Бироқ яна махфий тайёргарлик кўриб, атрофдан қўшин тўплаб, 1858 йил кузида тахтни эгаллашга муваффақ бўлади. Энди Худоёрхон Бухо-

ро амирлигидан паноҳ топди. 1862 йил бошида Маллахон ўзининг энг яқин одамлари томонидан ўлдирилиб, Шоҳмуродхон хон кўтарилди. Шоҳмуродхонни енгиб, Худоёрхон яна бир неча ой хон бўлади. Худоёрхон ва унинг валинеъматини амир Музаффарни енгган Алиқули эса хонликни қабул қилмай. Маллахоннинг балоғатга етмаган ўғли Султон Сайидхонни 1863 йил ёзида тахтга чиқаради. Қўқон хонлиги атрофидаги ана шу курашлар туфайли вужудга келган бошбошдоқликлар ўн йил аввал Оқмасжид ва унинг атрофларини босиб олиб, янги босқинчиликларга шайланиб турган рус қўмондонлигининг шитоб билан олға силжишига туртки бўлади. Шу тариха Султон Сайид ҳукмронлик қилган икки йилдан камроқ муддат бутун Дашти қипчоқ ва шаҳри азим Тошкент руслар қўлига ўтиши билан яқунланади.

Худоёрхоннинг сўнги, учинчи марта тахтга чиқиши Тошкент босиб олинган, амирлашқар Алимуқули руслар томонидан, Султон Сайидхон эса мир Музаффар одамлари томонидан ўлдирилган 1865 йил ёз фаслининг бошига тўғри келган эди. Янгидан Қўқон тахтига чиққан Худоёрхон Туркистон ҳарбий губернатори лавозимига генерал-майор Романовский тайинлангач, у билан алоқага киришади ва Россия билан тинч муносабатлар ўрнатишга яна ҳаракат бошлайди. 1866 йилда Романовскийга йўллаган бир мактубида Худоёрхон гўё кўнглидаги ягона орзу “оқ подшоҳ”га самимий дўст бўлишдан иборат эканини маълум қилган эди. Бунинг ўзи билан чекланмаган хон бир оз вақт ўтгач, рус қўшинлари Жиззах, Уратепа ва Хўжандни босиб олган пайтда ҳам “оқ подшоҳ”га дўстлигининг белгиси сифатида Тошкентга, Романовский ҳузурига махсус вакиллар юбориб, уни ғалаба билан табриклайди. Ваҳоланки, бу “ғалаба” Қўқон хонлигига қимматга тушган, хонлик ҳудудининг узвий қисми бўлмиш Хўжанд рус қўшинлари томонидан босиб олинган эди.

15—16 йил мобайнида Қўқон хонлиги тахтида ўлтириб, катта шуҳрат топган Худоёрхоннинг бу иши ўз мамлакати ичкарасида ҳам, хусусан, унга қўшни бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам қаттиқ норозиликка, турли миш-мишларга сабаб бўлиши турган гап эди. Худоёрхон масаланинг бу жиҳатини ҳам яхши тушунган, албатта, лекин тарихдаги барча воқеаларнинг ўзига хос сабаблари, қонуниятлари бўлади. Худоёрхоннинг айна ҳолатдаги хатти-ҳаракати ҳам бундан мустасно эмас. Унинг асосий сабабларини Тошкентга, Романовский ҳузурига элчи юборилишидан аввалроқ рўй берган суронли воқеалардан излаш лозим. Худоёрхон учинчи марта хонлик тахтини эгаллашида амир Музаффар ҳал қилувчи рол ўйнаган, амалда уни ўзига қарам қилиб қўйган эди. Худоёрхон тахтга чиқиш маросимида хутбани амир Музаффар номига ўқитиб, ўзининг унга тўла тобелигини эл-юрт олдида ошқора тан олган, амир талабига кўра, хонлик даромадининг тўртдан бир қисмини мунтазам равишда Бухорога тўлов сифатида юбориб туришдек таққирли мажбуриятни ўз зиммасига олишга мажбур бўлган эди.

Натижада амир Музаффар Қўқон хонлигини ўз тасарруфидаги бир мамлакат деб ҳисоблай бошлаган ва барча талабларига уни қўндирадиган мавқега эришган эди. Иш шунгача бориб етдики, 1866 йил баҳорида амир Музаффар русларга қарши газот бошламоқчи бўлганида нотинч Қўқон хонлиги тахтида омонатгина ўтирган Худоёрхонни бу ўта қалтис ишга фаол киришига мажбур қилади. Ўша воқеаларнинг бевосита иштирокчиси бўлмиш Мирзо Олим Мушриф бу хусусда “Ансобус салатин ва таворих ул хавоқин” да қуйидагича маълумот қолдирган: “(Худоёрхон) бир неча вақт заботи мамлакат қилиб, юртдорлик ишига машғул эрдиким, амири Бухоро Музаффархон тараддуди газот айлаб, Худоёрхонни ҳам газотқа таклиф айлаб, иноятнома (фармон хати — Ш. Ю.) юбордилар эрса, ноилож тараддуд қилиб отланиб, дарёдан ўтуб Шаҳидон бориб туруб эрса, тарихи бир минг икки юз саксон учда амири Бухоро кўб одам бирла Буёқчиқул деган мавзёга бориб қўнди эрса, яқбора ўрус аскарлари воқиф бўлиб, дарё бирла келиб уруш солди. Бухоро қўшунлари паришон бўлуб қочди. Тўпу тўпхона, хазина ва дафиналари қолди. Қўб мусулмонлар шаҳид бўлди. Бу хабарни хон эшитди. Дафъатан отланиб, дарёдан ўтуб, Хўқандга дохил бўлиб, ошнолик расмин тутуб, Русиянинг бош ҳокимига хат қилиб, элчи юборди эрса, русия халқига хуш келиб, аҳду паймонни дўстликка маҳкам қилиб, туҳфа ва ҳадялар билан элчига элчи қўшуб юборди”.

Жиззах, Уратепа ва Хўжанднинг руслар томонидан босиб олинishi ана шундан кейин тез орада рўй беради ва рус қўмондонлиги Қўқон хонлиги билан Бухоро амирлигини чегарадош қилиб турган барча ҳудудларни ўзига тобе қилиб, бу икки

мамлакат қўшинларининг биргаликда ҳаракат қилиш имкониятларини абадий барҳам топтиради.

Хонлик ва амирликни бир-бирига туташтириб турадиган ҳудудларнинг тўлалигича руслар қўлига ўтиши, бир томондан, Худоёрхонни амир Музаффар исканжа-сидан қутқаради. У амирга хонлик даромадининг бир қисмини тўлаб туришдай гоят оғир юкдан фориғ бўлади, шунингдек, исталган вақтда тахтни тортиб олиб, бошқа бир хонзода бериш хавфи ҳам барҳам топади. Амир васвасасига кўниб, русларга қарши ғазот мақсадида ўз қўшини билан Сирдарёдан ўтиб, Шаҳидонга борган Худоёрхон бу иши учун Туркистоннинг янги ҳукмдори томонидан қаттиқ жазола-ниши мумкинлигини биларди, албатта. Мана шу икки ўта нозик жиҳат Худоёрхон-ни муросаю мадора мақсадида Романовский ҳузурига элчи юборишини тақозо эт-ган деб ҳисоблаш мумкин.

Бироқ шундай бир фожеали вазиятда янги ҳукмдорлар билан мажбурий муроса йўлини тутган Худоёрхон, муаррих Р. Набиевнинг ёзишича, орадан атиги бир неча ой ўтиб, 1867 йил бошида император Александр II нинг фармонида кўра Туркистон генерал-губернаторлиги тузилиб, ўлка бош ҳукмдори лавозимига генерал-адъютант фон Кауфман тайинланиши ва у Тошкентда тантанавор кутиб олинishi муносаба-ти билан ҳеч қандай элчи ҳам, табрик ҳам йўлламайди, аксинча, Россия билан урушишга баъзи тайёргарликларни бошлаб юборади.

Шуниси ҳам борки, пихини ёрган устомон фон Кауфман хонликдаги ҳақиқий аҳволни, хоннинг шахсий табиатини пухта ўрганиб олган, Худоёрхонга Россия им-ператори ва ўз номидан тоғ-тоғ ваъдалар беради. Масалан, 1868 йил 29 январидида ёзган шахсий мактубида “Улуғ рус подшоҳи бизга часгарадош давлатларда хонлар билан фуқаролар ўртасида нифоқлар чиқишига ҳеч қачон йўл қўймайди”, дея унинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлғазади. Қўқон хони жавоҳир юлдузли биринчи даражали Станислав ордени билан мукофотланади. Энди ўзини “оқ подшоҳ”, шунингдек, “ярим подшоҳ” (генерал-губернатор) томонидан расмий равишда тан олинган, гўё уларнинг ўз одами бўлиб қолган ҳукмдор деб ҳисоблай бошлаган Худоёрхон бу “илтифот”лардан талтайиб, маълум вақтгача, энг номатлуб йўллар билан бўлса ҳам, уларга ўз садоқатини намойиш этиш “тадбир”ларини кўради. Ҳамюртлари Жўра-бек билан Бобобек оғир аҳволга тушиб, мадад сўраб келганида уларни занжирбанд қилиб фон Кауфман ҳузурига жўнатиш ҳам ана шу “тадбир”лардан бири бўлган эди.

Шуниси ҳам борки, Россия императори ва Туркистон генерал-губернатори бер-ган ваъдалар саробдан, шаънига айтилган мақтовлар мунофиқликдан ўзга нарса эмаслигини Худоёрхон кейинги фаолияти давомида англаб олади, кўп марта боши тошга тегиб, кўзи очилади. Масалан, сохта Пўлатхон тахтни эгаллаш учун кенг кўламада янги кўзғолон бошлаб юборган 1873 йилда жиддий хавфга тушган Худоёр-хон исёнчиларни тийиб қўйиш учун қўшин юборишини илтимос қилиб фон Кауф-манга шошилиш хат йўллайди. Генерал-губернатор хонга ёрдам учун қўшин жўна-тиш ўрнига, аксинча, хонга танбеҳ бериб, агар у бойлик тўплашга ҳирс қўймай, хонликдаги солиқларни юмшатса, аҳвол ўз-ўзидан яхшиланиб кетишини айтиш билан кифояланади. Ноилож қолган хон бир амаллаб кўзғолонни тинчитади, аммо “содиқ” ён қўшнисидан ихлоси қайтади.

Аммо шундай бўлса ҳам Худоёрхон сир бермасликка, генерал-губернатор билан муроса қилишга мажбур эди. Бошқа йўл йўқлигидан то 1875 йил ёзида тахтни тарк этгунга қадар ҳам хон фон Кауфман билан шундай муносабатда бўлди.

Фон Кауфман Худоёрхонга солиқлар масаласида танбеҳ берганлиги, умуман олганда, асоссиз эмасди. Зотан муаррихлар Худоёрхон даврида солиқлар оғир бўлган-ини таъкидлаганлар. Худоёрхон тахтдан кетиб, сал кейинроқ Карруҳда вафот эт-ганидан сўнг унинг фожеали тақдири хусусида асар ёзган муаррих ва шоирларнинг бир нечаси худди шу масалада қоралайдилар. Завқий, Котиб каби шоирлар хон-нинг мол-дунёга ўчлиги, ҳатто шариятда бўлмаган мерос солиғини жорий этганли-ги, бу эса катта фалокатларга олиб келганлигини алоҳида таъкидлашган.

Худоёрхон баъзан ихтиёрий, баъзан мажбурий равишда қилган бундай ишлар-дан ташқари эл-юртнинг истиқболини, келажак насларни ўйлаб амалга оширган қанчадан-қанча савоб ишлар ҳам бор. Улар хусусида хонга замондош баъзи муар-рихлар авлодлар учун ёзиб қолдирган бўлсалар ҳам мустамлака маъмуриятига қарам рус ва маҳаллий тадқиқотчилар, айниқса шўролар даврининг илм ва қалам аҳли ҳақ

гапни айта олмаганлар. Улар хон фаолиятидаги баъзи салбий жиҳатларни кўпиртириб, афкор оммада сўнгги Қўқон ҳукмдори ҳақида нотўғри тасаввур пайдо қилганлар. Шўро давридаги бир йирик муаррих — Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Рашид Набиевгина бундан мустасно бўлган.

Худоёрхон ҳукмфармолигининг 1845 йил ёзидан 1858 йил кузигача давом этган биринчи муддатида дастлабки қилинган савоб ишлардан бири ҳали балоғат ёшига етмаган Худоёрхон ва саройдаги бошқа амалдорлар болалари таълим олиши учун саройда махсус мактаб ташкил этилганлигидир. Худоёрхон ҳукмфармолигининг биринчи даврида бу мактабдан ташқари янги ўрда барпо этилиши, Чинобод ариғи қазилиши, “Мадрасаи олий” қурилиши Мусулмонқули фаолияти билан алоқадор эканлигини ўша замоннинг муаррихлари ўз асарларида қайд этадилар.

Хон аста-секин ўзини ўнглаб, биродари Маллахон ҳамда сарой аъёнларининг ёрдами билан Мусулмонқули тазйиқидан қутулгач, қурилиш ишлари кўламини кенгайтириб юборди. Шоҳмуродхондан сўнг салкам бир йил чамаси тахтада ўлтирган чоғида, айниқса ўн йилдан ортиқроқ давом этган учинчи хонлиги даврида Худоёрхон илгари мисли кўрилмаган катта ишларни амалга оширди.

Улкан қурилишлар, айниқса, янги мадраса ва қорихоналар Худоёрхон маърифат ҳомийси бўлганлигидан далолат беради. Қўқонда “Мадрасаи олий”, “Баланд мадраса”, волидаси васитига кўра унинг номига “Ҳоким оийм” мадрасаларидан ташқари Асака, Шоҳобод ва Чустда махсус мадрасалар қурдирганлиги, улардан бир неча минг толиби илмлар ва мударрисларнинг таъминоти учун етадиган вақф ерлари ажратилганлиги, мадрасалар фаолиятини шахсан ўзи бошқариб турганлиги, мударрисларни лавозимга тайинлаш ва бўшатиш билан шахсан ўзи шуғулланганлиги ўша давр муаррихлари асарларида ҳам, Зокиржон Фурқатнинг машҳур “Аҳволот” асарида ҳам қайд этилган.

Худоёрхон ўзи маърифат ҳомийси бўлишидан ташқари укаси Султон Муродхонни, валиаҳд фарзанди Насриддинбекни ва бошқа яқинларини ҳам шундай ишларга рағбатлантирган. Насриддинбек Андижонда муҳташам мадраса ва жоме масжиди, Султон Муродхон Қўқонда улкан мадраса ва Маргилонда савдо расталари бўлган сарой қурдирганлиги фикримизнинг далилидир. Мадрасалар бино қилиш соҳасидаги хон фаолиятининг кўламини шундан ҳам билса бўладики, муаррих Р.Набиевнинг ёзишича “Мадрасаи олий”нинг ўзида мингтага қадар толиби илмлар ўқиган.

Худоёрхон Қўқонда ва бошқа жойларда бир неча жоме масжиди, шунингдек, “Масжиди ийдгоҳ” қурдирганлиги, Амир Умархон даврида қурилган жоме масжидини бутунлай янгидан барпо эттирганлиги ҳам муаррихлар эътиборидан четда қолган эмас. “Масжиди жомеъки, замони Умархони жаннатмакон вақтида бўлуб эрди, — деб ёзади Мирзо Олим Мушриф, — жаноби Худоёрхон намози жумъага борғонда кўрдиларким, навъи футур кетиб экан. Дафъатан усто ва нажжорларни жамъ айлаб, соҳиби фарофат ишбоши куюб, жидди жаҳд қилдилар эрса, икки йиллик вақф хусули бирлан қадимдин минг даражада зиёдароқ итмоғига етди”.

Худоёрхон бунёдкорлик фаолиятининг катта қисмини у қаздирган каналлар ва ўша каналлар бўйида (баъзан этагида) барпо қилдирган боғу мевазорлар, кўркам қишлоқлар ташкил этади. Илгарироқ айтганимиздек, Худоёрхон ўз ҳукмфармолигининг биринчи даврида Чинобод каналини қаздириб, у тугайдиган жойда Баҳробод аталмиш қишлоқ барпо этганлигидан ташқари, 1868—69 йилда, Р.Набиев таъкидлаганидек, ўз даврида Фарғона водийсидаги энг йирик каналлардан бўлмиш “Улуғ наҳр” қурилишини бошлаб юборди. Муаррихлар И.Пўлатов, А.Мустафоев ҳамда С.Жалилов ўша даврда мислсиз бўлган бу канални қаздиришдан асосий мақсад хонлик ҳудудидаги шаҳарларни тоза ичимлик сув билан таъминлаш эканини айтиб, унинг кенглиги 6—7 саржин (бир саржин 2,13 метрга тенг), чуқурлиги 10—11 газ (бир газ 0,71 метр) қилиб, умумий узунлиги эса 150 километрга мўлжаллаб қазила бошланганини маълум қиладилар. Намангандан Андижонгача етказиш мўлжалланган бу канал Куйганёр, Шаҳрихон, Қоратепа орқали Девонаработ қишлоғи орқали ўтиши керак бўлган ва Россия Қўқон хонлигини босиб олган вақтга келиб унинг асосий қисми битказилган. Аҳоли бу улкан оби ҳаёт манбаини Худоёрхон шарафига “Хонариқ” номи билан атаган.

“Архив материалларидан маълум бўлишича, Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмфармолиги даврида яна хонақоҳлар қурилган. Чимён, Асака, Водил, Аввалда бир қатор қурилишлар амалга оширилган. Олтиариқда ўрда, Қоратепада ўрда ва қалъа, ҳам-

момлар, бозорлар, саройлар, дўконлар, устахоналар, омборлар, тегирмонлар, жу-возхоналар қурилган”, деб ёзгач, Р. Набиев: “Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 60—70-йилларда товар-пул муносабатлари ривожининг XIX аср бошидагига қараганда анча юқори бўлган. Фарғонанинг йирик шаҳарларида мингларча дўкон ва карвонсаройлар пайдо бўлган. Қўқон бозори ҳамма жиҳатдан Ўрта Осиёда Бухоро бозоридан кейин иккинчи ўринда турган. Худоёрхон ҳукмфармолигининг охирига келиб Марғилон, Андижон ва Наманган шаҳарлари савдо соҳасида юқори мавқеда эканлиги билан шуҳрат қозонган”, дея шўролар даврида айтиш қийин бўлган ладил хулосага келади.

Шўролар даври тадқиқотчилари ўша давр сиёсатида хуш келадиган гап айтиш мақсадида сўнги хонни илм-маърифатга бегона, ҳатто чаласавод дея баҳолашган эди. Ваҳоланки, тарихий манбалар, хон яшаган давр тарихчиларининг гувоҳликлари бунинг аксини исботлайди. Худоёрхон ва ака-укалари мамлакат тахтини идора қила оладиган даражада билимли бўлишини мақсад қилиб қўйган Шералихон Улоқчин жамоаси орасида яшаб юрган вақтларидаёқ Намангандан зўр муллани махсус чақириб, бу ишни бошлаб юборган, Қўқон тахтида ўтирган уч йилдан ортиқ давр мобайнида фарзандлари таълим-тарбиясини замонасининг уламолари қўлига топширган эди. Худоёрхоннинг ўзи эса тахтга чиққанидан кейин ҳам анча муддат дунёвий ҳамда диний илмлар таҳсил қилганди. Замонасининг машҳур эшонлари Валихон тўра билан Соҳибзода ҳазратни Худоёрхон ўзига пир ҳисоблаб, давлат ишларини бошқаришда, хорижий мамлакатлар билан муносабатда ва бошқа кўпгина соҳаларда уларнинг маслаҳатларига қараб иш тутганлиги ўша давр манбаларида қайд этилган. Масалан, Исҳоқхон Ибрат “Тарихи Фарғона”да таъкидлашича, Худоёрхондан тахтни даъво қилиб қўшин тўплаб келган акаси Маллахон ундан енгилгач, Бухорога қочади. Худоёрхон эса “султон суягини хўрламас” нақлига амал қилиб, мусофирликдаги акаси таъминоти учун ҳар ойда юз тилла миқдорида жуда катта маблағ жўнатиб туради. Шунга қарамай, акаси мусофирликда юрганидан дилгир бўлиб, ўзи пири Валихон тўрага: “Бизлар бунда фароғат бирла шикор қилиб, айшишратда бўлсак, Маллахон акамин мусофирликда ғурбат чексалар, бизга анча хўб эрмас. Эмдиликда олдириб келсак деб хаёл қилурман. Бул боисдан жаноблари бир равшан жавоб берсалар деб умид қиламан”, тарзида мурожаат этади. Пирдан: “Акаларининг феълу хўйи камокон маълум турур, масала машҳур турарким, “икки кўчқорни боши бир қозонда қайнамас” дебдурлар. Мабодо орада бир фасод пайдо бўлиб, нақси давлат бўлмаса, яна ўзлари яхшироқ билурлар”, деган жавобни олган хон Валихон тўра вафотига қадар ўзининг ана шу режасини амалга оширмайди. Эшонни пир тутиб, тариқат йўлига кирган Худоёрхон ўз пирини шу тариқа эъзозлагани ибратлидир.

Худоёрхон илм-фан соҳасидагина эмас, балки шеъриятда ҳам анча юқори мақом топганини исботлайдиган далиллар мавжуд. Чунончи, “Улуғ наҳр” асосий қисми қазилиб, дарё ўзанидан оби ҳаёт равон оқа бошлагач, бу вақтларга келиб назмда камол касб этган Худоёрхон унга бағишлаб шеърий тарих битганлиги маълум.

Шеърий тарих битиш унча-мунча нозимнинг қўлидан келмайдиган, ижодкордан ҳам назарий-амалий тайёргарлик, ҳам муносиб истеъдод талаб этадиган ишдир. Шунинг учун ҳам Худоёрхон “Улуғ наҳр” тугаллишини бу жанрда ўзига хос асар билан нишонлаши ҳар жиҳатдан эътиборга лойиқдир. Худоёрхон фарзандларини ҳам назм ва наср гулшанидан баҳраманд этган. Масалан, валиаҳд фарзанди Насриддинбекка назм ва насрдан таълим беришни замонасининг энг йирик шоирларидан Муҳйига топширган. Бир неча йил Андижон ҳокими бўлган, Худоёрхон тахтни ташлаб Тошкентга жўнаши биланоқ отаси тахтини эгаллаган Насриддинхон ёнида унинг устози Муҳйи ҳамини ҳозир нозир бўлган, ўз доно маслаҳатлари билан унга ҳокимиятни бошқаришда ёрдам беришдан ташқари, тузуккина шоир ва носир даражасига эришувига ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Хоннинг яна бир фарзанди Фансуруллобек ҳам Муҳйи ва Фурқат каби азамат шоирларнинг энг истеъдодли шогирдларидан бўлган. Фурқат Истанбулдан йўллаган “Сабоға мактуб” номли шеърий мактубида йигирма икки мисрани Тошкентда қолган ёш, истеъдодли ҳамкасби Фансуруллобекка бағишлаган бўлса, Муҳйи хон фарзанди бўлмиш бу азамат нозимнинг шеърларини ўз баёзига киритиш билан фахрланган.

Худоёрхоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек билан кенжа фарзандларидан Ибн Яминбек ўз даврининг йирик муаррихлари бўлишган. “Туркистон вилояти-

нинг газети” саҳифаларида Муҳаммад Аминбекнинг “Фарғона музофоти хонлари хусусидаги воқеотлар”, Ибн Яминбекнинг Фурқат “Аҳволот”и сингари йирик таржимаи ҳол асари ва бошқалар сақланиб қолган. Ундан ташқари Ибн Яминбек кўп йиллар “Туркистон вилоятининг газети”да ишлаган, маълум муддат унинг муҳаррири бўлган бўлса, Фансуруллобек “Хуршид” газетасининг дунёга келишида жадидлар раҳнамоси Мунавварқори Абдурашидхон ўғлининг ўнг кўли сифатида айниқса қизгин фаолият кўрсатган.

Бундан ташқари, Худоёрхон бутун ҳукмфармолик даврида халқимизнинг ўтмишдаги бой маънавий меросини жамлаш ва келажак авлодлар учун қолдириш соҳасида ҳам катта ғамхўрлик қилганлиги маълум. Узоқ асрларга бориб уланадиган меросимизнинг бетакрор намуналари бўлмиш “Девону луғатит турк” ва Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”сининг дунёда ягона мукамал нусхаси худди Худоёрхон саройидаги кутубхона орқали бизнинг давримизгача етиб келганлигини мутахассислар қайта-қайта қайд этганлар. Худоёрхон ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмида Қўқонда Ўрта Осиёдаги биринчи суратхонани ташкил этганлиги, шу суратхона фаолияти туфайли хонликдаги кўпгина таниқли кишиларнинг, бозор расталари, халқ амалий санъати намуналари ва бошқаларнинг расмлари бизгача етиб келганлигини, замона зайлини яхши англаган хон оврупача турмуш тарзига хос уй-рўзгор жиҳозларидан фойдаланганини, турли сафарлари учун махсус енгил фойтун ясашиб олганлигини ҳам муаррихларимиз қайд этганлар. Хуллас, Худоёрхонни илм-маърифатга бегона шахс сифатида кўрсатиш тарихий ҳақиқатга хилоф ишдир.

ВАТАНЖУДОЛИК ТАФСИЛОТЛАРИ

Оллоҳнинг иймонли бандалари одатда ўз ҳаётларида рўй берадиган асосий воқеани аввалдан қалбан ҳис этиб турадилар. Худоёрхон ҳам ҳаётининг сўнггида ҳажга кетишини ва она юртига қайта олмай хоки ўша томонларда қолиб кетишини олдиндан сезган кўринади. Негаки, у тахтдан кетишдан бир неча йил илгари, Қўқон хонлигида катта тўс-тўполонлар ҳали бошланмаган вақтидаёқ ҳаж сафарига отланган ўз мингбошиси Абдурахмон офтобачига Макка ва Мадинада такялар қуришдек олижаноб ниятини маълум қилиб, бу ишни амалга ошириш учун ўша томонлардан бир инсоф-тавфиқли ишбилармон одам топиб келишни топширади. Ҳаж асносида Абдурахмон офтобачи Конибодомдан бориб Жиддада туриб қолган Ҳожи Муҳаммад Содиқ деган кишини шу ишга муносиб кўриб, унга хоннинг ниятини маълум қилади. Конибодомлик ҳожи офтобачи таклифини қабул қилиб, у билан биргаликда Қўқонга, хон ҳузурига келади. Лекин ташқи томондан кўримсизгина бўлган ҳожини Худоёрхон хуш кўрмайди ва унга такя қуришни топширмай, бир оз совға-салом билан қайтариб юборади. Орадан маълум фурсат ўтгач, ташқи кўриниши кўркам, гап-сўзи ҳар қандай кишини ром этадиган Иброҳимжон деган масковчи бой хоннинг ниятидан хабар топиб, унинг ҳузурига киради ва Худоёрхонга ниҳоятда хуш ёқадиган таклифни ўртага ташлайди: “Маккага такя солмоқ учун бирмунча маблағ тайинланган экан, — дейди масковчи бой. — Ани бир йил тижоратга кўюб, икки чанд қилиб, сўнгра юбориб қилдириш даркор эди”. Шундан сўнг маблағни икки чанд қилиш меҳнатини бой ўз зиммасига олиши мумкинлигидан хурсанд бўлган хон икки минг тилла миқдоридagi пулни унга тутқазиб юборади. Сирти чиройли бўлса ҳам қалби нопок бўлган бой икки минг тиллани олгач, зим-зиё бўлиб, Масковда айш-ишратга берилиб, пулларни нест-нобуд қилиб юборади. Бу орада бир неча йил ўтиб, Қўқон хонлиги тахтини ташлаб Тошкентга келган, бу ердан Оренбургга жўнатилиб қаттиқ назорат остида сақланаётган собиқ хон Масковга одам юбориб, Иброҳимжон бойни олдириб келади. Унга ҳажга жўнамоқчи эканини, шу важдан бойга берилган пулларни олиб такяни қурмоқчи эканини билдиради. Хон бойдан: “Сиз мандин ақча талаб қилганда бир ҳужжат даркор, тегишли срга кўрсатинг... ҳужжат бўлмаса бу бекорчи сўзни айтмоқни фойдаси йўқ!” деган сурбетларча жавоб эшитиб, лол қолади. “Худо билсун” дейди, холос. Шу тариқа, бойнинг сохт-сумбатига ишонган Худоёрхон ундан қаттиқ панд ейди. Бироқ кўп сарсон-саргардонликлардан сўнг ҳаж сафарига юрган хонга Жиддада Ҳожи Содиқ Конибодомий алоҳида иззат-икром кўрсатади. Сиртдан кўримсиз бўлса ҳам қалби тоза, иймони бутун Конибодомийнинг юсак фазилатларини кўриб, хон ўзининг аввал-

ги ишларидан афсусланади, ундан узр сўрайди ва ўта камсуқум ҳамюртининг жавобларидан ниҳоятда мумнун бўлади.

1875 йил июл ойининг охирида ўта ночор аҳволга туширилган сўнги Қўқон хони дастлаб руслар қўл остидаги Хўжандга келиб, бир неча кун тургач, фон Кауфманнинг таклифига кўра ва у юборган олтмиш чоғли казак аскарлари ҳимоясида Тошкентга йўл олади. Хоннинг Тошкентга кириб келиш санаси ўша давр матбуотида 1875 йилнинг 8 августи деб кўрсатилган. Ўша давр муаррихлари фойдаланган ишончли манбалардан маълум бўлишича, Худоёрхон тахтни ташлаб чиқиб кетгунга қадар бир неча кун пухта тайёргарлик кўрган: оила аъзолари ва хазинадан ташқари бой кутубхонасининг бир қисмини, хонлик архивидаги энг муҳим ҳужжатларни ҳам ўзи билан олиб кетишга муваффақ бўлган. Генерал-губернатор Тошкентга чақирганидан сўнг ўз хуфияси бўлмиш Мулла Ориф Рикоб деган кишини ҳаммадан махфий равишда бу ерга жўнаб, ҳақиқий аҳволни ўрганишни, хон келгунига қадар бир қанча тadbирларни амалга оширишни унга буюрган. Тошкентга хондан бир кун илгари етиб келган хуфия машхур Сайид Азимбойнинг уйига борганлиги ва унда амалга оширган ишлари хусусида кейинчалик “Тарихи Фарғона”нинг муаллифи Ибратга қуйидагича сўзлаб берган: “Хон мани хилват қилиб дедики: “Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошкентга бор, олти минг танга пул ол... Тошкентга боруб, Сайид Азимбойга айтгил, биз боруб турибмиз. Бизга бир маслаҳат берсунки, жавоби муомала учун шофий сўз керак”. Анда ман жўнадим... намоз асрда шитоб бирлан Сайид Азимбой ҳовлисига келдим. “Хон ҳазрат келиб турубдурлар. Сизга илтимослари бор”, дедим. Хатни кўруб: афсус қилди. Кўз ёши қилиб дедики: “Сад ҳайф, ислом ҳукумати тамомга етдим”, деб дарҳол хизматкорларига буюрди: “Аробани кўш”, деб. Коляскасини қўшуб, “қани юрунг”, деб яна сўради: “Ҳеч нима борму?” деб. Ман: “Олти минг танга пул бор”, дедим. Айди: “Хўқанд тангаси бўлмайду!” деб. Тангани жавонига қўйдуқ. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордук. Бир тўрани ҳовлисига кирдук. Хизматчиси хабар қилди, ичкари кирдук. Бой илан амонлашиб бўлиб, бой бир неча калима ўрусча сўзлашиб, баъдаху мазкур тўра ўрнидан туриб, жавонидан бир китоб олиб, кўб varaғлади. Охири бир неча сатр сўз ёзди. Сайид Азимбой манга айди: “Муслмонча ёзинг!” деб. Дарҳол ёздим, сўз шул эканки, хон келур, генерал-губирнатурни кўргани келур, амонлашур, сўнгра айтурки: “Государ импературни бориб кўруб келасиз!” дер. Зинҳор хўп демай, айтсунки: “Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитуб, ўрнимга нойиб қўйуб, сўнгра борурман”, десун деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга отланиб чопдим. Келсам, хон Пискатда Юнус мингбошини ҳовлисида экан... Хилват қилиб сўзлашдим, хатни бердим”.

Шундан сўнг Ориф рикоб яна Тошкентга, Сайид Азимбой ҳовлисига қайтиб келиб, бой билан биргаликда хоннинг янги топширигини бажаради. Бироқ бой ёрдамида амалга оширилган пухта тadbирлардан сўнг Тошкентда генерал-губернатор билан учрашув пайтида хон ўзини йўқотиб қўяди ва унинг таклифига тўсатдан кўниб, асло тузатиб бўлмас хатога йўл қўяди. Натижада орадан уч кун ўтгач, яъни 11 августда гўё император билан учрашиш учун Петербургга жўнатилди деган баҳонада жўнатилиб, Оренбургдаги генерал-губернатор томонидан олиб қолиниб, икки йилдан ортиқроқ давр мобайнида қаттиқ назорат остида тутиб турилади.

Худоёрхон ва Сайид Азимбой ўртасида бўлиб ўтган воқеа муносабати билан яна бир масалага тўхталиб ўтиш зарурати сезилади. Маълумки, шўро даври муаррихлари ҳам (мархум профессор Тўғон Эрназаров билан Адҳам Акбаровнинг Туркистон вақтли матбуоти тарихига бағишланган русча монографияси бундан мустасно), ҳатто ҳозирги мустақиллик даври тadbирчилари ҳам Сайид Азимбой хусусида гап борганида ҳамиша унга ўта салбий муносабатда бўлиб, Россия империясининг фахрий фуқароси унвонига эга бўлганлигини асосий айб сифатида келтирадилар. Тўғри, Сайид Азимбой рус босқинидан аввал ҳам Россия ичкарисига бориб, савдо-сотик билан шуғулланган ва шу важдан бу мамлакат билан иқтисодий-савдо алоқалари йўлга қўйилишидан манфаатдор бўлган. Тошкентнинг Россияга ён босган бир неча бойлари қаторида турган. Аммо Тошкент руслар томонидан босиб олинганидан кейинги воқеалар, айниқса, мустамлакачилар Қўқон хонлиги ҳудудларини кетма-кет қонга ботириб эгаллай боришлари бу катта савдогарнинг ҳафсаласини пир қилган кўринади. Худоёрхон тахтни ташлаб келишга мажбур бўлган 1875 йил ёзида эса Сайид Азимбой бу воқеа “ислом ҳукумати тамомига етиши” билан тугашини қалбан сезиб, афсус устига афсус қилади. Шундай экан, Сайид Азимбойдек аввалига

рус босқинчиларидан яхшилик кутиб, қаттиқ алданган одам ҳам кейинчалик ҳақиқатни англаб олиши туфайли унинг дунёқарашида юз берган кескин ўзгаришларни ҳисобга олиш зарур бўлади. Қолаверса, ҳали рус босқинчиларнинг ҳақиқий қиёфасини аниқ англаб етмаган вақтларида ҳам Сайид Азимбой ўлка аҳолисининг маърифатга бошловчилар сафида бўлган, 1871 йилдаёқ мадрасаларда рус тилини ўргатиш тарафдори сифатида майдонга чиқиб, бу ишни Эшонқули додхоҳ мадрасасидан бошлашни таклиф этган, Тошкентдаги дастлабки рус-тузем мактаби худди Сайид Азимбойнинг Хадрадаги ҳовлисида очилган, кейинчалик, 90-йиллар ўрталарига келиб унинг ўғли Сайид Каримбой рус-тузем мактабларини тугатган юзларча миллат болаларининг кейинги таълим-тарбияси масаласида Туркистон генерал-губернатори билан тиккама-тикка олишган. Булар тарихий манбаларда муҳрланиб қолган аниқ далиллардир.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Н.Остроумов 1915 йилда, Тошкент Россия томонидан босиб олинганининг эллик йиллиги мустамлакачилик томонидан кенг нишонланган пайтда, 50 йил мобайнида Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурияти ерли аҳолидан оқ подшоҳга чинакам садоқатли бирорта ҳам кишини етиштиришга муваффақ бўла олмаганини зўр афсус билан қайд этган эди.

Ана шу жиҳатларни ҳисобга олганда, ҳозирги матбуотда, радио ва телевидениеда эълон қилинаётган кўплаб материалларда рус мустамлакаси даврида фаолият кўрсатишга мажбур бўлган, тарихий вазият тақозоси билан уларга хуш келадиган баъзи ишларни ҳам амалга оширган, лекин ўз халқига қалбан содиқ қолган зиёлиларнинг узундан-узун рўйхатларини келтириб, уларни эл-юрт хоинлари сифатида талқин қилиниши номатлуб ишдир. Ўша зиёлилар ҳам жонли инсонлар бўлганлиги, шундай бир тарихий вазиятда улар нималар қила олиши мумкин уларга қодир эмаслигини ҳамиша ҳисобга олиши зарур деб ўйлаймиз.

Яна Худоёрхон қисматига қайтайлик “Худоёрхон ва Фурқат” рисоласида биз сўнгги Кўқон хонининг Тошкентдан чиқиб Туркистонга, ундан Оренбургга жўнаши, икки йилдан кўпроқ у шаҳарда эркисизликда сақланган Худоёрхоннинг махфий равишда қочиб, Афғонистон, Эрон ҳудудига етиб олганлиги хусусида ўша даврдаги вақтли матбуот материалларига асосланиб ёзган эдик. Кейинчалик ўша давр маҳаллий муаррихларининг асарларида хоннинг Тошкентдан жўнаб кетгандан кейинги фаолиятини батафсил ёритишга имкон берадиган бир қанча янги маълумотларни учратдик.

Чунончи, Исҳоқхон Ибрат “Тарихи Фарғона”да илгарироқ зикр қилинган Ориф рикоб тилидан қуйидагича ҳикоя қилади: “Тошкентдан жўнаб... Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳавлисига тушти. Бекзодалар ва аёлга (Ўрмонбек, Фансуруллобек ва Оғача ойимга демоқчи — Ш.Ю.) алоҳида ҳовли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун туриб, аҳли аёллар билан видолашиб, Туркистондан жўнадуқ... Хон билан бирга кетган кишилар булар эдики, чунончи: мулла Маъруф додхоҳ, иккинчи — Қосим тўқсоба, учинчи — Жалил хазиначи, тўртинчи — Муҳаммад шарбатдор, бешинчи — Хурсанд деган қул, олтинчи — Муллача деган қул, еттинчи — Мирзобой сағир, саккизинчи — Тожи маҳрам деган”. Бинобарин ана шу саккиз киши Оренбург сургунидида хон билан бирга яшаб, унинг хизматида бўлишган.

“Туркистон вилоятининг газети”да 1878 йил 21 июнда чоп этилган қисқагина хабарда хон қозоқча либос кийиб, ўзини танитмасдан туркман саҳроси ва Бухоро орқали Афғонистоннинг Тахтапул деган жойига етиб олганлиги, афғон маъмурлари уни Эрон ҳудудига чиқариб юборгани маълум қилинганди. Бироқ унинг ёнида ҳамроҳи бўлганми-йўқми, агар бўлган бўлса, у ким эди, деган саволга газета хабарида умуман жавоб йўқ эди. Ўша давр муаррихларининг асарларида бу саволга ҳам баъзи жавоблар топилди. Масалан, Исҳоқхон Ибратнинг “...бир куни овда бир қазоқ ёфисга кира қилиб, Русия тупроғидан йигирма тўрт соатда чиқармоқ уч юз сўмга шарт қилиб жўнаб, бир сутқада Эрон ҳудудига ўтқузган экан”, деган фикри бу масалага бир аниқлик киритса, Мирзо Олим Мушриф бу “қазоқ ёфис”нинг исми Турдиқазоқ эканини айтиб, иккинчи аниқлик ҳам киритади.

Ҳаж сафарига Худоёрхон ҳаётида яна бир унутилмас фожиа юз берганлиги, бошига сўнгсиз фалокатлар тушган хоннинг ҳамюртларидан бири мусофир юртда унинг оғзига тош билан уриб, тишини синдирганлиги ўша даврнинг вақтли нашрларида ҳам, муаррихлар, шоирларнинг хон ҳақидаги асарларида ҳам акс эттирилган. Жумладан, “Туркистон вилоятининг газети”да 1879 йил 25 апрелда босилган хабарда бундай дейилган эди: “Ушбу яқинда Макка мазмаъидин қайтиб келган бир ҳожи

Худоёрхон тўғрисида айтган хабаридан зоҳир бўладурки, ушбу йил Худоёрхон Макка мазмаъига бориб ҳаж қилгон экан. Худоёрхон хонлиғ вақтида бир кишини шаҳардан бадарға айлаб, тасарруфидаги амволларини ҳазинага олиб, ўзини ҳайдаб юборгандан сўнг ул бечора ночор ҳажга бориб, бир неча йилдин буён ўша тарафларда тургон экан. Чун Худоёрхон ҳаж учун Макка мазмаъига борганда ул киши Худоёрхонни кўруб: “Эй ноинсоф, манга мунча жабр-зулм қилиб, ахийри ўзингнинг ҳам аҳволинг шул бўлдим?” — деб тош бирла оғзига уруб, Худоёрхонни тишини синдирибдур.

Баъдаз он хон ўшал ерни улуғлариға арз қилиб, урган киши билан тафтишга тушган экан. Аммо ишлари нечук бўлуб битушгани маълум эмасдур. Ба ҳар тақдир худ шу кунларда Худоёрхоннинг ўзи Шом шаҳрида тургон эмиш”.

Филология фанлари доктори марҳум Собиржон Иброҳимов Фурқатнинг “Муҳаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан” асарини “Меҳнат ва турмуш” ойномасининг 1971 йилги 5-сонида эълон қилдирадур экан, юқоридаги воқеа Бағдод шаҳри бозорида содир бўлган деб кўрсатган эди.

Лекин “Тарихи Фарғона”нинг муаллифи анча йил кейин ҳаж сафарига борар экан, Худоёрхон юрган йўллардан ўтиб, уни кўрган, юқорида зикр қилинган воқеанинг гувоҳи бўлган кишилар билан шахсан учрашиб, мусофирликда хон қаерларда ва кимлар билан бирга бўлганлиги ҳақида, шунингдек, тиш синиши воқеасига алоқадор жой, унинг сабаби ҳамда ким томонидан содир этилганлиги ҳақида ҳам анча батафсил маълумотлар беради. Мана ўша маълумот: “(Жиддада) хонни уч кун зиёфат қилдиргандан сўнг Маккага тилигром бериб, далилга келиб турганини билдирган экан. Ажала теваларга миндуруб жўнаётганда далиллар Сафо ва Марва ўрталарида бир эски ўрда бор экан, анга кўндурган эканлар. Лекин ул ўрдани юқори ошёнасида марҳуми Хўжа Калон эшон Намангонийи мужовир бўлиб эканлар. Ул киши илан ўғлилари Юсуфхон тўра ва Амон халифа бирга экан. Бир куни хон ҳазрати эшон марҳумийға изҳори хурсандлик қилиб: “Алҳамдулиллаҳ, мақсади аслийға восил бўлдим” деб беш вақт намозларини ҳарамда адо қилиб юрганда, иттифоқо бир куни ҳарамдан хон чиққанда бир киши бир пиёла чой тутган экан. Хон каравотда ўтириб, чойни ичиб турган пайтда бир киши бир катта тош илан отуб, хонни оғзига тегиб, икки адад тишлари синган экан”. Демак, Худоёрхоннинг икки тиши ҳамюрти бўлмиш одам томонидан синдирилиши баъзи манбаларда кўрсатилганидек, Макка ва Мадина зиёратидан кейин Шом мамлакатининг пойтахти Бағдодда эмас, балки Маккада эканда, ҳаж зиёрати кунларида содир бўлган.

Исҳоқхон Ибрат шундан сўнг тиш синдирган кишининг кимлиги ва нега бундай қилганлиги хусусида ҳам хоннинг маҳрамларидан бўлмиш Мулла Муҳаммад Умарбек Андижоний ҳикояси бўйича янги маълумотлар беради: “Вақте зобитлар ургувчини олиб бориб ҳибс қилгандан сўнгра хонни иложхонага олиб, сўнгра чиқариб, истинтоқ қилганда, бу ургувчи Наманган фуқаросидан тўрақўрғонлик Солиҳ саркор деган Ортуқ саркорни ўғли экан. “На учун ўз хонингни урдинг?” деганда, айтибдурки: “Ман бул кишига саркор эдим. Намангонни танобини йиғиб берганимда ҳазинага зарар қилгансан деб, мани ҳавли-ҳарамларимдан жудо қилган эдилар. Ҳаётликда бир қасос олмоқ мақсадим эди. Бул киши ҳажга кетган деб эшитиб эдим. Келиб бул ерда топдим ва урдим”, деганда, тўрт йил ҳибсга ҳукм бўлиб, хондан сўраганда. “Ман афв қилдим” деганда, икки йил ҳибсда қолган экан”. Кўчирмадан маълум бўлишича, хондан қасос олмоқчи бўлган кишининг даъвоси “Туркистон вилоятининг газети”да ёзилган гапларга яқин келади, аммо тиш синиш воқеасидан кейинги Худоёрхон ўзини тутиши бутунлай бошқача: бағри кенг, кечиримли, мард одамни кўз олдимизда гавдалантиради. Газетада ёзилганидек, у ўша ернинг улуғлариға арз қилиб, урган киши билан тафтишга тушмайди. Маккадаги жазо идоралари айбдорга тўрт йиллик қамоқ жазоси белгиланганда, хон унинг гуноҳидан кечганлигини айтиб, бу жазо юмшатилишига эришади. Демак, Туркистондаги мустамлака амалдорлариға ёқиш учун собиқ хонни беҳурмат қиладиган гаплар ёзган газета хабари кўп жиҳатдан ёлгон бўлиб чиқади.

Хон ватанжудоликда яшаган давр воқеалариға оид баъзи тафсилотлар ана шулардан иборат бўлиб, улар Худоёрхон ҳақидаги тасаввуримизни бойитади.

Кўқон хонлиги тарихининг шўролар даврида атайлаб хуфия сақланган нуқталари ҳали кўп. Уларни аниқлаш ва истиқлол бахтига эришган, ўз ўтмишини қадрлайдиган, ундан фархланадиган авлодларга баралла айтиш муаррихларимизнинг виждоний бурчидир.

Адам МЕЦ

“Исломиий Уйғониш”

ОЛИМЛАР

Хижрий III (милодий IX асрда нафис тарбия кўрган кишиларни (“адиб”ларни) тарбиялаш савияси юксалиб, улар адибга, яъни оламшумул воқеа-ҳодисалар ҳақида фикр юрита оладиган — бизнинг кунлардаги журналистларга деярли ўхшайдиган шахсларга айланди. Натижада олимлар фақат бирон-бир соҳага ихтисослашган билим доираси билан янада чекланиб қолдилар: “Кимда-ким олим бўлишни истаса, у билимларнинг айрим соҳаларини (“фан”ларни) ўрганиши, кимки адиб бўлишни истаса, илмлар ҳақида фикр юрита олиши керак”. (Ибн Қутайба. “Уйун ал-ахбор”, 228-бет). Эски бадиий адабиётдан (“адаб”дан) дунёвий фанларнинг бутун бир туркуми ажралиб чиқди. Ўша пайтгача илоҳиёт ва фалсафа ўз илмий усули ва услубига эга эди. Энди эса филология ҳам, тарих ҳам, география ҳам ўз усули ва услубига эга бўлди. Оқибатда олимлар китобхонни кўпроқ қизиқтиришни, иложи

Швейцариялик олим Адам Мецнинг (1869—1917 йиллар) “Исломиий Уйғониш” асари ҳижрий III-IV (милодий IX-X) асрларда Араб халифотининг тарихи ва маданиятига бағишланган.

Муаллиф мазкур даврга оид юзлаб манбаларни ўрганиб чиқиб, улардан ўша замонларни тарихий-маданий жиҳатдан таърифлаш имконини берувчи жаммики маълумотларни ажратиб-саралаб олган ва шу тариқа ушбу асрларда Араблар салтанатининг маънавий-маърифий тараққиётини минглаб далиллар воситасида намоён этадиган шундай бир мажмуа яратганки, ундан кейин ижод қилган барча шарқшунос олимлар унда келтирилган тарихий далиллардан бирон-бир даражада фойдаланишган.

Чиндан ҳам Адам Мец китобидан Араб халифотида яшаган халқларнинг фани ва маданияти гуллаб-яшнаган мазкур асрларда шу империяни бошқариш, унинг молия сиёсати, солиқлар тизими, маънавий маданияти, турмуш тарзи, адабиёт ва санъати, дин-диёнати, таълим-тарбия, хўжалик, савдо-сотик, ўзаро алоқа соҳалари, шаҳарлар ҳаёти, байрамлари ҳамда маросимларига тааллуқли қизиқарли ахборот олиш мумкин. Асарда араб халифалари, уларнинг вазирлари, вилоят ҳокимлари, маъмурлари, диний арбоблар, муҳаддислар, олимлар, мударрислар, шоир ва адиблар, қозилар ва фақиҳлар, сўфийлар ва шайхлар, суннийлар ва шиалар, насронийлар ва мусовийлар, зардуштийлар ва буддойилар, хунарманд-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

борича кўпроқ ва хилма-хил маълумотларни умумлаштиришни ўйламай қўйишди. Маълум бир соҳага ихтисослашиб, тўплаган билимларини бир тизимга солиб, улар ҳақида хулоса чиқарадиган бўлиб қолишди.

Китобларнинг муқаддималари ҳам жуда мухтасар бўлиб қолди. 377/897 йилларда яратилган “Фихрист”га ёзилган сўзбоши яққол мисол бўла олади: “Ё Оллоҳ! Мендан марҳаматингни аямагил ва ўзинг мадад бергил. Руҳлар асослар-у шартларга эмас, балки хулосаларга муҳтождур. Руҳлар мақсад сари интиладур ва уларга узундан-узоқ бирламчи изоҳларнинг ҳожати ҳам йўқ. Шу боис мазкур муқаддимада юқоридаги сўзлар билангина чекланурмиз, бинобарин китобнинг ўзи уни нима мақсадни кўзлаб ёзганлигимизни намоён этгусидур, иншооллоҳ! Биз эса Оллоҳдан мадад ва марҳамат тилаб қолурмиз!”

Қонуншунослик илоҳиёт илмидан ажралиб чиқди ва шу туфайли яна талай ўзгаришлар содир бўлди. Олимлар ўзaro адоватчи икки гуруҳга ҳуқуқшунослар (“фуқаҳо”) ҳамда асл олимларга (“уламо”) бўлинди. Биринчи гуруҳ атрофига бир бурда нон топиш умидида юрған жуда кўплаб толиблар тўпланди, чунки фикҳ ва диний маросимлардан сабоқ берувчи муаллифлар ёрдами билангина қозилик ёхуд воизлик лавозимини эгаллаш мумкин эди.

Ал-Жаҳиз китобидан олинган машҳур бир парчада ушбу сўзларни ўқиймиз: “Тажрибада кўрилганидек, ҳадисларни эллик йил ўрганган, Куръонни тафсир қилиш билан шуғулланган киши ҳар ҳолда фақиҳлар сафига қўшила олмайди, қозилик мансабига ҳам эриша олмайди. Бунга у Абу Ханифа ва шунга ўхшаш муаллифларнинг асарларини мутолаа қилган, маҳкамада амалда қўлланиладиган таърифларни ёддан билган ҳолдагина эришиши мумкин. Бу ишни у бир-икки йил ичида эплаштира оладиган бўлади ва бир оз вақтдан сўнг уни шаҳар ёки ҳатто бутун бир вилоят қозиси этиб тайинлашлари эҳтимолдан холи эмас”.

Илоҳиёт илмининг равнақи ва у ҳуқуқшунослик юкидан халос бўлиши туфайли янги замонда янги-янги фикрлар туғила борди. Бу ҳол олимларнинг орзу — идеалларини эҳтиромга муносиб юксакликка кўтарди. “Покиза ақл-идроқ ва равшан тафаккур ила бутун борлигини илмга бағишлаган, Оллоҳдан мадад сўраб, бор ақл-

лар ва савдогарлар... тўғрисида турфа маълумотлар келтирилган.

Жумладан, китобда мамлакатимиз ҳудуди орқали ўтган Буюк ипак йўли, унинг ёқасида жойлашган Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Хоразм каби шаҳарлар ҳақида айрим тарихий далиллар ўрин олган. Улуғ ватандошларимиз ва улар ижодий маҳсули бўлмиш машҳур асарлар, Абу Бакр Хоразмнинг “Расоъил”, Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Абулайс Самарқандийнинг “Бўстон ул-орифин”, “Қудрат ул-уйун”, Саолибийнинг “Йатимат ат-дахр”, “Латоиф ал-маориф”, ал-Жавҳарийнинг “Китоб тадис ал-луға ва саҳҳоҳ ал-арабийя”, Бухорийнинг “Ас-Саҳиҳ”, Берунийнинг “Ҳиндистон”, “Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир”, “Ал-осор ул-бокия” китоблардан мисоллар олинган.

Адам Мецнинг “Исломий Уйғониш” асари 1922 йилда чоп этилгач, тезда машҳур бўлиб кетди, жиддий мунозараларга сабаб бўлди, йирик шарқшунос олимлар у ҳақда ўз фикрларини баён этишди, кўпчилиги китобга умуман ижобий баҳо беришди. Улар орасида И.Крачковский, В.Бартельд, К.Беккер, Р.Хартман, китоб ношири Рекандорф каби атоқли олимларни учратамиз. Асар 1927 йилда — инглиз, 1935 йилда — испан, 1941 йилда — турк, 1940-41 йилда — араб тилига таржима этилиб, нашр қилинди. Д.Е.Бетельс амалга оширган русча таржима 1973 йилда нашр этилди. Қуйида журналхон диққатига ҳавола қилинаётган парча китобнинг “Олимлар” деб аталган бобининг бир оз қисқартирилган таржимасидир.

заковатини бир нуқтага жамлай оладиган, энг шимариб ишлаб тунларни бедор ўтказиб, толиқадиган, илм чўққиларига поғонама-поғона кўтарилиб, асл ниятига ета оладиган, ортга бемақсад чекинишлар-у телбаларча хуруж қилмай, илмга зўр берадиган, илм йўлида зимзиде тунда адашган туя каби адашмайдиган инсонгагина илм ўз жамолини намоеън этади. Бундай кишиларнинг ярама сурф-одатларга ружу қилишига, табиатига зид иш тутишига ҳаққи йўқ. У жамоатдан йироқ юриши, баҳсу мунозарадан воз кечиши, жанжалбоз бўлмаслиги, нигоҳини ҳақиқат қудуғидан узмаслиги, шубҳали нарсаларни ҳаққоний нарсалардан фарқлай билиши ва доимо соғлом фикр юритиши даркор. Бу сўзлар ал-Муттаҳар қаламига мансуб бўлиб, 355/966-йилда битилган. “Котиблар” дунёвий илмлар соҳиби ҳисобланиб, илоҳиёт олимларидан кийими билан ҳам ажралиб турар, улар бўйинга тушиб турадиган рўмол (“тайласон”) ўраб юришарди. Дунёвий илмлар кенг тарқалган минтақа саналмиш Форс вилояти котиблар маркази, унинг пойтахти эса Шероз шаҳри эди. Бу ерда котиблар обрў-эътибори илоҳиёт олимникидан баландроқ эди.

Аксинча, Шарқ-илоҳиёт олимлари учун жаннатмонанд ўлка эди. Ҳозирда ҳам улар бу ерларда ҳамон зўр эҳтиром билан қуршалган бўлиб, бутун оламда бунга ўхшаш жойни топиш мушкулдир.

Каттами-кичикми, деярли ҳар бир масжидда кутубхона бор эди, чунки ўша замонларда китобларни масжидга васият қилиб қолдириш расм бўлган эди. Айтишларича, Яздигард III олиб келган китоблар Марв шаҳри масжидининг кутубхонасини ташкил этиш учун асос бўлган. Ҳукмдорлар ҳам китоб йиғишни ўзлари учун зўр шараф деб билишган. Масалан, IV-X аср охирида уч буюк исломий ҳукмдорлик қилишган, ашаддий китобсевар бўлишган. Испанияда халифа бўлмиш ал-Ҳакамнинг бутун Шарқ мамлакатларида ўз вакиллари бўлиб, улар ҳукмдор учун китобларнинг илк қўлёзмаларини харид қилиб олишган. Ал-Ҳакам кутубхонасида тузилган рўйхат ҳар бири йигирма саҳифалик қирқ тўртта дафтардан иборат бўлиб, уларга китобларнинг номигина қайд этилган эди.

Бир вақт халифа ал-Азиз (386/996 йилда вафот этган) саройида ал-Халил ибн Аҳмаднинг “Китоб ул-айн” ҳақида сўз берганида у мазкур наshrни келтиришни буюрган. Шунда кутубхоналардан ўтгиздан зиёд қўлёзmani олиб келишган, уларнинг ҳар бири муаллифнинг ўз қўли билан битилган эди. Бир одам халифа ал-Азизга ат-табари “Таърих”ининг қўлёзмасини сотиб олишни таклиф этганида, ҳукмдор уни юз динорга харид қилган. Ваҳоланки, халифанинг кутубхонасида айни шу асарнинг йигирмадан кўпроқ қўлёзма нусхаси, улар орасида муаллифнинг ўзи кўчирган нусха ҳам бўлган. Ибн Дурайд “Жамҳара” асарининг юзта нусхаси сақланган. Кейинчалик ал-Азиз кутубхонасида қанча китоб борлиги билан қизиқиб, улар сони 120-160 минг атрофида бўлса керак, деб ҳисоблашган.

Бир вақт ал-Муқаддаси халифа Адуд ад-Давла кутубхонасини айланиб чиққан. “Кутубхона махсус бинода жойлашган, — деб ёзади у. — Уни бошқарувчи (“вакил”), кутубхоначи (“ҳазин”) ва назоратчи (“муориф”) бошқаради. Адуд ад-Давла ўзига қадар мавжуд барча илм соҳалари бўйича битилган барча китобларни шу ерда сақлаган. Кутубхона кенг даҳлиз ва узун куббадор залдан иборат, унга ҳар тарафдан бинолар туташ қилиб қурилган. Залнинг ҳам, ён томондаги туташ иморатларнинг ҳам деворлари бўйлаб эни ва бўйи уч тирсак келади, қоплама ёғочдан ишланган жавонлар ўрнатилган, буларнинг эшиклари юқоридан қуйига туширилади. Китоблар токчаларга саф-саф қилиб териб қўйилган. Ҳар бир илм соҳасига оид китоблар алоҳида жавонда сақланиб, улар номи рўйхатда қайд этилган”.

III-IX асрда энг машҳур уч нафар китоб ишқибози яшаган. Булар номи тез-тез тилга олиб туриладиган ал-Жаҳиз, ал-Фотиҳ ибн Хоқон ва сарой мулозими, қози Исмоил ибн Исҳоқдир. Ал-Жаҳиз қўлига тушган ҳар қандай китобни, у қайси мавзуда ёзилганидан қатъий назар, бошидан охиригача ўқиб чиқмагунича қўлидан қўймаган. У китобфурушларнинг дўконларини ҳам ижарага олган, чунки бу ўлкаларда қарз ҳисобига китоб олиб ўқиш имкони бўлган. Кейинроқ битилган бир асарда қайд этилишича, ал-Жаҳиз ён-атрофида китобларни устма-уст тахлаб қўйишга одатланган. Кунларнинг бирида мана шундай “китоб девори” ал-Жаҳизнинг устига ағдарилиб, ўлимига сабаб бўлган. (Абул Фидо. “Солномалар”, 255-бет.)

Ибн Хоқон эса халифалик хонтахтаси ёнидан бирон-бир иш билан қўзғалган пайтда ҳам, энги остидан ёки пойафзали кўнжидан китоб олиб, яна хонтахта ёнига келиб ўлтирмагунича уни ўқишда давом этган. Қози Исмоил ибн Исҳоқни эса ё

китоб ўқиб турган ёки китоб титиб ўлтирган ҳолатда учратиш мумкин эди. III-IX аср ўрталарида сарой мулозими Али ибн Йахйа ал-Мунажим ўз қўрғонида “Хизанат ал-Ҳикмат” (“Ҳикматлар хазинаси”) деб аталмиш ажойиб кутубхона қурдирган. Чор атрофдан кишилар китоб мутолаа қилиш учун бу ерга ёғилиб келишарди, уларнинг таъминотини кутубхона соҳиби ўз зиммасига олган эди...

357-967 йилда Бағдод ҳукмдори исъёнкор ўғлининг уйидан бошқа нарсалар қатори ўн етти минг китоб мусодара этилган. Рай шаҳрида яшаган вазир Абул Фазл ибн ал-Амид ...китобларининг сони эса беҳисоб, улар барча фанларга, фалсафа ва адабиётнинг жаъмики соҳаларига оид китоблар эдики, юздан ортиқ туяга юк бўларди...

Ас-Соҳиб (385/994 йилда вафот этган) Сомонийлар ҳукмдорининг уни вазир қилиб тайинлаш ҳақидаги таклифини рад этган. Бунга сабаб ажойиб қилиб у жумладан саройга кўчи бориши мушкуллиги айтган, чунки илоҳиёт соҳасидаги китобларининг ўзи тўрт юз туяга юк бўларди. Улар рўйхати эса ўн жилдга жаъм қилинган. (Ёқут, “Иршод”, II, 315-бет).

Китоб йиғунчиларнинг улуғи бўлмиш Қурдоба қозиси Абул Митриф (402/1000 йилда вафот этган) китобдан нусха кўчирувчи олти нафар хаттотни ёллаган бўлиб, булар унинг доимо хизматида эди. Абул Митриф бирон-бир жойда яхши китоб борлигини эшитган заҳоти уни харид қилишга шошилар ва унга жуда юқори баҳо кўярди, у тасаруфидоги китобларни ҳеч қимга бермас, ундан кўра улардан нусха кўчиртириб беришни афзал кўрар, шу нусхани китобхонга тақдим қилгач, тақдир билан бошқа қизиқмас эди. Абул Митриф ўлиmidан сўнг китобларини ўзи қурдирган масжидда йил давомида сотиб, жаъми қирқ минг динор ундиришган экан. Шу аснода кутубхоналар билан бир қаторда илмий муассасаларнинг янги бир шакли юзага келди. Уларда китоб сақлаш билан боғлиқ барча юмушлар таълим-таҳсил ёки иш ҳақи тўлаш усули билан бажариларди.

Моспул зодагонларига мансуб шоир ва олим Ибн Ҳамдан (325/935 йилда вафот этган) мазкур шаҳарда “Илм уйи” (“Дар ал-илм”) таъсис этди, унда ҳар бир фан соҳаси бўйича китоблар жамланган эди. Бу ерда илмга ташна ҳар бир одам китоблардан бемалол фойдалана олар, камбағал кишиларга бепул қоғоз берилар эди...

Қози ибн Хуббон (354/965 йилда вафот этган) эса уйини кутубхона ва тураржой бинолари билан бирга мусофир олимларга васият қилиб қолдирган, нафақа белгиллаган эди. Алуд ал-Давла (372/982 йилда вафот этган) Касний денгизидан Уммонга қадар ястанган ҳудудда ҳукмронлик қилган, ислом тарихида биринчи марта қадимги шаҳаншоҳ унвонини тиклаган — (тарж.) яқинларидан бири Форс қўлтиғи бўйидаги Рамҳурмуз ва Басра шаҳарларида кутубхона бинолари қурдириб, уларда китобхонлар ва матндан нусха кўчирувчилар нафақа оларди.

383-994 йилда Буийлар сулоласининг вазири Ардашер ибн Собур (415/1024 йилда вафот этган) Бағдоднинг ғарбий қисмида “Илм уйи” барпо қилди. Бу ердаги кутубхона ажойиб илм маскани эди. Унда Қуръони Каримнинг энг моҳир хаттотлари кўчирган юз нусхаси бор эди. Шунингдек, 10 минг 400 дан зиёд китоб сақланар, уларнинг асосий қисмини машҳур салафларнинг дастхатлари ва шахсий қўлёзма нусхалари ташкил этарди.

Кутубхонани бошқариш ишлари Алийларнинг икки вакили ва бир қози зиммасига юкланган эди. Алий зодагонларининг пешвоси (“нақиб”), шоир Ар-Ради (406/1015 йилда вафот этган) ҳам толибларга мўлжалланган “Илм уйи” (“Талабот ал-илм”)га асос солган ҳамда уларни ўз ҳисобидан таъминлаб турган.

Мазкур ўзгаришлар муассасаларнинг номларида ҳам ўз аксини топди: илгари фақат кутубхона саналган муассасалар “Ҳикматлар хазинаси” (“Хизонаи ал-ҳикма”) деб аталган бўлса, янгилари “Илм уйи” (“Дар ал-илм”) деб номландики, уларда кутубхона (“хазина”) “илм уйи”нинг бир қисмини ташкил қиларди. Мисрда ҳам шунга ўхшаш муассаса — академиялар таъсис қилинганди. Масалан, ал-Азиз (378/988 йилда) ал-Азхар масжиди ёнидан бир бинони сотиб олиб, унда илоҳиёт илми билан шуғулланувчи ўттиз беш нафар олим учун хайр-эҳсон тарзида шундай даргоҳ барпо этади. Бу олимлар ҳар жумъа куни пешин ва аср намозлари орасидаги вақт давомида илмий мунозара юритиш мақсадида масжидга тўпланишар эди. IV/I асрда уламолар мактаби ҳам таркиб топди ва ҳозирда ҳам у энг иқтидорли мактаб ҳисобланади. Ибн Киллис (Миср халифаси ал-Азизнинг вазири, 380-990 йилда вафот этган) ўз хусусий академиясига эга бўлиб, олимлар, нусха кўчирувчилар, муқовасозлар таъминоти учун минг динор маблағ сарфларди. 395/1004 йилда халифа ал-

Ҳаким Қоҳирада “Илмлар уйи” ташкил этиб, саройларда мавжуд бўлган барча китобларни шу ерга олиб келди. Сарой кутубхоналари барча учун очиқ бўлиб, “Илмлар уйи”ни кутубхоначи (“ҳаззон” ва икки ходим) бошқарар эди. Бу ерда муаллимлар мунтазам дарс беришар, толиблар учун сиёҳдон, қалам ва қоғоз бепул берилар эди.

Илоҳиёт ва фикҳ фанларидан дарслар кўпинча масжидларда ўтилар, тингловчилар муаллим атрофида ҳалқа ясаб ўлтирар эди. Кимда-ким бу ҳалқа яқинига келарди қолгудек бўлса, унга “Масжидга қараб ўлтиргил!” деб даъват этишарди. Ал-Муъридаси Қоҳира бош масжидида оқшом чоғи кишилар 120 га қадар ана шундай ҳалқа ясаб ўлтиришганини кўриб-ҳисоблаб чиққан.

Ўша замонларда салтанатдаги энг машҳур илмий даргоҳ Бағдоднинг қадимий жомеъ масжиди, яъни ал-Мансур масжиди эди. Айтишларича, Хатиб ал-Бағдодий (ҳадис илмининг зўр билимдони, 463/1071 йилда вафот этган) Зам-зам булогидан ўч қарра хўпларкан, шундай ният қилган: “Ал-Мансур масжидида ҳадисларни ўқиб туриб ёздиришимга ижозат беришса эди, Бағдод таърихини ҳам битган бўлардим...” (Ёқут, “Иршод”. I, 246-бет).

Табиийки, илоҳиёт соҳасида илм олишни истаган толиблар фикҳ муаллимлари кўлида таҳсил кўрарди. Толиблар сони улар олдида турган сиёҳдонлар сонига қараб белгиланарди, чунки сиёҳдон уларнинг асосий зарур жиҳози эди. Муаллим қанча қилгудек бўлса, толиблар қаламларини синдириб, сиёҳдонларини парчалаб, оқиб борича додлаб шаҳар кўчаларини кезиб юришарди. Ал-Жувайни (у машҳур вақф ҳам эди) 478/1085 йилда қазо қилганида, Нишопур шаҳрининг жаъми аҳолиси қанча таълим маросимида иштирок этган.

Аваллари маърузаларни (лекцияларни) айтиб ёздириш усули дарс беришнинг олий босқичи саналарди. Айниқса тил ва адабиёт муаллимлари орасида маъруза усули жуда кенг тарқалган эди. Айтишларига қараганда ал-Жуббаи (303/915 йилда вафот этган) жаъми 150 минг варақли асарни айтиб ёздирган, шунда ҳам у бир неча марта бўлсин, бошқа китобларга қараганини ҳеч ким кўрмаган, фақат бир гавити Хоразмий тақвимига кўз ташлаб қўйган экан. IV-X асрда тил ва адабиёт олимлари илоҳиёт муаллимларига хос маъруза ва уни айтиб ёздириш усулидан воз келиб, бирон-бир асарни шарҳлаш (“тадрис”) билан чекланадиган бўлиб қолдилар, асарнинг ўзини эса тингловчилардан бири овоз чиқариб ўқиб берарди. Илоҳиёт олимлари, аксинча, айтиб ёздириш усулини сақлаб қолдилар. Аммо улар ҳам айтиб ёздириладиган маърузалар матнини кескин қисқартириш йўлига ўтиб олишди, фақат айрим олимларгина тадрис ҳисобига айтиб ёздириш усулидан кўп вақт давомда фойдаланиб келишди.

Дарс беришнинг юқоридаги каби ўзгарган усули кенг қўлланилиши туфайли маъруза навбатида таълим муассасаларнинг ҳам янги турлари пайдо бўлди. Мана шу пайтдан эътиборан “тадрис” усули устунликка эришди ва бунинг оқибати ўлароқ “маъруза”лар ташкил топа борди. Бунинг асосий сабаби, афтидан шу бўлса керакки, ўша вақтдан бошлаб “тадрис” усули билан умум тан олган “мунозара” усули ҳам барчаси боғлиқ ҳолда қўлланилган. Масжид эса толиблар баҳс юритадиган масъала эмасди, албатта. Бинобарин, бу борада ҳам IV-X асрда шундай таълим шакли пайдо тилдики, у бизнинг кунларга қадар яшаб келмоқда.

Барча манбаларда келтирилган маълумотлар мазкур таълим даргоҳининг вақтинча Нишопур эканидан далолат беради, бу шаҳар ўша пайтларда Шарқ илминининг асосий маркази ҳисобланарди. Энг ишончли манба — Нишопур олимлари тарихини ёзган муаллифи ал-Ҳаким (406/1015 йилда вафот этган) ёзишича, Нишопурдаги илмий марказ раса унинг замондоши ал-Исфараини (418/1027 йилда вафот қилган) учун қургани экан. Ибн Фуруқ (406/1015 йилда вафот этган) мадрасасигина ал-Исфараини мадрасасидан илгарироқ бунёд бўлган.

Ал-Исфараини ҳам, ибн Фуруқ ҳам ал-Ашъари (илоҳиёт олими, милодий 311 йилда вафот этган) издошлари бўлиб, мавзуни оддий оғзаки усулда баён қилишнинг кўра диний ҳукм-ақидаларни талқин-изоҳ қилишни, яъни “тадрис” усулини асосий кўришар эди.

Катта мадрасаларда мударрис ёрдамчиси (“мустамли”) супада ўлтирар ва сўра-жавоб давомида тинчлик сақланишини назорат эгарди. Мударрис илоҳиёт илми толибларга дарс учун дарсларни Оллоҳ ва унинг Расулига саловат ўқишдан бошларди-да, сўра-жавоб хушовоз толиблардан бирига Қуръони Каримдан бир неча оят ўқишни буюрарди. Сўра-жавоб тиловатни пировардига етказгач, шаҳар аҳли ва толиб ул-илмларга бахт-саодат тиларди.

лаб, дуо қиларди. Мударриснинг халфаси толиблардан тинчлик сақлашни талаб қилиб, у ҳам Оллоҳ ва унинг Расули шарафига саловат ўқирди. Сабоқ давомида халфа мударрисдан: “Оллоҳ марҳамат қилсин, ҳозир кимнинг китобидан иқтибос келтирдингиз?” деб сўраб қўяр, мударрис Расул ва авлиёлардан бирининг исми-шарифини тилга олган заҳоти, ҳар гал улар номини такрорлаб, тиловат қиларди.

300–912 йиллар арафасида мударрис машғулоти Қуръони Карим оятлари билан бошлаб, бир неча ҳадис ўқир, мабодо бирон-бир галати, кам қўлланиладиган иборалар учраса, маъноларини тушунтириб берар ёки толиблардан сўрарди.

Ҳадисларни баён қилишда тақводорларга хос журъатсизлик ҳамон сақланиб қолган эди. Ал-Биркони (425/1034 йилда вафот этган) далолат беришича, унинг мударрис илми ҳадисдан сабоқ беришга ҳеч ботина олмасди. Мударрис машғулоти давомида тасодифан бирон-бир киши билан сўзлашиб қолгудек бўлса, толиблар бундан фойдаланиб, унга билдирмасдан сабоғида тилга оладиган ҳадисларни топиб, ёзиб олишарди. Бошқа бир мударрис то етмиш ёшга тўлмагунича, ҳадис илмидан дарс бериш нияти йўқлигини айтган. Сабаби шундаки, ҳадисларни ўқиш ҳануз ўзига хос ибодат саналиб, у маълум даражада мударрисда кўркамлик — басавлатлик каби ҳислатлар бўлишини тақозо қиларди. “Ҳадис илмидан сабоқ беришдан аввал мударрис таҳорат олиши, соқолини тартибга келтириши лозим. У қаддини ғоз тутиб ўлтириши, одоб доирасидан четга чиқмаслиги, сомълардан биронтаси товущини баланд қўйиб сўзлагудек бўлса, жиддийлик билан адабини бериб қўйиши, ҳамма билан хушмуомалада бўлиши даркор” (“Тақриби ан-Набави”, 18, 85-бетлар).

Мадрасада ўқишни қайси ёшдан бошлаш лозимлиги масаласида ҳам мунозаралар бўлиб турарди. Айримлар ҳадис илмини ўттиз ёшдан, бошқалар эса йигирма ёшдан бошлаб ўрганишни тавсия қилишарди. Қурдоба қозиси Ййод (544/1149 йилда вафот этган) VI асрда яшаган олимлар ҳадис илмини ўрганишга беш ёшдан бошлаб киришиш керак, деб белгилашганини ёзган. Бунинг тасдиғи ўларок, ал-Бухорий асарида келтирилган ҳадисни (“Илм китоби”, 18-боб) тилга олиш кифоя.

Ан-Навави (476/1083 йилда вафот этган) ҳам ҳадис илмини айни шу ёшдан ўрганишга киришишни ўз замонага хос қоида, деб билганини ҳисобга олиш керак. Мана шу нуқтаи назар кейинчалик расм бўлиб кетди. Шу сабабли ҳам олимларнинг таржимаи ҳолларида улар қайси ёшдан бошлаб таҳсил кўра бошлаганини мамнунлик билан таъкидланадиган бўлиб қолди. Баъзан, лекин камдан-кам ҳолларда ўқишни олти ёшдан бошлашган. Машҳур қози ат-Танухи (384/994 йилда вафот этган) шундай олимлар жумласига киради. Ўз даврининг энг буюк олими, исфахонлик Абу Нуъайм саккиз ёшида мадраса остонасига қадам қўйган. Аммо машғулотларни кўпинча ўн бир ёшдан бошлашган...

Қайси ёшдан эътиборан илоҳиёт илмидан сабоқ беришга киришиш лозимлиги масаласи хусусида ҳам яқдил фикр бўлмаган. Ан-Навави: “Тингловчиларингиз бўлса, бас, исталган ёшдан дарс ўтаверишингиз мумкин”, деб ҳисоблаган. Кекса мударрислар қариликка хос заифлиги ёки кўзи кўрмай қолиши оқибатида ҳадисларни чалкаштириб юбориши мумкинлигидан хавотирлана бошлаган пайтдан эътиборан дарс беришни тўхтатиши лозим эди. Толиб фақиҳлик даражасига эришмаган ва мансабни эгалламаган бўлса тирикчилик манбаидан маҳрум бўлган бундай олим китобдан нусха кўчириб ёзиш — “варрақ” билан шуғулланишга мажбур бўларди. Масалан, IV асрнинг етакчи файласуфларидан бири Яхъё ибн Ади (364/974 йилда вафот этган) ат-Табарининг “Тафсир ал-Қуръон” китобини икки марта кўчириб чиққан, у бир кеча-кундуз давомида юз вараққа қадар матнни кўчириб ёзишга улгурарди. Нишопурда узлуқсиз эллик йил мобайнида китобдан нусха кўчириш билан шуғулланган Абу Хатим: “Нусха кўчириш — лаънатлашга лойиқ касб, ундан тирикчилик учун на бир бурда нон, на кафанлик мато унади”, деб нолиганди. Ад-Даққоқ (489/1009 йилда вафот этган) Муслимнинг “Саҳиҳ” асаридан нусха кўчириб ёзиш билан пул топиб, онаси, хотини ва фарзандини боқишга мажбур бўлган.

“Нусха кўчириб ёзувчилар хиёнати” (“Хийенатан ал-варрақин”), яъни матнни нотўғри, хатолар билан кўчириш илм учун зўр офат саналган, шу боис ҳалол олимлар ўз кутубхоналари учун зарур китобларни ўз қўллари билан кўчириб, нусха олиб қўйишарди.

Мударрислик ҳам ортиқча даромад келтирмаган. Олимлар ерасида шундай бир кенг оқим мавжуд бўлганки, улар (масалан, ханафий мазҳабига мансуб бутун бир мактаб, Аҳмад ибн Ҳанбал, Суфъён ас-Саври ва бошқалар) Қуръони Карим ва ҳадис

илмидан дарс бериш эвазига ҳақ олишни умуман ноҳўя-ноҳойиз иш, деб эълон қилишган. Бошқа бир олимлар тоифаси эса ҳақ олиш мумкин, деб ҳисоблаган бўлсалар ҳам, фақат Оллоҳ марҳаматидан умидвор бўлиб, сабоқ берган бир мударриснинг тугган йўлини маъқул кўришган. Шу йўсинда бепул таҳсил муддати тугаганидан сўнг, толиблар: “Оллоҳ сиздан марҳаматини аямасин” қабилда мударрисга мурожаат қилар, мударрис эса бунга жавобан: “Оллоҳ кўрган таҳсилнингиздан сизга наф ато этсин!” деб оқ йўл тилар эди.

Ал-Жавзаки (388/998 йилда вафот этган) “Мен илми ҳадисдан сабоқ бериш учун юз минг дирҳам пул сарфладим, аммо эвазига бир дирҳам ҳам ҳақ олмадим”, деган экан. (Субҳи, “Табақот”, II, 169-бет). Алийлардан бири Тир шаҳрининг масжидида машҳур ал-Хатиб ал-Бағдодига туҳфа қилиш ниятида 300 динорни намоз гиламчасининг устига қўяди, буни кўрган ал-Хатиб газабланиб, гиламчасини қўлига олади-да, масжиддан чиқиб кетади. Алий эса сочилган олтин тангаларини бўйранинг ёриқ-тешик жойларидан бирма-бир кавлаб олишга мажбур бўлади. (Ўша асар, III, 14-бет).

Мактабда муаллимлик қилиш ҳам (“Муаллимин ас-сибён”, “муаллимин ал-қутто”) лаънати касб билан шуғулланиб, ачиган нон тановул қилиш” демак эди. Ал-Жаҳиз мактаб муаллимлари ҳақида бутун бир китоб ёзиб, унда қизиқ-қизиқ латифалар келтиради, уларни ночор ва нодон кимсалар сифатида тасвирлайди. “Мактаб муаллимидан ҳам нодон” ибораси эса эл орасида жуда машҳур бўлиб кетади. (Ал-Жаҳиз, “Байон”, 1,100-бет).

Сабоқ эвазига муаллимга албатта бирон нима беришарди. “Муаллимнинг варақиси” деган ибора кенг тарқалган эди, бу таом муаллимдан сабоқ олаётган бола ота-онасининг топиш-тутиши, зиқна ёки сахийлигига қараб, каттароқ ёки майдароқ, ширин ёхуд бемаза бўларди. “Ҳар хил нонлар, юпқа варақилар! Лаънати таом, лаънати касб!” — мазкур иборани ҳам ал-Жаҳизга нисбатан беришади. Бадавлат хонадонларда таълим берувчи уй муаллимларининг аҳволи анча дуруст эди”. Ўртача савияли муаллим (“муаддиб”) ўғил болаларни ўқитгани учун олтмиш дирҳам, машҳур муаллимлар эса камида минг дирҳам ҳақ олади” (Ўша ерда, 151-бет).

Сарой аъёнлари марҳаматига сазовор бўлган олимлар нафақа олиб турар, харажат турларининг бири — фақиҳлар, бошқа бир тури — илоҳиёт муаллимлари учун белгиланган эди. Халифа улфатлари (“надимлари”) учинчи ва афтидан, энг кўп маош олиб турадиган тоифа саналарди. Ҳамма уч турдаги нафақани бир йўла олиш ҳам мумкин бўлиб, бу ҳолда у ойига уч юз динорни ташкил қилар, яна бепул уй олиш ҳуқуқини берар эди. (“Фихрисит”, 51-бет).

Тил ва адабиёт олими Ибн Дурайд (321/933 йилда вафот қилган) Бағдод шаҳрига ҳеч бир маблағсиз етиб келган пайтда халифа ал-Муқтадир унга эллик динорлик маош тайинлаган.

Турк файласуфи ал-Фароби (339/950 йилда вафот этган) Ҳалаб ҳукмдори Сайд уд-Давладан кунига бир дирҳам маош олиб, шу билан қаноатланган. (“Алфидси, “Солнома”, 339-бет).

Ўша замонларда олимлардан биронтаси мударрислик-муаллимликдан ташқари бошқа бирон иш ёхуд касб билан шуғуллангани ҳақидаги далиллар деярли учрамайди... Ўз даврининг йирик тил ва адабиёт олимларидан бири ал-Мутарриз (345/956 йилда вафот этган) умр бўйи муҳтожликда яшаган, илмий машғулотлар тирикчилик учун пул топишига имкон бермаган. Яна бир машҳур тил ва адабиёт олими ибн-Форис (369/979 йилда вафот этган): “Дирҳам — дардимнинг энг моҳир табибидур”, деб ёзган ва минг дирҳамга эга бўлишни орзу қилган. (Ёқут, “Иршод”, II, 9-бет).

Биз кўздан кечираётган даврнинг охирларига келиб, ислом уламолари энг фахрли унвонларга сазовор бўлиш ҳуқуқини қўлга киритишди. Масалан, ёш олим ал-Исфараини (418/1027 йилда вафот этган) Нишопур олимлари орасида биринчи бўлиб “рукн ал-дин” (“дин устун”) унвонини олди. Айни шу даврда аввал — фахрли ном сифатида “шайх ул-ислом” унвони таъсис қилинди ва у кейинчалик жуда муҳим унвонга айланди. Эронда мазкур фахрли унвонни етакчи илоҳиёт олимларига бериладиган бўлди.

*Илҳом СУЛТОНОВ
таржимаси.*

Бу мукофот барчамизники

**Перл Бакнинг
Нобель мукофоти билан
тақдирланган кундаги нутқи**

Ҳирол ҳазратлари!
Менимлар ва жаноблар!
Менинг ҳақимда айтилган сўзлар ва менга берилган мукофотга нисбатан миннатдорчиликни сўз билан изҳор қила олмайман. Мукофот олдида менинг қилган меҳнатимга аламанки, бу мукофот шу кунга қадар берилган китобларимга берилган маълум даражадаги эътибордир. Ҳақиқатан ҳам, мен бу мукофотни фақат шундай руҳда, тасаввурда қабул қиламан, бу мукофот менинг қилган ишларим учунгина эмас, балки келажақда қилинадиган ишларим учун ҳам. Келажақда нима ёзсам албатта ушбу мукофотни ўйлайман — бу кун келажақ ижодимга эътибор, илҳом бағишлашига аминман.

Мен бу мукофотни ўзимнинг мамлакатим учун ҳамдир деб қабул қиламан. Биз ҳам ҳам ёш кишилармиз, ҳали барча имкониятларимиздан тўлиқ фойдаланганимизга эришганимизни биламиз. Америкада берилган бу мукофот нафақат бундай одамни ғайратлантиради, балки бундай юксак баҳо билан руҳланган америкалик барча ёзувчилар сафини ҳам куч-ғайрат билан таъминлайди. Шуни алоҳида айтаётганим лозимки, бу мукофотни аёл кишига берилиши менинг мамлакатимда катта аҳамиятга эгадир.

Мен ватандошимиз Селма Лагерлуфингиз билан таъминлаган ва бошқа соҳадаги аёлларга ҳам бундай юксак баҳо берган киши, кўп давлатларда ҳам ҳатто менинг мамлакатимда ҳозир шу мукофотни таъминлаган мукофотга сазовор бўлган инсонлар билан таъминланган эканлигини ва унга бу мукофот қанчалик аҳамият касб этишини тўлиқ тасаввур

қила олмаслигиниз мумкин. Аммо мен нафақат ёзувчилар номидан, аёллар номидан, балки барча америкаликлар номидан гапиряпман. Бу мукофот барчамизникидир.

Агар мен норасмий нуқтаи назардан ҳақиқатда Хитой халқи номидан гапирсам, мен янглишган бўлардим. Кўп йиллар давомида Хитой халқи ҳаёти менинг ҳаётимнинг бир қисми бўлган эди. Мамлакатимнинг ва Хитойнинг, менинг жонажон ўлкамнинг ақли, зеҳни кўп соҳаларда бир-бирига ўхшашдир, авваламбор, айниқса озодликка бўлган умумий муҳаббат бўйича улар (зеҳн, ақл, тасаввур) бир-бирига жуда ўхшашдир. Айниқса шу кунда, яъни Хитойнинг барча халқи энг буюк, муҳим кураш — озодлик учун кураш олиб бораётган бир пайтда, икки мамлакатнинг озодлик, эркинлик бўйича тушунчалари ҳар қачонгидан ҳам бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Озодликка хавф солаётган душманга қарши халқини бирлаштираётган Хитойдан ҳозирги пайтдагидек ҳеч қачон бундай завқланмаганман. Озодликка берилган бу таърифда муҳим ва чуқур маъно мужассамдир. Унинг мағлубиятга учра-маслигига ишонаман.

Озодлик бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам инсоннинг энг қимматбаҳо нарчасидир. Биз — Швеция ва АҚШ мамлакат халқлари унга эгамиз.

Менинг мамлакатим ёш, лекин сизнинг қадимги ва озод ернинг эгаси бўлмиш Ватанингизни алоҳида дўстона туйғу билан қутлайди.

*Сарвара АКОБИРОВА
таржимаси.*

Забт этилмаган чўққи

Эрнест Хемингуэйнинг

Нобель мукофотини олиш пайтида сўзлаган нутқи

Швед академияси аъзолари, хонимлар ва жаноблар!

Сўзамоллик бобида маҳоратга эришмаган ва нотиклик санъатини эгалламаган бўлсам-да, мен бу мукофот учун Альфред Нобелнинг олийҳиммат эҳсонларини тақдим этаётганларга ўз миннатдорчилигимни изҳор этишни хоҳлар эдим.

Ўтмишда не-не буюк адибларга бу юксак мукофот насиб этмаганлигини биладиган ҳар бир ёзувчи бу мукофотни олишда хижолат чекиши табиийдир. Бундай улугларни санаб ўтишнинг ҳожати йўқ — бу рўйхатни ушбу анжуманнинг ҳар бир иштирокчиси ўз савияси ва виждонига кўра тузиши мумкин.

Мен ёзувчининг кўнглидаги бор туйғу-фикрларни ёзиб бериб, уни ватанимиз элчисидан ўқиб беришни сўрашни зарур деб билмайман. Ижод жараёнида илк мушоҳада пайтида эътибордан четда қоладиган фикрлар бўлиши мумкин; ижодкор эса уларни пайқамаслиги ва ҳатто ёзганлари ўзига маъқулдек туюлиши ҳам мумкин, аммо эртами-кечми бу фикрлар юзага чиқа бошлайди; ёзувчининг номи асрлар давомида яшаб қоладими ёки вақт ўтиши билан нутилади-ми — бу ана шу фикрлар салмоғига ва шунингдек, ёзувчи талантининг даражасига боғлиқ бўлади.

Шуҳрат чўққисига кўтарилган ёзувчининг ҳаёти ёлғизлик кунжида кечади. Ёзувчилар уюшмасининг эътибори ёлғизлик онларини

енгиллатиши мумкин, лекин унинг ижодий фаолиятини яхшилаши мушкул. Ёлғизликдан қутулган кезларда у ижтимоий шахс сифатида ўсади ва бу кўпинча унинг ижодига халал беради. Зеро, ёзувчи ёлғиз ўзи ижод қилади ва агар у чинакам санъаткор бўлса, унинг асарлари кундан-кунга умрбоқийлик касб эта бошлайди ёхуд бунинг акси бўлади.

Ҳақиқий ёзувчи учун ҳар бир асар ҳали забт этилмаган чўққини забт этиш сари кўйилган дадил бир қадам бўлиши керак. У ҳамиша адабиёт оламида ҳали ҳеч ким эришмаган ёки унғача ҳаракат қилинган, аммо забт этилмаган ижодий юксакликка интилиши керак. Ўшанда — ёзувчининг омади юришса — у муваффақиятга эришиши мумкин. Агар чинакам адабиёт яратиш учун сендан олдин ва яхши ёритилган мавзулар ҳақида фақат янғича ёзишигина талаб қилинганда, бу қанчалар осон иш бўлар эди. Ўтмишда шундай буюк санъаткорлар бўлганлиги учун ҳам замонавий ёзувчи шунчалик узоқ изланиши, ҳатто ўзи учун оғир бўлган кенглик-сарҳадлардан ҳам ўтиб, ҳеч ким ёрдам беролмайдиган ижод сўқмоқларидан юришга мажбур.

Мана, мен жуда кўп гапириб юбордим. Аслида, ёзувчи одамларга айтмоқчи бўлган барча сўзларини айтиши эмас, балки ёзиши керак. Яна бир бор миннатдорчилик билдираман.

1954 й.

Инсон мангу яшайди

Уильям Фолкнернинг

Нобель мукофотини олиш пайтида сўзлаган нутқи

Менимча бу мукофот билан бир шахс сифатида мен эмас, балки менинг меҳнатим тақдирланмоқдаки, бу меҳнат — менинг бутун ҳаётимнинг самараси — инсон руҳи-

нинг изтироблари ва тер тўкиб изланишлари эвазига яратилган меҳнат самарасидир; бу меҳнат шон-шуҳрат қозониш учун эмас, ва шунингдек, пул, мол-дунё учун ҳам эмас,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

175

балки инсон руҳияти унсурларидан илгари мавжуд бўлмаган янги бир нарса яратиш йўлида амалга оширилган меҳнатдир. Мана шунинг учун ҳам бу мукофот менга фақат кафолат тариқасида берилмоқда. Бу мукофотнинг пул-маблағ қисмини унинг муносиб ўрни ва асл мақсадига кўра сарфлаш йўлини топиш қийин эмас. Аммо бу мукофотнинг мен бугун ноил бўлган шарафли маънавий кадр-қимматли жойи ҳам борки, мен уни ҳам ана шундай оқилона мақсад йўлида сарфлашни ва бунинг учун мана шу нуфузли минбардан фойдаланишни хоҳлар эдим; чунки мени бу ердан ўзларини мен сингари руҳий изтироб ва машаққатли меҳнатга бағишлаган ижодкор ёшлар ҳам эшитилади, улар орасида эса қачонлардир ҳозир мен сўзлаётган юсак минбарга кўтариладиганлар ҳам бор.

Бизнинг ҳозирги фожиамиз бизни анча вақтдан буён ҳар томонлама қамраб олган умумий кўрқув ҳиссиётимиздирки, биз ҳатто уни ўзимиз билан бирга олиб юришга ўрганиб қолганмиз. Ҳозирги кунда руҳият муаммолари эсдан чиқарилган. “Менинг жисмитаним қачон қисмларга бўлиниб емирилади?” деган фақат биргина муаммо қолган. Шунинг учун ҳам ҳозирги ёш ёзувчилар — эркаклар ва аёллар — ўз-ўзи билан кураш — ихтилофда бўладиган инсон қалби муаммоларидан юз ўгирганлар; ваҳоланки, фақат ана шу муттасил қалб тўқнашувларигина яхши асарларни дунёга келтириши мумкин, бошқа ҳеч қандай нарса ёзишга, изтироб чекиш ва тер тўкишга арзимамайди.

Улар буни қайта тушуниб олишлари керак. Улар мавжуд бўла олиши мумкин бўлган нарсаларнинг энг жирканчлиси кўрқув эканлигига ўзларини ўзлари ишонтиришлари лозим ва ўзларида ана шу ишончни ҳосил қилганлари ҳолда, ундан бутунлай қутулишлари ҳамда севги-муҳаббат ва ор-номус, меҳр-шафқат ва инсоний гурур, ҳамдардлик ва фидойилик каби инсон қалбининг қадимий идеал-этиқодларидан бошқа нарсаларнинг ҳаммасини ўзларининг ижод хилқатидан улоқтириб ташлашлари лозим. Акс ҳолда, буларсиз адабиёт бемаъни, пуч бир нарсага айланади ва ҳалокатга учрайди.

Улар бу ишни амалга оширмагунларига қадар қарғиш белгиси остида ижод қилдилар. Улар севги ҳақида эмас, балки иллатлар ҳақида ёзадилар, мағлублар ҳеч нарса йўқотмайдиган мағлубиятлар ҳақида ва энг даҳшатлиси, на орзу-умид, на раҳмдиллик ва на ҳамдардлик туйғуларини уйғотадиган ғалабалар ҳақида ёзадилар. Уларнинг жароҳатлари абадият танасига шикаст етказмайди, улар чандиқ излар ҳам қолдирмайди. Улар тирик қалб ҳақида эмас, балки ҳиссиз ички безлар ҳақида ёзадилар.

Бу ҳақиқатни қайта тушуниб етмас эканлар, улар инсон ҳалокатининг бефарқ, лоқайд кузатувчилари сифатида ёзадилар. Мен инсон таназзулини эътироф этишни инкор қиламан. Инсон сабр-бардошли, шунинг учун ҳам у абадий яшайди, дейиш айтишга осон. Ер қаърига ботаётган қип-қизил уфқ нурларида ёлғиз кўтарилаётган охириг кераксиз тепалик — дўмбайган қабрдан қарғишнинг сўнгги сўник нидоси келади; ҳатто ана шу дамда ҳам яна бир тебраниш — жонсарақ инсоннинг заиф нидоси эшитилгандек бўлади. Мен инсоннинг бундай ҳалокаттаназзулини тан олмайман. Менинг ишончим комилки, инсон нафақат бардош бера олади, балки у ғалаба қилади. Инсон барча жонли мавжудотлар орасида ақлли овоз — сўз соҳиби бўлгани учун эмас, балки ҳаётбахш жонга, илоҳий руҳга эга бўлгани учун ҳам изтиробга, фидойиликка, ҳамдардлик ва бардошли бўлишга мойиллиги лаёқати бўлгани учун ҳам мангу яшайди. Шоир ёзувчиларнинг бурчи ҳам ана шулар ҳақида ёзишдан иборат. Санъаткорнинг имтиёз-устунлиги ҳам мана шунда — кишилар қалбини юксалтиришда; уларга хос мардлик ва шижоатни қайта тиклаб, ўтмишда инсоннинг шон-шарафи бўлган ор-номусни, орзу-умидни, ифтихорни, меҳр-шафқатни ва фидойилик туйғуларини кучайтириш ва инсоннинг ирода — бардошига кўмаклашишдадир.

Шоир инсон ҳаётининг солномасини яратиш билан кифояланмаслиги лозим; унинг асарлари инсоннинг сабр-бардошини мустаҳкамлаши ва унинг ғалаба қилишига ёрдам берувчи қудратли асос, маънавий бир суянч бўла олиши мумкин.

1950 й.

Усмон ҚОСИМОВ
таржимаси.

Алишер НАВОИЙ

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор зикрида

(“Хайратул-аброр” достонидан)

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қуддуса сирруху мадҳидаким, сунъ наққоши ҳикмат хомаси била рӯзгор саҳифасида анинг вужуди нақшин исломий тарх этти ва сурати иршоди била куфр аҳли кўнгли варақидин хитойи ва фаранги нақши кетти ва Хожа Убайдуллоҳ салламаҳумуллоҳга ниёз арзиким, ул ҳазратқа халафи мутлақ, балки халифаи барҳақ дурур.

Хожаки, наққоши сипехри баланд,
Бўлғали ҳар сафҳасиға нақшбанд.

Турфа буким, нақшга кўз солмайин,
Жонида жуз нақши бақо қолмайин.

Айлади авроқ мунаққаш баса,
Нақш рақам айлади дилкаш баса.

Кўнгли чекиб маскан аро нақши сайр,
Сайрда йўқ кўнгли аро нақши ғайр.

Лек анинг нақши киби дилнавоз,
Чекмади то хомасидур нақш соз.

Сайр анга бу тоқи мунаққаш уза,
Нақши кафи лавҳаи заркаш уза,

Собит анинг кўнгли аро нақши жуд,
Маҳв ўлуб ул сафҳада нақши вужуд.

Чун изининг нақшиға сургуб жабин,
Равшан этиб кўз фалаки нақшбин.

Нақшиға тенг тутмай ўзин нақши Чин,
Олам ўлуб илгида нақши нигин.

Равзаи жаннатқа чу айлаб хиром,
Ҳоли анинг ўрнида қойил мақом.

Бўйла нигин нақшиға фармонбари,
Мунча ажаб нақш ила деву пари.

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,
Тоқ неким, муршиди офоқ эрур.

Саъй ила бу гунбади бисёр нақш,
Ҳар нечаким айлабон изҳор нақш.

Чархи нигун дарғаҳида хок рўб,
Балки жабини била хошок рўб.

Нақшининг оллида намудор уза,
Нақш бўлуб сафҳаи девор уза.

Юз кўюбон қуллуғиға шоҳлар,
Базмида беҳуд ўлуб огоҳлар,

Мунча ажаб нақш била аржуманд,
Кимса эмас ғайри шаҳи нақш банд.

Хизматидин ҳар киши огоҳ ўлуб,
Гарчи гадо маъни ила шоҳ ўлуб.

Жонга чекиб ранжу ано нақшини,
Сизмоқ учун анда фано нақшини,

Неча тушуб эгнига қилсанг қиёс,
Хозини ирфон кафидин юз либос.

Жони чу ул нақш макони бўлуб,
Нақшдин ўзга бори фоний бўлуб.

Зарқ ила тағйири либос этмайин,
Тафриқаи хаззу палос этмайин,

Сухбатида ҳар қанча бешакку райб,
Жилва қилиб шоҳиди раъноии ғайб,

Гўшаи хилват аро тутмай қарор,
Ўзини қилмай яшурун ошқор.

Атласи гардун била минг зебу фар,
Тўрқа тўни остида кўк остар.

Лек ўшал тўрқаси ҳар тор ила,
Фақрада юз муршид учун силсила.

Мулки жаҳон мазраи деҳқони ул,
Балки жаҳон мулки ниғаҳбони ул.

Йўқки мамоликка ниғаҳбон ўлуб,
Борча салотин уза султон ўлуб.

Руқбалари етса не шаҳ қошиға,
Иш ани қўймоғлиғ ўлуб бошиға.

Англаб ани боши уза тожи яқин,
Ҳар сўзи ул тож уза дурри самин.

Шаҳға дема, лутф чоғи тож бахш,
Балки гадоларға доғи тож бахш.

Ҳақ сўзини элга қилурда адо,
Тенг кўрунуб олида шоҳу гадо.

Чун чолиниб навбати қадриға кўс,
Шаҳлар ўлуб навбат ила хокбўс.

Хотир ўлуб меҳри жаҳонтоб анга,
Авжи шараф анжуми асҳоб анга.

Ҳар бири олам элига раҳнамо,
Дема жаҳон аҳлики, аҳли само.

Борча сулук аҳлиға раҳбар бўлуб,
Йўл элиға тийра тун ахтар бўлуб.

Тийра назарларға бериб нуру тоб,
Ҳар бириси ўйлаки нажму шиҳоб.

Гарчи тижорат бўлуб оинлари,
Бўлмади бир мулкда таскинлари,

Юклариде тухфаи нақди фано,
Ҳар бири ул нақддин истаб фино.

Симлари борча фано конидин,
Дурлари йўқлуқ суви Уммонидин.

Чун кивуруб ҳар сори рахти нажот,
Банд бўлуб чорсуйи коинот.

Олғучи гар ваҳми зиёнбуд этиб,
Лек бу савдо чу қилиб суд этиб.

Токи жаҳон қасрининг имкони бор,
Устида онинг фалак айвони бор.

Қўймасун айвони жаҳонни тиҳи,
Дабдабаи кўси Убайдуллаҳий.

Ҳимматидин бизни ҳам этсун худой
Фақр йўлида гани, имонға бой.

“Кўнгил” ТИМСОЛИ

Анъанавий “Ҳамса” дostonларининг илк қисмида бағишловларга ҳам, ҳамду наътларга ҳам кирмайдиган ўзига хос боблар тизмаси бор. Шоирлар томонидан турлича номланган бундай парчалар, тасаввуфий нуқтаи назардан жуда муҳимдир. Низомий Ганжавий асарларида улар “Кеча таърифида ва кўнгилни таниш”, “Биринчи хилват кўнгил парваршида”, “Биринчи хилват самараси”, “Иккинчи хилват тунги ишрат ҳақида”, “Иккинчи хилват самараси” деб номланган.

Бу боблар ўз моҳиятига кўра дostonлар моҳиятини белгилаб келади ва “меърожнома”ларда бўлганидай, фалакка кўтарилиш, сайр этиш ва тушиш воқеаларини тасвирлайди.

Амир Хусрав Деҳлавий уларни “Биринчи хилват бандалик ҳақида”, “Иккинчи хилват сабо ва сабоқ сифатида”, “Учинчи хилват дил каъбаси ҳарами зирати” деб номлайди. Навоий эса “ҳайрат” деб атайди. Ном қўйишда Амир Хусрав устози Низомийга эргашса, Навоий янги йўлдан боради. Учала шоирда ҳам гап кўнгил ҳақида, кўнгилнинг мўъжизалари устидадир. Аммо бу тушунчани улар бир хил тарзда талқин этишмайди, тасвир ва талқин усулида катта фарқ бор.

“Матлаъул анвор”даги уч хилват ва “Ҳайратул аброр”даги уч ҳайрат мазкур дostonлар моҳиятини англашда катта аҳамиятга эга. Амир Хусрав қалбларга илоҳий нур бағишлаш ёхуд илоҳий нур манбаидаги ваҳийлик ҳодисасини назарда тутиб, дostonнинг номини “Нурларнинг бошланиш жойи” (“Нур чашмаси”) деб қўйган. Алишер Навоий эса, тариқат йўлида камолот сари интилаётган кишининг ахлоқу авсофи, имону эътиқодини назарда тутиб, “Аброрлар ҳайра-

ти” деб ном қўйган. Аброр — валилик зинапоясида иккинчи босқични эгаллаган киши, соф одам. Ана шу илоҳиёт ошиғининг маърифат олаmidан ҳайратланиши эътиборга олинган. Шунга кўра, биз “хилват” ва “ҳайрат” бобларини кўздан кечириб, шоирларнинг асл муддаоси, дунёқараши моҳиятини англаш имконини топамиз, деб ўйлайман.

“Матлаъул анвор”да биринчи хилват бандалик хусусида, дедик. Бу нима дегани? Бандалик “таабуд” — чин мусулмончиликни англаш, Оллоҳнинг буюклигини, яратувчилигини тан олиш ва идрок этиш, бандалик ҳақиқати, шарафини билмоқ демакдир. Бобда солиқнинг хилватга чекиниб, тафаккурга берилиши, ўз-ўзини англаши, тунни бедор ўтказиб, кўнгил билан суҳбатлашиши ҳақида сўз юритилади. Амир Хусрав гапни шундай бошлайди:

Сўфий гардун чу ба хилват нишаст,
Қард фалак субҳаи парвин ба даст.
Турраи зулмат зи насими баҳор.
Мушкфишон шуд чу лаби рўздор...
Чашмаи ҳур бурд зи ҳар хона тоб,
Тохтан овард ба ҳар дида хоб...

(Осмон сўфиси хилватга чекинган, фалак юлдузлар тасбиҳини қўлига олди. Зулмат зулфи баҳор шабадасидан рўзали кишининг оғзидай мушк сочувчи бўлди. Офтоб чашмаси улардан нурини қўтарди ва уйқу лашқари кўзларига ҳужум қилади.)

Шоир шу тариқа қуёш ботиши ва ёқимли оқшомнинг бошланиши, одамларнинг ором уйқусига кетиши, оламнинг сокин осойишталик оғушига фарқ бўлишини чиройли ташбеҳлар билан тасвирлагач, шундай дилкаш кечада кўзимга уйқу келмади, холи қолиб, хаёлотга

берилдим, гўё тафаккурим, руҳим вужудимдан жудо бўлиб, юқори оламни сайр эга бошлади, дейди.

Шундай қилиб, Амир Хусрав бу ўринда ўзи хилватнишин бўлиб, илоҳий оламни руҳан сайр этган киши сифатида кўринмоқда. Иккинчи диққатни торталган нарса — бу руҳнинг жисмдан ажралиб, самовий сайрга чиқишидир. Демак, сўфийнинг руҳи жисмини вақтинча тарк этиб, руҳоний билан сирлашиши мумкин экан. Аммо ҳали бу даражага эришиши керак. Учинчи диққатга молик ҳолат — муаллифнинг руҳ ва кўнгил (қалб)ни маънодош нарсалар деб ҳисоблашидир, қалб ҳислар ёки, ақл билан эмас, балки илоҳий амр билан боғлиқ.

Амир Хусравнинг қалби уни Ердан ҳавога кўтариб парвоз эттиради, вужуддаги чор унсур зиддиятларидан халос эттиради. У роз хаймасига оёқ кўяди, яъни камолот сари кўтарилиб боради. Шундай бир даргоҳга муяссар бўладики, улғулик шарафидан ҳаяжонга тушади:

Дидам аз он шарафи бартарай,
К-аз сарам афтод кулаҳи сарай.

(Шундай бир шараф улғуворлигини кўрдимки, бошимдан афзаллик кулоҳи тушиб кетди). Яъни, бу Улуғлик олдида оддий шаъну шараф, улғулик ҳеч нарсага арзимамайди. Хўш, Хусрав руҳи ким билан сирлашди, кимнинг ҳузурини бўлди? Маълум бўлишича, у дил ҳузурини етишиб, у билан сирлашади. Дил унга дунёвий кишанлардан руҳни қутқазиб, бандалик ибодатига астойдил берилиб, шайтон бўйнини синдиришга маслаҳат беради. Дил шoirга гафлат уйқусига берилмасдан тунни бедор ўтказиб, Дил қиссасини айтиб, Дил розини англашни уқтиради.

Кўнгил насиҳатини олган сўфий — Хусрав намозга ўтириб сидқидилдан саждага бош кўяди, бандалик шарофатидан руҳи фароғат ва шодлик касб этади. Қалби, кулоҳи Худо сўзлари билан тўлади. Парвардигор билан бевосита руҳий мулоқот юз берди. Яъни шунда бедор сўфий Ёри билан висол нашидасини суради, қалб хилватида ҳол мартабасини эгаллайди.

Иккинчи "хилват"да бедор ошиқу ориф Хусрав Деҳлавийнинг тонгни кутиб олиши ва кундуз нашидасидан дили яйраганлиги, сўнгра сўфиёна само ҳолатига кириши, сархуш ва сармаст бўлиши тасвирланган. Муаллиф бу бобда она

юрти Ҳиндистон табиати, гўзалликлари, гул ва гулзорлар, нурафшон водийларни таърифлайди. Ҳаёт нафосатидан завқланган кўнгил масрурлиги тараннум этилади. Шоир ҳам ҳайрат, ҳам ишқ завқига кўмилганини баён этиб ёзади:

Ман ба чунун гулшани минунишон,
Домани андоша ба ҳар сў кашон.
Бар сари ҳар сабаа, ки псе задам,
Аз дили шўрида навос задам.

"Мен бундай жаннат каби гулшанда юриб, тафаккурга фарқ эдим. Ҳар бир майса-ўт устига қадам қўйганимда, галаёнли кўнглимдан нола — наво чиқардим."

Ҳаётини оҳанглар — қушларнинг сайраши, сувларнинг ёқимли нағмаси шоир илҳомини кўзгатса, сўфий қалбини илоҳий қудрат ҳақидаги андишалар билан тўлдиради. Кўнгил бундан зиё топиб, янги-янги маъноларни кашф қила боради.

Иккинчи "хилват" аввалгисидан ҳажми икки ҳисса кўп — шоирнинг ҳиссиёти тасвирига кўп ўрин берилган.

У:

Бар нотавон баст гироҳ бар нафас,
Маҳрами Хусрав дили хожа асту бас.

(Нафасга тутун боғлаб бўлмайди, Хусрав Деҳлавийнинг маҳрами Хожанинг дилидир, бас) деган байт билан яқунланади.

"Хожа — пир. Демак, учинчи "хилват"да пир билан учрашув тавсиф этилади.

Учинчи "хилват"нинг насрий сарлавҳаси бундай: эҳром олиш ва шайхул ислом улғуворлиги таъзимиде (сўз сурмак) ва ул туш ҳақидаким, ул ҳамиша бедор зот кўрмиш эрди ва мен уйқучини ул тушдан огоҳ этди, бундай тушни тушда кўрса бўлмас".

Демак, шоир ҳар қанча сўфиёна ҳаёлларга берилиб, оламни яратган Тангри қудратидан ҳаяжонланиб, ишқ шаробидан беҳуд бўлса-да, барибир пири муршидга эҳтиёж сезади, раҳнамонинг ҳидоятини истайди. Бу ерда таъкидлаш жоизки, "хилват"ларда Амир Хусрав ўз ҳолати, руҳий-маънавий кечинмаларини ифодалайди, яъни ўзини ошиқ сўфий сифатида намоён этади. Буни шоирнинг тасаввуфдаги ошиқона йўналиш ақидаларига муносабати ва фикрлари деб қарамоқ лозим. Зеро, "хилват" — сўфийлар сирлашуви, қалб асрорининг зухур этиши

усули, Ёр билан унс тутиш иштиёқи ва натижасидир. Агар биринчи ва иккинчи "хилват"ларда сўфийнинг ялдо тунда ўтказган бедорлик ҳолати руҳияси, туйган бахтиёрлик дамлари, кундузги нуроний лавҳалар шавқи тасвирланса, яъни ошиқнинг ўз "қашфлари" баён этилса, учинчи "хилват"да шу ҳолатларнинг шарҳи берилган. Учинчи "хилват" энди пир билан суҳбат "хилват"идир. Мен дилдан бу ҳикоятни эшитгандан кейин, қадамни тўғри йўлга қўйиб, отландим. Бу боғчалардан ташқари отилдим. Бошдан ҳам, бошдаги қулоҳдан ҳам беҳабар эдим. Девоналарча йўлга кирдим, қалбимдаги ғам тоғидан ўзим бетоқат эдим.

Дил айтган ҳикоя деганда Амир Хусрав иккинчи "хилват"даги насиҳатни назарда тутган. Ул насиҳатда кўнги́л шоирга қараб: Фано майи мастлигида ёш болалардай ўзингдан кетма, сен тупроқ ўйнаётган гўдақларнинг завқу шавқидан юқори кўтарилгин, ўзингни бос, "бошингга сиёсат тигини емагин", деб айтган эди.

Демак, фано мастлиги ҳали охириги комиллик эмас. Сўфий ҳар қанча завқу шавқ ичида қолмасин, пир сўзи ва кўрсатмаси уни қиёмига эткази олади. Амир Хусравнинг пири, Шайх Низомиддин Авлиё бўлган. Лекин у пирнинг аниқ исмини тилга олмайди, у умумий номда Хожа дейилган. "Хожа" — тасаввуфда пешқадам шайхларнинг эҳтиром юзасидан тилга олинган унвони. Муридлар пирларини "Хожа", "Султоним", "Шоҳим" деган унвонлар билан шарафлаганлар.

Хуллас, Хусрав кўнги́л амрига қулоқ солиб, ҳаяжон ва кўрқув ичида пир ҳузурига боради. Ҳолатни пирга ҳикоя этади. Пир унинг ҳолатига разм солиб, хурсанд бўлади, муриднинг саволларига жавоб қайтаради, чунки мурид ўз ҳолатини шарҳлаб беришни пирдан кутаётган эди. "Сен жим турсанг-да, аммо нега келганингни билиб турибман", дейди. "Сенга улуг давлат муяссар бўлди, буни менга ташимда Парвардигор башорат берди", дейди.

Шу тариқа, сўфийлик удуми, ошиқлик ва илоҳий файздан баҳрамандлик ғоялари, маънавий-маърифий камолот қалбнинг талаби ва тозаланиб бориши асосида тушунтирилади. Шоир яна бир марта очиқ-ошқора сўфининг тараққиёти мартабасини Пайғамбар меърожига тенглаштирган. Камолот — Илоҳга қараб интилиш демак, шундай экан, инсоннинг

ердаги ишлари фаолияти ва ахлоқий сифатлари ҳам шунга мувофиқ бўлиши лозим.

Алишер Навоийнинг учта "ҳайрат"-ида эса кўнги́л ҳақида гап боради. Кўнги́л бу ерда — бош қахрамон, асосий образ. Аммо Навоий "ҳайрат"ларини бошладан олдин кўнги́л тушунчасини шарҳлаш учун бир боб киритади: "Кўнги́л таърифидики, кўнги́л тилагандек қилмайдуру ва анинг васфин соҳибдилликга мавсуф бўлгон кишидан ўзга киши билмайдуру. Кўнги́лсиз роҳим хомасин рақамқаш қилмоқ ва бу рақам савоби билан кўнги́л хуш қилмоқ".

Алишер Навоий таърифи бўйича, кўнги́л фақат тебиб турган юрак эмас. Кўнлар кўнги́л деб шуни тушунади. Шоир кўкракда ҳаракат қилиб турган бир парча гўшт ҳайвонларда ҳам бор, дейди. Кўнги́л — инсонни инсон қиладиган асосий белги, илоҳий неъмат:

Кўнгул эрур булбули бўстони роз,
Қудс ҳаримида бўлуб жилвасоз.
Ройиҳаи жаннати аъло ҳам ул,
Парвати мисбоҳи тажалло ҳам ул,
Солик ани "арши муалло" деди,
Суфий ани "олами кубро" деди.

Демак, кўнги́л юқоридан — аршдан тушган неъмат. У — руҳи қудсий, кўздан яширин, аммо жаҳонни ўзида жойлаган хазина. Илоҳиёт хазинасининг кони. Шу сабабли кўнги́л — бир каъба, балки олам қибласи Иброҳим каъбасидан ҳам қадрли баландроқ:

Каъба ки оламнинг улуб қибласи,
Қадрли йўқ андоққи кўнгул каъбаси.

Каъба — муслимлар сиғинадиган жой. Кўнги́л эса холиқ нури жилва қиладиган жой. Ишқ ҳам кўнгулдан кўзғалади, солиқни маст этадиган, ғайб асроридан хабар берадиган ҳам шу кўнгулдуру.

Навоий назарида кимнинг кўнги́ли қанчалик пок бўлса, у шунча олами кубродан бохабар, огоҳдир.

Шоир кўнги́л таърифини бергандан кейин биринчи "ҳайрат"да кўнги́лнинг қасрида пайдо бўлгани ва қайси оламни сайр қилгани ҳақида сўз юритади. Унинг эътиқодича, Кўнги́л адам йўқлик зулмати ичидан вужуд ёруғлигига пайдо бўлиб чиққан. Яъни кўнги́л — илоҳий руҳ сифати Тангри таоло шарафидан яратилади ва малак олами — фаришталар олами, шунингдек, жаннат боғларини сайр эта-

ди. Ҳамма нарса ва малоиклар яратувчига тасбеҳ айтиб, ҳамду сано билан яшаётганини кўриб ҳайратланади.

Топмади сарриштани чун фикрати,
Ҳайрат уза қилди гулув ҳайрати.
Ақл ишин яъс жунун айлади,
Васваса ҳушини забун айлади.

Шоир Оллоҳнинг қудратини англашдан ожиз қолади, саволлар устига савол пайдо бўлади. Иккинчи "ҳайрат" да кўнгил малак оламидан малакут оламига ўтиб, сайрини давом эттиради. Малакут олами, Навоий баёнига кўра, фалак, унинг тўққиз қавати, собиту сайёра — ҳуллас, моддий оламдир. Кўнгил Тангри қудрати билан яратилган шу муаззам ва мукамал оламни кузатиб ҳайрати яна ортади. Само йўлининг чексизлиги, Миррих, Кайхон, Муштарий, Зуҳра, Зуҳал, Ой сайёраларини кезади. Ҳамма ерда Оллоҳ таоло қудратини кўради, ҳамма ашёлар бу оламда ҳам яратганга сомъ бўлиб, ҳамду сано билан зикр айтаётган бўлади. Кўнгил Ерни ҳам сайр этади; шоир ҳар бир сайёранинг афсонавий тушунчаларига ўралган сифатларини ажойиб санъатлар билан тасвирлаб чиқади. Масалан, Зуҳра таърифида:

Анда ниҳон эрди пари пайкаре,
Дуржи сипехр ичра самин гавҳаре.
Гавҳари сарчашмаи жондин ёруқ,
Ҳарне йўқ андин ёруқ, андин ёруқ.

Ёки Миррих — Марс:

Жумлаи оламга иши қаҳр ўлуб,
Аччиғидин бошдин-оёқ заҳр ўлуб.
Тийғ солиб ҳар сори аччиғидин,
Қон демаким, заҳр томиб тигидин.
Эл бошининг косасидин жом анга,
Май ерида қон бўлуб ошом анга.

Миррих — уруш, қон ва ғазавот сайёраси деб қаралади, шунинг учун унинг таърифида шоир шундай сўзларни қўллаган. Бунда Навоийнинг зулмкор шоҳларга уруш ва жанжалларга салбий муносабат билдираётганини англаш ҳам қийин эмас.

Кўнгил буржларни (ўн икки бурж) айланиб чиқади ва ҳайрати кучаяди, чунки:

Борчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳга шужуд англади,

Юзланиб ул ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна ҳайрат анга.

Кўнгил, шоирнинг тасвирлаб бериши бўйича, шу аҳволда учинчи олам — "бадан мулки" оламига қадам қўяди. Буни "Ҳайратул аброр" дostonининг учинчи "ҳайрати" да мушоҳада этамиз. Кўнгил — мусофир, сайру саёҳат қилувчи руҳ. Дастлабки икки оламни кезгандан кейин, кўнгил инсон вужудига келиб киради. Бу ерда ҳам у аввалги икки оламда кўрган ҳолатини кўради: инсон аъзолари Тангрига тоат-ибодат билан банддир.

Шоир инсон вужудини, ташқи ва ички аъзоларини бир-бир назм тили билан таърифлаб ўтади. Инсоннинг тупроқдан яралгани, сурати, тўрт унсур омухталигидан ҳосил бўлган табиати ва ҳоказолар хусусида гапирди. Инсон бадани турли иқлимлардан иборат. Инсон ақли, тафаккур ва хаёлот олами мунаққаш қасрлар тимсолида чиройли тасвир этилади. Бу баданнинг шоҳи, вазири, миршаби, фуқароси бор. Бешта ички ҳис ва бешта ташқи ҳис ҳам ўз вазифасини мукамал адо этадилар. Аъзоларнинг бари "Ҳазрати иззатқа ниёз айлабон, туҳфаларин восита соз айлабон", яъни дуо ва таом билан шукрона айтиб, бандалик шартини бажо келтирадилар.

Хожаки кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё ниҳон.
Фикр наҳангига яна кут улуб,
Лужжаи ҳайрат аро мабхут ўлуб,
Фикрат ўти кўкка чекиб дудини,
Ҳайрати нобуд этибон будини.

Кўнгилни Навоий "Хожа" дейди эҳтиром билан. Хожа — эга демак. Хожа бундай шукроналик, илоҳий оламлар ягоналиги ва яхлитлигини тарк этиб, беҳуд бўлади — фонийлик юз беради. Натижада кўнгил дунёни ва хайб олами асрорини ҳам эгаллайди:

Фатҳ ўлуб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга.
Мулк ўзию, тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, борчадин огоҳ ўзи.

Кўнгил ўзлигини ва раббини танишда маърифатга эришади. Мана шу тасвирлардан сўнг Навоий Хожа Баҳоваддин Балогардон ҳақидаги бобни бошлайди, яъни кўнгил эгаси ҳақида ёзади. Бу мантиқан муносиб ва мувофиқ эди.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, кўнгил ҳақида ёзиш Низомий ва Жомийда ҳам бор. "Махзан-ул асрор"да Низомий Ганжавий: "Дар тавсифи шаб ва шинохтани дил" (Тун таърифи ва кўнгилни таниш) деган бобни келтириб, бир кеча хилват қолиб ўз-ўзи билан суҳбат кургани ва кўнгил нима эканини англаганини ёзади.

Роҳи ту дил донад, дилро шинос (Сенинг йўлингни кўнгил билади, кўнгилни танигил) деб ўзига хитоб қилади шоир. Низомийда кўнгил ҳис ва ҳирсга, ақлу нафсга зид қўйилади. Низомийда дил таърифи:

Чун маликул арш жаҳон офарид,
Мамлақати сурати жон офарид.
Дод ба тартиби адаб резише,
Сурату жанро ба ҳам омезише.
Зин ду ҳамагуш дил омад паид,
Он халафе, к-ў хилофат расид.

(Тангри таоло жаҳонни яратгач, жисм ва жон мамлақати — инсонни яратиб, муайян тартиб билан, қоида билан сурат ва жонни қўшиб тузди. Бу икки қўшилишдан дил вужудга келди, бу халифаликка етган халифа — ўринбосар эди).

Демак, дил — инсон, яъни руҳ. Инсон тангрининг Ердаги ўринбосари, шу боис, дил иш маърифат макони, у вужуд султони, Низомий Ганжавий бундан кейинги икки "хилват" ва "хилват" самаралари деб номланган бобларда кўнгил ҳақидаги фикр-қарашларини чуқурлаштирган: кўнгилни парвариш қилиш йўллари ва аҳамияти, хилватнинг роздонлиги ва сирлашиш учун муҳимлиги таъкидланади. Мулк ва дунёга муносабат нафс ва ҳис масалалари ҳам тилга олиб ўтилади. Демак, кўнгилни алоҳида масала сифатида олиб қараш Низомийдан бошланган. Амир Хусрав бунга аниқ сўфиёна тус бериб, сўфийнинг хилватдаги ҳолатларини тасвирлайди. Алишер Навоий эса, кўнгилнинг моҳиятини тушунтириш ва унинг оламлар бўйлаб сайрига ва илоҳий қудратдан ҳайратланишига эътибор беради. Натижада, кўнгил — руҳ, кўнгил — инсон тушунчалари уччала улғу шоирда ҳам ҳар хил усулда исботлаб берилган. Низомий, Амир Хусрав ва Навоий кўнгилни бош инсоний фазилат, илоҳий маънолар хазинаси деб ҳисоблайдилар.

Алишер Навоийнинг улғу устози ва пири Абдурахмон Жомийнинг "Тўхфатул аҳрор" дostonида ҳам анъанага биноан, кўнгил ҳақида боблар бор. Чунончи, "Дар кашфи парда ва ҳақиқати дил ва дар баёни он, ки дил дар паҳлуи соҳибдилон дил шавад" (Кўнгил ҳақиқати юзидан пардани кўтариш ва кўнгил соҳибдиллар ёнида кўнгил бўлиши баёнида) деб номланган бобда кўнгилнинг нима экани тушунтирилади.

Жомий ёзади:

Дил агар ин муҳра бувад, к-аз гил аст,
Фарқ бад-ин муҳр зи ҳар мукул аст.
Лофи хирадмандий аз ин муҳра чанд,
Ҳар ҳам аз ин муҳра бувад баҳраманд.

(Кўнгил агар ана шу лойдан ясалган муҳра — гувала бўлса, у кўнгил эмас, бундай муҳр билан эшакнинг юраги орасида фарқ топиш қийин. Шуни юрак — кўнгил деб чираниш шунчани, эшакда ҳам бу юрак — муҳра бор-ку).

Шундан кейин, Жомий учта пир суҳбатини келтиради: биринчи суҳбат — илмул яқин тўғрисида, иккинчи суҳбат — айнул яқин тўғрисида, учинчи суҳбат — ҳаққул яқин тўғрисида. Ушбу суҳбатлар орқали муриднинг Тангрини таниши тезлашиб, илоҳиёт моҳиятини идрок эта боради.

Демак, Навоийнинг кўнгил моҳиятига бўлган қарашлари салафларига мувофиқ келади, жумладан, "Ҳайратул аброр"нинг "Кўнгил таърифидаким..." боби "Тўхфатул аҳрор" дostonидаги боб билан мазмунан ўхшашдир. Навоий, бир-биридан қолишмайдиган уч буюк устозидан баҳраманд бўлиб, яна бу тафаккур майдонига янги фикру ўйлар, фалсафий-орифона қарашлар билан от қўйган эди.

Яна шу нарса ҳам равшанлашдики, илоҳ — кўнгил — расул — пир — сўфий — шоир бир силсила, бир-бирига яқин. Буларнинг бари Комил инсон сифати ва қиёфасини, ботиний оламини белгилайди. Кўнгил — илоҳ макони экан, Оллоҳнинг барча мўъжизалари шу ерда содир бўлади, шу кўнгил поклиги инсонни инсон қилади. Кўнгил қанча тозаланса, одам шунча Оллоҳга яқинлашади, дейди Алишер Навоий. Пайғамбар ва валийлар кўнгил поклигининг олий тимсолидир.

Дилором САЛОҲИЙ

Шеърӣ услуб жилолари

Алишер Навоӣ “Муҳокаматул лугатайн” асарида ўз ижодига комил ишонч билан “хаёлимға андоқ келурким, сўзум мартабаси авждин қўйи инмағай ва тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмағай”, дея юксак баҳо беради. Шоирнинг бу фикрлари замирида ётган катта ҳақиқат изоҳ талаб қилмайди. Бироқ, шу нарса аёнки, Навоӣ беназир шоир ва даҳо мутафаккир сифатида XV аср адабий ҳаётида бирдан пайдо бўлмади. У кичиклигиданоқ ёрқин истеъдод соҳиби бўлиб кўзга ташланди ва ўз асри маданий, адабий муҳити таъсирида буюк шоир ва мутафаккир даражасига етди. Ўзидаги илоҳий иноят — истеъдод неъматини жуда эрта англаган Навоӣ уни юзага чиқариш учун қаттиқ меҳнат ва машаққатлар чекиш лозимлигини ҳам тушунди. Худди шу нарса, кейинчалик, шоирнинг оламшумул ижодини тинмай юксакликка ундовчи куч бўлди.

Бу илоҳий истеъдод эгаси ҳеч қачон ўзидан қоникмади. Ўз ижодига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлди, асарларига муттасил янгиликлар, ўзгартиришлар киритиб турди. Ёши 50 дан ошган, саломатлиги анча ёмонлашган бир даврда эса “Хазойинул маоний” девонларига тартиб бериш муносабати билан жуда катта ва сермашаққат меҳнат бўлмиш бадиий таҳрирни ҳам амалга оширди. Бу даврда Навоӣ назмиётининг адади анча катта бўлиб, шоир ўз лирик асарлари куллиётини сайланма сифатида, шеърларининг энг яхшиларини танлаб тартиб берса ҳам бўлар эди. Бироқ, ҳар бир асарини ўзига фарзанд деб билган шоир, бу меросни қайтадан кечирини, унга янгидан сайқал бериб, такомилга етказишни лозим топди. Шу тариқа бунгача бирор шоир ёки насрнавис тажрибасида кўрилмаган, ўз даври адабий жамоатчилигининг ҳам мунтазам эътиборида бўлган ўз-ўзини таҳрир қилиш жараёнида “Хазойинул маоний” девонлари юзага келди. Ижодий фаолиятнинг шу лавҳаси ҳақида Навоӣдан кейинги адабиёт аҳли таржимаи ҳолида ҳам бирор хабар учрамайди. Навоӣ ўзининг бу кўринишдаги ижодий меҳнати қай йўсинда кечганлигини “Хазойинул маоний” дебочасида батафсил баён этади. Мазкур ўта жиддий ва фойдали ижодий жараён 1490 йилдан 1498 йилгача — саккиз йил давом этди. Демак, Навоӣнинг “Хазойинул маоний” тартиб берилгунга қадар мавжуд бўлган девонлари ва бошқа сойир ғазалиёти даврининг дақиқтаъб шеършунослари ва халқ томонидан ҳар қанча бадиий юксак деб тан олинган бўлса-да, уларда шоирни қониктирмаган, такомилга муҳтож ўринлари бўлган. Бу ҳақда шоир “Бадосъ ул-бидоя” дебочасида ҳам айтиб ўтади. Ана шу номукамалликлар тузатилиб, байт ё мисра қиёмига етказилгач, Навоӣ назарида таҳрир этилган ғазалнинг янги нусхаси эскисига нисбатан мукамалроқ, бадиий жиҳатдан етукроқ бўлади. Бу эса ўз навбатида Навоӣнинг ҳам шоир, ҳам мунаққид сифатидаги тажрибаси, санъаткорлиги ошиб борганлигидан далолат беради. Шоирнинг ёшлик ва йигитлик даври лирикасида илоҳий илҳом билан дунёга келган қуйма ғазаллар учрайдикки, кейинчалик шоир уларнинг бирор сатрига ҳам қалам теккизмаган. “Кеча келгумдур дебон...”, “Ул паривашким...”, “Фурқатингдин заъфарон...”, “Оразин ёпқоч...” каби машҳур ғазаллар шулар жумласидандир. Бироқ ана шу ғазаллар яратилган даврдаги ёлқинли илҳом, етук маҳорат шоирнинг кейинги даврлардаги шеърият соҳасида эришган чуқур билими, тажрибаси, юксак ижодкорлик савияси учун асос бўлди, десак адашмаймиз. Демак, ёшлик давридаги маҳорат етуклиги, кексалик давридаги билим, тажриба баркамоллиги шоир ижодида бадиий таҳрир ғояси ва унинг амалий ижросини ҳосил

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

184

қилган сабаблардан бири эди. Чунончи, кузатувлардан маълум бўлишича, таҳрирлар девонлар яратилиши орасидаги вақт ортган сайин кенгроқ кўламда амалга оширилган.

Бадиий таҳрирнинг шоир поэтик услуби ривожига таъсири доираси анча кенгдир. Навоий адабий-танқидий қарашларининг билвосита ифодаси бўлмиш бадиий таҳрир шоирнинг ҳар бир девони яратилишидан олдин бажарилганлиги билан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, “Бадоеъ ул-бидоя” девонига тартиб беришга киришган шоир унга “Илк девон”дан 161 ғазал киритади ва бу ғазаллардан 34 тасида таҳрир белгилари учрайди. Жумладан, “Илк девон”даги “вафо” радифли ғазалнинг биринчи мисрасига киритилган тузатиш ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида Навоий поэтик услубида ижтимоий руҳ кескин ортиб, унинг бу соҳадаги дунёқараши ғазалларида ёрқинроқ акс эта борганлигидан далолат беради. Ғазалнинг бош мисраси “Илк девон”да “Кимса ҳаргиз кўрмади чун навъи инсондин вафо” тарзида берилган бўлиб, шоир “навъи инсондин” изофали сўз бирикмасини “аҳли даврондин” бирикмаси билан алмаштиради. Демак, Навоий 20-25 ёшларида умуман инсон зотидан вафо кутиш бефойда, деган хулосага келган бўлса, 30-40 ёшларида эса бу фикрни ўз даври ижтимоий воқелиги сабаблари билан боғлайди. У даврон аҳли бевафолиги конкрет, муайян феодал жамиятда халқнинг ижтимоий ҳимоясизлиги, сиёсий нотинчликлар гирдобидаги ночорлиги заминидан юз бераётганлиги оқибати эканлигини идрок этади. Шу боис “Илк девон” лирикасида фарқли ўлароқ “Бадоеъ ул-бидоя”да Навоий табиат етуклиги жавҳари бўлмиш инсонга қаратилган норозилик шикоятларини ўз даврининг маълум табақаси вакиллари, жамиятнинг муайян типдаги шахслари — худбин, жоҳил, мунофиқларга нисбатан баён этади. Кейинги девонлардан ўрин олган ижтимоий руҳдаги ғазалларда шоирнинг давр аҳлига нисбатан бўлган салбий муносабати “инсон”, “навъи инсон” иборалари ўрнида “аҳли даврон”, “аҳли замон”, “аҳли жаҳон”, “эл”, “улус” иборалари воситасида ифодаланади. “Бадоеъ ул-бидоя” девонидаги ғазаллар эса Навоийнинг ўз даври ижтимоий муҳити воқелигига, бу муҳитни маънавий тубанлаштирувчи шахсларга қаратилган фикрлари унинг фалсафий мушоҳадалари ўзанида ривожланиб, ижтимоий-фалсафий руҳ касб эта борганлигидан гувоҳлик беради. Зеро “Бадоеъ ул-бидоя”нинг бош мавзуи — Инсондир. Унда инсоний меҳру шафқат башар авлодининг табаррук бир хислати сифатида улуғланади. Девондаги ҳар бир ғазал инсон қалбидан меҳр, раҳм, шафқат, адолат уруғини тикади. Шу билан бир қаторда девоннинг аксари шеърларида “замон аҳли”, “даврон аҳли”дан шикоят мотивлари устунлик қилади. Шоирнинг “Илк девон”идан бевосита бу мавзуда ижод этилган тадрижий характердаги 7 ғазал ўрин олган. Ғазаллар мазмунидан кўринишича, бу даврда Навоийнинг ўз даври ва замонасига муносабати лирик қахрамоннинг даврон ва халқдан шикоят оҳангидаги шахсий кечинмалари доирасида торроқ мазмунда:

Эй кўнгул, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун
Кўрмас эрди бўлмаса сен зори ҳайрондин малул —

ёки

Турфа кўрким халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ бу ким, бировга ёқмади бир хидматим, —

тарзида ифодаланса, “Бадоеъ ул-бидоя” девонида мазкур мавзу чуқур ижтимоий мазмун касб этиб, шоир мулоҳазалари баъзан фалсафий оқимга йўналтирилади. Зотан, “шоир ҳаётининг турли даврларида яратилган ғазалларида барча муаммоларнинг қўйилиши ва ҳал этилиши йўллари ҳам турлича бўлган”. 1) Шоир “Бадоеъ ул-бидоя”га бу ғазаллардан биттасини (“Бўлмиш андоқ мунқатий аҳли замондин улфатим”) киритади. Бироқ, у “Бадоеъ ул-бидоя”га шу мавзудаги 7 янги ғазални ҳам жойлаштирадигани, уларда давр ва давр аҳлидан шикоят, танқид ижтимоий-фалсафий йўналишида ғазалдан ғазалга изчил ривожлантирилиб, шоир услубида муросасиз моҳият касб этади. Бу ғазалларда “аҳли даврон”, “аҳли замон”, “халқ”, “дахр эли” каби иборалар “жаҳон”, “аҳли жаҳон” каби иборалар орқали кенгроқ ва аниқ тушунчалар даражасига кўтарилади, “эл”, “улус” каби умумлашма тимсол воситасида шоирнинг кескин, муросасиз хулосалари унинг “ўз даври ҳақидаги сиёсий

айбномаси” сифатида ифодаланилади. Мазкур мавзудаги ғазалларда “Илк девон”-да шу мазмунда яратилган ғазаллардан фарқли ўлароқ, шоирнинг фалсафий мушоҳадалари бир неча йўналишда тараққий этилади. Ижтимоий руҳ ҳукмрон бўлган кичик лирик асарга жаҳон фалсафий тафаккурининг ўзак масалалари бўлмиш — инсон хилқати ва унинг онгли умр кечириш борасидаги қарашлари, инсоннинг мукамал шахс сифатида шаклланиши, ана шу шахснинг том маънодаги эркинлиги масалалари ҳам моҳирона сингдирилиб юборилади. Шу тахлит лириканинг энг халқчил навъи бўлмиш ижтимоий руҳдаги ғазал кенг фалсафий моҳият касб этади. Бу эса ўз навбатида буюк шоирнинг Шарқ фалсафаси тараққиётига қўшган қимматбаҳо улушидир. Шоир поэтик услубининг бу хусусияти унинг 25 ёшгача яратган асарларида кўзга ташланмайди. Навоийнинг “жаҳон” ва “аҳли жаҳон”дан норозилиги, замондошлари ҳақидаги танқидий мулоҳазалари унинг ижтимоий воқелик ва илғор фалсафий дунёқараш асосида шаклланган ўз ижобий идеали билан бевосита алоқадор тарзда акс этади. Шоирнинг:

Ваҳки, умрум борча зойиъ бўлди эл коми била,
Бодаи ноб ўрнида хуноба ошоми била —

матлаи билан бошланувчи ғазалида даҳо алломанинг юксак инсонпарварлиги “гарчи инсон юз йил комронлик қилса ҳам, бу бахт бир лаҳза даврон аҳлидан бировнинг ғами, ташвишига шерик бўлиш саодатига арзимади”, деган мазмундаги ғоя орқали ифодаланади. Ғазалда инсоннинг маънавий поклиги ва шахс эрки масаласи етакчи ғоявий мавзу сифатида изчил инкишоф топа боради. Шоирнинг фикрича, инсон ўзига насиб этилган умрни беҳуда эмас, онгли кечириши, бунинг билан бирга у озод ва худо манзури бўлмоғи лозимдир. Навоий шахс эркинлиги масаласини бир неча йўналиш бўйича таърифлаб беради. Биринчидан, инсон ижтимоий жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам эркин бўлмоғи керак:

Қушқа юнг маскан аро хушроқдурур озодлиқ,
Бўлғонидин банд аро сайёд ипак доми била.

Заҳрни ўз коми бирла ичса андин яхшиким,
Ичса ҳайвон шарбатин нокомлик жоми била.

Бундан ташқари, шоирнинг таъкидлашича, эркинлик шахснинг ўз ватани билан бевосита боғлиқ бўлиб турган бир пайтда қўлга киритилади. Яъни, инсон ўз севимли масканидан чеккада ҳақиқий эркин бўла олмайди:

Юз дилором айлагандин равза ҳибси яхшироқ,
Бўлмоқ ўз вайрони ичра кўнгли ороми била.

Масаланинг бошқа, учинчи бир томони ҳам борки, шахс озодлиги фақат ижтимоий, сиёсий ёки иқтисодий жиҳатдан бировга муте бўлмасликдангина иборат эмас. Шахс комил эркин бўлиши учун ўзини руҳан поклаши, барча салбий хусусиятлардан нафратланиши, адолат, ҳақиқат сари интилиши лозим. Чунки руҳий покликка молу давлатга ортиқча ҳирс қўйиш билан ёки мансаб орқали, ёхуд бировнинг қўллаши билан эришиб бўлмайди:

Эй кўнгул, эл субҳи айши сори боқма, хўй қил,
Фардиг вайронида меҳнат қаро шоми била.
Жоҳу маркаб бирла эйким, бормадинг, мақсад йўлин
Қаът ўлуб бетўшалиғ зоди фано коми била.

Шоир катта маърифий, ахлоқий аҳамиятга молик фалсафий-дидактик фикрларини шахс эркинлигининг яна бир қиррасини аниқ ифодалаш орқали баён этади:

Бўлмоқ итлар мунъими тан тўма айлаб яхшироқ,
Танни қилгунча самин нокаслар инъоми била.

Дидактиканинг умуминсоний маънавий-ахлоқий тоифаларини шоир ўз фалсафий дунёқараши нуқтаи назаридан талқин этар экан, лириканинг ижтимоий вази-фаси доирасини янги имкониятлар билан кенгайтиради. Навоийнинг бундай шеърларидида дидактика анча кенг ва чуқур маънога эга бўлиб, шоир ғазалиётининг бу турини фалсафий-дидактик шеърлар деб аташ мумкин. Ижтимоий мавзунинг бундай ифода усули Навоийнинг “Бадоеъ ул-бидоя” девонида ёрқин, кенг кўламда намоён бўлади. Унинг кейинги девонларида мазкур масала ўзига хос йўналишда қўйилиб, бадиий тасвир жиҳатидан ҳам ўз қиёфасига эга. Жумладан, “наводир ун-ниҳоя” девонидаги ижтимоий руҳ ҳукмрон бўлган ғазалларда “Бадоеъ ул-бидоя”-нинг шу мавзуда ёзилган шеърларидаги каби бадиий тасвирда кенг, чуқур фалсафий фикрларнинг ижтимоий масалалар заминидида ифодаланиш хусусиятлари яққол кўзга ташланмайди. Бу давр лирикасида (шоирнинг 45 ёшларидан кейин) тасвир ўрни муайян ижтимоий масаланинг ахлоқий кўринишидан иборатдир. Баъзан ижтимоий муаммолар ечими шоирнинг сўфиёна мулоҳазалари заминидида яқун топади. Навоийнинг бу турдаги ғазалларида “даврон”, “жаҳон” ва “аҳли жаҳон”дан қаттиқ шикоят, норозилик, ўзининг бу соҳадаги ночорлиги учун изтироб чекиш майлларидан кўра, замоннинг номукамаллиги сабабларини мушоҳада этиш, ўзини ундан четга олиш кайфиятлари устун туради.

Ижтимоий мавзу воситасида юзага келган дидактика шоир ҳаётининг турли даврларида ўша давр мазмуни билан ҳамоҳанг равишда намоён бўлади. Чунончи, йигитлик даврида у умидбахш, ҳаётсевар қиёфада фалсафий моҳият касб этади; ўрта ёшлиқда умуман бу фоний дунёдан “қўл ювиш”, уни рад этиш маънолари сингдирилган лирик қаҳрамон тушқун кайфияти ва ноумидлиги шарҳи шаклида ифодаланади; каксалик даври ғазалларида дидактик бўёқ шоирнинг сўфийлик дунёқараши асосида илгари сурилган фикрларида ўз аксини топади. Кексалик лирикасида ижтимоий мавзунинг мантиқий ривожини ва хулосасини учун хизмат қилувчи дидактик асоснинг аввалги давр ғазалиётидан фарқли жиҳати шундаки, унда яна ҳаётга муҳаббат (йигитлик лирикасидаги каби жўшқин, илмий-фалсафий оҳангларда бўлма-са-да), уни онгли кечиришга рағбат, ҳаётнинг ҳар бир инсон ўз мабдаи, Жавҳари Олийга комил қиёфада қовушмоғи учун бир восита, имконият эканлигини англаши лозимлиги тарғиб этилади. Бинобарин, “давр”, “замон”, “даврон аҳли” бедодлиги, зулму ситамлари инсонни етукликка ундовчи ва унга комил қиёфа бахш этишга хизмат қилувчи восита экан, бу ҳодисаларни сабр билан оқилона идрок этмоқлик ва фақат мақсад сари интилмоқлик, фоний бўлиб бақо топмоқлик асосий мақсад эканлиги уқдирилади. Навоийнинг турли даврларда яратилган девонларини қиёсий ўрганиш, улардаги шеърлар матнларини солиштириш, бадиий таҳрир хусусиятларини текшириш орқали бунга амин бўлиш мумкин. Аруз вазни, бадиий санъат қонунияти, ғазал тузилиши соҳаларида Навоий шеърый услуби такомилини намойиш этувчи ижодий таҳрирлар шоир лирик оламининг “олий ёки навоиёна” (Ё.Исҳоқов таъбири) услуб даражасида юксалувида муайян босқич вазифасини ўтади.

Хуллас, Навоий лирикаси бадиий тадрижини текшириш соҳаси кейинги йилларда қатор тадқиқотлар билан бойиб бораётган бўлса-да, бу мавзуда текширувлар ўтказишга эҳтиёж кучли. Чунки, бу масала Навоий поэтик услубининг ҳақиқий қиёфасини, унинг бутун бойлиги, гўзаллиги, сермазмунлигини кашф этиш имконияти бўлиб ҳам хизмат қилади.

Фарҳод ХАМРОЕВ

Кавабатанинг мусаффо олами

Ясунари Кавабата — Япон адабиётининг энг ўзига хос, ноёб адибларидан. Унинг ижодида Шарқ ва Ғарб халқлари учун бирдек эъзоз-карамга лойиқ башарий қадриятлар ғоят теран ва маҳорат билан акс эттирилган. Бошқа йирик салафлари қатори у ҳам инсон қалбининг ўта пинҳон кечинмаларини, япон халқи ҳаётининг миллий ўзига хослиги ва моҳиятини маҳорат билан тасвирлай билган. 1968 йилда Ясунари Кавабатага Нобель мукофотининг берилиши алоҳида эътиборга лойиқдир. Кавабата бу нуфузли халқаро мукофотга айнан “японларга хос мушоҳада тарзи моҳиятини ҳаққоний акс эттирувчи асарлари” учун сазовор бўлганди.

Ясунари Кавабата ўтган асрнинг охирида, 1899 йилда Осака шаҳри яқинидаги чоғроқ қишлоқда дунёга келади. Бироқ у кўшни Кисто шаҳрини ҳамиша таваллуд топган жойи сифатида қайд этиб келган. Бўлажак адибнинг отаси жуда маънавий шиғокор бўлиб, адабиёт ва санъат муҳлиси эди. Афсуски, Ясунарига тақдир ўта фожиали қисматни раво кўрди, уч ёшда отасиз қолди, орадан йил ўтиб онасидан ҳам жудо бўлди. Кўп ўтмасдан бувиси билан буваси ҳам дунёдан кўз юмадилар. Қайғули болалиги марҳум онасининг қариндошлари хонадонидан ўтгани ёзувчи ҳаёти ва ижодига кучли таъсир кўрсатади. Яқинларидан жудолик олами кўпгина асарларида акс этган. Кавабата дастлабки асари “Ўн олти яшар ўсмирнинг кундалиги” даёқ етимлик алами ва ҳасратларини акс эттиради. Бироқ болалик йилларидаги қайғу-ҳасратлари унинг қалбини тошга айлантира олма-

ди. Кейинчалик, “Адабий таржимаи ҳоли” да адиб шундай деб ёзганди: “... мен ўзгаларни ранжита олмайдиган ва бошқалардан нафратлана олмайдиганлардан бўлиб қолгандим...”

Кавабатада адабиётга меҳр жуда эрта уйғонди. У жуда кўп китоб мутолаа қилар, китоблар унинг жони-дили эди. 1920 йил Токио дорилфунунига кирганидан кейин ўзи ҳам ёза бошлади. Бошқа талабалар билан биргаликда “Синте” (“Янги оқим”) журналинини чоп этишда иштирок этди, дастлабки ҳикоялари айни шу журналда дунё юзини кўрди.

Тез орада, йигирманчи йилларнинг ўрталарига келиб Ғарбдаги адабий оқимлар, турли модернистик таъсирлар Японияга ҳам кириб кела бошлади. Жумладан, Пруст, Фрейд, Жойснинг асарлари кунчиқар мамлакатидан ҳам машҳур бўлиб кетди. Сенсуализм, неосенсуализм ва интуитивизм оқимлари Японияда ҳам ўз маслакдошларини топа олди. Улар сафида Кавабата ҳам маълум муддат бўлди. Бироқ унинг шу оқимлар таъсирида яратган асарларини кўр-кўрона тақлидга йўйиб бўлмайди. Кўпдан-кўп ғоявий ва бадиий изланишларни юзага келтирган маънавий вазият адиб ижодий юксалишининг ўзига хослигини шарт қилиб қўйди. Чунончи, Кавабата япон адабий мероси билан миллий маданият эстетик тамойилларининг узвий боғлиқлигини ўзи учун ниҳоятда муҳим деб ҳисобларди. “Ғарбнинг замонавий адабиёти билан қизиқарканман, баъзида уларга тақлидан асарлар ҳам ёздим. Бироқ, аслан мен — шарқ намояндасиман ва шу боис ўз йўлимдан ҳеч қачон четга чиққан эмасман”.

Ясунари Кавабата ўз бадиий услубини, ижодий йўлини узоқ излади. Ма-шаққатли меҳнат ва улкан истеъдоди билан бетакрор бадиий олам яратиб, жаҳон адабиётида муносиб ўринни эгаллай билди.

Япон мумтоз адабиёти Кавабата учун беқиёс илҳом ва эстетик негиз вази-фасини ўтади. Бу ўринда япон адабиёти-нинг тарихи тоши ҳисобланувчи “Гэндзи — моногатари” (“Гэндзи ҳақида қисса”) асарини алоҳида қайд этиш керак. Бу асар Кавабатанинг эстетик қарашла-ри ва ўзига хос услуби шаклланишида алоҳида ўрин туган. “Уруш йиллари, — деб эслаганди кейинчалик адиб, — чи-роқнинг хиралигига ҳам эътибор бермай “Гэндзи — моногатари”ни қайта-қайта мутулаа қилардим... Бу менинг давр ру-ҳига нисбатан норозилик — исёним эди”.

Кўплаб авлодларнинг ҳаётий хулоса-лари, ахлоқий қадриятлари, эстетик қарашлари акс этган қадимий япон ада-биётларини муттасил мутулаа қилиш илҳом бахш этиши билан бирга адибни ижодий изланишларга ундади. Ёзувчи-нинг фалсафий ҳамда эстетик фикрлаш тарзи япон маънавий тамойил-қадрият-лари ўзанига жуда-жуда уйғун. Япон хал-қининг мероси, маънавий қадриятлари-ни Кавабата ниҳоятда эъзозларди. Бу муҳаббат адибнинг бутун ижодида ҳам яққол кўзга ташланади.

Кавабата санъат ва адабиёт учун қим-матли ғоявий қадриятларни мумтоз ада-бий меросдан ўзлаштираркан, турли за-монларни тимсоллар воситаси ила чам-барчас боғлай олди. Кавабатанинг асарларида шунчаки шазмалар, адабий асарлардан кўчирмалар, турли даврлар адиблари томонидан яратилган тимсол-ларнигина эмас, балки унинг ўзигагина хос янгича талқинларни ҳам кўрамиз. Чунончи, Кавабатанинг мумтоз япон адабиётига уйғун фикр-мулоҳазалари баъзан мушоҳада тусини олиб, мажозий маъно касб этувчи рамзларга айланиб ке-тарди. Бунда Кавабатанинг символизми ҳаётий тажрибага асосланувчи умумлаш-ма хусусият касб этади.

Кавабата анъанавий ёзувчи. Унинг мана шундай анъанавийлигининг ўзига хос жиҳатларидан бири асарларидаги ҳаётий воқеаларнинг ранг-баранглиги-дир. Чинакам истеъдод соҳиби қотиб қолган ўтмишни, тарих сарқитларини эмас, балки ақл-идрок ва юракларга му-дом туғён солувчи асл ҳодисалар тасви-рига жон бағишлайди.

Япон мумтоз адабиётининг энг яхши намуналаридаги мушоҳадалар теранлиги, гўзалликни илғаш ва тавсифлай билиш фазилатлари Кавабатанинг диққат-эъти-борини жалб қилиб олганди. Мантиқий гўзаллик ғояси, унинг инсон ҳаёти ва санъатидаги беқиёс ўрни адибни мутта-сил мушоҳадага ундаб, бутун ижодий фаолияти давомида фикри-зикрини банд этиб келди.

Истеъдод соҳибларида бўлгани каби Кавабатанинг бадиий мушоҳадаси ҳам тарихий тусга эга: адиб турли замонлар-нинг чамбарчас боғлиқлигини ҳамда ўтмишини бугунги давр ва келажак би-лан минглаб ришталар боғлашини ниҳо-ятда теран англади. Шу боис адиб на-фақат ўз халқининг мумтоз адабиётини, шунингдек фалсафасини ҳам жуда син-чиклаб ўзлаштирди. Бу борада қадимий япон фалсафаси билан биргаликда замо-навий фалсафани ҳам ўрганди. Бутна-растликнинг Дзэн фалсафаси Кавабата-га айниқса кучли таъсир кўрсатди.

Дзэн фалсафаси бирон-бир “муқад-дас битик” ёки ақидалар билан боғлиқ эмас, шу билан бирга моҳиятини очиб берувчи рамзларга ҳам эга эмас. Дзэн фақат йўл кўрсатади. Дзэн — инсоннинг руҳонияти. Дзэн бу руҳониятнинг боти-ний бокиралиги ва илоҳийлигига ишо-нади. Дзэн фалсафаси айни шу жиҳат-лари билан адибнинг диққат-эътибори-ни жалб этди. Инчунин, Кавабатанинг ўзи ҳам мудом инсон қалбига кириб бо-ришга ва уни англашга интиларди. Дзэн фалсафасида бўлгандек, Кавабата ўз асарларида инсондаги ботиний кечинма-ларни пайқашга ҳаракат қилди, буни бирон-бир зоҳирий ва нотабиий восита-лар орқали эмас, балки бевосита илғаш-га ҳаракат қилди.

Ҳақиқат муайян сир-синаотларга эга бўлиб, хатти-ҳаракатларда эмас, балки мушоҳада жараёнида, деярли ифода этиб бўлмайдиган тушунчаларни идрок этиш баробарида рўёбга чиқади. Дзэн фалса-фасига биноан пинҳон руҳий қувват ёр-дамида инсон ботиний дунёсининг ич-ичига кириб бориш воситасида мақсад-га этиш мумкин. Аниқроқ айтганда, кучли ирода инсон ўзлигини англаш жа-раёнининг негизи саналади.

1925 йили ёзилган “Идзулик раққо-са” қиссаси Ясунари Кавабатанинг тил-га тушган дастлабки асарлари жумласи-га кирди. Ёзувчи бу асарда ниҳоятда зукко ва синчков санъаткор сифатида намоён бўлади. Асарда Набоковнинг

“Лолита” асаридагига ўхшаш ҳикоя услуби мавжуд; ишқ дардига мубтало йигитча раққоса қизга нисбатан гоҳ жисмоний, гоҳ соф руҳий муҳаббат туйғуларини бошдан кечиради. Жозибадор ўсмир қизалоқ ва унинг ишқи билан ёнаётган балоғат ёшидаги йигит.

Асарнинг марказида Ғузалик туради. Унга талаба — йигит мафтун бўлган. Уларни эса ахлоқий боғлиқлик бирлаштириди. Қисса юксак ахлоқий қоидалар негизига қурилган бўлиб, Кавабатанинг қаҳрамони покдомонликни бирон лаҳза бўлса-да ёдидан чиқармайди. У ўзининг “яхши хулқли” эканини ҳамиша ёдда тутди. Мана шундай фазилат ёзувчи ижоди учун хос хусусият, у қатор асарларида қаҳрамонларига айнан шундай баҳо беради. Кавабатанинг асарларида бокиралик тушунчаси ҳам яққол кўзга ташланмаса-да, ҳамиша мавжудлиги эътиборни жалб этади.

Аввалига қисса қаҳрамони “бадхулқлигидан” яъни, раққосага нисбатан “тубан” ўй-ниятларини енга олмаётганидан изтироб чекади. Бундай “тубанлик” даврида ич-ичидан келаётган ботиний покланиш амрига итоат этган ҳолда тамомила изтироблар ўтида қоврилади. Кечалари ҳажрида ўртанаётган маликани кимлардир булғамаетганмикан деган гумонларга ҳам боради. Кейинчалик талаба раққоса ҳали деярли она сути оғзидан кетмаган қизалоқлигидан хабар топади. Натихада азбаройи ихлос билан покланишга, жисмоний тубан майллардан қутулишга интилиш баробарида ёрқин саодатга восил бўлиб бораётганини ҳис этади. Бироқ йўлдан оздирувчи васваса батамом барҳам топмаган. Талаба “тубан кечинмалар”ни хаёлига ҳам келтирмай қўйди, бироқ қизалоққа меҳр-муҳаббати ҳамон қалбида барқ урар, ҳатто кучайганди ҳам. Айни пайтда қиссада аёллар фель-атворининг ўзига хослигига урғу берилди. Бутун асар “покланиш — таҳқирланиш”, “бокиралик — тубанлик”, “ҳирс — одоб-ахлоқ” сингари зиддиятлар негизига қурилган.

Раққоса — жуда кинояли тимсол: чунки гоҳ бокира ва беғубор (қизалоқ, фаришта), гоҳ эса мафтункор ва жисмоний жозибадор (афсункор аёл, маккора). Кавабата бу тимсоли билан кейинги асарларида учровчи аёл тимсолларининг асосий икки хилини: фариштамисол аёллар ва гуноҳкор аёллар тимсолларини ўзи учун белгилаб олганди.

Ясунари Кавабата Нобель мукофоти олиши муносабати билан сўзлаган нутқида ижодини англаш учун ўта муҳим мулоҳазани айтиб ўтганди: “Будда оламига кириш қийин эмас, бироқ иблиснинг оламига кириш жуда қийин. Бироқ “иблис оламисиз” “Будда олами” ҳам йўқ. “Идзулик раққоса” қиссасининг қаҳрамони Касору ёрқин ва бокира “Будда олами”га мансуб. Лекин “Иблис олами” бундан барҳам топиб кетгани йўқ — на қаҳрамоннинг кўнглида, на уни ўраб турган теварак-атрофда. Кема Идзу соҳилларидан йироқлаб бораркан, бемаъни талаба шабнамдай шаффоф кўз ёшлар тўкади. Уни олдинда “иблис олами” ила учрашув кутарди.

Ясунари Кавабатанинг йирик ёзувчи сифатида танилишида “Қорли мамлакат” қиссаси алоҳида ўрин тутди. Бу асарда адибнинг камдан-кам учрайдиган ўзига хослиги рўй-рост кўзга ташланди. Адибнинг шоирона маҳорат билан тасвирланган ниҳоятда самимий асарида табиат ва инсонлар оламининг бетакрор ўзига хосликлари қаламга олинади. “Қорли мамлакат” асарининг муаллифи шу асно биринчи марта япон адабиётига янги мавзунини олиб кирди, илгари номаълум бўлган инсоний умидлар ва ҳис-туйғуларни кашф этди.

“Қорли мамлакат” қиссаси устида адиб салкам ўн уч йил тер тўқди: қиссани 1934 йилда ёза бошлаган Кавабата уни 1947 йилга бориб якунлади. Асар ёзувчи турли йилларда ёзган бир неча боблардан ташкил топгандек. Булар табиий уйғунлик ҳукм сурувчи мафтункор қорли мамлакат ҳамда инсонлараро муносабатларнинг номукамаллиги тўғрисидаги ҳикоялар эди.

“Қорли мамлакат” қиссасида воқеа қуйидагича кечади: ўрта ёшлардаги пойтахтлик киши ҳаётдан кўнгли тўлмагани сабабли қорли ўлка манзараларини мириқиб томоша қилиш учун Япония шимолига келади. Китобхон кўзи ўнгида муҳаббат ва маҳорат ила шоирона тасвирланган оппоқ қор қоқлаган тоғ манзаралари яққол ўта бошлайди. Қиссани мутолаа қиларкансиз, чиннидай соф тоғ ҳавосидан нафас олгандек бўласиз. Кавабатанинг бошқа қатор асарларида бўлганидек, бу қиссадаги манзаралар табиатни ботинан ҳис этиш ва унинг инсон қалбига таъсирини японларга хос теран идрок этиш натижасида яратилгани яққол кўзга ташланади.

Адиб барча асарларида бўлгани каби “Қорли мамлакат” қиссасида ҳам инсоний муносабатлар сир-асрорларига, инсон ва атроф-муҳитнинг ўзаро боғлиқлиги муаммоларига қайта-қайта мурожаат қилади. Муаллиф бу борада энг аввало инсон руҳияти ва шахсий ҳаётини тўлатўкис акс эттиришни мақсад қилиб қўяди. Ёзувчи ишқий можаролар ва савдолардан жуда-жуда йироқ мураккаб ҳаёт ҳодисалари тафсилотини қаламга олади. Аксарият қаламга олинган воқеалар мажозий тусга эга. Адиб воқеаларни ҳикоя қилишда мажозийликдан фойдаланиши бежиз эмас, чунки у оддий воқеа-ҳодисаларни эмас, балки қалбида сайқал топган, пишиб етилган бадиий оламни қаламга олади.

Қисса бош қаҳрамони Симамураанинг ҳаёт йўлида Комако исмли гейша¹ дуч келади. Комако Симамурага чинакамига боғланиб қолади. Бироқ қиссанинг ўта маҳзун руҳи мулоҳазакорликка ундайди.

Комако Симамураанинг хайрихоҳлиги ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмасдан муҳаббат изтиробини чекади. Китобхон ҳам галати алама ва изтиробни бошдан кечиргандек бўлади. Муаллиф қиссада ўқувчини ортидан эргаштира оладиган моҳир ҳикоянавис сифатида намоён бўладики, уни ўқиганда беихтиёр одамзот турли ҳаётий вазиятларда ўз шаънига муносиб тарзда йўл тута оладими, деб ўйланиб қоласан. Айни пайтда бизни ҳаётимизда яқинларимизга нисбатан ҳамиша ҳам бағрикенглик билан муносабатда бўламизми, деган муаммо ҳам қийнай бошлайди.

“Қорли мамлакат” қиссаси бир қатор фазилятларига биноан эътиборга молик. Қиссада Кавабатанинг бадиий тафаккурига хос бўлган нафис тасвирлар ёрқин акс этган. Шунинг учун ҳам мароқ билан ўқилади ва китобхонга ўзгача завқ ва ҳузур бахш этади. Ҳар ҳолда, Кавабата ижодида бунақанги бетакрорликка қандай воситалар ёрдамида эришилгани ҳам аҳамиятга молик.

60-йилларнинг бошларида яратилган “Кўҳна пойтахт” романи Кавабатанинг энг ёрқин асарлари сирасига киради. Бу роман-мушоҳада бўлиб, муаллиф унда миллий маданият тақдири, унинг келажаги, Японларнинг истиқболи хусусида жонкуярлик билан рўй-рост мулоҳаза юртади.

Кўҳна пойтахт — Киото шаҳри бўлиб, юқорида қайд этганимиздек, ёзувчи уни она шаҳри санайди. Бу кўҳна шаҳар узоқ муддат Япония пойтахти бўлган. Киото осойишталик ва уйғунлик ҳукм сурувчи маданият рамзи. Бироқ азалий анъаналар ерилиб, шаҳар “биттагина саёҳат меҳмонхонасига” айланиб қолади. Узоқ йиллар мобайнида барпо бўлган ажойиб наботат боғи ҳам бой берилган ва унинг ўрнида замонга мос турар-жой бинолари қад ростлаган. Бу асар романтик туйғуларга асосланган. У туғилиши биланоқ бир-бирдан айро тушган ва бехосдан яна қайта топишган икки эгизак опа-сингил — Тизэко ва Наэконинг галати қисматига бағишланган. Бошқа халқлар адабиётларида ҳам шундай асарлар яратилган бўлиши мумкин, бироқ ҳар бир халқнинг ўзига хос миллий хусусиятлари уларда ёрқин акс этади. Чунончи, япон ақидаларига биноан, эгизак туғилиши хосиятсизлик, у беғоналарда ҳасад-хусумат уйғотиши мумкин, деб ҳисобланган.

Ясунари Кавабата турли-туман жанрларда асарлар яратди. У роман ва қиссалардан ташқари жуда кўп ҳикоялар ҳам ёзган. Уларнинг барчаси мумтоз япон насри анъаналари руҳида бўлиб, япон адабиётининг энг юксак намуналари сирасидан жой олган. Кавабатанинг асарлари шоирона руҳи, лўнда ифода услуби ва қаҳрамонлар руҳиятига чуқур кириб бориш, бир-икки восита ёрдамида бутун бир асар руҳини бера олиш фазилятлари билан Чехов, Киплинг, Бунин, Қаҳҳор, Азевов асарларига яқин туради. Шу билан бирга япон адибининг бадиий услуби бетакрорлиги билан ажралиб туради. Юксак бадиий маҳорат, адабиётга, иқтидорга, инсонга ўта эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишдек инсонпарварлик, олижаноб мулоҳаза, мушоҳадалар — ҳаммаси адиб ижодиётининг беназир ва бетакрорлигини қайта-қайта ёдга солади.

Адибнинг қаҳрамонларидан бири ҳузурбахш маскан сифатида лимонзор қидиради-ю, бироқ топа олмайди. Менинг назаримда, Ясунари Кавабата асарларида яратган ўзига хос олам айни ўша ҳузурбахш лимонзор бўлса ажаб эмас, чунки унинг асарларида ҳам ям-яшил лимонзордагидек мудом боқий ҳаёт нафаси уфуради.

¹ Гейша — япон чайхона, майхоналарида меҳмонларни хурсанд этувчи раққоса — қўшиқчи.

Маънавий кўприклар

Халқ даҳосининг бадиий маҳсули, донолигининг ифодаси бўлмиш мақоллар оддий, ихчам бўлишларига қарамай жуда улкан, жуда мураккаб, ҳар бирининг маъно — мазмуни йирик-йирик китобларга тенгдир. Мақоллар уларни яратган халқ тарихининг ўзига хос бадиий қайдлари, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий тажрибалари, маънавий-маърифий, ахлоқий-руҳий, ҳаётий қузатувлари, хулосаларидир. Улар — халқ сўзи. Халқ сўзи эса — ҳақ сўз. Шу боисдан ҳам жаҳон халқлари оғзаки ижодининг бу ўлмас ва ўчмас тури табиат тўфонларию тарих урсурларига бардош бериб, бизгача жуда катта маънавий-маърифий, ахлоқий-руҳий тарбияни бажариб келди ва бажармоқда. Улуғ рус ёзувчиси Л.Н. Толстой: “Ҳар бир мақолда мен шу мақолни яратган халқнинг сиймосини кўраман”, — деганида тамомила ҳақ эди. Зеро, ўзбек халқининг асрлар давомида яратган минг-минглаб мақолларида халқимизнинг ўзига хос бетакрор сиймоси, турмуш тарзи, маънавий-маърифий, ахлоқий-руҳий қиёфаси, феъл-атвори, фалсафаси, миллий руҳи, миллий виждони, меҳнатга, Ватанга, инсонга муносабати тўлиқ ифода-ланган.

Халқимизни бошқа халқларнинг мақоллари ва ҳикматли сўзлари билан таништириш, айтиш чоқда ўзбекона тафаккурнинг олмос қатралари — мақолларимиз билан умумбашариятни баҳраманд қилиш бағоят хайрли ва савобли ишдир. Шу жиҳатдан, фи-

лология фанлари номзоди, доцент Иброҳим Йўлдошев билан туркиялик тадқиқотчи олим, турк тили ўқитувчиси Муҳиддин Гумдшнинг ўзбек ва турк тилларида нашр эттирган “Ўзбек отасўзлари” (Анқара) китоб-мажмуаси ўзбек ва турк фольклоршунослигидагина эмас, балки ҳар икки қондош-қариндош халқлар маданий, маънавий-маърифий ҳаётида муҳим аҳамиятга молик бўлди. Китоб Доктор Меҳмет Хенгирменнинг “Сунуш” тақдимоти билан очилиб, унда турк ва ўзбек тилларида мажмуа яратувчиларнинг “сўз боши” — “он сўз”лари ва минг уч юз 63 та ўзбек мақоли муқобил Турк мақоллари билан ёнма-ён берилган. Сўзбошида ҳаққоний таъкидланганидек, ўзбек халқининг ҳақиқатсиз ҳикматли сўзлари ва мақоллари мозийдан шу кунимизга қадар асрлар, авлодлар ва аждодлар, эллар ва элатлар, тиллар ва диллар оша сайқалланиб, мазмунан теранлашиб етиб келгандир. Уларда ота-боболаримиз босиб ўтган йўл, кечирган турмушлари, шодликлари ва чеккан азоб-уқубатлари, панд-насихатлари, урф-одатлари, анъаналари акс этгандир.

Турк ва ўзбек тилларида юқори полиграфик асосда пухта ва мукамал ҳолда илк бор чоп этилган ушбу “Ўзбек мақоллари” номли китоб икки қардош ва қондош — турк ва ўзбек халқларининг маданий-маърифий, қолаверса, фольклор соҳасидаги алоқалари тарихида дадил ташланган қадам бўлди. “Мисоли бир дарахтнинг икки шохи бўлган

турк ва ўзбек халқларининг тарихи, маданияти, тили, дини, урф-одатларида беқиёс муштаракликлар мавжуддир, — деб таъкидлайдилар тузувчилар. — Бу муштараклик намуналарини икки халқдаги мавжуд мақолларда ҳам тўлиқ кузатишимиз мумкин. Чунки, бу икки халқ тарихий кечмишининг ҳар бир қирраси бир-бири билан узвий боғлангандир. Фақатгина сўнгги 200 йил ичида бу икки қардош халқ орасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий алоқаларда узилишлар бўлди. Совет Иттифоқининг чўкиши ва бунинг натижасида, Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигига эришиши билан бу икки қардош халқ орасидаги тарихий алоқа ришталари янгидан боғланди. Дарҳақиқат, “Ўзбек мақоллари” китобининг ўзбек ва турк тилларида тайёрланиши ва Анқарада кўп нусхаларда чоп этилиши Туркия ва Ўзбекистон маданий алоқалари ривожланишига қўшилган бир ҳалқаидир.

Шуни айтиш жоизки, ўзбек мақолларининг кўпини турк мақолларида ҳам учратиш мумкин. Муаллифлар, ушбу тўпلامда ўзбек ва турк мақолларининг муқобил шакллари ни бермай, фақат ўзбекчада мавжуд бўлган баъзи мақоллар ва уларнинг туркчага уйғунлаштирилган шакллари ни берганлар. Бунда туркча сўзларни мақоллар орқали ҳам ўзлаштириш, яъни туркий тилни ўрганишга ёрдам беришни ҳам кўзда тутишган бўлса ажаб эмас. Шунга қарамай, китоб билан танишиб чиққан ўқувчи, баъзи мақоллар ҳар икки тилда ҳам бир хил эканлигига шохид бўлади.

“Ўзбек мақоллари” китобини ўзбек ва турк тилларида нашрга тайёрловчилар катта ижодий-илмий, фольклорчиликка хос меҳнат қилганлар. Китобга Ўзбекистонда нашр этилган “Ҳикматнома”, шунингдек, “Ўзбек мақоллари” тўпламлари асос қилиб олинган.

Китобнинг яна бир фазилати, унда ўзбек мақоллари ҳам латин алифбосида берилишидир. Бу ҳол, турк китобхонларининг ўзбек мақолларини бевосита ўқиб тушунишларига қулайлик туғдириши табиийдир. Мазкур китобнинг юзага келишида ўзбек олими, тилшунос Иброҳим Йўлдошевнинг хизмати ни алоҳида таъкидлашни истар эдик. Табиийки, ушбу нашрда ҳам айрим қусурлар мавжуд.

1. Тўплам “Ўзбек ота сўзлари” деб номлангани ҳолда, муаллифлар мақолларни беришда аввал туркчасини бериб, сўнгра ўзбек мақолларини берганлар. Бу, китобнинг маъно-мантиқи ва умумий йўналишига ҳаляқит берган.

2. Китоб асосан мақоллар ва унинг туркча таржималари ва муқобилларига бағишланган. Тузувчилар буни кириш сўзи ва бошқа жойларда алоҳида таъкидлайдилар ҳам. Аммо, негадир ўзларига-ўзлари қарши бориб, алломаларнинг ҳикматли сўзлари, халқ қўшиқ-тўртликлари ва ҳатто олқиш-дуоларини ҳам мақоллар қаторига киришиб юборганлар. Ахир, ҳар бир жанрнинг ўз мақсадлари, вазибалари ва ўзига хос хусусиятлари бор-ку? Алломалар, шоирлар қаламига мансуб афоризмларни, олқиш-дуо ёхуд халқ тўртлик қўшиқларини мақоллар билан қориштириб юбориш мумкин эмас-ку?

Китобда ўзбек халқининг фалсафий, ҳаётий фикри ни лўнда, аниқ ва образли қилиб ифодаланган қуйма, ибратли мақолларидан ҳамма вақт ҳам танлаб олиनावерилмаганлиги, қаёқдаги оддий гап-сўзлардан, нари борганда, маъно-мантиқсиз иборалардан ҳам фойдаланилганлиги кишининг гашини келтиради. Ҳар бир мақолни ўқувчига, аиниқса хориж китобхонига беришда “етти ўлчаб, бер кесиш” мезони бир оз бузилганга ўхшайди. Бўлмаса, “От тепади, эшак ейди” (27), “Оя куймайди, доя куяди” (23), “Онамнинг ўлишини билсам, бир қоп кепакка сотиб ердим” (22), “Оч танча-қора кунча” (16), “Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг қизи куёв танлайди” (16), “Эгачим эрга тегди, эскиси менга тегди” (13), “Оч итнинг кетини тўқ ит ялайди” (13), “Шер қутирса охга (?) сапчир” (24), “Ош каттадан, сув кичикдан” (25), “Отанг ўлса — юзини ёй.” (36), “Ёвда бўлса тезаги тегар” (72) кабилар эътиборли китобда берилармиди. Бундай мисоллардан яна ва яна келтириш мумкин. Булардан ташқари мазкур тўпلامда ясама, сунъий мақоллар ва маталлар, маъно-мазмуну ноаниқ иборалар, қайтариқлар ҳам учраб турадики, бундай ҳол тўпламга соя ташлайди. Шуларга қарамай, “Ўзбек мақолларидан бир қисмининг Ватандан йироқда — хорижда нашр этилиши, хусусан турк тили-

да эълон қилиниши, айтиб ўтилгандек, муҳим аҳамият касб этади.

Шуни очиқ-ойдин эътироф этиш керакки, Ватанимиз мустақилликка эришгач, жаҳонда, хусусан, Туркияда ўзбек адабиёти, тарихи, тили қадриятлари ва фольклорига қизиқиш янада кучайди. Китобларимизни ўқиш иштиёқи, Ватанимиз билан яқинлашиш истаги тобора ортиб бормоқда.

Адабий-бадий илмий-ижодий ҳамкорликларимиз тобора кенгайиб бормоқда. Камина ҳам турк дўст-қардошларимиз олимлари билан ҳамкорликда “Ўзбекистон — Анадўлу халқ эътиқодлари”, “Турк жумҳуриятларида бола ўйинлари”, шунингдек, “Ўзбекистон килаузи” каби китобларини чоп этилишида қатнашдим.

Ҳа, ўзбек-турк адабий лисоний, фольклорчилик алоқалар қайта тикланиб, шахдам қадамлар билан давом этмоқда... Олдинда ўзбек халқ мақолларини катта изоҳли луғотини тайёрлаш, ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон адабиётининг энг яхши намуналарини нашрга тайёрлаш, “Алпомиш” туркум дostonларини ташкил этган “Алпомиш”, “Бева Барчин ёхуд Барчин бево”, “Ёдгорнинг уйланиши”, “Шомурод” ва бошқа қаҳрамонлик ва тарихий халқ дostonларини туркий тилларда чоп эттириш турибди. Иншоолло, бу китобларни ҳам қон-қардош турк биродарларимиз тез вақтлар ичида қўлларига оладилар.

*Малик МУРОДОВ,
профессор.*

Озодлик — ободлик.

Дўстсиз бошим — тузсиз ошим.

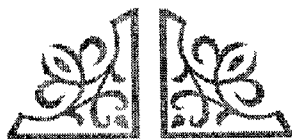
Тил — қиличдан ўткир.

Айтилган сўз — отилган ўқ.

Айттар сўзни айт, айтмас сўздан қайт.

Сўз қадрини билмаган — ўз қадрини билмас.

Сўзда ботир бўлмоқ осон.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

Малика Диананинг сирли ўлими

Маликалар маликаси Диана 36 ёшида фожиали ҳалок бўлди. Унинг ўлими бутун қироллик ҳудудида миллий фожиага айланди. Элвис Пресли вафотидан бери дунё бундай шоҳона мотам маросимини кўрмаган эди. Миллион-миллион кишилар ҳаётларидаги энг азиз кишиларини йўқотгандай, марҳумани иззату икром билан сўнгги йўлга кузатиб қўйдилар. Айтишларича, мотам кунлари Лондонда бир миллиондан ортиқ гулчамбар сотилган. Бировнинг ёрдамсиз кўчага чиқа олмайдиган беморлар, майиб-мажруҳлар, асримизнинг бедаво дардига йўлиққан бахти қаролар ва яна, болалар — ўзларининг энг севимли ўйинчоқларини гулчамбарлар олдида қолдириб, гўзаллик ва раҳм-шафқат маликаси билан видолашганлар.

Маҳобатли дафн маросими тўғрисида ҳикоя қилар экан, мухбирлардан бири шундай дейди: “Диана оқбилакойим бўлиб туғилганди. У ҳаётлигидаёқ бетакрор тимсолга айланди. Жон Кеннеди отиб ўлдирилган кунлари дунё қай аҳволга тушган бўлса, Лондон кўчалари бугун айна шу ҳолатни эслатади. Бетакрор жозибаси билан ҳам киши диққатини ўзига торта оладиган бу аёлнинг ҳаёти фожиавий ҳазинлик билан уйғунлашган эди. У одамлар қалбининг қироличасига ҳам айланганди. Шафқатсиз ўлим эса абадиятга дахлдор этди...”

Бир вақтлар бутун Рим ўрнидан туриб соҳибжамол Анна Манъянини олқишлар билан сўнгги йўлга кузатганини эслаймиз. Гўзал Диана билан хайрлашгани эса бир неча миллион киши кўчаларга чиқди.

Диананинг отаси граф Спенсерларнинг авлоди Жорж Вашингтоннинг шажарасига бориб тақалади. Диананинг болалиги мароқли ўтган. Унинг учун даярли ҳамма нарса муҳайё эди. Аммо 6 ёшга тўлганида онаси Фрэнсис болаларини ташлаб, Питер Шэд Кид исмли бадавлат бир кишининг пинжига кириб кетади. Унинг бу қилмиши гоят ноқобил баҳоланиб, болалар оталари тарбиясида қоладилар. Тақдирнинг айланишини қарангки, вақти келиб Диананинг ўзи ҳам худди онасидай, оиласидан ажрашди, болалари турмуш ўртоғи Чарльз билан қолди.

Иккинчи эри вафот этганидан кейин Фрэнсис хоним ичкиликка берилади. Дианадан шикоятлар қила бошлайди. Она ва қиз ўртасидаги муносабатлар мураккаблашади.

Диана ва шаҳзода Чарльз 15 йил никоҳда туришди. Уларни илк бор Ладлоу деган жойдаги отчопарда Камилла Паркер-Боул деган қиз — Диананинг яқин дугонаси таништирган эди. Камилла ўшанда Чарльзнинг ўртоғига ошику беқарор бўлиб қолган, дугонаси Диана ҳам келажаги порлоқ киши билан турмуш қуришини истарди. Худди шундай бўлди ҳам. Камилла ўша йигитга, Диана эса Чарльзга турмушга чиқди. Малика ва Шаҳзода тўйларидан кейинги бир неча

ойларда Камилла Диананинг ёнида, унинг яқин сирдоши бўлиб юрди. Кейин эса... худди шу яқин дугона оиладаги дастлабки можароларга сабаб бўлди.

Малика ва Шаҳзода... Улар характер жиҳатидан бир-бирларига у қадар мос эмасдилар. Диана машҳурликни севарди. Унинг жўшқин ва айни пайтда, самимий туйғулари қироллик саройига сизмас, бу ердаги анъанавий тартиб-интизомларга бўйсунмасди. Чарльз бўлса босиқ, мулоҳазали бўлиб, оддийгина кийинар, бўш вақтлари боғда куйманиб юришни ёки балиқ овига боришни ёқтирарди. Бу эса, вужуди эҳтиросларга тўла, кун ўтган сайин тўлишиб, гўзаллик тимсолига айланиб бораётган маликага унчалик хуш келмас эди.

Одатда машҳур кишиларнинг орқасидан қоп-қоп миш-миш бетўхтов изғиб юради. Машҳурларнинг энг яқинлари ҳам кўпинча бу ғийбатларнинг қай бири ҳақиқатга яқини, қай бири уйдирма эканлигини ажрата олмай қоладилар. Малика ва Шаҳзода билан ҳам худди шундай бўлди. Оилада садоқат масаласида ким ҳақ, ким ноҳақ эканлигини аниқ айтиб бериш ниҳоят мушкул. Аммо бир нарса аниқки, улар, ҳолисона айтганда, худди сизу биз каби яратганнинг оддий, хом сут эмган бандалари эди. Бинобарин, уларнинг ҳам худди сизу бизда бўлгани каби кўнгил майллари бор эди, хато ва янглишишлари ҳам ўзларига ўхшаш, бошқа одамларникидан ўтиб тушмасди...

Ўн беш йиллик умр бир текис кечгани йўқ. Диана бир неча бор ўз жонига қасд қилди, қон томирини кесди, деразадан ўзини пастга отди. Кутилмаганда унинг капитан Жеймс Хьюнтга алоҳида эътибори ошкор бўлиб қолди. Капитан Форс кўрфазида жанг олиб бораётган кезлари Диана унга ҳар куни биттадан — жами 100 та ишқий мактуб йўллаган экан. Кейин автомобиллар билан савдо қилувчи Жеймс Гилби пайдо бўлди. Улар орасидаги ярим соатлик ишқийёна телефон суҳбати анча-мунча гап-сўзларни келтириб чиқарди. Шундан кейин хушторлик навбати қадимий санъат асарлари билан савдо қилувчи 51 ёшли, оилали Оливер Хоурга келди. Оливер шаҳзода Чарльзнинг дўсти эди. Ундан кейин Диананинг алоҳида “эътибори” туфайли регби юлдузи Уилл Карлингнинг оиласи бузилди. Унинг ёш хотини рашк азобларига дош бера олмай Уиллни ташлаб кетди. Шундан сўнг покистонлик хушбичим жарроҳ Хаснат Хон миш-мишлар майдонига чиқди. Диана Покистонга келиб Хаснатнинг оила аъзолари билан танишди. Айтишларига қараганда, Хаснатнинг ота-онаси ўз ўғилларининг Малика Диана билан дўстлашувини унча хушлашмаган. Париж ерости йўлида малика билан бирга ҳаётдан кўз юмган Доди ал-Файёд Диананинг сўнгги дўстларидан бири эди. Кўпчилик бу дўстликка катта умид билан қарашарди.

Машҳурларга ҳавас қилиш ҳамма жойда ҳам яхши одат. Аммо “машҳурлик” касаллигининг оғир изтиробларини ҳамма ҳам билавермаса керак. Малика Диананинг ҳар бир хатти-ҳаракати, юриш-туриши, кийган кийими, тановул қилган таоми, юрган кўчаси, тунаб қолган меҳмонхонаси, учрашувлари, айтган-деганлари барака топгур мухбир касбдошларимиз томонидан бетўхтов ошкор қилинарди. Фотомухбирлар унинг бирор-бир кутилмаган, ғайритабий ҳолатдаги суратига эга бўлиш учун эртаю кеч изма-из юришар, омадли бир сурат илинжида тунни тонгга улашарди. Маликанинг ўзи ҳам гоҳо суратга олаётганларидан завқлангандай бутун қадди-бастини бемалол намоёиш қилар, гоҳ мухбир зотига қорасини кўрсатмай, эшикданмас, тешикдан қочиб қолгандай суратчиларни чалғитиб юрарди.

Париж фожиасидан бирмунча муддат аввал Марио Бренна исмли фотомухбир малика Диана ва унинг кўнглини овлай олган дўсти мисрлик Доди ал-Файёдларнинг ишқий лаззат чоғларини суратга тушириб, асосан олди-қочди сурат-мақолалар эълон қиладиган газета-журналларга 4,8 миллион долларга пуллаганди. Демократик Ғарб матбуотининг “эркин”лиги Париждаги фожиа чоғида яна бир бор намоён бўлди. Катта тезликда келаётган “Мерседес” машинаси Ашма майдонидаги туннел устунига урилиб, Диана, Доди ва ҳайдовчи жон таслим қиладиганларида, уларни кувлаб келаётган фотомухбирлардан бири ярадорларга ёрдам бериш ўрнига бу мудҳиш фожиани суратга тушириш билан банд бўлган. Ўша куниеқ унинг суратлари Америкада чиқадиغان “Нэшнл инк-вайер” журнаliga 1 миллион долларга тақдим этилган. Аммо журнал муҳарири бу таклифни рад этган. Эчкига жон қайғуси, қассобга — ёғ!

“ШУНДАЙ БЎЛИШНИ БИЛАРДИМ...”

Диананинг Кейптаунда яшовчи укаси граф Чарльз Спенсер фожиасиз бўлганидан кейин баёнот бериб шундай деган: “Мен Диана барибир биринчи матбуотнинг қурбони бўлишига ишончим комил эди. Аммо унинг ўлимига эришган томухбирлар шу қадар алоқадор бўлишлигини ҳаёлимга ҳам келтирган эмасман. Ўйлашимча, синглимнинг шахсий ҳаётига оид расмлар учун мўмайиш тўлаган ва бу билан нафс бандаларини яна бир сурат олиб қолиш учун ҳар қандай ишларга рағбатлантирган газеталарнинг эгалари, муҳаррирларнинг ҳам бундан кули қон...” Таниқли кино юлдузларидан бири унинг бу айбловини янада тўқиб берган: “Диананинг улимида биз ҳам айбдормиз. Чунки ўша ипирисқи кичик журналларни сотиб олардик...”

Бу сатрларни хотиржам ўқиш қийин. Фарбнинг эркин матбуоти машҳур унинг бирортасига қун бермайди — қаерда, қай ҳолатда бўлишмасин, ишонч ҳаётларига аралашади, оилавий ишларини матбуот саҳифаларида бемалол кўришиб чиқарали. Диананинг укасини олиб кўрайлик. У Кейптаундаги маҳобатли уйлардан бирида истиқомат қила бошлаганидан бери, мухбирлар унинг ҳар қандай қадамини ўлчаб юришади. Кўчага чиққудек бўлса, тамом, ўйлаб фотоанирақлар ишга тушади. Тоқати тоқ бўлган граф орқасидан илондек эргашиб юрадиган маҳаллий фотомухбир Шейн Жейсонни судга берди. Машҳур футболчи Марадона бундай “овчилар”дан кутулишнинг иложини топа олмай, охири ҳаётдаги ов милтигини ишга солди. Россиялик ҳамкасбларимиз ҳаммомда жондорлар билан маишат қилаётган мамлакат адлия Вазири Ковалев жанобларнинг аро овоза қилиши. Қўшиқчи Майкл Жексон сураткашлардан безор бўлишнинг аҳмоқоналарнинг илҳами эшикларидан фойдаланиб келади. Аммо фойдаси бўлмайди.

Бундай маселларни яна кўнчаб келтириш мумкин. Матбуот одамларнинг шахсий ҳаётига аралашини керакми? Берухсаг, бемаврид тишини кавласанми, туфлисининг илҳами боғласа ҳам, могаҳонда йўталиб қўйса ҳам суратга тушириб бериши, қўшиб-чатиб ёзавериши мумкинми? Бу қайси ахлоқ меъёрларини ўз ичига келади?

Россия президентининг собиқ кўриқчиси Коржаков жаноблари лавондан кетгач, “Ўтиб қолгунча отиб қол” дегандай, Ельциннинг шахсий ҳаётини доир воқеа-ҳодисаларни бир-бирга улаб тўхтовсиз эсдаликлар ёзмоқда. Ўзликда яқин хориж бўлиб қолган кўшни мамлакатларга баъзи ҳамкасбларимиз мамлакат раҳбарларини қалака қилишини, узунқулоқ тулпорга миниб газетанинг биринчи саҳифасига босиб чиқаришни журналистикадаги бундай қаҳрамонлик, матбуот эркинлиги деб тушунадилар чоғи.

Матбуот ҳеч қачон ва ҳеч қаерда шахсий манфаатлар йўлида кимларнингдир қуролига, ўч олиш минбарига айланмаслиги керак. Ҳар бир инсон ўзини муш тарзини белгилашга, ўзига мақбул амаллар билан машғул бўлишга, ишларнидир рад этиб, нималардандир лаззатланишга ҳақли. Биз киммиз, қандамизда нима бор, гуноҳу савобларимиз қанча — буларнинг бирдан-бир ҳақли ажрини чиқарувчи — ягона Аллоҳдир.

ДИАНА — ТИРИК!..

Бу қўхна дунё ўз бошидан не-не фалокатларни, не-не қиргинбаросаларни офату тўфонларни ўтказмаган дейсиз. Одамзот ўз фаолияти билан дунё ҳаётини не балолар олиб келмади-а. Бўлиб олиш ва эгаллик қилиш туйғуси устун бўлиб бу жафокаш замин узра не хунрезиқлар юз бермади экан. Олам ҳамма қилганини кўрган, бошидан ўтказган. Беҳуда ва бефойда қатли омларда бошларини ўраб унсиз ва нолаисиз фарёд қилган. Она тупроқ буларнинг ҳаммасини ўзини. Лекин, шундай мусибатлар ҳам бўладики, инсон билан бирга жафокашларнинг ўзи ҳам изтиробдан тиграб селдан, вужуди жунбушга келади.

Малика Диананинг ўлими шундай мусибатлардан бўлди. Парижда ҳаётини бўлган бу мудҳиса фожиа дунё сийёси ҳаётини деярли ўзгартириб юберди. Шундан кейин қанчалик дават арбоблари, сиёсатдонлар қатор ҳукуматларнинг раҳбарлари Малика вафоти мундарибати билан баёнотлар беришди. Расмий сафарлар билан

қунларга қолдирилди. Машҳур қўшиқчи Майкл Жексон Бельгиянинг Останде шаҳридаги концертини бекор қилди. Поп — мусиқа қиролининг бу қарори концерт бошланишига саноқли соатлар қолганида эълон қилинди. У чуқур қайғуга ботиб: “Мен ҳозир шундай бир ҳолатдаманки, саҳнага чиқиб қўшиқ куйлашни ҳатто ҳаёлимга ҳам келтира olmayман”, деган. Америка Қўшма Штатлари сенати малика Диана вафоти муносабати билан махсус резолюция қабул қилди. Унда Уэльс маликасининг маърифий-маънавий фаолиятига юксак баҳо берилди. Малика ўз ибрати билан жамоатчилик диққат-эътиборини аёллар ўртасида саратон касаллиги кўпаяётганлиги, СПИД касаллигига чалинаётган болалар сони дунёда тобора ортиб бораётганлиги, пиёдаларга қарши ишлатиладиган портловчи миналарни тақиқлаш ниҳоят даражада зарур эканлигига қарата олди ва бу борада самарали фаолият кўрсатди. АҚШ сенати унинг бу хизматларини ҳисобга олиб, 1997 йилнинг 6 сентябрини “Уэльс маликаси Диананинг инсонпарварлик фаолиятини эътироф этиш миллий куни” деб эълон қилди.

Жанубий Африка Республикаси президенти Нелсон Мандела Диана хонимнинг оддий одамлар тақдири билан боғлиқ кўпқиррали маънавий-маърифий интилишларини баҳолаб, ўз мамлакатининг Лондондаги элчихонаси ходимларига мазкур мотам муносабати билан байроқни тушириб қўйишни буюрган. “Малика Диана Буюкбританиянинг энг яхши элчиларидан бири эди”, деган у. Уэльс маликасининг қатъий савъ-ҳаракатлари билан дунёнинг қатор мамлакатларида, хусусан Жанубий Африка, Мозамбик ва Анголада пиёдаларга қарши миналарни тақиқловчи қонунлар қабул қилинган эди.

Диананинг ўлими дунёдаги энг обрўли нашрлар, киностудиялар раҳбарларини ҳам оёққа турғизди. Париждан олинган дастлабки совуқ хабар ўқиб бўлиниши биланок бунақа пайтларда ҳаммиша улоқни олиб кетадиган ижодкорларга малика ҳаёти тўғрисида ҳужжатли фильм тайёрлаш, Ди ва До ўртасидаги муҳаббатнинг аччиқ шаробига бағишланган бадиий асарлар яратиш, китоблар ёзиш топшириқлари берилди. Ҳафта ўтмай дунё 36 ёшида хазон бўлган Диана тўғрисидаги миш-мишу, тахминларга тўлиб кетди.

Ушбу сатрларни бир неча миллион киши Лондон кўчаларини тўлдириб, маликалар маликасини сўнгги йўлга кузатиб қўйишганидан кейиноқ ёза бошладим.

Бу дунёда нима кўп — сир-синоат кўп, ёлғон-яшиқ кўп. Тарих қатларида ҳали шу чоққача очилмаган ёлғонлар, туҳматлар, айро талқинлар тўлиб-тошиб ётибди. Мана мисол, америкалик астронавтларнинг Ойга қўнишини олиб кўрайлик. Инсон ақли бовар қилмайдиган даражадаги мўъжиза. Бир вақтлар собиқ Совет Иттифоқи дунёда биринчи бўлиб инсон фарзандини ракета ичида космик фазога олиб чиқди. Кейинроқ космонавт Леонов очиқ фазога чиқиб америкалик фазошуносларнинг, хусусан “НАСА” мутасаддиларининг дамани ичига тушириб юборди. Ана ўшандан кейин нима бўлса-да космосни талқиқ этиш (тўғрироғи, эгаллаш) пойгаси янада жадаллашди ва америкаликлар инсоният тарихида биринчи бўлиб Ойга қўндилар.

Мана энди, орадан йиллар ўтиб, фазога учиб фазогирлар учун оддий бир хизмат сафари даражасига келиб қолган бир пайтда бошқа биров эмас — америкалик олиму мутахассисларнинг ўзи ўша — инсон боласининг Ойга қўниши фактини жиддий шубҳа остига олиб туришибди. Э, шу ҳам гап бўлдию десангиз, улар шунақа далилларни келтиришяптики, инкор қилишнинг мутлақо иложи йўқ. Мана, битта далил: астронавтлар Ойга қўнишгач, АҚШ байроғини Ой сатҳига тикишади. Байроқ енгил шабадада ҳилпираб туради. Ахир, Ойда ҳаво бўлмаса, шамол қаердан эсадию байроқ қанақасига ҳилпирайди?..

Иккинчи мисол. Ғарб матбуоти иккинчи жаҳон уруши жаллоди Гитлернинг... аёл киши бўлганлигини жон-жаҳди билан исботламоқда.

Демокримизки, Париж ерости йўлида содир бўлган бу фожеа ҳақида ҳали йиллаб, ўн йиллаб гапирилади ва ёзилади. Ишончим комилки, ҳар гал ақл бовар қилмайдиган янги-янги тафсилотлар, фактлар, рад қилиб бўлмайдиган далиллар келтирилади. Ҳозирнинг ўзидаёқ Диана ўлмаган, Парижда унинг қиёфодоши ўлган, ўзи бўлса Додихон тўра билан океан ўртасидаги яшил оролардан бирида айшини суриб юрибди, деяётганлар бор.

Начора, элнинг оғзига элак тутиб бўлмайди. Биз эса, сиз билан, азиз ўқувчи, бу “муҳаббат можаросидан” ўзимиз учун, атрофимиздаги кишилар учун, йиллар ўтиб бизнинг ўрнимизга келадиган касбдошларимиз учун хулосалар чиқармоғимиз керак. Дунёда мавжудлик ва яшамоқликнинг бош боиси ҳам хулоса чиқармоқликда. Одам боласи яхшиликдан ҳам, тубанликдан ҳам, ҳалолликдан ҳам, бузуқликдан ҳам хулоса чиқариши керак. Хулосаларсиз инсоннинг инсонлиги қолмайди.

Биринчи хулоса шуки, бу дунёда ҳамма нарсанинг меъёри бўлиши керак. Меъёр бузилган жойда мувозанат ҳам бузилади, инсон ўзлигини йўқотади. Ишқ-муҳаббатда, эътиқодда, меҳнату илм олмоқликда ҳам меъёр бўлиши керак. Ҳадиси шарифларда айтилади: “Динда ҳаддан ташқари ғулув (қаттиқ) кетманглар. Чунки сизлардан илгари ўтган қавмлар динда ғулув (қаттиқ) кетганлари сабабли ҳалок бўлганлар”. Ҳинд халқининг буюк эпоси “Маҳобҳорат” дан англашиладиган хулосалардан бири шундаки, ўзаро ишонч ва садоқатда ҳам, ота ва фарзанд муносабатларида ҳам меъёр бўлиши керак. Бас, шундай экан, бу фоний дунёни жуда эрта ва бағоят афсусланарли даражада тарк этган Диана хоним мисолида айта оламизки, машҳурликда ҳам меъёр даражаларига амал қилмоқлик зарур экан. Инсон боласи, туғилиб ўзини танибдики, умри давомида ўзини намоён этмоқликка интилади. Ва, бугун биз тушуниб етдикки, ана шу табиий ҳаракат — ўзни намоён этмоқликда ҳам меъёр бузилмаслиги керак.

ДИАНА ИСЛОМНИ ҚАБУЛ ҚИЛМОҚЧИ ЭДИ

Малика Диана ва унинг дўсти Доди ал-Файёдларнинг фожиали ўлими сабабларига бағишланган тахминлар, турфа хил миш-мишлар шу қадар кўпайиб кетдики, аслида нима бўлганлигини аниқлаш вақт ўтган сари чигаллашиб бормоқда. Фалокатда вафот этган асли мисрлик Додининг отаси, мултимиллиардер Муҳаммад ал-Файёд ўғли ва эҳтимолки, бўлажак келини тўғрисидаги ҳақиқатни аниқлаш мақсадида ўзининг хусусий тергов гуруҳини тузди. Мазкур гуруҳнинг эксперти, Александрия шаҳрида истиқомат қилувчи имом Абдул Самир Шоҳ мухбирларга қуйидагиларни сўзлаб берган:

— Шахсан мен тергов ишлари олиб бормаيمان. Бу иш билан гуруҳимизнинг бошқа аъзолари шуғулланади. Мен фақат воқеа-ҳодисаларни таҳлил этаман. Сизларни ишонтириб айтаманки, бизнинг хулосаларимиз расмий тергов якунларидан фарқ қилади.

— Ҳозир бирор нарса дейишингиз мумкинми?

— Доди ал-Файёдга иккита экстремистик исломий гуруҳ “Ислом жиҳоди” ва ҳаммага маълум “Мусулмонлар биродарлиги” дўқ-пўписа қилиб келишгани бизга маълум. Улар Додидан малика билан алоқаларини бас қилишни талаб қилганлар, чунки Ислом қонунларига кўра Диана ғайридин ҳисобланади. Мисол учун айни шу ташкилотлар фаластинликлар раҳбари Ясир Арофатга ҳам доимий равишда дўқ-пўписа қилиб келишади. Чунки Арофат насроний динига мансуб аёлга уйланган. Бу аёл аллақачон Исломни қабул қилган бўлишига қарамай, уларни тинч қўйишмайди. Доди ал-Файёдга келсак, у бундай пўписалардан кўрқгани йўқ, чунки уни авваллари ҳам бир неча бор кўрқитишган эди.

— Малика Дианани ҳам кўрқитишган эдими?

— Ҳа, кўрқитишган эди. Биздаги маълумотларга кўра, “Хамас” ва “Радикал католиклар иттифоқи” шундай қилган. Кейинги ташкилот фаолияти билан айни пайтда Буюкбритания тергов органлари шуғулланмоқдалар... Айтиб ўтишим лозимки, биз, ўзингиз ҳам сезиб турганингиздек, на “Хамас”ни, на “Радикал католиклар иттифоқи”ни ва на бошқа бировни малика Диана билан Доди ал-Файёдларнинг ўлимида айблаётганимиз йўқ. Аммо, бизда автоҳалокат атайин ташкил этилганлигини исботловчи аниқ маълумотлар, гувоҳларнинг кўрсатмалари бор. Бу ишда мотоциклчи-папараццилар айбдор эмас. Улардан ташқари, Доди ва Диананинг машинаси кетидан бошқа бир автомобил елдек учиб келган бўлган. Бу машина тўғрисида бир оғиз сўз ҳам йўқ.

— Унда нега фотомухбирлар бу ҳақда ҳеч нима дейишмаяпти?

— Уларни кўрқитиб қўйишган, ишонмасангиз, қани, бирорталаридан интервью олишга ҳаракат қилиб кўринглар-чи. Полиция ходимлари иштирокидаги расмий матбуот конференцияларидан сўнг журналистлар жим бўлиб қолиш-

ди. Улар озодликда юришибди, аввалгидай ўз агентликларида ишларини давом эттиришмоқда, аммо ҳеч ким билан фожиа тўғрисида гаплашишни исташмайди. Биз бўлсак, ана шу журналистларнинг камида иккитаси Буюкбританиянинг махфий махсус хизмат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилишганини аниқ биламиз. Бу ташкилотларда Диана ва Додина йўқ қилиш мақсадлари борлигини тахмин қилиш мумкин. Чунки, баъзи маълумотларга кўра, малика Додига турмушга чиқмоқчи ва ҳатто Ислонни қабул қилмоқчи ҳам эди. Бордию воқеалар ривожи айни шу тарзда кетганида бу никоҳ қироллик оиласи шаънига, мамлакатнинг қонунилари, урф-одатларига кучли зарба бўлиб тушарди.

— Диананинг ўлими — бу фожиавий тасодиф деб айтса бўладими?

— Йўқ, бундай дейиш мутлақо мумкин эмас. Жуда кўп нарсалар ҳозирча ойдинлашгани йўқ. Муҳаммад ал-Файёднинг тергов гуруҳи ўз йўлида жуда кўп ғовларга дуч келмоқда. Ҳозирча фақат бир нарсани қатъий ишонч билан айтиш мумкин: қироллар оиласига мансуб аслзодалар бундай аҳмоқона автоҳалокатларга камдан-кам дуч келадилар.

ФОЖИАДАН УЧ КУН АВВАЛ

Малика Диананинг энг сўнгги интервьюси ўлимидан уч кун аввал Франци-янинг “Монд” газетасида эълон қилинган эди.

— Қироллик оиласига аъзо бўлганимдан кейин ўзимни аввалгидек бемалол, оддий ва табиий тута олмай қолдим, — дейди малика. — Ўзимни ўзгартиришим жуда қийин бўлди. Шу сабабдан ҳам юқори табақа вакиллари билан бўладиган расмий маросимлардан иложи борича четланишга ҳаракат қиламан. Менга оддий одамлар кўпроқ ёқади, улар билан мулоқотда бўлишни ёқтираман. Буни аслзодалар кечира олмадилар. Мен ҳамиша ўзимга маъқул турмуш тарзига содиқ қолдим. Бу масалада менга ҳеч ким ўз ҳукмини ўтказа олмайди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ички туйғуларимга итоат этаман. Отам бизни ҳаммани бирдек тенг кўришга ўргатганлар. Ўғилларимни ҳам худди шу руҳда тарбия қилдим. Улар айнан шундай қилишларига ишонаман. Ўзим эса ҳамиша, ҳар қандай ҳолатда ҳам монельикка қарамай оддий, муҳтожларга ёрдам кўрсатишга, нажот кўлини чўзишга ҳаракат қиламан. Бу йўлда ҳатто ўлимдан ҳам кўрқмайман.

Мухбирларнинг “Малика бўлиш осонми?” деган саволига Диана шундай жавоб беради:

— Малика бўлишда энг муҳими — одамларга бўлган самимий туйғуларни ифода эта олиш. Ҳар бир киши ҳурмат-этибор қозонишга ҳақли ва мен ўзим ҳурмат қилган киши билан учрашишни қувончли воқеа деб ҳисоблайман. Жамият рад этган, аянчли тақдири деярли аниқ бўлиб қолган кишилар олдига уларга жилла бўлса-да адолат, хурсандчилик ҳада этиш учун атайлаб бораман. Бундай одамларга мен ҳеч қачон жамиятнинг юқори табақаларига хос кибру хавони ошқор қилмайман.

ИАНА ЎЗ ФОЖИАСИДАН ХАБАРДОР ЭДИ

Совуқ хабар, одатда, тез тарқалади. Бунда, албатта, оммавий ахборот воситаларининг ҳам ҳиссаси катта. Фарблик ҳамкасбларимиз гоҳо бирор воқеа-ҳодиса содир бўлиб-бўлмагидан оламга жар солворишади. Бу ҳақда гоят машҳур латифалар ҳам бор. Масалан, америкаликларнинг “Челлинжэр” космик кема-си одамлар кўз ўнгида ҳалокатга учраганини яхши биламиз. Ўшанда бутун дунё жамоатчилиги америкаликларга, НАСА мутасаддиларига, ҳалок бўлган фазогирларнинг оила аъзоларига ҳамдардлик билдириб, шошилинчномалар йўллашган. Латифада айтилишича, собиқ СССРдан борган телеграмма “Челлинжэр” ҳалокатидан роппа-роса 10 минут аввал йўлга чиққан экан...

Малика Диананинг ўлими тўғрисидаги илк матбуот хабарлари Париж фожиасидан роса бир йил аввал — 1996 йилнинг адоғида пайдо бўлганди. Бу ерда латифага мутлақо ўрин йўқ. Ўшанда қатор араб газеталари биринчи саҳифаларида ўзининг фаройиб башоратлари билан машҳур мунажжим, тунислик доктор Ҳассен Чарнининг малика Диананинг фожиали тақдирига оид башоратини босиб чиқаришган эди. Унда айтилишича, Диананинг умри жуда қисқа, уни 1997 йили даҳшатли ўлим кутаётганди. Таассуфки, худди шундай бўлиб чиқди.

Москвада чиқадиган “Собеседник” ҳафталиги мухбирлари Париж фожиасидан кейин тунислик башоратчи билан суҳбатлашишга муяссар бўлишди.

— Жаноб Чарни, сиз Диана тўғрисида қандай башорат қилган эдингиз?

— Ўз вақтида мен малика Диананинг шаҳзода Чарльз билан ажралишларини айтгандим. Бу уларнинг никоҳи расмий равишда бекор қилинишидан бир неча йил аввал эди. 1996 йилнинг охирида Диана узоқ умр кўрмаслигини, аниқроғи 1997 йили вафот этишини айтдим. Менинг башоратимга кўра, маликани гоёт шафқатсиз ўлим кутаётганиди. Минг афсуски, мен ҳақ бўлиб чиқдим. Мен яна, Диана ўз ҳаётининг сўнги дамларида ишқ-муҳаббатнинг чин шаробини тотиб кўради, дегандим. Диананинг тақдири, ҳаёти фазовий кучлар билан бевосита боғлиқ эди. Мен унинг аянчли тақдирини юлдузларга қараб аниқлагандим.

— Ҳамкасбларингиздан яна кимдир худди сизга ўхшаб Диананинг ўлимини башорат қилган дейишадими...

— Ишончим комилки, мендан бошқа ҳеч ким бу тўғрида оғиз очиб гапира олган эмас. Бошқа мунажжимлар малика тақдирига доир ўз хавотирларини очиқ айтишни истаган эмаслар. Диананинг ўзи башоратчиларга анчайин қизиқиш билан қараган, уларга тез-тез мурожаат қилиб турган. Буни ҳамма билади. Диана мулоқотда бўлган ўша башоратчиларнинг айримларини мен ҳам яхши биламан. Аммо, эътибор беринг, уларнинг бирортаси ҳам маликага яқинлашиб келаётган фожеа тўғрисида айтишмаган. Бунинг сабаблари менга аён. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шундай машҳур аёлга, маликага “сиз яқинда фожиали равишда ҳалок бўласиз” дейишнинг ўзи бўладими? Бунинг учун жуда катта жасорат керак бўларди. Негаки, бир гап билан қаҳр-ғазабга дучор бўлиш ҳеч гап эмас-да. Мен энди сизга очиғини айтсам, ўзим ҳам Дианага бу тўғрида бевосита айта олмаганман. Ким бўлишидан қатъий назар, инсон боласига “сиз фалон пайтда ўласиз” дейиш нақадар оғир. Аммо, мени тўғри тушунинг, айтмаслик янада оғир. Роса узоқ ўйлаб, мулоҳаза юритиб, охири башоратимни матбуот орқали эълон қилдим. Дианани оғоҳ этиш зарур эди.

— Башоратингиз эълон қилинганидан кейин малика сиз билан боғланишга ҳаракат қилмадими?

— Менга маълумки, башоратимда айтилган гаплар орадан кўп ўтмай маликага маълум бўлган. Аммо унга мутлақо ёқмаган. Менга айтишларича, Диана мен билан боғланишни истаган. Аммо унга бундай қилмасликни маслаҳат беришган. Бунинг устига, малика асосан яхши башоратларгагина ишонар эди, холос.

— Сиз Россия сиёсий арбоблари ҳаётини, масалан, президент Ельцин келажagini олдиндан айтиб бера оласизми?

— Мен унинг юрагини даволатиш учун жарроҳлик столига ётишини аввалдан айтганман. Операция кутилганидан ҳам муваффақиятли ўтишини башорат қилганман. Ва яна, президентингиз операциядан кейин тез орада ўз мавқеини тиклаб олади, ҳокимиятни ўз қўлида икки йил ушлаб туради дегандим. Демак, яна бир йил вақт қолди...

— Бошқа таниқли арбоблардан яна кимлар тўғрисида башорат қилгансиз?

— Исроил бош вазири Исҳоқ Рабиннинг фожиали ўлимини, Франсуа Миттераннинг вафот этишини, сайловларда Жак Ширак ғалаба қозонишини аввалдан айтганман.

ФОЖИАГА УЧРАГАН БИТТА ДИАНАМИ?

Малика Диана ўз умрини фожиали тугатган XX аср аслзодалари рўйхатини янги бир ном билан бойитди.

Автомобил ҳалокатида бевақт кўз юмган машҳур кишилардан бири Ироқ қироли, Ҳошимийлар сулоласига мансуб Фейсал ибн Ҳусайн эди. 1921 йилнинг август ойида эндигина 38 ёшга тўлган Ҳусайн Британия раҳнамолигида тахтни эгаллайди ва айна чоғда унга Англияда ишлаб чиқарилган “Роллс-ройс”, “Остин” ва “Бентли” автомобиллар коллекцияси совға қилинади. Бу машиналарни Бағдод кўчаларида яшиндек учуриб юриш ёш қиролнинг севимли машғулотларидан бирига айланиб қолади.

1933 йил ёзида мана шундай кўнгилхуш сайрлардан бирида саратон жазирасидан толиққан қирол катта тезликда кетаётган машинани бошқара олмай, ўз боғининг тош тўсиқларидан бирига бориб урилади ва шу жойнинг ўзида ҳаётдан кўз юмади.

Орадан бир йил ўтгач, Италиянинг Альп тоғлари йўлларида Испания қиролли Альфонс XIII нинг ўғли Бурбон ҳалок бўлади. Бечора ота севимли ўғлидан жудо бўлгач, тахт билан боғлиқ барча имтиёзлардан иккинчи ўғли Хуан фойдасига воз кечади. Ҳозир Испанияда ана шу иккинчи ўғилнинг ўғли Хуан Карлос I тахтда ўтирибди. У ҳам кўпчилик аслзодалар қатори автопойгани хуш кўради. Бир гал унинг шамолдек елиб бораётган машинаси жарликка қулайди, бахтли тасодиф туфайлигина қирол омон қолади.

1935 йилнинг 29 августида (Диана вафотидан роппа-роса 62 йил аввал) Белгияда фожиа юз беради. Шу куни қирол Леопольд III ва қиролича Астрид (никоҳга қадар Швеция маликаси) Швейцариянинг Люцерн шаҳрида дам олиб, ўз маконларига қайтишаётган эди. Автомобил ёмғирдан шалаббо бўлган йўлдан чиқиб кетиб катта тезликда дарахтга бориб урилади. Қирол енгил жароҳат олади, қиролича эса ўша жойнинг ўзида жон таслим қилади. Уларнинг бир қиз, икки ўғиллари бор эди. Онаси вафот этганида бир ёшга ҳам тўлмаган кички ўғил айни кунларда Альберт II номи билан Белгияда қироллик қилмоқда.

Диана ва Додиларнинг ўлимидан кейин ҳам, юқорида баён қилинганидек, бу фожиада қандайдир махфий қучларнинг қўли бор, деган тахминлар айтилмоқда.

Ҳозирча эса асосий айб ўша куни маст ҳолда “Мерседес” рулига ўтирган ҳайдовчи — ал-Файёдларга тегишли “Риц” меҳмонхонаси хавфсизлик хизмати бошлиғининг ўринбосари Анри Полга тушмоқда. Фожиани тергов қилаётган жиноий хизмат мутахассислари бундан ташқари Диана ва папараццилар ўртасидаги номутаносиб муносабатларга ҳам эътиборни қаратмоқдалар. Бунинг боиси шуки, малика гоҳида сураткашларга ўзини бемалол расмга туширишлари учун имкон берар, қадди-қоматини яширмас, дўстлари, энг яқинлари билан чақчақлашаётган пайтлари ҳам уларни рад қилмасди. Кейин эса, бирданига ўзгариб, суратчилар кўзига мутлақо кўринмасликка ҳаракат қилар, махфий йўллардан фойдаланиб, папарацциларга чап берарди. Малика ҳаётини яхши билган, яқиндан кузатган кишиларнинг айтишларича, Диана журналистларга интервью беришда ҳам худди шундай нотекис йўлдан борарди — гоҳида уни бемалол суҳбатга чорлаш мумкин бўлар, саволларга жуда самимий, дилдан жавоб қайтарарди. Гоҳида эса ундан бир сўз олиш амримаҳол эди.

ШИРИН ИЗТИРОБЛАР АКСИ

Диана ҳар оқшом, беҳаловат кун адоғида кундалик ёзар экан. Вақти жуда тифиз бўлса ҳам, шароит қандай бўлмасин, ҳеч бўлмаганда бир-икки жумла битиб қўйишни канда қилмаган экан. Малика атрофидаги ишончли кишиларнинг эътирофларича, Диана ўз кундаликларини ҳаммиша ўзи билан олиб юрар, сайру саёҳатлар, расмий сафарлар чоғи ҳам уларни унутмас экан. “Кундалигимдаги ёзувлар мен учун ниҳоятда қимматли, — дер экан малика, — уларда мўъжазгина ҳаётимнинг энг нозик, энг лаззатли лаҳзалари ва яна, энг оғриқли, энг яширин изтиробларим акс этган...”

Қарангки, мана шу қимматбаҳо ва нодир кундаликлар малика вафотидан сўнг сирли равишда йўқолган. Эҳтимол йўқолмагандир, бирор жойда, ишончли кишининг қўлида тургандир? Эҳтимол, маликанинг ўлими баҳонасида мўмай пул ишлаб қолишга интилаётганлардан бирининг ихтиёрига ўтиб, қўшилиб-чатилиб нашрга тайёрланаётгандир. Эрта-индин Америка ёхуд Германияда чоп этиладиган енгил-елпи журналлардан бири айюханнос солиб қолса ажаб эмас. Негаки, Диана ҳаётлигида унинг хуш-нохуш суратларини эълон қилиб кун кўрадиган журналларнинг сони ўттиздан ошиқ экан, мана энди, кўпчилигининг шўри қуриди. Чунки, фожеадан кейин кўплаб ҳамкасбларимизнинг виждони қийналди, бундай олди-қочди нашрларни сотиб оладиган ўқувчилар ҳам ўзларига тегишли хулоса чиқариб олдилар.

Диананинг кундалигига қайтадиган бўлсак, баъзи бировларнинг аста пичирлашларича, унинг қаердалигини бир киши аниқ билиши мумкин эмиш.

Бу — узоқ йиллар давомида маликага садоқат билан хизмат қилган, кўп сир-асрорларидан бохабар 42 ёшли Пол Баррел эмиш. Аммо, “Пол маликага шу қадар садоқатлики, у ҳеч қачон бу сирни ошкор этмайди”, деган қатъий фикр ҳам мавжуд. Негаки, кундаликлардаги кўпгина ёзувлар қироллик оиласи ҳаётига бевосита тааллуқли бўлиб, уларни ошкор қилиш кўп нохушликларга олиб келиши мумкин. Пол ҳеч қачон бунга бормаса керак. Баъзилар Пол кундаликларни қиролича Елизаветанинг илтимосига биноан яшириб қўйган, деган тахминни билдирмоқда. Лекин, бошқа бировлар, бу шубҳа асоссиз эканини исботлашаётибди. Негаки, кундаликлар билан бирга Диана номига унинг дўстлари, энг яқинларидан келган кўплаб мактублар ҳам исзис йўқолган. Диана машҳурлик пиллапоясида экан, ҳар куни жаҳоннинг турли бурчакларидан, турфа хил одамлардан турфа мазмундаги хатлар оларди. Ўзи ҳам энг яқинларига эринмай жавоб қайтарарди. Малика ўз номига келган энг қимматли ва кўп маънода аҳамиятли мактубларни еру кўкка ишонмай эъозлаб сақлаб келарди. Ва, шубҳасизки, бу мактубларнинг кўплари бугун малика шахсий ҳаётининг айрим қирраларидан самимий ҳикоя қилиши мумкин эди. Олимларнинг таъкидлашларича, инсоннинг қалби, унинг аслида ким эканлиги ёзган мактубларида, хусниҳатида аён бўлар экан. Бу хусусда Фарбда гоят кўп ва жиддий тадқиқотлар ўтказилган. Оламаро машҳур санъат арбоблари, Мопассан, Золя, Байрон, Толстой, Шекспир даражасидаги даҳо ёзувчиларнинг мактублари, турфа хил ёзишмалари, мухлис ва мухлисаларнинг ишқ изҳорларига жавоблари улар қалбини бизга ойнадек очиб беради.

Айни шу сатрларни қоғозга тушираётганимда, матбуот хабарларидан маълум бўлдики, ноширлар Диана таржимаи ҳоли — умри баёнини чоп этишга ҳозирлик кўришмоқда экан. Қарангки, Диананинг ўзи, ҳаёти тўғрисидаги ҳикояси бундан 6 йил аввал магнит тасмасига тушириб қўйилган экан. Сарой тарихчиси ва журналистлардан бири 1992 йили шу асосда китоб ёзган, аммо китобга Диана тилида айтилган ҳамма гаплар ҳам кирмаган экан. Мана энди улар магнит тасмасидаги бор ҳақиқатни жуда катта пул эвазига ошкор қилишмоқчи. Ўша таржимаи ҳолдан яққая ягона бир жумла (Магнит тасмасидаги Маликанинг овози): “Мен қанчалар азоб чекканимни дунё билиши керак...”

ШАҲЗОДА

Малика Диана ва шаҳзода Чарльз...

Эндиликда мутлақо собиқ бўлиб қолган бу машҳур оилага қизиқиб қолишимнинг ҳам ўзига яраша сабаблари бор. 1992 йили Америкадаги Мадисон университетиде бир турк йигити билан танишиб қолдим. Леди Ди ва унинг ўзига хос турмуш ўртоғи — Уэльс шаҳзадаси Чарльз ҳаётларининг баъзи ўзига хос жиҳатлари тўғрисида менга илк бор шу йигит сўзлаб берган эди.

Бундан тўрт йил аввал Маҳмудбей Тошкентга келди. Иккалаими америкалик ёш олимларнинг янги тадқиқотлари тўғрисида гаплашиб ўтирардик. Бир пайт у “Чарльз жанобларининг 1993 йили Оксфорд университетиде қилган “Ислом ва Фарб” мавзuidaги машҳур маърузаси бор, алоҳида китоб бўлиб босилиб чиққан, шуни топиб албатта ўқинг”, деб қолди ва жуда маънодор қилиб қўшиб қўйди:

— Бу маърузани ўқиган киши Фарб ва Шарқ ўртасидаги бугунги мураккаб муносабатларнинг илдизларини, кимнинг ким эканлигини жуда яхшилаб англаб олади. Ҳар гал, Фарбда Исломга тош отилганида мен шу китобчани қайта-қайта қўлимга оламану ҳовурим босилади...

Қизиқиб ўша китобчани суриштира бошладим. Аммо ҳеч ким жўяли бир гап айтмади. Бу орада, газетачилик экан, бошқа ишлар билан машғул бўлиб кетдим. Орадан анча вақт ўтиб, баногоҳ, кутилмаганда маърузанинг изи топилиб қолди. Хорижга хизмат сафари билан борган бир олим дўстимизда бор экан. Биргалашиб ҳижжалай бошладик. Айрим қисқа жумлаларнинг маъзани чақиб “Ў-ў”, деб қўямиз. Жуда маъқул, дадил гаплар. Яна денг, Ислом ва Шарқ фойдасига! Аммо бир неча соатлик ҳижжалашимиздан кейин равшан бўлдики, инглизчани пухта биладиган бирор кишини бу ишга расман жалб этмасак

бўлмайди. Шу ерда тадқиқотимиз асосан тўхтади. Орадан яна бир йил ўтди. 1996 йили Уэльс шаҳзодасининг Ўзбекистонга ташрифи арафасида Буюк Британиянинг Тошкентдаги элчихонаси ходимлари саъй-ҳаракатлари билан ниятимизга етдик. Маъруза ўзбек тилига тўла таржима қилинди ва “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигининг икки сонида босилиб чиқди. Британия элчихонаси биносида бўлиб ўтган расмий маросимда шаҳзодага унинг Оксфорддаги нутқи газетамиз ўқувчиларида катта қизиқиш уйғотганлигини етказдик. Аслида ҳам шундай бўлди. Газетхонлар бошқа бир динга мансуб кишининг Исломга, мусулмон оламига нисбатан ҳолис ва эҳтиромли фикрларини ўқиб мамнун бўлдилар. Чарльзнинг мана бу фикрлари, шубҳасиз, ҳаммага маъқул бўлди: “Ўрта асрларда Ислом дунёси Ўрта Осиёдан тортиб то Атлантик океани тоғригача олиму фузалолари равнақ топган дунё эди. Бироқ биз Исломни Фарбнинг душмани, ганим ва бегона бир маданият, жамият ва эътиқод тизими сифатида кўришга интилганимиз туфайли, унинг тарихимизга кўрсатган катта таъсирини ҳам унутиб қўйдик... Фарб ва Ислом дунёсини бирлаштириб турган ришталар уларни бир-биридан ажратиб турган нарсалардан кўра кучлидир... Фарбнинг Ислом олами тўғрисидаги тасавури экстремистик қарашлар натижасида шакланган. Бу — жиддий хатодир. Фарб Исломдан амалда эътироф этилаётганидан кўра кўп нарса олган...”

Қиролича Елизавета II нинг тўнғич ўғли Чарльз Филип Артур Жорж 1948 йили Букингем саройида туғилган. Онаси тахтга ўтирган 1952 йилдан тахт воҳиси. Қирол Эдуард III нинг 1937 йилги Фармони асосида унга шаҳзодалик олий мақоми берилган. 1970 йилдан Лордлар палатасининг аъзоси.

Шаҳзода қиролича оиласида, мамлакат ичкараси ва ташқарисида ўз зиммаларига юкланган мажбуриятларни бажариш билан бир қаторда, ҳаётнинг жуда кўп соҳаларига катта қизиқиш билан қарайди. У айна пайтда 200 дан ортиқ турли хил ташкилотларга ҳомийлик қилади. Булар — санъат, тиббиёт, маориф, архитектура, тарих, археология, спорт, атроф-муҳитни асраш, меҳнатга лаёқатсиз кишилар муаммолари ва бошқалардир. У ўз маърузаларида Исломга буюк маърифий таълимот сифатида қарайди ва Фарбни Шарқ билан, Ислом дунёси билан ҳамкорликка даъват этади.

Бевақт узилган никоҳ торларини ҳисобга олмаганда, у ўзини бахтли ҳисобласа ажаб эмас.

ТАХТ — БАХТ ДЕГАНИ ЭМАС...

Қирол бўлиш нақадар яхши, қиролича ёки малика бўлишлик ундан-да гўзал. Ёганинг олдинда, емаганинг ортинда. Атрофингни ўраб турувчи аъёнлар ҳукминга интизор. Айтганинг муҳайё. Деганинг — бажо. Аммо, тарихдан маълумки, қиролу қироличаларнинг кўпларининг ҳаёти фожиа билан тугаган. Шўҳрат пиялапояларининг энг чўққисида уларни энг мудҳиш, қонли воқеалар, фитнаю қотилликлар кутиб турган. Мана, улардан бир нечаси.

МАРИЯ СТЮАРТ — ШОТЛАНДИЯ ҚИРОЛИЧАСИ

... Эрталаб соат саккизда эшик тақиллади. Мария Стюарт чўккалаган ҳолда ибодат қилаётган эди. Иккинчи марта тақиллаганда у эшикни очди. Оқ таёқ ушлаган шериф остонадан ҳатлаб ўтар экан, тавозе билан бошини эгиб деди: “Хоним, лордлар мени жўнатишди, сизни кутишмоқда...” Шундан кейин деса-сангиз, Шотландиянинг асл қизи, қиролича Мария Стюарт католик динига сўнгингани учун бошини кундага қўйгани — Фотерингей авахтаонасига йўл олди.

Авахтаонада туни билан болганинг тўқиллаган овози тинмади. Залдаги стол ва стуллар ташқарига олиб чиқилди. Хонанинг тўрига қора чит ёпилган сўри гийёрланиб, қора духобадан ёстиқча ҳам ҳозирлаб қўйилди. Қиролича ана шу ёстиқчага тиззасини қўйиши керак эди. Девор остида эса қоп-қора уст-бош кийган жаллод ва унинг ёрдамчиси чурқ этмай ўтирибди.

Мария Стюарт залга хотиржам кириб келди. У ёшлик чоғиданоқ оғир-босиқ юришга кўниккан эди. Бошини юқорига кўтарган ҳолда дадил дор ўрнатилган ерга зинапоядан чиқди. У ўн беш йил давомида тахтга шундай тарзда ўтиришга кўникканди. Юзга яқин оқсуяклар эса жазонинг ижросини сабрсизлик билан кутиб туришарди.

Икки аёл уни ечинтира бошлади. Қиролича уларга кўмаклашди. Унинг ашаддий душмани Сесил кейинчалик қуйидагиларни ёзади: “Стюартда қўрқувдан асорат ҳам йўқлигига танг қолдим. Назаримда, у бевафо дунёдан тезроқ кетишга шошилаётгандай кўринарди”. Қиролича иккита ёрдамчиси билан хайрлашди, кўкракларини кериб чор-атрофга бир сидра назар ташлади, сўнг духоба ёстиқчага чўккалаб, овозини чиқариб, дуо ўқиди. Сўнгра у бошини кундага қўйиб, икки дўнчакни эҳтиётлаб кучоқлади. Ҳар қандай одамни ҳаяжонга соладиган бундай оғир паллада ҳам Мария Стюарт қироличалик ҳолатидан тушгани йўқ. Китобларда тасвирланган воқеаларга ишонманглар. Одам ўлдириш сизлар ўйлагандай оппа-осон иш эмас. Бу учига чиққан ваҳшийликдир. Жаллод дастлаб ойболтани нотўғри урди. Иккинчи марта ҳам мўлжалга тегмай, қон чор тарафга тирқираб оқа бошлади. Жаллод ниҳоят учинчи уринишда бошни танадан жудо қилиб, уни атрофидагиларга кўрсатиш учун сочидан ушлаганида, қўлида парик қолиб, қонга чалинган бош ёғоч сўридан пастга думалаб кетди. Жаллод иккинчи марта эгилиб Мариянинг бошини юқорига кўтарганида залда ўтирган дворянлар кекса қироличанинг тап-тақир бошини кўришиб, юраклари халқумига тикилди. Бу мудҳиш воқеа 1587 йилнинг феврал ойида юз берган эди.

КАРЛ I — АНГЛИЯ ҚИРОЛИ

Олий суд қиролни ўлим жазосига ҳукм қилди. У бирор гап айтмоқчи бўлганди, прокурор Брадшоу ҳукм эълон қилингандан кейин қиролнинг сўзлашга ҳуқуқи йўқлигини маълум қилди.

1649 йилнинг 30 январи тонгида Уайтхолнинг хилват хоналаридан бирида Кромвел раҳбарлигидаги бир гуруҳ инқилобчилар қатл учун жой ҳозирлашар эди. Кромвел буйруқни ёзди, қолганлар имзо чекишгач, уни жаллодга тутқазди.

Шу паллада, тўрт соат мириқиб ухлаган Карл тўшакдан турди.

— Тайёргарлик кўрайлик, — деди ёрдамчиси Гербертга. Ёрдамчи шошапиша кийиниб, қиролнинг сочини наридан-бери тараган бўлди.

— Бошим танамдан жудо бўлишига оз вақт қолган бўлса ҳам, аввалгидай яхшилаб тарагин, — деди у ёрдамчига. — Янги куёвлардай бежирим кийинайин.

У қалинроқ кўйлак беришларини илтимос қилди.

— Қиш чилласи, ташқари совуқ, — деди у, — аёзда қалтираб турсам, халойиқ ўлимдан қўрқанидан талвасага тушяпти, деган хаёлга бориши мумкин. Ортимдан бундай гап қолишини асло хоҳламайман.

Епископ саҳари мардонда келиб дуо ўқишга киришди. Қирол ҳам ихлос билан сиғинди. Тунги соат бирда полковник Геккер келди.

— Кетаверинглар, — деди қирол полковникка, — ортингиздан бораман.

У меҳмонлар қутиладиган залда икки қатор бўлиб саф тортиб турган зобитларини оралаб ўтди. Зобитларнинг ортида эркак-хотин аралаш оломон тўпланганди. Залнинг сўнгида эса қора мато ўралган дорга чиқадиغان зинапояда матросча йўл-йўл кўйлак кийган, бошига қора қоп ёпинган иккита жаллод узун сопли болтани ушлаб туришарди.

Қирол сўрига мағрур тарзда чиқиб, атрофда тўпланганларга қаради. Сўнгра пахмайган сочини оҳиста қалпоғининг остига қистирди. Қисқа дуо ўқиб, калима келтириб, бошини кундага қўйди. Ойболтанинг ўтқир тиглари бир зарб билан каллани танадан айирди.

— Мана, сотқиннинг боши! — дея жаллод қони сирқираб турган каллани тепага кўтарди.

Уайтхол атрофидаги оломон ҳаяжонини яширолмай, дорнинг остига яқинлашиб, рўмолчаларини қиролнинг қонига ботириб олишга интиларди. Барча

тарқалиб бўлгач, бошсиз мурдани тобутга солишди. Тобут эса бу ерда беш кун турди. Бу мудҳиш ҳодиса 1649 йилнинг февралда содир бўлди.

ЛЮДОВИК XVI — ФРАНЦИЯ ҚИРОЛИ

Париждаги саройга инқилобий Коммуна эгалик қила бошлади. У халқ кўзғолонини бошқариб, ғалабага эришди. Коммуна аъзолари низом чиқариш мажлисига қатнашиб, ҳокимлик қилиш ўз қўлларига ўтганлигини айтишди.

Людовик XVI тахтидан айрилди. Мажлис аҳли Люксембург саройини қароргоҳ қатори унга берган эди, бироқ Коммуна уни қамоққа олиб, Темпел авахтаҳонасига жўнатди. Қиролнинг бошқа министрлари ҳам ишдан олиниб, ўрнига вақтинча ижроия комитет тузилди.

17 январ куни эрталаб соат 8 да 36 соатлик мажлистан сўнг, Миллий Конвентнинг президенти Қирол Людовик XVI ўлим жазосига ҳукм этилганлигини эълон қилди ва ҳукми бир сутка ичида ижро этиш бўйича декрет қабул қилди.

Қирол ҳукми хотиржамлик билан эшитди. Оқшом у хотини, қариндошлари, фарзандлари билан хайрлашди. Йиғи-сиғидан кейин Людовик шахсий диндор мулозими билан тунги соат иккига қадар Тангридан узр-маъзур сўраб, ўзини ўлимга тайёрлади. Ибодатдан бўшагач, уч соат хотиржам ухлади. Эрталаб Коммунанинг иккита комиссари уни инқилоб майдонига олиб келишди.

Людовик XV нинг ҳайкали турган майдонга дор тикилди. Атрофни зобитлар ўраб олди. Тумонат одам. Людовик дор остига бамайлихотир яқинлашиб, кўйлагини шартта ечди. Ўша кезларда чиқадиган ўта таъсирчан сиёсий газеталардан бири қуйидагиларни яширмай ёзди: “Людовик тахтдан кўра кундага бошини кўйган чоғида дадилроқ кўринишда эди”. Жаллод унинг елкаси оша тушган сочини қайчилаб, қўлини боғламоқчи бўлганида қирол “Бундай қилишга рози эмасман”, деб қаршилик кўрсатди. Ойболта бир зумда хизматини ўтади. Жаллод қонга бўялган қиролнинг калласини осмон узра кўтарганида атрофдагилар “Яшасин республика” деб қичқаришди. Эркинлик ниқоби остида ўтган бу қонли воқеа 1793 йилнинг январиди юз берди.

МАРИЯ АНТУАНЕТТА — ФРАНЦИЯ ҚИРОЛИЧАСИ

Франциянинг сўнгги қироли Людовик XVI нинг шўрини қуритган робесперчилар ниҳоят унинг беваси қиролича Мария Антуанеттани судга чақаришга муваффақ бўлишди. Оғмачи лаганбардорлар инқилобнинг даҳшатли эпкинисида рост гапни айтишга ботинмай Мария Антуанеттани давлат сотқини, Республиканинг ашаддий душмани деган гуноҳ билан айбунлашди.

У зиммасига кўйилган гуноҳни эшитиб, вужуди музлаб кетди. Ҳайъат раисининг саволига чурқ этмай, бошини чайқади. Уни турмага қамашди. Ҳибсда ётган вақтида қайинсинглисига ғаройиб, ўта мазмундор мактуб йўллади. Мазкур хат роса 21 йилдан сўнг, Людовик XVIII нинг қўлига тегади.

Эрталаб соат 8 да эшикни тақиллатишди. Қиролича диндорнинг хизматиға муҳтож эмаслигини айтди. Соат 10 да хонага Самсон исмли девкелбат жаллод кириб келди. Мария сочини қайчилашга қаршилик қилмади.

Соат 11 ларда турма дарвозаси олдига арава келиб тўхтади. Қўли орқасига боғланган қироличани ўша аравага ўтқазишиб, атай халойиққа кўрсатиш учун аста-секин майдонга олиб келдилар. Самсон бир қўлига қалпоғини ушлаган ва иккинчи қўлига қиролича боғланган арқонни чулғаб олган эди.

Арава дорнинг остига келиб тўхтади. Мария ҳеч кимнинг кўмагисиз сўрига кўтарилди. Қиролича бир вақтлар Версалнинг мармар зиналарини баланд пошнали туфлиси билан қандай тақиллатиб чиққан бўлса, дор остига ҳам худди шундай тарзда мардона одимлаб келди.

Жаллод унинг бошини кундага рўбарў қилди. Дами кескир пичоқ қироличанинг бошини кесди. Майдонга тўпланганлар оёққа қалқди. “Яшасин Республика” деган садолар янгради. Бу даҳшатли иш 1793 йилнинг октябр ойида рўй берди.

ТИРИК МАЛИКАЛАР

Сўзимиз шу ерга келганда, кўнгилни бир оз бўлса-да юмшатиш учун айни чоғда ҳаётнинг жамики лаззатларини туйиб, машхурлик пилапоёси чўққила-рида ўтирган тирик маликалар тўғрисида ҳам икки оғиз айтиб ўтайлик.

1997 йилнинг октябр ойида Испания қироли Хуан Карлос I ўзининг 32 ёшли кенжа қизи Кристина хонимни машхур гандболчи Инака Урдангаринага турмушга узатди. Мисли кўрилмаган даражада серҳашам тўйни телевидение орқали миллиардлаб томошабинлар кўрдилар. Гуллар дарё бўлиб оқди. Қизидан уч ёш кичик бўлса-да, муносиб куёв топган бахтиёр ота Кристинанинг бахти учун ҳеч нарсани аямади.

Малика Кристина 32 ёшида ниҳоят бахт остонасига қадам қўйди. Лекин дунёда ҳамон муносиб қаллиқ танлаш билан овора соҳибжамол маликалар озмунча эмас. Уларнинг баъзилари билан таништириб ўтамиз.

“Гўзалларнинг гўзали” деб ном олган Лихтенштейн маликаси Татьяна хоним тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Бор-йўғи 30 минг киши истиқомат қиладиган бу митти давлатда 24 ёшли маликани яхши билишади. Чунки у ўзининг аслзодаларга хос турмуш тарзи, қимматбаҳо қўлқопу бош кийимлари билан ҳам машхур. Татьяна бу фоний дунёнинг жамики лаззатларидан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади. У оддий, ҳеч бир имтиёзга эга бўлмаган мактабни тугаллаган. Айримларнинг аста пичирлашларича, унинг нозик томирларида рус қони бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Негаки, малика чангида учишни, теги сайрини яхши кўради. Бўлажак куёвни саройда у қадар катга мураккабликлар кутаётгани йўқ. Чунки тахтнинг вориси деб Татьянанинг акаси — 28 ёшли Албис эълон қилинган. Шу боисдан ҳам княз Адам ҳазратлари Татьянага муносиб умр йўлдошини асосан машхур кишилар орасидан қидирмоқда.

Бошқа бир жиҳатдан қараганда, маликаларнинг кўнгилни топмоқчи бўлганлар Бюртемберг ерилик 19 ёшли немис маликаси Флер хонимга алоҳида эътибор беришлари керак. Гап шундаки, Флер хонимнинг наинки муҳташам саройлари, бу билан бирга серҳосил ўтлоқлари, шовуллаб ётган файзли ўрмонлари ҳам бор. Миллионер-малика бўлгандан кейин шунга муносиб даражада мулк эгаси ҳам бўлиш керак-да. У “рококо” услубида қурилган саксон хонали шоҳона саройида истиқомат қилади. Қўлларига оқ қўлқоплар кийиб олган хизматкорлар билан ошхонада фақат француз тилида сўзлашади. Унинг тасаввурича, бўлажак умр йўлдоши — шаҳзода оддий хонадон фарзанди бўлмаслиги керак. Куёв боланинг қонида қироллар қони оқмаса, ҳали-вери тўй бўладиганга ўхшамайди.

Ҳаётлигида омад кулиб боққан маликалардан бири — бу, шубҳасиз, Швеция маликаси Виктория хонимдир. Умрининг энди йигирманчи баҳорини қаршилаётган бу соҳибжамол тахт вориси деб расмий равишда эълон қилинган. Аммо, гўзаллик бошқа, тақдир бошқа, деганларидай, ҳозирча ёлғиз Траволта лақабли севиб эркалайдиган кучукчасини айтмаганда, ёнида ҳозирча сирдош бир дўсти йўқ.

Виктория мамлакатда машхур “Роксетт” поп-группаси кўшиқларини деярли ёддан билади. Энг севган кийими — калта юбка. Анчайин калта кўйлақлар кийишни хуш кўради. Бўлажак қаллигига талаблари: у албатта спортчи бўлиши керак. Дарвоқе, Викториянинг ўзи ҳам сув чангиларида маҳорат билан учади.

Бундан бирмунча муддат аввал Виктория голландиялик аслзода Виллем-Александрни ёқтириб қолган эди. Аммо уларнинг ишқий саргузаштлари узоққа чўзилмади. Бунинг сабаби, Швеция маликаси бошқа мамлакат шаҳзодасига турмушга чиқа олмайди. Кўряпсизки, конституция олдида муҳаббат ҳам ожиздир.

Япон маликаси 28 ёшли Саяко император Акихитонинг яккаю ягона қизидир. Очиғини айтганда, бордию маликалар ичида гўзаллар танлови ўтказилса, голиблик шоҳсупасининг юқорисидан Саяко жой ололмаслиги мумкин. Аммо унинг бошқа бир қатор фазилаглари борки, ўзларини маликалар оғушида кўришни хаёл қилиб, ҳозирча кўкракни захга босиб ётган аслзода бўйдоқлар бунга

эйтибор қилишлари лозим. Саяко кўп ўқийди, зиёлиларча мулоҳаза юритади, опера кўшиқларини мириқиб тинглайди. Умуман олганда, дунёқараши баъзи аслзода бойвучаларникидек, тор эмас. Аммо унинг бўлажак қаллиғи биринчидан, япон тилини, шу халқнинг урф-одатларини беш қўлда билиши лозим. Бу ҳам майли, Саяконинг алоҳида таъкидлашича, куёв бола олдиға қўйиладиган талабларидан яна бири — у овқатни ҳақиқий японлардек ёғоч таёқчаларда тўкмай ея олсин. Мана буниси энди, анча мушкул иш. Лекин...

Лекини шундаки, бунақа талаблар аслида биздан чиққан. Кекса аёлларимизнинг ҳикоя қилишларича, қадимда ўзимизда ҳам куёвболаларни турфа хил йўллар билан синаб кўришар экан. Масалан, совчилар бўлажак куёвни роса сўраб-суриштиришганидан кейин, “Қани тўнкани қандай ёрарканлар”, деб бечора болага тўнка ёрдиришган, ўзлари бўлса панадан кузатиб туришган.

ВА НИҲОЯТ...

Диана... Энди уни афсоналардан яралган, гўзал хаёллар оғушида туғилган соҳибжамол ҳам дейишмоқда. Тўғри-да, оч-ночорликдан силласи қуриган миллион-миллион оддий кишилар кўз ўнгида чинакам мўъжиза юз берди — тақдирнинг инояти билан оддий ошпаз, ўрама гўшт ва ўрисча карамшўрва пиширишга астойдил ўқиган, болалар боғчасида оддий тарбиячилик қилган, арзиманган пулга опасининг уйини тозалаш юрган қиз “бир юмалаб” маликага айланди-қолди.

Аммо бу фоний дунёда буюк бахт онлари билан бирга буюк қоқилишлар, ақл бовар қилмайдиган кўргиликлар ҳам бор. Беадоқ бахт соҳибаси Диана хонимнинг пешонасида ҳам шунақа “шўр” жойлари бор экан-да. Шаҳзода Чарльз билан никоҳлари арафасида тахт ворисининг “аллибара” лақабли гўзал ва хушбичим оти ўлиб қолади. Қизиғи шундаки, отнинг ўлимини биринчи бўлиб... Диана сезади ва бу тўғрида Чарльзга айтади. Унинг гапига эйтибор беришмайди. Аммо, бир неча соатлардан кейин от жон таслим қилади. Эндиликда баъзи бировлар бу воқеани “бўлажак никоҳнинг беҳосиятлиги” далолати эди, дейишмоқда.

Энди Малика фожиасининг “миср”ча тахминларига эйтибор берайлик. Бадиий адабиётлардан маълумки, Мисрнинг келажак авлодлари учун аталган бойлигини талон-торож қилгани учун руҳлар ношуд Гармахисни қаттиқ жазолашган. Баъзи башоратчилар Диананинг ўлимини ҳам худди шу — фиръавнлар ўчи билан боғлашмоқда. Гап шундаки, Тутанхамон қабрини... инглизлар очиб, руҳини безовта қилишди. Диананинг Кенсингтон саройидаги коллекциясида қадимги Миср тарихига оид қимматбаҳо осори-атиқалар анчагина эди. Диана ва Доди “Риц” меҳмонхонасидан “Альма” ерости йўли томон юришар экан, Конкорд майдонида ўрнатилган қадимги Миср ёдгорлиги ёнидан ўтишган. Фожиадан бир муддат аввал мазкур ёдгорликка қасддан зиён етказилиб, таққирланган эди...

Мана, сўнгги “хабар”лардан бири. Маликанинг ўлимидан уч кун аввал — 28 август кун Уэльсадаги Маунтэн Эш қишлоғи полицияси маҳкамасига 74 ёшли собиқ шахтер, ҳозирда эса нафақахўр Эдвард Уильямс кириб келади ва маъмурларга шундай дейди: “Малика Диана яқинда ҳалок бўлади. Бу фожеа менга аён бўлди...”

Полициячилар чолни мазах қилиб кулишади, аммо унинг маҳкамага келганини, айтган сўзларини дафтарга аниқ қилиб ёзиб қўйишади: “Мен тепалиқда турган эдим. Бирдан шамол туриб, совуқ бўлиб кетди. Кўз олдимда ерости йўли намоён бўлди. Одамларнинг ташвишли чехраларини кўргандай бўлдим. Чақмоқ чақа бошлади. Шундан кейин малика Диананинг юзини кўриб қолдим. Уни дафн этиш учун олиб кетишаётгандек туюлди. 28 август, соат 14.12”.

Малика Диана фожиасида сир-синаот, жумбоқ ва бошқа ғайриоддий ҳолатлар шу қадар кўпки, улардан бирини ечмоқ мақсадидаги оддий ҳаракатнинг ўзи ҳам бу сир-синаотни янада мураккаблаштириб юбормоқда. Афтидан, бу фожеа америкаликларнинг Ойга қўнишидай ёки президент Кеннедининг оти-лишидай умри боқий сир-синаот бўлиб қолаверади, чоғи.